

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Милица З. Весковић Анђелковић

**Потенцијална улога повратника као
посредника у партнерству државе и
високообразоване дијаспоре у Србији**

докторска дисертација

Београд, 2019.

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Milica Z. Vesković Anđelković

**POTENTIAL ROLE OF RETURNEES AS
INTERMEDIARIES IN THE PARTNERSHIP
BETWEEN THE STATE AND HIGHLY
EDUCATED DIASPORA IN SERBIA**

doctoral dissertation

Belgrade, 2019.

Ментор:

др Мирјана Бобић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије за оцену и одбрану докторске дисертације:

др Мирјана Бобић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Марија Бабовић, редовни професор
Универзитет у Београд, Филозофски факултет

Др Јован Филиповић, редовни професор
Универзитет у Београду, Факултет организационих наука

Датум одбране:

Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и високообразоване дијаспоре у Србији

Циљ ове дисертације био је да се истражи да ли и под којим условима постоји могућност ангажовања ресурса високообразоване дијаспоре и повратника у развојне пројекте у Србији, при чему би повратници, поред осталог, имали улогу посредника у преносу информација и ресурса између дијаспоре и актера у земљи.

Теоријско полазиште представља структурални приступ савременим миграцијама који подразумева анализу друштвеног контекста у државама пријема и порекла, што се показало као добар основ за разумевање самог чина повратка, као и услова и начина улагања стеченог капитала повратника. Ради сагледавања положаја и могућности ових актера, треба истаћи да се друштвена стварност не посматра више као затворени систем односа где је положај појединца одређен местом у затвореној хијерархији односа у једном друштву, већ да су његове активности и могућности одређене његовим положајем у разним друштвеним мрежама (професионалним, дијаспорским, суседским и тсл) којима појединци припадају, па су стога, и врло променљиве. Значај повезаности са другим актерима, који за појединца представља важан ресурс, који може даље да се трансформише у неку другу врсту ресурса попут новца или знања, указује на значај социјалног капитала у савременом свету. Стога, социјални капитал, схваћен у индивидуалистичком мрежном спислу, представља и један од најважнијих ресурса повратника, који потенцијално може да буде важан и за државу. Захваљујући савременим средствима комуникације, друштвене мреже могу бити активне независно од дела света где се неки од чланова налази. Прекогранична сарадња чланова се може обављати свакодневно, а овај феномен је објашњен савременим концептом транснационализма. Друштвене мреже, уз културне норме друштва у којем је појединац интегрисан, утичу и на изградњу његовог идентитета, који такође није непроменљив, већ стално у изградњи. Тиме долазимо и до концепта хибридних идентитета који такође представља део теоријског полазишта анализе.

Анализа положаја и улоге високообразованих повратника у развоју Србије, са нагласком на партнерству са дијаспором, првенствено је рађена на подацима прикупљеним помоћу квалитативног емпиријског истраживања које је обављено у периоду од 2017 - 2018. године на укупно 50 испитаника. Поред тога, анализа обухвата и документе Владе Републике Србије које су од значаја за ову популацију, као и медијски дискурс који се односи на високообразовану дијаспору и повратнике.

Резултати показују да високообразовани повратници имају доста потенцијала који би могли да се укључе у развој Србије, али да је за то неопходно створити повољну и подстицајну друштвену климу која би поред осталог подразумевала уређенију администрацију, већа улагања у науку, меритократију и подстицаје за покретање приватног пословања.

Кључне речи: високообразовани повратници, дијаспора, социјални капитал, идентитет, развој, мреже

Научна област: социологија

Ужа научна област: социјална демографија

УДК:

Potential role of returnees as intermediaries in the partnership between the state and highly educated diaspora in Serbia

The aim of this thesis has been to examine whether, and under which conditions, there is a possibility of involving resources of highly educated diaspora and returnees in development projects in Serbia, where the returnees would, *inter alia*, have the role of intermediaries in the transfer of information and resources between the diaspora and actors in the country.

Theoretical framework is the structural approach to contemporary migration that implies an analysis of the social context in the countries of reception and origin, which has proven to be a sound basis for understanding the very act of return, as well as the conditions and ways of investing the acquired capital of returnees. In order to consider the position of these actors and their potential, it should be emphasized that social reality is no longer perceived as a closed system of relations, where the position of an individual is determined by a place in a closed hierarchy of relations in a society, but his activities and potential are determined by his position in various social networks (professional, diasporic, neighbourly, etc.) that individuals belong to, and hence are very variable. The significance of the connection with other actors, which is an important resource for an individual, that can further transform into another kind of resource such as money or knowledge, indicate the importance of social capital in the contemporary world. Therefore, social capital, understood in the sense of individualistic networks, also constitutes one of the most important resources of returnees, which can potentially be important for the state too. Thanks to modern means of communication, social networks can be active regardless of the part of the world in which a member is. Cross-border cooperation of members can be done on a daily basis, and this phenomenon is explained by the modern concept of transnationalism. Social networks, in addition to cultural norms of the society in which the individual is integrated, influence the construction of his identity, which is also not invariable but being constantly built. This brings us to the concept of hybrid identities that is also part of the theoretical basis of the analysis.

The analysis of the position and role of highly educated returnees in the development of Serbia, with an emphasis on partnership with the diaspora, has been primarily done on the data

collected using a qualitative empirical research, conducted from 2017-2018 on a total of 50 respondents. In addition, the analysis includes documents of the Government of the Republic of Serbia that are of importance to this population, as well as media discourse relating to highly educated diaspora and returnees.

The results show that highly educated returnees have a lot of potential that could be involved in the development of Serbia, but it is necessary to create a favourable and encouraging social climate, which would, inter alia, require more effective public administration, higher investments in science, meritocracy, and incentives for starting a private business.

Key words: highly educated returnees, diaspora, social capital, identity, development, networks

Scientific field: Sociology

Narrow scientific field: social demography

UDK:

Садржај:

Списак табела	i
Списак слика	i
Списак графикона	ii
I Увод	1.
1.2. Мотиви истраживања	7.
1.3. Циљеви истраживања	12.
1.4. Методолошки оквир	14.
1.5. Основне хипотезе	17.
1.6. Појмовни оквир	20.
II Концептуални оквир анализе	25.
2.1. Мрежни приступ у проучавању друштвених односа	31.
2.1.1. Историјски приказ развоја мрежног приступа у социологији	32.
2.1.2. Одређење и особености мрежног приступа	35.
2.1.3. Типови мрежа и њени структурни елементи	38.
2.1.4. Нивои мрежне анализе	42.
2.1.5. Области примене мрежног приступа	46.
2.1.6. Мрежни приступ у проучавању савремених миграција	49.
2.2. Социјални капитал	53.
2.2.1. Традиционално схватање социјалног капитала	54.
2.2.2. Критика традиционалног схватања социјалног капитала	65.
2.2.3. Мрежно схватање социјалног капитала	67.
2.2.4. Користи од социјалног капитала	80.
2.3. Транснационализам	87.
2.3.1. Историјски приказ и дефинисање појма транснационализма	87.
2.3.2. Транснационализам и сродни појмови	93.
2.3.3. Транснационална друштвена поља	102.
2.3.4. Транснационалне заједнице	108.

2.3.5. Критика појма	112.
2.4. Идентитет	114.
2.4.1. Обликовање идентитета.....	114.
2.4.2. Положај националног идентитета у савременом свету	117.
2.4.3. Транснационални идентитет дијаспоре	125.
2.4.4. Идентитет повратника	132.
III Миграције у умреженом друштву	134.
Утицај савремених миграција на земље порекла и пријема	142.
Утицај повратника на промене у земљама порекла и пријема	150.
IV Потенцијална улога високообразованих повратника у Србији	155.
4.1. Формирање српске дијаспоре	156.
4.2. Социо-демографска обележја повратника из иностранства	164.
4.3. Миграција српске интелектуалне елите током XIX века	168.
4.4. Успостављање контекста анализе емпиријског истраживања	173.
4.5. Миграције високообразованих грађана српског порекла и јавни дискурс	178.
4.6. Миграције високообразованог становништва и јавна политика	191.
4.7. Истраживање могућности посредничке улоге повратника у потенцијалном партнерству Србије и високообразоване дијаспоре	207.
4.7.1. Социо-демографске карактеристике испитаника	208.
4.7.2. Миграционо искуство и мобилност испитаника	213.
4.7.3. Мотиви одласка и повратка	215.
4.7.4. Ресурси испитаника стечених у иностранству	219.
4.7.5. Социјални капитал - вишеструка умреженост повратника	225.
4.7.5.1. Јаке и слабе везе као подршка емиграцији	226.
4.7.5.2. Повезивање са српском дијаспором	235.
4.7.5.3. Умрежавање са припадницима друге националности	246.
4.7.5.4. Значај социјалног капитала у процесу интеграције и реинтеграције	250.
4.7.6. Транснационализам - континуитет умрежености	254.
4.7.6.1. Транснационалне активности са дијаспором	261.
4.7.6.2. Транснационалне активности са припадницима друге националности	264.
4.7.6.3. Организације, групе, удружења и алумни клубови	271.

4.7.7. Разумевање националног идентитета	282.
4.7.7.1. Хибридни идентитети повратника	298.
4.7.7.2. Осећај националне припадности као мотив мобилизације стечених ресурса	301.
V Закључна разматрања	305.
Литература	335.
Прилог	355.
Биографија	360.

Списак табела:

Табела 1. Прекограничне миграције 1970 - 2015.	135.
Табела 2. Приливи дознака из дијаспоре у земљама у окружењу	146.
Табела 3. Број високообразованих грађана који су напустили Србију по годинама ..	182.
Табела 4. Прилив новца из дијаспоре у Србију 2007 - 2017.	220.

Списак слика:

Слика 1. Баранови мрежни архетипови	34.
Слика 2. Лин: принципи хомофилије	71.
Слика 3. Затворене преже односа према Барту	77.
Слика 4. Бартове структуралне пукотине	78.
Слика 5. Умреженост емиграната	85.
Слика 6. Умреженост повратника	85.
Слика 7. Транснационална друштвена поља	102.
Слика 8. Миграције светског становништва	136.
Слика 9. Удео миграционог становништва у земљама имиграције	138.
Слика 10. Хијерархија ресурса дијаспоре који утичу на матицу	219.

Списак графикана:

Графикон 1. Удео жена у миграционој популацији	141.
Графикон 2. Заступљеност миграната према регионима из којих потичу	160.
Графикон 3. Боравак грађана Србије у иностранству према земљи пријема	160.
Графикон 4. Учешће спољних миграната и сталног становништва Републике Србије у великим старосним групама	161.
Графикон 5. Лица на раду/боравку у иностранству према стеченом звању	162.
Графикон 6. Повратници из иностранства према периоду повратка	164.
Графикон 7. Повратници из иностранства према полу и старости	165.
Графикон 8. Образовне структуре повратника, спољних миграната и сталног становништва	166.
Графикон 9. Образовне области испитаника	211.
Графикон 10. Радно место испитаника	212.
Графикон 11. Мотиви одласка испитаника у иностранство	215.
Графикон 12. Разлози повратка испитаника	218.
Графикон 13. Расподела испитаника према ресурсима које су навели да су стекли у иностранству	221.
Графикон 14. Заступљеност јаких и слабих веза у емиграцији стручњака	229.
Графикон 15. Умреженост испитаника са дијаспором	236.
Графикон 16. Чланство у организацијама	272.
Графикон 17. Схватање националног идентитета	278.
Графикон 18. Допринос развоју Србије	310.

I Увод

Миграције су данас постале веома популарна тема и у српској јавности као што је то већ деценијама уназад у земљама развијеног Запада. Међутим, за разлику од ових земаља које су већ одавно почеле да размишљају на ову тему у смислу да у мигрантима препознају важан ресурс друштвеног напретка и да у том смеру креирају државне политике, код нас су миграције постале актуелне тек након њиховог избијања у први план услед колона избеглица са Блиског Истока које су пролазиле преко наше територије на путу ка развијеним земљама. Иако стоји чињеница да им Србија није циљана земља, они су проводили месеце на нашој територији, углавном под ведрим небом, чекајући сигнал да могу кренути даље. Ова слика, највише актуелна током 2015. и 2016. године, будила је разне емоције од љутње до сажаљења и у великој мери је допринела освешћавању српске јавности о свеопштем значају феномена миграција. Упоредо са приметним порастом броја грађана друге националности и вере, поново у жижу интересовања долази емиграција српског, углавном младог и образованог становништва, које одлази на Запад зарад „бољег живота“. Осипање становништва није стало након октобарских промена 2000. године како се очекивало, већ напротив, подстакнути разочарањем у економски опоравак грађани су почели још и више да размишљају о емиграцији. Њихов одлазак, удружен са ниском стопом фертилитета која прати све већу стопу смртности (која има тенденцију даљег раста), представљају праве популационе изазове који се намећу Србији. Тако миграције као један од фактора депопулације становништва постаје врло важна тема и науке и државне политике.

Истраживања еминентних институција као и подаци Пописа становништва које је 2011. године реализовао Републички завод за статистику, затим подаци Уједињених нације и Еуростата потврђују претпоставку да из Србије одлази углавном младо становништво до 40 година старости, које је у све већем броју и високообразовано. То значи да Србију напушта становништво које је способно за стварање породице која се традиционално сматра као основа за репродукцију становништва. То такође значи да наша земља полако губи „мотор“ који покреће друштвену производњу. Ако томе додамо да је то младо становништво и високообразовано, онда одласком талената у друге земље ми стичемо и предиспозицију да, ако ништа не предузмемо да капитал који стичу у иностранству усмеримо у развој, постанемо потпуни губитници на светској утакмици где побеђује економија заснована

на знању. Остављајући по страни демографске губитке које Србија трпи њиховим одласком, овде ћу пажњу усмерити на значај ресурса миграционог високообразованог становништва који је од великог значаја за опстанак и опоравак нашег друштвеног система.

Анализе привреда развијених држава, наиме, указују на предности давања приоритета креирању, ускладиштењу, коришћењу и трансферу знања, као неопходних услова развоја. Да напоменем и то да према резултатима анализа Светске трговинске организације, истраживања усмерена на развој јесу основна покретачка снага која детерминише обим и токове међународне трговине, кретања капитала и директних страних инвестиција, као и развој интеграционих процеса (Гречић, 2010). Свесне значаја научног и технолошког напредовања, западне земље креирају такве имиграционе политике које се у исто време са поштреним режимима за азиланте и необразовано становништво крећу у смеру привлачења високообразованих и стручних миграната, највише из неразвијених и земаља у развоју, што постаје њихова водећа стратегија. Неки аутори (Chua, A, 2007; Florida, 2003) сматрају да доминација ових држава своје корене и има у доброј тактици привлачења талената и предузимљивих странаца. Утакмица најбогатијих земаља у стварању услова за привлачење што већег броја талената из мање развијених друштава позната је под називом „борба за таленте“. Резултат ове борбе јесте прибављање људског капитала који, ако се усмери на прави начин, може постати снага нације.

У исто време док државе најжешће учеснице у поменутој „борби за таленте“ креирају политике које би привукле највећи број надарених странаца, оне се издвајају и по уделу њихових високообразованих становника у целокупном броју светске миграционе популације (Морокvastiћ, 2011:16). Висока стопа мобилности њихове образоване елите може се објаснити синергијским утицајем три фактора:

1. оне имају знатно већи проценат високообразованог становништва, па самим тим већи удео потенцијалних миграната из ове групе (у скандинавским земљама и земљама Бенелукса удео високообразованих се креће близу 40%, док је у Србији према попису становништва из 2011. удео становника са вишим и високим образовањем укупно око 16%);

2. селективност у погледу материјалног положаја у савременим миграционим процесима је још увек присутна (Бобић & Бабовић, 2013), што објашњава

чињеницу да развијене земље имају више могућности да подрже своје грађане у остварењу миграционих интенција;

3. развијене земље су препознале значај своје научне дијаспоре за сопствени развој, па креирају политике у циљу повећања њеног обима и ефективног усмеравања њихових средстава.

Будући да знање може да расте једино уколико се размењује са другим појединцима и ако се примењује у другим околностима (Филиповић, 2012) креатори миграционих политика развијених земаља охрабрују појединце на промену места боравка ради стицања ширег знања, које се касније, било повратком или партнерством на даљину, може применити у сврху развоја те земље. Стицање новог знања и примена стеченог у новим условима, као и ширење професионалних мрежа изван граница, представља подједнако циљ самих миграната као и развијених друштава из којих потичу. Међутим, то није једина корист коју матица има од својих миграната. Променом места боравка, они упознају вредности и норме других култура, што је врло применљиво у међунационалној сарадњи, затим стичу личне везе са становништвом земље дестинације и експертима у области којом се баве, чиме расте њихов социјални капитал даље употребљив како у циљу општег друштвеног развоја земље, тако и у неопходним процесима лобирања за њене интересе.

Физичка одсутност високообразованих миграната у развијеним земљама се надомешћује на два начина: с једне стране, привлачењем талентованих странаца, а са друге, чврстом повезаношћу и, захваљујући информационим технологијама, преваходно интернету, готово тренутном разменом искустава и информација са исељеним сународницима као и кроз разне пројекте коришћењем њиховог људског и социјалног капитала стеченог образовањем, радом и свакодневним животом у другој држави.

Повратак стручњака, иако уобичајен услед циркуларних кретања карактеристичних за савремене миграционе процесе, не представља ни једини, а ни најбољи (Павлов, 2011. с) начин коришћења капитала ове популације. Партнерство матице и дијаспоре, тзв „сарадња на даљину“ (*diaspora option*) предњачи у политикама развијених држава у односу на иницирање њиховог повратка (*return option*). Ипак, повратници у њима добијају посебно место у оквиру развојних процеса. Правилно

усмеравање њиховог капитала стеченог животом изван националних граница, представља праксу и циљ ових држава.

Србија, с друге стране, нема довољно материјалних капацитета да подржи своје таленте у остварењу миграционих намера у циљу стицања знања и искустава, већ наши образовани људи најчешће користе стипендије других земаља које и представљају политику за њихово привлачење. То је и један од разлога што држава често губи контакт са њима¹. У материјалном погледу Србија је слабо привлачна за талентоване странце, нарочито из развијених земаља. Тако, наше друштво и даље трпи одлазак великог броја школованих људи што се даље одражава на све гране делатности. Међутим, чињеница је да се знатан број високообразованих грађана из разних разлога (емотивних, смањена зарада или губитак посла услед економске кризе која је погодила Запад, и тсл.) враћа у земљу. Даље, чињеница је и да наша дијаспора не одустаје од помоћи Србији независно од овдашњих услова и иницијатива. И коначно, чињеница је и да држава показује своју заинтересованост за њих, на шта указују бројне стратегије и акциони планови. Међутим, чињеница је и да њихови ресурси нису у потпуности искоришћени и на прави начин усмерени, тако да још увек не успевамо да, по угледу на друге земље, „одлив мозгова“ постепено и у пуном капацитету преточимо у њихов прилив (brain gain). Због тога је важно доносиоце одлука стално и изнова подсећати на ову популацију, на њихове потенцијале које треба доследно и константно усмеравати у развој и на потребу ревидирања и доследног примењивања политика које би за њих биле подстицајне. То Србији може помоћи у окончавању дуготрајних трансформацијских процеса и успостављању релативно стабилне привреде и просперитетног научног развоја. Премда је наша држава далеко од степена развоја западних друштава која заузимају водеће положаје у међународним капиталистичким односима, њихов пример привлачења талената као „мотора“ развоја може и мора нам

¹ У Србији не постоји јединствена база података наших стручњака у свету која би била на располагању свакоме ко би евентуално био заинтересован за њихово ангажовање. До контакта стручњака у дијаспори долази се или преко алумни клубова који такође имају непотпуне базе података или личних контаката. Министарство за науку и технолошки развој је имало иницијативу за пројекат ове врсте, међутим, база података која је на почетку настала није ажурирана, па је стога прилично непотпуна. С друге стране, државне институције и организације које су стипендирале таленте, попут програма Фонд за младе таленте у оквиру Министарства за омладину и спорт, поприлично ревносно прате своје стипендисте, одржавају контакте са њима и поседују податке о њиховим достигнућима.

послужити као смерница у консолидацији властитих ресурса у циљу опоравка од вишедеценијског разарања привреде и друштва.

Потреба за укључивањем овог важног ресурса у развојне процесе био је основни мотив дисертације и емпиријског истраживања које чини њену окосницу. Само истраживање је било квалитативно, односно спроведено је у форми интервјуа чији је основни циљ био прикупљање и анализа ставова високообразованих повратника о ресурсима које су стекли, начинима и условима потенцијалног улагања тих ресурса у развој Србије, са нагласком на њиховом социјалном капиталу. Како сматрам да је дијаспора веома важан ресурс на којем треба потенцирати, у жижу интересовања је постављен однос испитаника са колегама који се нису вратили, а који имају воље да учествују у друштвеном опоравку Србије. У ту сврху је било важно препознати посебан друштвени положај повратника који је последица њихове умрежености са високообразованом дијаспором с једне стране, а са друге умрежености са стручњацима и потенцијално заинтересованим странама у земљи порекла. Наиме, пошла сам од тога да захваљујући изузетности свог положаја у оквиру савременог умреженог друштва ова група поседује изузетан потенцијал за изградњу чврстог и ефикасног партнерства матице и високообразоване дијаспоре. Утврђивање постојања управо овог потенцијала био је основни циљ истраживања. Поред тога, интервјуи су имали за циљ и прикупљање података о њиховој умрежености са стручњацима из бранше који раде и стварају у еминентним институцијама, а које би по потреби могли да укључе у пројекте од националног значаја. Приликом проналажења мотивације популације које сам испитивала да улажу у Србију, важно ми је било и да испитам значај националног идентитета као компоненте личног идентитета испитаника који би имао улогу афективне везаности за земљу, што је често важан мотив мобилизације. Такође, трудила сам се да прикупим што више препорука које би повратници упутили одговорним актерима као предлог за креирање политика подстицајних за улагање. Ради објективности сагледавања тренутног стања у оквиру јавних политика, предмет истраживања је био и анализа домаћег институционалног оквира, првенствено анализа релевантних државних стратегија и акционих планова. С друге стране, важно је било и испитати јавни дискурс који се тиче значаја високообразоване миграционе популације, па сам анализирао и новинске чланке о овом проблему. Емпиријско истраживање је већим делом реализовано током 2017. године, а довршено је 2018. године у склопу

ширег истраживања *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника* које је Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику реализовао у сарадњи са Републичким заводом за статистику и НВО „Центар за живот – да нас буде више“.

Што се тиче структуре дисертације, пре него што пређем на анализу прикупљених података изнећу још неке мотиве који су ме навели да се овом темом бавим као и циљеве и хипотезе истраживања. У уводном делу ћу да прикажем и кратак методолошки оквир који ће бити касније разрађен приликом анализе прикупљених података. После тога, изнећу одређење најважнијих појмова који се јављају у дисертацији како би се избегла двосмисленост и недоумице приликом разумевања самог истраживања и тумачења података. Након уводног дела, приказаћу концептуални оквир који представља основу тумачења података, конструкције и тестирања хипотезе. Затим ћу говорити о трендовима и карактеристикама савремених миграција на глобалном нивоу. Пре него што пређем на контекстуални оквир миграционих кретања у Србији која се налазе у фокусу истраживања, користећи доступне податке светских организација и Републичког завода за статистику те ћу приказати карактеристике наше дијаспоре и повратника са нагласком на високообразованој популацији. Након приказаног контекста истраживања, прво ћу указати на јавни дискурс који се бави овом темом, затим ћу укратко изнети анализе докумената јавних политика Републике Србије а који се тичу ове теме. Највећи део дисертације ће бити посвећен приказу и анализи података прикупљених на терену. Ту ће бити изнете социо-демографске карактеристике испитаника, њихова искуства одласка и повратка, стечени ресурси са посебним нагласком на социјалном капиталу и на крају национални идентитет, његово постојање, манифестација и значај за испитаника. У закључку ћу направити кратку рекапитулацију основних налаза истраживања, продискутовати о потврђености, односно оповргавању почетне хипотезе. Такође, у закључном разматрању ћу да размотрим и препоруке самих испитаника доносиоцима одлука за креирање подстицајних јавних политика у области миграција.

1.2. Мотиви истраживања

Поред алармантних бројева који указују на осипање високообразованог младог становништва, као и примера развијених земаља који указују на значај одржавања веза са миграционом популацијом о чему сам напред говорила, истраживање ове теме је било мотивисано још неким чињеницама. Прво, иако немамо прецизних података о броју наших људи у свету, па ни о броју наших талената који живе и раде ван Србије и територија где су Срби аутохтоно становништво, процењује се да Србија има бројну дијаспору са великим уделом високообразованих појединаца као и значајан број повратника који исказују вољу да учествују и улажу своје ресурсе у трансформацијске процесе, односно развој културе, напредак науке и стабилизацију економије и опште друштвене ситуације у Србији. Наиме, процењује да има „више од 5000 професора, истраживача, бизнисмена, лекара, правника, уметника и врхунских спортиста, који живе и раде широм света“ (ГЕПС, наведено према Гречић, 2010:68). Бројна удружења високообразованих исељеника нашег порекла (Гречић, 2010) сведоче о њиховој умрежености, а већ спроведене акције и делатности, попут ангажовања у виду гостујућих предавања, партнерства у оквиру научно-истраживачких пројеката, као и хуманитарне акције доказују њихову спремност улагања у Србију. У нашој земљи постоје, додуше непотпуне базе података – настале било на иницијативу државе (Министарство просвете, науке и технолошког развоја) или организација (Група „484“, ГЕПС) – које указују на њихове карактеристике и садрже неке контакте. Међутим, треба имати у виду да они врло често мењају институције, па и земље боравка, што даље утиче на потребу измене и података који се на њих односе. Према тврдњама Министарства просвете, науке и технолошког развоја ова чињеница се има у виду, па поред тога што се ове базе се непрекидно допуњавају новим контактима, запослени се труде да стално ажурирају постојеће податке. Међутим, приликом спровођења истраживања са дијаспором у оквиру поменутог пројекта *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника* користили смо те базе података и показало се да више од две трећине електронских адреса више није активно. Ова чињеница указује на делимичну неухватљивост савремених „мобилних научника“, али и на једну дозу незаинтересованости власти и службеника да се подаци ажурирају. То је

знак и да заинтересоване стране у Србији, упркос доказаној спремности дијаспоре да се ангажује, слабо користе податке које су прикупили, а који садрже њихове контакте и ресурсе које поседују.

Што се тиче повратника, ни о њиховом броју и карактеристикама нема тачних података. Код нас не постоји тело или служба која би прикупљала податке о стручњацима који се враћају из иностранства. То је раније чинило Министарство просвете, науке и технолошког развоја, али је сада та активност обустављена и постоји несагласност међу представницима владајуће елите (ма ког она састава била) ко би требало тиме да се бави. Тако да и не постоји јединствен извор о овој популацији већ се информације добијају са више страна – углавном од професионалних удружења, алумни клубова, невладиних организација, организација дијаспоре, као и владиних институција. Ова фрагментираност у погледу извора података указује на неопходност прецизнијег праћења повратка у циљу њиховог умрежавања и укључивања у развојне пројекте. А њихов значај и спремност улагања у земљу је доказан тиме што су се они већ укључили (али углавном на сопствену иницијативу) у наш друштвени систем. Многи лекари, привредници, предузетници, професори, истраживачи, привредни, економски па и политички саветници као и министри који су се смењивали протеклих година у извршној власти, неки степен образовања су стекли у иностранству.

Друго, иако у Србији постоји свест о значају дијаспоре за целокупни развој о чему сведоче разни документи – стратегије и акциони планови њихове примене, чињеница је да неко јасно дефинисано и функционално партнерство између Србије и дијаспоре не постоји, као и да многи потенцијали повратника остају неискоришћени, па чак и занемарени. С обзиром на досадашњи однос Србије према научној дијаспори и повратницима, с правом се може поставити питање да ли она препознаје и на прави начин усмерава њихов капитал који су својим животом у иностранству и образовањем стекли. Овде није реч само о новчаном капиталу који пристиже из иностранства и који се традиционално прихвата као корист од дијаспоре. Много значајнију улогу у развоју имају друге врсте капитала, првенствено социјални и људски капитал стечен животом у иностранству који код нас остаје неусмерен.

Непостојање прецизних података о броју високообразованих појединаца у дијаспори и оних који су се вратили, њиховом кретању и карактеристикама, непознавање конкретних пројеката усмерених на развој, административне тешкоће

како приликом реинтеграције тако и у току реализације пројеката насталих на иницијативу самих миграната, затим неприхваћеност у научној и професионалној заједници², наводе на закључак о великом степену неприхватања ових људи и расипања њихових ресурса. Наиме, док друге државе ради достизања или одржавања конкурентности на светском тржишту користе сва расположива средства, при чему су у време када се економија заснива на знању таленти приоритет, досадашњи однос Србије према њеним стручњацима са миграционим искуством не достиже задовољавајући ниво. Наша држава нема капацитете да надомести одлазак високообразованог становништва тако што ће привући стручњаке друге националности да улажу своје знање у њен развој. Тиме се она не разликује од других земаља из окружења које су прошле кроз постсоцијалистичку трансформацију. Али, оно по чему се она разликује од њих (Албаније, Румуније, Хрватске) јесте недостатак иницијативе за мобилизацију расположивих ресурса своје високообразоване дијаспоре и повратника.

С друге стране, наша држава ипак показује свест о значају ове популације за развој, о чему сведоче бројна документа усвојена са циљем успостављања партнерства – *Декларација о унапређењу односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону*, усвојена 2010. од стране Скупштине дијаспоре и Срба у региону, затим *Закон о високом образовању*, 2007, *Стратегија научног и технолошког развоја 2010-2015*, *Стратегија за управљање миграцијама*, 2010, као и *Акциони план за спровођење Стратегије за управљање миграцијама у периоду 2011. и 2012. године*. Сва наведена документа се односе на укључивање Србије у рад међународних организација са циљем повратка високообразоване радне снаге, коришћења знања и способности на даљину, као и укључивање повратника на тржиште рада. Иако ова документа постоје и указују на постојање свести државе о значају миграната, она или нису довршена, или нису даље развијана кроз акционе планове и конкретне кораке, или пак, још увек у потпуности нису ступила на снагу (мада је некима рок важења и истекао).

Треће, примећује се слабо интересовање за темељна истраживања у оквиру друштвених наука усмерених на популацију повратника и дијаспору. До скоро миграције уопште нису биле у фокусу истраживања наших научника. Врло мали број њих је у томе препознао феномен вредан пажње који би ако се истражи дао допринос и

² Ове тешкоће наводе припадници научне дијаспоре и повратници у истраживањима која су раније обављена у Србији (Павлов, 2011. с:18)

науци и друштву уопште. Верујем да је избегавање ове теме у разговорима елита пренет на однос домаће научне заједнице према дијаспори и повратницима. За разлику од светске научне заједнице где је свест о чврстој повезаности миграција и развоја побудила истраживаче да се баве овом популацијом у смислу испитивања њихових ставова према матици и спремности улагања у њен просперитет (de Bree, Davids & de Naas, 2010, Siddiqui & Tejada 2014, и бројни други аутори), код нас истраживања ове врсте још увек нису достигла завидан ниво.

У последње време је, додуше, реализовано неколико значајних истраживања на популацији научне дијаспоре са циљем утврђивања њихове спремности и неопходних услова сарадње са Србијом. Било да је реч о чисто теоријском истраживању (Гречић, 2010) или емпиријском (Болчић, 2002а, Болчић, 2002б, Павлов 2011. б, Павлов 2011. с, Филиповић, 2012, Предојевић Деспић, 2015, Ђукић Дејановић и др, 2018) аутори су изнели значајне налазе и идеје и препоруке засноване на утврђеној спремности стручњака из дијаспоре да помогну довршењу дуготрајних трансформацијских процеса и успостављању стабилности и подизању евентуалне светске конкурентности нашег друштва³. Њихове анализе су послужиле као основ за креирање мог истраживања чије резултате овде излажем.

Постоје два истраживања емпиријског карактера у којима су предмет били појединци који су неки од степена свог образовања стекли у иностранству и након тога су се вратили у своју земљу порекла – једно је спроведено 2011. од стране НВО „Група 484“ и односи се на читав Западни Балкан (Павлов и сарадници, 2011. а; 2011. б). Резултати овог истраживања сумарно су приказани у публикацији *Return of Highly Qualified Migrants to The Western Balkans* у издању ове невладине организације и јасно упућују на неопходност наставка и продубљивања истраживања ове популације као и неопходност налажења начина да се утиче на одговорне актере у оквиру државе. Друго истраживање у оквиру којег је делом реализовано и ово моје истраживање, спровео је Кабинет министра без портфеља задужен за демографију и популациону политику у сарадњи са Републичким заводом за статистику и НВО „Центар за живот – да нас буде више“, а резултати су приказани у публикацији *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника* у издању НВО „Центар за живот – да нас

³ Налази, објашњења и препоруке ових аутора имали су, на жалост, слаб утицај на креаторе државних политика код нас.

буде више“. Проблеми са реинтеграцијом, нострификацијом диплома, коришћењем стеченог знања и укључивањем у развојне пројекте, корупцијом и одсуством меритократије јесу проблеми повратника који се и после седам година понављају. Пошто је други пројекат реализован од стране институције која се може сматрати одговорним актером, јавља се нада да постоји жеља за променом оваквог односа према повратницима и доношење ефектнијих јавних политика.

На крају, услед давања сигнала отворености за научно-истраживачке резултате о чему сведочи последње наведени пројекат јавио се и подстицај за пружање података и предлога за неко евентуално стварање функционалног модела који би омогућио будући развој Србије, а који би укључио потенцијално партнерство Србије и њене дијаспоре у коме би повратници, захваљујући високом степену социјалног капитала, имали посредничку улогу. На основу резултата пројеката који су раније спроведени до сада није сачињена форма која би ресурсе повратника на прави начин усмерила у решавање актуелних проблема и задовољење потреба српског друштва. Предлог једне врсте модела у коме се сакупљају и размењују превасходно људски и социјални капитал експертске дијаспоре постоји (Филиповић, 2012). Мишљења сам да би повратници услед свог специфичног положаја потпомогли правилном и правовременом усмеравању овог капитала у потребе српског друштва.

Повратници су упознати са друштвеним приликама и вредностима ван граница земље порекла, током боравка у иностранству су стекли значајан социјални капитал у смислу познанстава са људима који тамо живе, затим колегама и стручњацима из области којом се баве, као и са великим бројем чланова дијаспоре⁴ са којима су заједно усмерени на матицу. С друге стране, тренутни боравак у Србији им пружа могућност да директно буду упознати са овдашњим приликама, проблемима, потребама, пројектима, неопходним информацијама за реализацију активности као и актерима преко којих је та реализација неопходна. Поред тога што њихова мобилизација подразумева активацију свих њихових стечених ресурса, оваква двострука оријентисаност високообразованих повратника треба да их учини „катализатором“ кроз који се врши размена информација и ресурса са њиховим колегама у дијаспори. Промена њихове тренутне улоге и положаја у вези са

⁴ Ови појмови ће бити ближе објашњени у оквиру приказа концептуалног оквира истраживања.

неискоришћеношћу њихових људских потенцијала као и улоге посредовања са дијаспором, може помоћи адекватном коришћењу расположивог капитала миграционог становништва у сврху развоја нашег друштва.

1.3. Циљеви истраживања

Основни и најшире представљен циљ дисертације јесте истраживање потенцијала, спремности и мотивисаности повратника да учествују у развоју Србије, нарочито у улози посредника у партнерству земље и њене научне дијаспоре са циљем ефикасног и ефективног усмеравања свих расположивих ресурса обе миграционе популације. Умрежавање представља основ савремених односа, али и суштински елемент дијаспоре без којег она не би ни постојала. Као што ћу приказати у делу који се бави појмовним оквиром, међусобна повезаност емиграната у разним деловима света при чему се препознаје национална држава као центар и основ идентитета, неопходни су да би се ови исељеници сматрали дијаспором. Умрежавање као основ, али и средство мобилизације и удруживање ресурса дијаспоре ради улагања у матицу је већ приказано (Филиповић, 2012), међутим не наилазим ни на један модел „организовања“ миграционе популације који укључује повратнике. Стога ми је циљ да се осветле и потенцијали ове групе, како би били препознати од стране доносиоца одлука. Према се ни у једном документу повратници не третирају као посебна популација према којој треба креирати државне политике, стално истицање потребе за стварањем повољних услова за повратак, ипак указује на чињеницу да су они важни. Међутим, стиче се утисак да се њихов повратак посматра на врло једноставан начин – или као заустављање даљег пада броја становника и подмлађивање популације, затим у светлу укључивања њихових искључиво финансијских, и у мањој мери људских ресурса у домаћу привреду и потрошњу. Посматрање повратника као „карике“ у ланцу матица – дијаспора, представља иновацију у науци, а потенцијално, ако буде препознат као плодотворан и усвојен од стране одговорних актера, може бити и иновација у српској јавној политици.

У ту сврху је важно да се популација високообразованих повратника упозна у смислу прикупљања података о њиховим социо-демографским карактеристикама, њиховом ставовима према професији, послу, држави, као и о њиховим ресурсима које су током живота и образовања стекли, а што их све скупа чини специфичном популацијом. Дакле, циљеви емпиријског истраживања које сам спровела су се односили на утврђивање:

1. Социо-демографских карактеристика повратника
2. Утврђивање врсте ресурса које су стекли, а које би под одређеним околностима могли да усмере у развој Србије;
3. Испитивања њихове умрежености и положаја у мрежи и то са различитим групама:
 - а) високообразованом дијаспором;
 - б) стручњацима из области којој припадају (професионалне мреже);
 - в) стручњацима и доносиоцима одлука у Србији;

4. Степен њихове емотивне везаности за матицу, што може да представља водећи фактор њихове спремности за ангажовање у националним пројектима, али и активног учешћа у смислу константног обавештавања о проблемима и потребама нашег друштва.

Из наведених циљева емпиријског истраживања се види да је акценат стављен на социјални капитал испитаника у смислу умрежености са појединцима који би евентуално могли да се мобилишу у сврху развоја Србије. При томе је, сходно постављеној теми дисертације, али и претпоставци о важности националног идентитета као мотивишућег фактора улагања, акценат стављен на умреженост са високообразованом дијаспором. Социјални капитал је овде схваћен у складу са теоретичарима мрежног схватања овог феномена, што ће детаљно бити објашњено у оквиру концептуалног оквира, па је тај положај испитаника у односу на дијаспору и домаће стручњаке од изузетне важности.

На крају се издваја још један врло важан циљ истраживања, а тиче се анализе актуелних друштвених фактора који позитивно или негативно утичу на мобилизацију повратника. За потребе ове анализе сам користила важећа документа попут стратегија и акционих планова, затим став јавног мњења изражен преко медијског дискурса о феномену одласка и повратка наших стручњака из иностранства и наравно као најважнији извор података сам користила податке прикупљене у

интервјуима. Можда се овај циљ истиче и као најважнији ако говоримо о примени резултата истраживања за евентуално стварање неког функционог модела који треба да буде направљен и лансиран од стране доносиоца одлука. Све то би прво подразумевало стварање повољних, и, за повратнике (а и остале учеснике у развоју), мотивишућих друштвених услова за њихово ангажовање.

1.4. Методолошки оквир

Истраживање могућности укључивања високообразованих повратника у потенцијално партнерство Србије и њене експертске дијаспоре захтевало је анализу различитих извора података (примарних и секундарних) и примену различитих истраживачких техника. На првом месту издвајам емпиријско квалитативно истраживање у виду структурираних дубинских интервјуа обављено на 50 испитаника. Овај истраживачки поступак који подразумева директан контакт и разговор са испитаником, омогућио је добијање доста прецизних и разноврсних одговора што је пружило основу за врло детаљну анализу затеченог стања и могућности. Пошто је циљ дисертације истраживање спремности високообразованих повратника да учествују у чврстом, ефективном и ефикасном партнерству Србије и експертске дијаспоре, питања су највише била усмерена на истраживање њиховог социјалног капитала, првенствено у смислу повезаности са колегама сународницима који су остали у земљама дестинације, и спремности да посредују у њиховом прикључивању у развојне пројекте у матици, али и на истраживање спремности повратника да остале ресурсе стечене у иностранству усмере у просперитет нашег друштва. Ради потпунијег увида у њихов миграциони процес (факторе који су утицали на одлуку прво да се иселе, а после да се врате), један сет питања се односио на њихов живот у Србији пре одласка, други на живот у иностранству, а трећи се односио на живот и искуства након повратка. Питања везана за критике актуелног стања и државних политика, као и предлоге креирања ваљаног и подстицајног окружења груписана су у четврти део упитника.

За спровођење планираног истраживања изабрала сам квотни узорак. Испитанике су чинили високообразовани повратници старости од 25 до 65 година независно од пола. Првобитно је био план да доња граница буде 30 година услед претпоставке да те године старости представљају оптималну старосну доб када би појединац могао да покаже извесне резултате у области којом се бави, да стекне социјални капитал који би био од значаја и да има развијена осећања према матичној држави. Међутим, показало се да међу повратницима има и млађих људи који су завршили факултете, па чак и више степене образовања, вратили се у Србију и већ увелико учествују у њеном развоју. Претпостављам да је то последица новог система терцијалног образовања који је код нас уведен, а који у многоструко убрзава сам процес стицања дипломе а тиме и услова за наставак школовања ван земље или излазак на тржиште рада. Горњу границу сам поставила с обзиром на теоријску претпоставку о старосној граници радно способног становништва. При томе, правилна расподела у погледу њихове генерацијске припадности у оквирима назначене старости у истраживању није била важна. Принцип њихове поделе проистиче из поделе тока трансформацијског процеса у Србији, па су једну групу чинили испитаници који су се вратили у периоду Милошевићеве владавине (1989 – 2000), а другу групу они који су се вратили у Србију након петоктобарских промена 2000. Прву групу испитаника нисам даље делила, иако је до одблокирања трансформације дошло пре одласка Слободана Милошевића са власти, али реално тада нису још увек наступиле веће социо-економске промене нити је постојала нада да ће тога бити. Међутим, испитанике који су се вратили након 2000., поделила сам две групе – једну су чинили испитаници који су се вратили у првим годинама након промена, у периоду када су пристизале стране донације и помоћ и када су се јавиле иницијативе за препород земље, а другу групу чине испитаници који су се у Србију вратили након 2008. године када су се последице светске економске кризе осетиле и у иностранству и код нас и када је наступио поновни пад животног стандарда. Интервјуисано је 20 испитаника који су се вратили у Србију у периоду између 1989. и 2000, 15 испитаника са повратком између 2000. и 2008. године и 15 испитаника који су се вратили након 2008. године. Пошто сам мишљења да место становања нема пресудни утицај на спремност испитаника за учешће у партнерству Србије и њене дијаспоре, као и да се већина високообразованих враћа у веће српске

градове (што је посебан проблем!) није постојао ни просторни оквир истраживања, у смислу ограничавања на тачно одређене градове.

Ради утврђивања затеченог стања који се односи на јавни и медијски дискурс, законски оквир и тренутне политике према повратницима и дијаспори, као и спремност дијаспоре за партнерство са Србијом, анализирао сам и секундарне изворе података. Извори секундарне грађе се могу поделити у следеће категорије:

1. Извештаји и веб презентације релевантних институција и медија – приликом анализе квантитативне размере миграционог кретања са наших простора користила сам првенствено извештаје Републичког завода за статистику са пописа становништва (из различитих година ради могућности упоредне анализе), као и извештаје Међународне организације за миграције (ИОМ), Светске банке и извештаје Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕСД). Податке о карактеристикама српске експертске дијаспоре, њиховој умрежености као и досадашњим активностима усмереним на развој Србије, прикупљала сам са званичних веб презентација њихових удружења и са веб страница Владе Републике Србије и ресорних министарстава које имају значаја за популацију којом сам се бавила (Министарство за дијаспору које је затим било Канцеларија за сарадњу са дијаспором, а након успостављања последње гарнитуре власти, Управа за сарадњу са дијаспором и Србима у региону при Министарству спољних послова; Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику). Приликом приказа тренутног положаја и улоге повратника у развојним програмима углавном сам се служила извештајима и веб презентацијама медија. Такође извештаје медија сам користила у приказу генералног става становништва и стручњака који нису напуштали Србију према сународницима са миграционим искуством.

2. Законски оквир – увид у релевантне законе и стратегије, као и акционе планове треба да нам омогући закључивање о формалним могућностима и свести државе за укључивање високообразованог миграционог становништва (и повратника и оних који су остали у дијаспори) у развојне пројекте. Независно од резултата њихове даље имплементације, као релевантна законска документа сам издвојила и анализирао:

а) Стратегију очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону;

б) Стратегију развоја образовања у Републици Србији до 2020. године;

- в) Стратегију научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године – Истраживање за иновације;
- г) Националну стратегију за младе за период од 2015. до 2025. године;
- д) Програм званичне статистике за период од 2016. до 2020. године;
- ђ) Националну стратегију запошљавања за период 2011-2020. године;
- е) Стратегију подстицања и развоја страних улагања и
- ж) Националну стратегију одрживог развоја.

3. Истраживања других истраживача – истраживања емиграције српских научника (Гречић, 2010), услова укључивања експертске дијаспоре у развојне процесе Србије (Павлов и сарадници 2011, Филиповић, 2012), као и положаја и активности високообразованих повратника у нашем друштву (Павлов, 2011), као и друга истраживања која се баве релевантним елементима контекста – периодима трансформацијског процеса у Србији и њиховим утицајима на карактеристике српског друштва, социо-економска и социо-политичка истраживања нашег друштва и др. Овде првенствено мислим на истраживања Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду која се баве променама српског друштва у целини већ тридесет година. Већина резултата је објављена у Зборницима радова чији су аутори сами истраживачи, или у њиховим монографијама и радовима објављеним у разним домаћим и страним часописима (Лазих, 2005; Лазих 2011, Лазих, 2014, Антонић, 2004).

1.5. Основне хипотезе

Приликом креирања упитника и анализе примарних и секундарних података водила сам се једном основном и три помоћне хипотезе:

ОСНОВНА ХИПОТЕЗА: *Испитаници који имају образовног и/или радног искуства у иностранству, поред тога што поседују значајан степен хуманог капитала, стекли су и драгоцен социјални капитал у смислу учешћа у транснационалним професионалним мрежама и повезаности са нашом дијаспором, што им омогућава заузимање положаја*

посредника приликом мобилисања капацитета стручњака из земље и дијаспоре у друштвени развој Србије. Вођени емоцијама ,повратници су вољни да уложе властите ресурсе, али њихова маргинализација вуче корене у недостатку иницијативе и подршке надлежних институција и политичких елита, као и у неодговарајућим и неповољним друштвеним и економским условима који би мотивисали њихово ангажовање.

На основу ове хипотезе изведене су и следеће помоћне хипотезе:

X1. Висок степен социјалног капитала повратника последица је њихове специфичне позиције у мрежи односа домаћих актера и дијаспоре – они заузимају, како то Нан Лин назива, положај мрежног моста, или Бартовим речима, мрежног брокера или мрежног предузетника, што им омогућава већи степен социјалног капитала.

Захваљујући заједничком идентитету и некадашњој географској близини са члановима дијаспоре, ако изузмемо родбину и пријатеље исељеника и сконцентришемо се само на стручну јавност, повратници имају више контаката са њима него немиграционо становништво. Иако су у питању тзв. „слабе“ везе, претпоставка је да је њихова умреженост врло густа у смислу великог броја чланова мреже. С друге стране, родбина и пријатељи исељеника иако са њима граде јаке везе оне се ограничавају на мали број припадника научне дијаспоре, што одмах умањује и количину капитала у који може да се конвертује социјални капитал. Даље, блиски сродници и пријатељи углавном не припадају научној области исељеника, што је отежавајућа околност усмеравања њиховог хуманог капитала. Уз то, садашњи заједнички идентитет и географска близина са актерима у земљи, који остаје на нивоу колективног националног идентитета, утиче на густину и јачину мреже коју овде граде. На тај начин, повратници имају могућност да, како Барт каже, премосте структуралне пукотине, што им пружа велики степен социјалног капитала.

X2. Појединци који имају миграционо искуство показују значајан степен везаности за земљу порекла, а емотивна везаност представља један од важних мотива за улагање сопствених капацитета у добробит заједнице.

Позитивне емоције према матици представљају један од главних покретача за осмишљавање пројеката и директно учешће у постојећим пројектима или оним који осмишљавају друге колеге, а који за циљ имају развој Србије. У новијој литератури се не говори пуно о односу према земљи порекла, већ према породици и пријатељима као главном покретачу улагања. Нова економика миграција, тзв. НЕЛМ теорија о којој ћу

говорити касније, миграције посматра као стратегију домаћинства за побољшање друштвеног и економског положаја свог домаћинства. Мигранти одлазе да би слали ресурсе, првенствено финансијске, онима који остају, а који даље треба да улажу на начин који ће обезбедити њихово релативно благостање. Разлози зашто у дисертацији стављам однос према породици иза односа према држави су следећи: прво, новац који дијаспора шаље или повратници са собом донесу, врло често не иду у сврху покретања неког посла, већ у потрошњу што само посредно и краткорочно има позитиван ефекат на развој. А друго, реч је о висококвалификованој дијаспори која не доноси примарно финансијски капитал који би требало уложити у породични бизнис, већ знање и контакте који се често и не могу упослити на тај начин.

ХЗ. Доминација економских проблема, недовољна улагања у науку, друштвена неуређеност, корупција и недостатак меритократије, нестабилност политичког живота и релативно неповољан положај у међународним односима који су у погледу интензитета варирали почевши од краја прошлог века, представљају препреку у систематском коришћењу ресурса миграционог становништва.

Однос државе према повратницима и дијаспори се мењао зависно од контекста, али се никада нису створили релативно стабилни услови који би мотивисали ову популацију да се укључи у државни просперитет. Држава је, упркос заосталим административним препрекама њихове потпуне реинтеграције, највише показала „добру вољу“ за њихово укључивање у трансформацијске процесе након 2000. године, о чему сведоче и директно укључивање повратника у извршну и законодавну власт. Међутим, како до очекиваног опоравка након промене власти није дошло, а ентузијазам код тадашње елите полако ишчекао, иницијативе за њихово ангажовање постале су све ређе и многи повратници су се разочарали и поново напустили земљу. Такав друштвени контекст се одржао и скоро две деценије након промене режима који се окривљује за свеопшту друштвену кризу с краја прошлог века, што гуши сваку наду у скорији опоравак друштвеног система. Очекујем да је управо ова ситуација, главна препрека и одбијајући фактор за евентуалне развојне иницијативе испитаника.

1.6. Појмовни оквир

Кључни и најчешће помињани појмови у дисертацији јесу миграције, повратне миграције односно циркуларне миграције, дијаспора, високообразована дијаспора, повратници, високообразовани повратници, управљање миграцијама (migration management) и друштвени развој. Пошто сви ови појмови имају разне дефиниције зависно од аутора и места коришћења, на овом месту ћу изнети значење које сам ја усвојила и користила приликом израде дисертације.

Миграције према дефиницији Уједињених нација представљају кретање неке особе или групе људи између једног географског дела и другог, подразумевајући при томе трајну промену места становања. Оне се односе на трајну промену места боравка или унутар граница једне државе и тада је реч о унутрашњим миграцијама, или ван граница једне националне државе и тада се говори о међународним миграцијама. Овај појам се односи на свако кретање становништва независно од узрока и облика, па тако се односи и на избеглице, расељена лица, економске мигранте, оне који се селе ради реунификације породице (ИОМ, 2011:63).

У претходној дефиницији у први план долази трајна промена места боравка као услов да се неко кретање становништва назива миграцијама и да се разликује од других облика просторне покретљивости, нпр. туризма. Међутим, савремено доба које карактерише напредак технике, саобраћаја и мултинационалне и трансационалне компаније о којима ће касније бити речи, руше правило сталне промене места. Наиме, данас много ређе него раније људи одлазе и насељавају се на једном подручју и ту остају до краја живота или чак и генерацијама као што је то раније било. Кретање људи данас прати кретање тржишта и капитала, људи се селе заједно са компанијама у којима раде или се селе сваки пут када се отвара неко ново представништво исте фирме. Даље, капиталистички начин организовања привреде, либерални систем вредности и глобализација укинули су сталност радног места и друштвене околине за појединца, тако да је уобичајено да данас појединац често мења радно место, због њега се даље усавршава (врло често ван граница матичне државе) што све подразумева сталну промену места становања и друштвено окружење. У складу са новонасталим околностима савременог света, поставља се питање оправданости коришћења појма

миграције у претходно наведеном смислу. За савремени свет је, чини се, пригодније говорити о повратним миграцијама, односно циркуларним миграцијама или мобилности.

Према дефиницији Уједињених нација *циркуларне миграције* представљају стално кретање људи између држава где боравак у једној држави може бити краћи или дужи временски период, а уколико је кретање добровољно, онда оно иде у корист свих који су укључени, од појединца који мења место боравка, па преко државе порекла и државе/држава дестинације. Овде је углавном реч о радним миграцијама (ИОМ, 2011: 19). С обзиром на савремене околности живота и потребе тржишта прикладније је користити овај термин од термина миграција. Заједно са овим појмом се јавља и појам мобилности који се врло често користи као синоним са појмом циркуларних миграција, па се чак и не налази као посебно дефинисан термин у речнику миграција Уједињених нација. На другом месту (ИОМ, 2013:1) у једној од публикација ове организације се говори о мобилности на исти начин као о циркуларним миграцијама, односно о честом напуштању земље порекла, несталности земље дестинације која се често мења. Такође, овде се истиче утицај мобилности на друштвене и демографске промене, па се чак она посматра као њихов покретач. Мобилност, поред тога што утиче на дистрибуцију становништва на светском нивоу, утиче и на развој култура, друштва и економија на глобалном и локалном нивоу.

С обзиром на овај утицај који просторна мобилност има и на локалну средину, важно је водити рачуна о управљању миграцијама, односно делимичној контроли прилива и одлива становништва и усмеравању ове појаве на начин која највише иде у прилог држави уз поштовање права самих миграната. Ово *управљање миграцијама* се у речнику Уједињених нација дефинише као „термин који се користи да обухвати различиту улогу одговорних актера у управљању прекограничних миграција, нарочито странаца који се насељавају унутар те територије, водећи посебно рачуна о избеглицама и осталим лицима којима је потребна заштита. Овај појам се првенствено односи на политике, законе и администрацију која је кључ за примену миграционих политика“. Међутим, управљање миграцијама не треба да се сведе само на контролу кретања и боравка странаца, већ треба да представља једну свеобухватнију стратегију са циљем „да се 1) успостави што тачније и стално статистичко регистровање и праћење миграција; 2) да се ублажи деловање потисних фактора, тако што ће се

смањивати сиромаштво и социјалне неједнакости у земљама порекла, дакле, тако што ће се деловати у правцу побољшања животног стандарда локалног становништва, посебно младих, као и на 3) хармонизацију економског и социјално-културног развоја у свету, тј. на смањењу неједнакости на линији развијене-неразвијене земље, као и међу регионима и локалним заједницама; 4) подстакне циркуларно или повратно кретање“ (Бобић, 2013:121).

Креирање јавних политика према дијаспори такође улази у домен управљања миграцијама и то првенствено у смислу усмеравања њихових ресурса у развој. Што се *развоја* тиче, њега можемо схватити као „динамички процес који подразумева економски раст и свеукупни друштвени напредак, еманципацију појединаца, друштвених група. Његов циљ јесте повећање људских капацитета, слободе избора, као и стварање сигурног и безбедног окружења и еколошки здраве средине у којој људи могу да живе квалитетно и пристојно“ (Бобић, 2013:121). Искуство дијаспоре постаје основ за стицање економског, социјалног и хуманог капитала које се уз добру миграциону политику може усмерити у развој.

Дијаспора, реч грчког порекла (*διασπορά* – расуто или расејано семе) би у буквалном преводу значила расејање. Ова реч се изворно употребљавала да означи све људе заједничког порекла који живе свуда по свету, а изван граница матичне државе, односно државе коју посматрају као матицу. Првобитно се дијаспора односила на народ који је матицу напустио под притиском (Јевреје), да би се касније значење проширило на све који не живе у држави која се традиционално посматрала као њихова. Такође, важно је истаћи и да иако су се појединци интегрисали у земљу пријема, остају заувек лојални земљи порекла, међусобно повезани, а идеја повратка је присутна у њиховој свести иако можда рационално до тога неће доћи (Ben-Rafael, 2010:1). Дефиниције дијаспоре су касније дорађиване и ревидиране од стране многих аутора и она нарочито постаје занимљива за разумевање кретања и живота људи у савременим околностима које су последице глобализације. У оквиру концептуалног дела, где је посебно обрађен феномен транснационализма, дијаспора је јасно одвојена од феномена који су јој блиски. Оно што је на овом месту важно истаћи, јесте да је за постојање дијаспоре важно да препознаје матицу као центар и основ заједничког идентитета, да постоји међусобна повезаност појединаца истог порекла као и „одржавање чврстих менталних и материјалних веза са њиховом земљом порекла – њиховом домовином“ (Sheffer,

1986:3). У случају да не постоји однос међу појединцима који не живе у земљи порекла и да се не препознаје усмеравање њихових ресурса у добробит друштва матичне државе, тада не говоримо о дијаспори, већ о расејању (Ma Mung, 2004:211).

Према Закону о дијаспори и Србима у региону дијаспора подразумева „држављане Републике Србије који живе у иностранству, припаднике српског народа и исељенике са територије Републике Србије и из региона и њихове потомке“ (члан 2, стр. 1). Међутим, како се у овом званичном одређењу дијаспоре не истиче њихова усмереност (ментална, културна или усмереност стеченог капитала) на Србију, нити међусобна умреженост, што проистиче из претходно наведених дефиниција које су у складу са концептом транснационализма, у оквиру планираног истраживања, прихватићу одређење по коме „дијаспора (припадници дијаспоре) одређене нације јесу сви они људи који живе изван своје земље порекла и наслеђа као и територије где су они аутохтоно становништво, без обзира на њихово држављанство, а који су у могућности да говоре језик који припада месту порекла њихових предака, генерације емиграната који за земљу порекла сматрају своју матицу и исказују добру вољу да учествују у њеном просперитету кроз организовање транснационалних делатности“ (Филиповић, 2012:28)⁵.

Високообразована дијаспора је ужи појам од дијаспоре који подразумева и степен образовања појединаца који јој припадају, па имајући у виду претходну дефиницију као и овај додатни услов, овај појам *представља самоорганизовану заједницу исељених научника, инжењера, професионалаца и свих појединаца који показују изузетне резултате у области којом се баве, имају најмање завршен факултет, најмање годину дана живе изван своје земље порекла и наслеђа као и територије где су они аутохтоно становништво и показују спремност да своје стечене потенцијале уложе у просперитет матичне државе у свим областима друштвеног развоја*. Држећи се литературе у којој се за ову популацију користе различити појмови, као еквивалентне (иако можда реално и теоријски постоји нека

⁵ Једино што се може довести у питање код ове дефиниције јесте могућност да се говори језик земље порекла предака. Мислим да тај услов није неопходан за дефинисање дијаспоре, али пошто сама нисам имала истраживачког искуства са припадницима дијаспоре који не говоре језик матичне државе, па не могу ни да судим о њиховој везаности за земљу порекла, ни о емотивним везама са осталим припадницима дијаспоре, као ни о спремности на сарадњу, нисам изменила предложену дефиницију.

разлика) са појмом високообразоване дијаспоре сам користила следеће термине: експертска дијаспора (Филиповић, 2012), интелектуална дијаспора (Филиповић, 2012), висококвалификована дијаспора (Павлов и други, 2011), научна дијаспора (Гречић, 2010; Тејада, 2013), S&T (научна и технолошка) дијаспора, предузетничка дијаспора, високо стручна дијаспора (OECD, 2002, Vertovec, 2002).

Високообразовани повратници, у смислу у којем сам их користила у дисертацији, представљају појединце који су провели више од годину дана у иностранству, након повратка више од годину дана бораве у земљи порекла (у нашем случају у Србији), при чему су неки степен високог образовања стекли у иностранству, или су након завршеног школовања у Србији у иностранству били запослени као стручњаци у својој области. У овом одређењу битно је да су боравком у иностранству имали довољно времена и прилике да се упознају са контекстом и вредностима других друштва и усвоје нова знања или усаврше постојећа радећи у другим условима, упознају друге људе наше или друге националности, као и да изграде и осете „хибридни идентитет“ проистекао из боравка у другом друштву. Уз то, дужина њиховог боравка у Србији мора да буде довољна за укључивање у друштвене токове и усвајање друштвених процеса у земљи порекла, што им омогућава увиђање реалних проблема и потреба друштва.

У Србији ова популација не само да се чини неискоришћеном, већ и маргинализованом. Као што је то случај и са високообразованом дијаспором, не постоји податак о њиховом тачном броју и карактеристикама. Држава нема податке о расположивим ресурсима које су стекли, тренутном радном месту и могућности укључивања у евентуалне развојне пројекте. Према подацима научних истраживања (Павлов и сарадници, 2011. с), ова популација се још увек суочава са озбиљним проблемима реинтеграције и прихваћености у српском друштву.

II Концептуални оквир анализе

Проучавање повратних миграција представља посебан изазов из два разлога: прво, у литератури примењиване теорије усмерене су на разумевање основног миграционог процеса који подразумева само механизме напуштања земље порекла уз евентуални план повратка, па се мора бити врло обазрив приликом њихове примене на процес реализације повратка у земљу порекла. Друго, дошло је до измене самог миграционог процеса – раније је било речи о сталној промени места боравка, а данас је повратак у земљу порекла уобичајен као и њено поновно напуштање. Из тог разлога, као што је и речено у уводном делу, данас све више говоримо о циркуларним миграцијама, а не о миграцијама „у једном смеру“. Укључивање повратка као фазе у миграцијама уместо ранијег схватања као могућег завршетка миграционог пута, у многоме је изменило и само схватање овог феномена. Наиме, код ранијих теоретичара (али и код доносиоца одлука у националним државама) повратак није привлачио пажњу све до седамдесетих година прошлог века, када је он постао актуелан захваљујући појави гостујућих радника (енгл. „guest workers“, нем. *Gästarbeiter*) у европским земљама што је само по себи подразумевало да је повратак крај њиховог миграционог пута. Раширеност овог начина миграција (нарочито у Европи) утицала је на актуелност повратка као незаобилазне фазе миграционог процеса (Cessarino, 2004; Lang et al. 2016). Даље, пошто све више говоримо о циркуларним миграцијама где повратак не представља подразумевани крај миграционог кретања, већ само једну фазу неопходно је изменити перспективу проматрања миграција. Повратак бива све актуелнији и захваљујући укључивању миграција у развојне процесе, где је привремени или виртуелни повратак веома важан за креирање адекватних политика. На крају, велики, и све већи број миграната, који се крећу из различитих разлога, што даље узрокује и поделе међу њима (од економских миграната, научника и стручњака до избеглица и тражиоца азила) намеће потребу посматрања повратка као посебне теме, а тиме и развој теоријских приступа који би послужили као основ њиховог истраживања и разумевања.

У литератури која се бави савременим миграцијама не постоји јединствени приступ овом феномену, већ се јављају разне теорије које једна другу надопуњују. Приликом истраживања миграција, теоретичари су углавном користили следеће теорије

као концептуални оквир: 1. неокласична (макро) економска теорија; 2. неокласична (микро) економска теорија; 3. нова економика (радних) миграција (НЕЛМ); 4. теорија дуалног тржишта рада (Piore, 1979); 5. теорија светских система (Wallerstein, 1974) и 6. кумулативна каузалност (Massey, 1993; de Haas, 2009; Предојевић, 2010; Бобић, 2013). Када је реч о процесу повратних миграција, од поменутих теорија примену су нашле неокласична (микро) економска теорија и нова економика (радних) миграција.

Неокласична (микро) економска теорија се заснива на тврдњи да у основи објашњења миграционог процеса стоји разлика у личном дохотку у земљи порекла и пријема, као и у очекивању појединца да ће добит у другој земљи надмашити губитак који неизбежно прати миграције. Сходно томе, повратак се у оквиру ове теорије може разумети као последица изневерених очекивања мигранта. Наиме, према овој теорији повратне миграције укључују мигранте раднике који нису добро предвидели цену миграција и који нису имали очекиване користи од виших зарада (Cassarino, 2004:255). Примењено на високообразоване мигранте, њихов повратак се може разумети као последица неодговарајуће интеграције у земљи, односно земљама дестинације, што би даље могло да се тумачи, прво, као неодговарајућа зарада која је испод очекиване и незадовољавајућа социјална интеграција. Посматрано као прорачун очекиване и реалне добити, то би значило да зараде групе висококвалификованих миграната који се одлучују на повратак остају недовољне да надокнаде и буду изнад емотивних и финансијских трошкова који представљају цену живота ван земље порекла.

За разлику од ове теорије према којој је повратак резултат неостварених циљева, према *теорији нове економике радних миграција*, тзв. НЕЛМ теорији, повратак представља природан завршетак миграционог процеса који наступа са остварењем постављених циљева (Cassarino, 2004; Lang et al, 2016). Наиме, према овој теорији одлука да мигрира не пада само на појединца већ на читаво домаћинство. Миграције представљају стратегију за смањење ризика њиховог живљења у смислу да ће се један или више чланова усмерити на успех на домаћем тржишту рада, док ће се други члан(ови) опробати на тржишту рада друге земље, у којој су просечни приходи већи него у земљи порекла, што ће допринети смањењу ризика за опстанак читавог домаћинства. Очекује се да ће појединци или више њих који су у иностранству слати дознаке које се даље улажу у побољшање економског и социјалног положаја домаћинства. Када се достигне одређени стандард мерен у односу на референтну групу,

стичу се услови за повратак члана који је у иностранству, па се и његов повратак сматра резултатом „успешне мисије“. Ова теорија би се, такође, тешко могла применити на високообразоване мигранте, с обзиром на чињеницу да финансијски капитал углавном није мотив њихове емиграције, као и да финансијске дознаке нису најважнији ресурс који они шаљу из иностранства. Даље, њихово усавршавање које првенствено представља основни мотив одласка, не утиче на побољшање стандарда домаћинства. Стога, напредак и достизање жељеног економског статуса домаћинства, не може да се разуме као мотив повратка ове популације.

Обе теорије мотив миграција, дакле, виде у стицању економске добити, с том разликом што НЕЛМ теорија истиче значај начина на који се стечени ресурси улажу у земљу порекла што представља и „припрему терена“ за повратак. Читав процес миграција према другој теорији тако не само да подразумева повратак као логичан завршетак пута, већ он утиче и на извесне промене локалне средине у земљи порекла. Ако претпоставимо да ће дознаке бити улагане у развој, у најмању руку породичног бизниса, логично је закључити о извесним економским и социјалним променама средине у коју се појединац враћа, односно улаже новац током боравка у иностранству. Међутим, обе теорије имају значајан пропуст у разумевању повратних миграција у целини. На првом месту и НЕЛМ теорија и неокласична (микро) економска теорија миграције посматрају као индивидуални чин и не базирају се на друштвени контекст и земље порекла и дестинације, затим не укључују у анализу умреженост појединаца која утиче на целокупан миграциони процес, нити на последице на све актере у миграционом процесу и не објашњавају процес повратних миграција у целини независно од финансијских ресурса. Што се тиче високообразованих којима финансијска средства нису на првом месту приликом одлуке да напусте земљу, чини се ни једна од ових теорија није одговарајућа за објашњење процеса миграција ове групације.

Први недостатак ових теорија се може надокнадити *структуралним приступом* према коме је повратак неопходно довести у везу и са друштвеним и институционалним факторима у земљи порекла. Слично поборницима НЕЛМ теорије и неокласичне економске теорије, присталице структуралног приступа анализирају висину добити коју су мигранти стекли у иностранству. Успешност или погрешност одлуке да се појединац врати, одређује се на основу корелације између стварног стања економије

и друштвених околности у земљи порекла и оних које је повратник очекивао да ће затећи. Односно, за разлику од поборника НЕЛМ теорије, структуралисти анализирају и економске и социјалне услове у земљи порекла од којих зависи начин улагања стечених ресурса након повратка, што даље значи да им је у фокусу интересовања степен могућег утицаја повратника на развој земље порекла. Процена повољности друштвених и економских услова утиче на очекивања потенцијалних повратника, што даље има утицаја на њихову одлуку да се врате – ако се услови процене као добри, то ће олакшати њихову одлуку, док процена лоших услова утиче на одлагање реализације њихове одлуке повратка (Cessarino, 2004). Теоретичари структуралног приступа истичу већи значај степена развоја локалне средине на одлуку о повратку него целокупне (националне) државе из разлога неопходности адаптације на локалне услове који могу у великој мери да одступају од услова на нивоу државе. Такође, додаје се и утицај традиције и вредносног система који стоје у корелацији са успешним улагањем стечених ресурса.

Структурални приступ проучавању повратних миграција је много пригоднији концепт за разумевање повратка високообразованих миграната него што су НЕЛМ теорија и неокласична економска теорија управо из разлога што акценат ставља на контекст у земљи порекла, који је важан и као мотивациони фактор за повратак, али је често и одлучујући када је реч о могућности улагања стечених ресурса (бар када је реч о администрацији и отворености одговорних актера). Према Казариновим речима, „повратак према структуралистима је ствар контекста“ (Cassarino, 2004:257). Оно што представља ограничавајући фактор овог теоријског приступа јесте што се он концентрише само на друштвене услове у земљи порекла и разматра повратак као одвојен чин који стоји независно од осталих фаза миграција. При томе занемарује се утицај савремених тековина на миграције, чиме се оне не посматрају као целовит процес. Развој комуникационих технологија и транспорта учинио је да процес миграција не може бити посматран у смислу строгог одвајања живота у земљи пријема и земљи порекла. Током свог боравка у иностранству, мигранти данас не губе контакт са друштвом земље порекла, већ су са родбином, колегама и пријатељима у сталној интеракцији. Њихов живот се одвија независно од граница било које државе, па се и улагање у земљу порекла може вршити „на даљину“ преко особа или институција са којима су повезани, а које се могу посматрати као чворишта протока добара. Понекад

су повољни контекстуални услови неважни фактор у одлуци мигранта да улаже у матицу. Одбацивање асимилације у земљи дестинације и потенцирање на интеграцији утиче на јаче и отвореније неговање националног идентитета. Његова доминација у оквиру савремених хибридних идентитета може да буде јачи мотив улагања од услова у земљи порекла. На крају, губи се из вида чињеница да повратак не мора да значи крај миграционог процеса, већ само једну његову фазу на чију дужину не утичу само контекстуални услови матице.

Увиђајући сву сложеност савремених миграционих кретања која су учинила да усвојене теорије постану непотпуне и неодговарајуће, аутори им придружују и разне приступе и концепте, притом ослањајући се на карактеристике савремених друштвених процеса и тековина и измењену перспективу посматрања друштва. У разумевању савремених миграција у целини, стога прво треба поћи од чињенице да је дошло до промене разумевања друштвених односа, да се оно више не посматра као затворена јединица у оквиру које су односи међу појединцима класно одређени и непроменљиви. Захваљујући модерним тековинама и феноменима који карактеришу наше доба друштво се више не проучава као аутономни систем од којег зависи друштвено понашање (Tili, 1997), већ се акценат ставља на његов интерактивистички карактер, што би значило да се оно заснива на многоструким односима различитих размера – од локалних до глобалних. У складу са тим, намере и поступке појединаца не можемо да објашњавамо као да су у потпуности усмераване друштвеном структуром, већ као зависне од односа различитих ентитета, зависно од нивоа посматрања (микро, мезо, макро). Овај „интеракционо-динамички приступ“ (Петровић, 2012:115) тзв. мрежни приступ разумевања стварности постаје доминантан у савременој друштвеној теорији, а до изражаја долази нарочито у Кастелсовој теорији умреженог друштва (Castells, 2000).

Прихватајући мрежни приступ као најадекватнији за разумевање савременог света, теоретичари и нове друштвене појаве објашњавају из перспективе мрежа и међусобног утицаја разних ентитета, па сходно томе настају и нови концепти. Када је реч о савременим миграцијама, аутори уводе концепт транснационализма да би описали међусобне односе миграционе популације и њихов однос са немиграционим становништвом. Овај концепт се касније проширио и на друге врсте међуљудских односа, али је првенствено, уведен да опише повезаност миграната. Даље, долази и до измене схватања социјалног капитала који више не почива на односима међу

појединцима које вежу заједничке норме појединачне заједнице. Нови концепт социјалног капитала руши границе једног друштва и посматра повезаност појединаца засновану на различитим принципима и независно од било каквих ограничења, о чему ће касније бити речи. Такође, стална повезаност појединаца са људима широм света, па и миграната са становништвом из земље порекла, утицала је на одбацивања концепта асимилације и увођење интеграције у ново друштво. Ово је неке психологе и антропологе (Sussman, 2002; Cassarino, 2004; Lang et al, 2016) навело да преиспитају традиционално схватање културног идентитета и да га прилагоде савременој друштвеној стварности. Стога имамо и увођење новог концепта „хибридних идентитета“ који постепено смењују раније прихваћене непроменљиве националне идентитете.

Важно је ипак нагласити да иако ови приступи на потпунији начин описују савремене миграције од теорија које сам раније навела, они се не посматрају као развијени теоријски модели из разлога што осветљавају само један сегмент миграционог процеса. Њихова примењивост као и обухватност објашњења процеса повратних миграција зависи од тога о којој врсти миграција је реч. Мотиви одласка и повратка, као и социо-демографске карактеристике актера (што представља основ разврставања типова миграција) у великој мери и одређује који су обрасци њиховог кретања, одређују њихова очекивања од миграција, висину улагања (емотивног и финансијског), активност и умрежавање током кретања као и задовољства од постигнутих циљева. Зависно од циљева анализе као и од миграционе популације која се ставља у фокус, могу се изабрати наведени концепти који се даље показују као мање или више функционални.

Што се тиче разумевања миграционог процеса високообразованих повратника који су тема моје дисертације, чинило ми се најпригодније да усвојим Казаринов структурални приступ услед истицања важности друштвеног контекста за све фазе миграција, као и за могућност и мотивисаност појединаца да улажу своје ресурсе (у нашем случају у државу порекла). С обзиром да је реч о посебној популацији миграната за које сматрам да није најпригодније везивати финансијске ресурсе као капитал који би требало да улажу у матицу, овај приступ ћу употпунити савременим концептом социјалног капитала уз истицање разлике у односу на традиционалне теоретичке овог појма. Даље, важно ми је да испитам континуитет, промену

интензитета, начин њихове повезаности са немиграционим становништвом и колегама из дијаспоре и из области којом се баве, као и њихово место у овој вишеструко изграђеној мрежи, па ћу у анализу добијених података укључити концепт транснационализма. Такође, користићу и савремени концепт колективног и личног идентитета како бих размотрила да ли и у којој мери национални идентитет игра значајну улогу у мотивисању високообразованих миграната да улажу у матицу. Пре него што приступим излагању ових поменутих приступа, укратко ћу приказати суштину и развој мрежног разумевања савремених друштвених односа за који сам рекла да се може посматрати као основа изградње нових концепата.

2.1. Мрежни приступ у проучавању друштвених односа

Посматрање и разумевање друштвених појава на основу међусобне интеракције разних ентитета (од појединца, организација, па и држава), није нов теоријски оквир у социологији. Као што ћемо и видети, мрежни приступ је постепено, још од средине прошлог века, рушио границе природних наука и, од стране неких научника, полако примењиван на друштвене појаве. Међутим, његов прави значај и велика моћ објашњавања савременог света уочљива је тек са доступношћу интернета, па и друштвених мрежа, јефтине и доступне телефонске комуникације, као и све обимнијих миграција становништва где је значај међусобне повезаности за успешност миграционог процеса највише дошао до изражаја. Феномени савременог света и начин њиховог функционисања су, дакле, утицали да научници увиде превазиђеност ранијег теоријског приступа друштву који потенцира на његовој затворености и истиче значај утицаја друштвених структура на понашање и обликовање грађана. Међутим, људи, па ни групе не могу да се ограниче на један систем (чак и када је замишљен као затворена национална држава ма колико она била велика), они нису потпуно детерминисани инетресима класе којој припадају, чак ни идеалима, већ врло често њихово понашање као и стратегије напретка зависе од група којима припадају, људи које познају и њиховог положаја које заузимају у мрежи тих односа. Овим приступом се не одбацијује

чињеница значаја положаја појединца, али, за разлику од класичног приступа који инсистира на одлучујућем утицају положаја у друштвеној структури (који је врло често дат и непроменљив), овде се акценат ставља на положај у мрежи који може бити флуидан. На наредним странама ћу изнети кратак историјски приказ овог приступа, његове основне карактеристике и елементе као и области где се он највише примењује. Мрежни приступ, иначе, представља и основ за савремено разумевање социјалног капитала.

2.1.1. Историјски приказ развоја мрежног приступа у социологији

Мрежни приступ у друштвеним наукама почиње интензивније да се користи тек пред крај прошлог века (Бабовић, 2006:351), али његове корене можемо тражити у радовима научника различитих области насталих и деценијама раније. Наиме, најчешће се наводе три извора настанка мрежних приступа у друштвеним наукама (Scott, 1991:7-8): прво, квантитативни приступ у америчкој социологији уз доминацију социометрије Јакоба Морена⁶ који конструише математичке аналитичке алате базиране на теорији графова. Ова теорија која своје корене вуче још од краја XVIII века имала је велики значај у развоју мрежне анализе и већина аналитичких појмова који се користе у савременом приступу, попут јачине везе, мрежних мостова и тсл., потиче управо из ове теорије (Newman et al., 2006). С друге стране, примећује се утицај харвардских истраживача из прве половине прошлог века који су тежили проналаску обрасца међусобних веза и формирања клика. На крају, Скот наводи утицај британских антрополога окупљених око манчестерског Универзитета међу којима је свакако најпознатији Џон Барнс који је први почео да користи појам друштвене мреже примењујући га на проучавање једног рибарског села у Норвешкој (Wellman, 1988; Scott, 1991; Петровић, 2007; Петровић, 2012). Барнс је приметио да му је овај приступ

⁶ Приликом постављања основа за развој мрежног приступа у друштвеним наукама, Кадушин у више наврата наводи Морена као врло значајног аутора за настанак овог приступа а при томе нарочито истиче његову заслугу за увођење социограма приликом приказа односа у друштву (Kadushin, 2012:15; Kadushin, 2004:7).

омогућио да боље опише структуру села као и однос према послу и другим активностима његових чланова. Ипак, постоје мишљења да Барнс није први који је користио појам друштвене мреже, већ да заслуга припада немачком социологу Норберту Елијасу који је 1938. године први пут поменуо овај појам у смислу сплета невидљивих нити које повезују појединце, где се променом једног сплета мењају и остали (Катунарић, 1999, Петровић, 2012). Према овом аутору, мреже представљају структуре које имају предност у односу на аутономну акцију појединца пошто ни једна особа, било какве атрибуте да има, не може прекинути аутономне законе људске мреже из које се његова акција уздиже и ка којој је она усмерена.

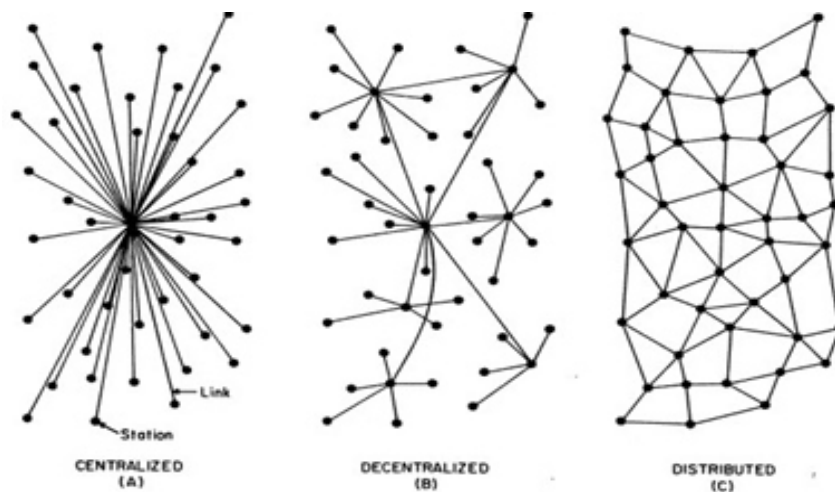
Када говоримо о коренима мрежног приступа друштвеним односима, неправедно би било изоставити Георга Зимела, чији су радови извршили велики утицај на ову теорију. Бавећи се трансформацијом људског друштва он сматра да су везе међу људима основа за одржавање друштва на окупу. Ови односи при томе не морају да буду пријатељски или интересни већ могу бити површни и заснивати се на познанствима, тј. познавању само дела нечије личности (Simmel, 1955). Његово схватање интерперсоналних односа је доста утицало на савремене теоретичаре што се највише види у теорији Марка Грановетера, једног од најзначајнијих теоретичара мрежног схватања социјалног капитала.

Почевши, дакле, од Зимела а затим и од утицаја наведених теорија, настају и прве модерне теорије мрежног приступа. Током седамдесетих година XX века мрежна анализа се успоставља као значајан теоријско-аналитички правац у социологији (Петровић, 2007; Бабовић, 2006; Borgatti & Halgin, 2011) и то првенствено захваљујући истраживањима Марка Грановетера, Берија Велмана, Едварда Лумана и Клода Фишера. Током 80-их и 90-их друштвене мреже постају једна од средишњих проблемских области нове економске социологије (Бабовић, 2006), али и значајан део структуралне анализе друштвене акције. На то су посебно утицале теорија структуралне акције Роналда Барта и теорија друштвених ресурса Нан Лина које ћу детаљно приказати у оквиру теорије социјалног капитала.

Све теорије за које сам навела да су имале важан утицај на стварање мрежног приступа припадају изразито социо-културолошкој традицији. Међутим, због различитих приступа изучавању мрежа неопходно је напоменути да ова теорија своје корене вуче и из природних наука – математике, кибернетике и теорије хаоса. За

разлику од мрежног приступа који се надовезао на антрополошке корене где су примат имала схватања мреже у функцији друштвених односа међу индивидуалним актерима, мрежни приступ који се надовезује на природне науке схвата мрежу као принцип читавог па и друштвеног организовања и развоја. Треба напоменути да овај универзалистички приступ који превазилази разлику између природних и друштвених наука за основни задатак поставља откривање универзалног закона мрежног структурирања помоћу кога не само да бисмо могли разумети друштвено понашање и економске односе, већ и функционисање интернета, ширење болести, функционисање терористичких организација и тд. Представници ове теорије су је јако добро промовисали па је постала широко прихваћена, чак и изван научних кругова. Најутицајнији и најпознатији представници су Пол Баран, Ласло Барабаши, Данкан Вотс и Џон Ури. Инжењер Пол Баран приступио је изучавању пре свега компјутерске мреже. Он је први увео појам мрежне пукотине у анализу мрежа и у зависности од њиховог броја и положаја развио је три мрежна архетипа: централизован, децентрализован и дистрибутивне (Слика 1.)

Слика 1. Баранови мрежни архетипови

Извор: Baran, P. (1964:2)

Физичар Барабаши, под утицајем, како и сам наводи (Barabási, 2002:144), Барана и његовог концепта структуралне пукотине, уводи принцип мрежног hub-a, што

је представљало основ овог приступа. Барбаши се бавио изучавањем међусобне повезаности интернет страница и дошао је до закључка да не постоји нормална и једнака расподела линкова ка свакој страни, већ да мали број страна има огроман број линкова ка себи, које даље могу упутити на друге странице. Ове интернет странице (попут Googl-а нпр.) представљају мрежне hub-ове, тј. чворишта кроз које се повезују све друге интернет странице. Након тога, Барабаши уводи појам чворишта и у анализу других мрежа (саобраћаја, инфективних болести нпр.), што даље утиче на то да овај концепт буде примењиван и од стране других аутора.

Погодило се да је у исто време као и Барабаши, математичар Данкан Вотс почео да се бави изучавањем феномена тзв. „малог света“, који је још средином прошлог века открио социјални психолог Стенли Милграм, показујући да је просечно потребно само шест директних веза за уручивање поште једној особи од друге на другом крају света (наведено према: Петровић, 2012:113 и Kadushin, 2004:11). Овај феномен се касније назива „шест степени удаљености“ (Kadushin, 2012; Kadushin, 2004, Петровић, 2012). По угледу на ову Милграмову теорију, Вотс развија коефицијент груписања који служи за израчунавање блиске повезаности пријатеља.

На крају, само да поменем и значај Уријеве теорије комплексности система пошто ћу њу нешто шире представити у оквиру макро теорија и анализе социјалног капитала. Овде, чисто због заокружености историјског приказа мрежног приступа, напоменућу да Уријево схватање система превазилази традиционално схватање у смислу једноставних линеарних веза типа узрок-последица, већ да овај аутор сматра да се систем мора разумети у његовој нелинеарности, као непредвидив, али ипак непроменљив образац односа који карактеришу и друштвене и природне и физичке феномене (Петровић, 2007:176).

2.1.2. Одређење и особености мрежног приступа

Мрежни приступ обухвата различите теорије друштвених односа или пак метода за разумевање или чак и квантификовање међусобних односа актера односно тачака у систему (node) које су предмет анализе. Оно што је за све њих заједничко јесте

да се мења фокус истраживања у односу на традиционалне теорије – док је раније пажња усмеравана на појединце и друштвене системе, у оквиру мрежног приступа у жижу интересовања долазе односи, тачније мрежа међусобних односа који настају као резултат делатности актера. „Мрежа се састоји од групе актера или тачака које су међусобно повезане везама различитог типа. Саме везе, тј. односи стварају посебне структуре, док актери заузимају одређене положаје унутар њих. Тако већина теоријских приступа мрежној анализи инсистира на идентификовању природе мрежне структуре, положају тачака и природи њиховог међусобног односа“ (Borgatti & Halgin, 2011:2).

Судећи по научним радовима и монографијама аутори који се сврставају у поборнике овог приступа можемо рећи да се слажу у погледу одређења фокуса истраживања као и одређења мреже. Међутим, видно је њихово разликање у погледу начина посматрања и мрежног приступа и структуре мреже, као и у примени модела анализе и у погледу нивоа на којем се она врши. Прво, још увек није јасно да ли мрежни приступи представљају само аналитичко средство у анализи друштвених односа или се може посматрати као посебно теоријско и методолошко полазиште за посматрање мрежа као посебног облика организовања и успостављања односа између друштвених актера. Наиме, у основи се могу разликовати два различита приступа у проучавању мрежа (Powell & Smith-Doerr, 1994, наведено према Бабовић, 2006:352) – први, укоревен у социологију и теорију организације посматра мреже као аналитичко средство за осветљавање социјалних односа. Сам Барнс, који се сматра и једним од утемељивача мрежног приступа каже да не постоји нити ће икада постојати мрежна теорија. „Оно што по њему постоји јесте мрежни приступ који једино омогућава да се уочи да је конфигурација међусобно испреплетаних интерперсоналних веза на неки, неодређен начин узрочно повезана са понашањем тих људи и са друштвеним институцијама њиховог друштва“ (Петровић, 2012:114). Слично сматра и Фишер према коме мреже не представљају теорију већ хеуристички апарат за разумевање друштвених односа.

Други приступ у проучавању мрежа је више интердисциплинаран и прескриптиван и поима мреже као посебну врсту логике организовања, као начин управљања односима између социјалних актера. Боргати (Borgatti & Lopez-Kidwell, 2011; Borgatti & Halgin, 2011) на пример, не само да не пориче постојање мрежне теорије већ сматра да постоје два типа мрежних теорија – прво, теорија мреже где се

мрежа посматра као зависна променљива, а друго, мрежна теорија, где се мрежа посматра као независна варијабла. Аутори у оквиру мрежне теорије идентификују два основна теоријска модела: прво, модел мрежног тока у које убрајају све утицајније теорије мрежног приступа: Грановетерова теорија јаких и слабих веза, затим теорија структуралне пукотине, па Бартова теорија структуралне акције, Линова теорија социјалних ресурса као и Колеманова теорија социјалног капитала (Borgatti & Lopez-Kidwell, 2011:6). Други модел који је развио сам Боргати или у сарадњи са неким од колега (са Р.С. Foster, нпр. у Borgatti & Р. С. Foster, 2003) јесте модел мрежне архитектуре који је усмерен на посебне тачке у мрежи и структурама њихове међузависности и сарадње. Међутим, оба модела имају заједничке циљеве: анализу социјалног капитала и анализу друштвене хомогености у смислу успостављања међусобних односа са сличним актерима (Borgatti & Lopez-Kidwell, 2011:13).

Независно од тога да ли се мрежни приступ посматра као метод анализе или засебна теорија, њихова предност у односу на традиционалне приступе се по Велману (Welman, 1999:18) огледа прво у томе што избегава перспективу групе у смислу примарног ступања у однос са родбином и суседима већ се фокусира на много шири сплет друштвених односа. Друго, предност се огледа и у томе што мрежни приступ омогућава да се приликом анализе лако прелази од микро ка мезо и макро нивоу. Такође, развијен је скуп техника и метода за откривање, описивање и анализу присуства, састава, структуре и функција интерперсоналних мрежа.

Такође, без обзира како посматрамо мреже у друштвеним појавама чињеница је да оба приступа имају низ заједничких карактеристика (Бабовић, 2006, Петровић, 2012; Wellman, 1999). Кључна карактеристика јесте да предмет анализе нису групе као затворени друштвени системи већ односи међу људима. Ти односи могу бити развијени унутар групе или се протезати ван ње. Даље, мреже се посматрају као ограничења или шансе за актере, док се актери посматрају кроз међусобне односе а не кроз сортирање по унапред задатим критеријумима (пол, школовање и тсл). Затим, сви аутори тврде да су мреже повезане са ширим друштвеним контекстом. Четврто, идентитет актера је одређен положајем у мрежи, тј. мрежама. Основно питање које се поставља јесте како обрасци друштвених односа које актери међусобно успостављају утичу на понашање чланова мреже. Даље, структура се третира као мрежа сачињена од односа који могу али и не морају бити подељени у посебне групе. Не сматра се да су

чврсто повезане групе главни саставни елементи друштвене структуре. На крају, аналитички методи директно се баве изучавањем релационих образаца друштвене структуре у жељи да допуне или чак и измене уобичајене статистичке методе који захтевају независне јединице анализе.

2.1.3. Типови мрежа и њени структурни елементи

Имајући у виду заједничке карактеристике мрежног приступа независно да ли се он посматра као метод или теорија, можемо најпре прелиминарно усвојити Бартово одређење мреже као „релативно стабилне скупове односа између друштвених актера (независно од тога да ли је реч о појединцима, групама или организацијама), који укључују размене различитих ресурса (материјалних или нематеријалних попут информација) и који поседују одређену структуру. При томе, мрежни модели описују структуру једне или више мрежа односа унутар система актера“ (Burt, 1982:20). Без одбацивања Бартовог схватања, такође можемо усвојити и почетну основну премису његовог приступа по којој друштвена структура обликује и ограничава актере, како у погледу циљно рационалне акције, међусобно социјалне сличности, тако и у оквиру избора алтернативних акција и способности њиховог предузимања. С друге стране, акције предузете унутар структуре односа могу модификовати ту исту друштвену структуру и створити нова ограничења за актере који се налазе унутар ње (Burt, 1982). Оно што је по овом аутору основни проблем јесте начин на који се актери повезују у међусобну акцију. Наиме, Барт сматра да се друштвене групе не смеју схватити као обичне социјалне агрегације појединачних актера, већ приликом њиховог изучавања треба претпоставити да су друштвене групе структурални колективитети који се преко одређених социјалних интеракција обликују у специфичне системе односа са одређеним карактеристикама и правцима друштвених делања (Burt, 1982). Једноставније, чланови друштвене групе су међусобно повезани специфичним односима које развијају и ти односи стварају структуру која утиче на акције појединих актера и обрнуто те акције модификују структуру.

Основни проблем који се јавља јесте утврђивање граница система међусобно повезаних актера. Наиме, раније док је мрежни приступ био у својим зачецима, проучавале су се само мале затворене групе (попут ђака у разреду, станара зграде, групе на факултету и тсл.) за које није било тешко утврдити природу односа. Међутим, како је овај приступ све чешће примењиван, а питање проналаска „чворишта“ или „моста“ унутар групних односа постало централно питање, поставило се питање анализе односа у већим групама са нејасним границама као и узорковање актера. Тако, имамо три основна приступа у анализи структуре друштвених односа који зависе од типа мреже (Kadushin, 2004):

I социоцентричне мреже – мреже које су затворене у оквиру једне групе и тако имају јасно дефинисане границе, или како их Кадушин назива по угледу на Бернанда Расела „мреже у кутији“ (Kadushin, 2004:4). Овај тип мрежа се односи на групе попут ђака у разреду, радника у организацијама и тд. У овом случају се све тачке у мрежи као и односи међу њима могу описати на основу одговора испитаника, а уз помоћ посебних компјутерских програма – могу се уочити различити обрасци повезаности тачака, затим промене у тим односима, положај тачака (чворишта, нпр.), јаке и слабе везе (Wellman, 1999).

II отворене мреже - мреже чије границе баш и нису потпуно јасне „оне нису затворене у кутији“ (Kadushin, 2004:4). Овај тип мрежа се односи на веће асоцијације попут елита у некој земљи, повезаности организација, ланац утицаја посебних одлука и тд.

III егоцентричне мреже или приступ Ја-мреже – мрежа односа која се плете око једног актера (појединац, породица или корпорација). Ланчаном методом, а на основу одговора испитаника, настоји се да се открију актери са којима испитаник има директне односе, као и односи између тих актера. Димензије које се најчешће анализирају овим моделом су опсег, интензитет (јаке и слабе), близина смештаја од централног појединца (централни или умерено значајни), густина (могу бити мање или више густе, зависно од степена интеракције чланова нечије персоналне мреже), по степену специјализације (мање или више специјализовани или мултидимензијални) и вишеструкост односа у мрежи. Овај модел се често примењује у анализи мрежа социјалне подршке, или испитивања односа актера са окружењем (Бабовић, 2006:354). Овде треба имати на уму да се могу анализирати искључиво пријатељске, фамилијарне,

суседске или пословне мреже. Алат који се користи за идентификацију јаких веза јесте генератор имена (испитаник именује особе са којима размењује важне ресурсе или друштвену подршку) и генератор положаја (испитаник именује занимања којима се баве његови пријатељи). Што се тиче граница, системи Ја-мрежа немају јасно дефинисане границе пошто испитаник није ограничен бројем људи које ће навести⁷.

Поред тога што је дефинисао и јасно раздвојио ова три типа мрежа друштвених односа, Кадушин указује и на структуралне карактеристике мреже (Kadushin, 2004; Kadushin, 2012). Према овом аутору, дакле, свака мрежа има следеће карактеристике:

I Повезаност – да бисмо говорили о постојању мреже, тачке, тј. актери морају бити међусобно повезани неком врстом односа. Кадушин је на основу неких ранијих истраживања приметио да ће пре доћи до повезивања актера који су географски ближи једни другима. Шира дефиниција ове блискости би била „истовремено бити на истом месту у исто време са неким другим актером“ (Kadushin, 2004:5)

⁷ Поред Кадушина, Ја-мреже наводи и Барт (Burt, 1982; Бабовић, 2006:354-355), али у смислу модела мрежне анализе. Поред њега, овај аутор наводи још и следеће моделе:

1. Модел положаја у мрежи – овде се дефинише положај појединачног актера у складу са свим другим актерима у систему. Овим моделом се не испитује само присуство интеракција почетног актера са осталима у систему, већ и њихово одсуство. Да би се овај метод спровео неопходно је да границе система буду јасно дефинисане. Сам метод има корене у Мореновој социометрији (Бабовић, 2006:354). Метод се углавном примењује на испитивање интеграције актера у социјални систем, а димензије које се мере су централност и престиж актера у систему.

2. Модел клика у мрежи – усмерава се на проналажење скупа актера који су међусобно повезани јаким односима. Критеријум за дефинисање скупа актера као клике најчешће се одређује према граф теорији као скуп актера који су међусобно повезани узајамним односима максималне јачине у који се не може укључити ни један додатни члан а да се не изгуби наведена карактеристика снажних узајамних веза. При томе сваки актер у систему мора бити приступачан за сваког другог актера.

3. Модел заједничког положаја у мрежи – полази се од више актера који заузимају исти положај у структури и имају исте односе са свим другим актерима у систему. Могу се узети различити критеријуми за идентификацију положаја попут положаја на лествици рада, квалификације, економско богатство и тсл.

4. Релациони модели мрежне густине и транзитивности – примењују се на релативно високим нивоима агрегације актера и обично су усмерени на две кључне димензије структуре: у којој мери су актери у систему међусобно повезани и који актери представљају комуникационе чворове преко којих се повезују делови структуре и одвијају интензивне интеракције.

5. Модел друштвене стратификације – тежи да експлицитно опише структуру мреже. Циљ је описати опште обрасце односа који повезују актере унутар и између подгрупа.

II Хомофилија – постоји код актера ако имају један или више заједничких друштвених атрибута. Или, више технички речено „можемо рећи да код неког пара актера постоји хомофилија ако имају више заједничких карактеристика у односу на остатак популације којој припадају или у односу на друге чланове мреже у коју су укључени“ (Kadushin, 2004:5). Постоје два узрока спајања актера са заједничким атрибутима: први су заједничке норме, при чему важи и обрнуто, да заједничке норме буду резултат повезаности актера; и други се односи на заједнички положај у систему (друштвеном систему, мрежи), при чему и овде важи да структурална блискост може да буде резултат претходне повезаности актера. Што је хомофилија већа, већа је и шанса да актери буду повезани.

III Дистанца међу актерима – када говоримо о дистанци морамо посматрати мреже које имају најмање три актера. Што је већи број актера, то је и мрежа комплекснија. Према Кадушину, број актера у мрежи варира од 300 до 500 (Kadushin, 2004:10). Позивајући се на Милграмова истраживања која смо раније поменули, Кадушин износи још смелију тврдњу по којој да нема преклапања у персоналним мрежама довољно је две или три особе како би се спојиле било које две особе у Сједињеним Америчким Државама. Приликом анализе дистанце ваља поменути да ефективна дистанца међу тачкама зависи од типа мреже у којој се тачка налази. Уколико је мрежа истог нивоа, онда је доступност већа, а уколико је подељена на кластере без постојања мостова онда је та доступност далеко тежа.

IV Позиција тачке у мрежи – највише се истиче централност која се односи на карактеристику актера да је много више повезан са другима у односу на остале чланове мреже. „Уколико нема централности и у потпуности влада независност, онда нема лидера, јавља се пуно грешака, велики ниво активности уз слабу организацију“ (Kadushin, 2004:20). Централност је највише цењен атрибут у мрежи и представља критеријум успостављања хијерархије у мрежи. Уколико неки актер има карактеристику централности у мрежи, он има тенденцију да постане стратешки брокер у мрежи. А индикатор елитизма јесте ситуација у којој једну тачку бирају оне тачке које су изабране од доста тачака које се налазе на нижем ступњу пирамиде. (Kadushin, 2004:21)

V Односи међу тачкама – свака позиција тачке у мрежи одређена је на основу односа са другим тачкама. Постоје две основне врсте односа – једна се односи

на родбинске везе (генератор имена), а друга почива на статусима и позицијама (генератор положаја).

VII Вишеструкост – користи се на два начина: први се односи на могућност да две тачке заузимају две позиције и да су на обе повезане, као у случају када су две особе пријатељи, али су и у односу шефа и радника. Други начин се односи на ситуацију када актери заузимају исти положај, али су повезани различитим везама, на пример када пријатељи раде на истом задатку.

VIII Јачина слабих веза – слабе везе омогућавају проток информација од иначе удаљених тачака у мрежи. Појединци са више слабих веза ће бити упућенији у информације из других крајева и тако ће се уздићи изнад своје околине коју чине блиски пријатељи и рођаци. Такође, слабе везе помажу интегрисање појединаца у друштвени систем. Ова идеја потиче од Марка Грановетера који у мрежни приступ уводи слабе и јаке везе (Granovetter, 1983)

IX Друштвени кругови – чланови друштвених кругова, а посебно њихови централни чланови, имају неке карактеристике примарних група: друштвену подршку и поверење. Што је већи број пресецајућих друштвених кругова једне тачке, то је већи и њен социјални капитал.

Социјални капитал Кадушин наводи као аспект формиране мреже (поред њене улоге „прекретнице“ у укључивању у неке активности распрострањене унутар мреже). С обзиром да је социјални капитал кључан концепт овог истраживања, о њему ћу детаљно говорити у наредном поглављу.

2.1.4. Нивои мрежне анализе

Аутори који су прихватили мрежни приступ, било као аналитичко средство или концепт разумевања друштвених односа, имају заједничко да друштвену структуру посматрају као повезаност актера различитим типовима веза. При томе, ови актери се могу посматрати као појединци, организације, па чак и државе, а суштина је да ова умреженост утиче на понашање актера у смислу отварања шанси и усмеравања

делатности, као и да даље развијање односа модификује читаву мрежу. Приликом анализе неки аутори стављају акценат на положај појединца и природу односа са другим члановима у мрежи, други пак у средиште своје анализе стављају мрежу, док се јављају теоретичари који за циљ имају разумевање глобалних процеса и друштвене промене уопште. Тако, када говоримо о мрежном приступу друштвеним појавама можемо разликовати три нивоа анализе: микро, мезо и макро ниво.

Приступу готово свих горе наведених аутора се могу подвести под микро приступ услед чињенице да је фокус њиховог истраживања мрежа био на појединцу (његовом положају у мрежи, утицају на мрежу и обрнуто или на природу односа). Грановетерова теорија о јачини слабих веза (Granovetter, 1973; Granovetter, 1983) – која је настала као резултат проматрања функционисање имигрантских заједница – усмерена је на испитивање улоге „јаких“ и „слабих“ веза на шансе појединаца, при чему у јаке везе спадају родбинске, суседске и везе блиских пријатеља, док се слабе везе свде на познанство. Актери који су повезани јаким везама граде заједничке светове у смислу да ако је актер А повезан са актером Б чврстом везом, а актер Б са актером Ц повезан такође чврстом везом, велика је вероватноћа да ће и актер А са актером Ц бити повезан чврстом везом. Дакле, све особе које припадају једном кластеру повезане су чврстим везама и између њих не постоји тзв. „премошћујућа веза преко којих се може доћи до информација које нису доступне блиским пријатељима“ (Borgatti & Lopez-Kidwell, 2011:4). Једино слабе везе могу бити премошћујуће и као такве канали за нове идеје, информације и шансе. Ова Грановетерова теорија је имала јаког утицаја на мрежне теоретичаре социјалног капитала, што ћемо видети касније.

Крајем осамдесетих година прошлог века јавља се нови мрежно теоријски приступ који се, за разлику од претходно наведених, који у средиште анализе стављају положај појединца или природу везе, фокусира на целу мрежу као основни динамички фактор друштвеног организовања. Ова теорија је позната као актер-мрежа теорија (Actor Network Theory), а настала је око круга социолога повезаних са Центром за социологију иновација при Ecole Nationale Supérieure des Mines de Paris. Најпознатији представници јесу Бруно Латур, Мишел Калон и Џон Ло (Петровић, 2007). Актер-мрежа теорија у фокус не поставља ни глобалне мреже ни појединце, већ је усмерена једино на мрежу која обједињује и актере и структуру кроз њихово коначно укидање. Најбитнија је интеракција и како неки типови интеракције успевају да се стабилизују и

репродукују и како превазилазе отпор. По овој теорији у основи лежи логика уређене хетерогене мреже. То би значило да мрежу чине различити „хетерогени материјали“ – породица, организација, па и технологија – чији је отпор савладан. Суштинско обележје овог приступа је покушај превазилажења разлике између друштва и природе, објекта и субјекта, људи и машина, свдећи их на један универзални модел који је потчињен истим законима мрежно динамичког структурирања (Петровић, 2007).

Нешто од ове теорије је преузео Мануел Кастелс који анализи мрежа приступа из макро перспективе. Заједничко за Кастелсов приступ и приступ актер-мрежа теорији јесте да полазе од тога да људи нису једини у мрежама, већ да материјална димензија у њима игра веома важну улогу. Међутим, док представници актер-мреже теорије наводе више ових материјалних компоненти, Кастелс се задржава на информационо-комуникационим технологијама и сматра да без њих мреже не би имале моћ да преобликују друштвену структуру. Друга сличност се огледа у томе што обе теорије дају примат мрежи над актерима у смислу да мрежа добија улогу актера (Петровић, 2007). То заправо значи да се у мрежи не одвајају безлична структура и актери (у смислу појединаца), већ да они чине целину у којој су сви делови међусобно повезани. Тачка у којој се ове теорије разликују јесте обим мреже: док је за актер-мрежа теорију она ограничена величином организације, Кастелс мреже посматра на глобалном нивоу. Кастелс је први социолог који је израдио целовит теоријски систем за анализу савременог друштва у чијој основи лежи мрежна логика (Петровић, 2012). Назив који најприкладније описује актуелни стадијум развоја савременог друштва јесте умрежено друштво. Оно представља структуру сачињену од мрежа, које своју моћ дугују информационо-комуникационим технологијама. Кастелс не сматра да су мреже нове творевине већ да оне постоје од када постоји и друштво. Ипак, мрежни облик друштвене организације постаје доминантан тек крајем прошлог века услед развоја технологије чиме су савладане материјалне баријере за раније умрежавање друштва. Уз то, информационе технологије нису једине заслужне за настанак умреженог друштва. Поред њих заслуга припада реконструкцији капитализма (која је опет у узајамном односу са развојем информационих технологија) и настанку друштвених покрета. Упоредо, дакле, са овим процесима и под њиховим утицајем настаје и умрежено друштво (Castels, 2000:84-86). Дигиталне мреже прожимају читаву друштвену структуру, претварајући различите друштвене подсистеме (економију, културу,

политику) у засебне мреже, које се међусобно, у кључним тачкама, преплићу и глобално повезују. На тај начин главне активности које обликују људски живот постају међусобно повезане на целој планети, било да је реч о финансијским тржиштима, транснационалној производњи, дистрибуцији роба и услуга, медијима, култури, спорту (Castels, 2000:500).

Друга важна теорија која мрежама приступа на макро нивоу јесте теорија комплексности Џона Урија. Слично као и Кастелс и овај аутор сматра да су сви феномени који сачињавају друштвену стварност међусобно умрежени и да уз међусобно преплитање ове мреже имају глобалне сразмере. Међутим, за разлику од Кастелса, Ури сматра да су и природне појаве и процеси умрежени заједно са друштвеним феноменима. Друга тачка њиховог разлика налази се у томе што Ури заступа став о динамичкој интеракцији компонената мреже. Према њему глобални токови нису стабилни већ су променљиви и нелинеарни, па тако ни мреже нису стабилне, већ зависе од устаљености и одступања кретања ових токова (Угу, 2004:5). Наиме, токови који чине мреже јесу последица деловања људи на основу локалних информација и односа, али где су ове локалне акције услед понављања заробљене, рекламиране и генерализоване. Током времена ти токови сами стварају свој акциони контекст који се може мењати одступањем токова услед нових информација. Уријево схватање система као нестабилног и променљивог се може разумети као последица његовог покушаја брисања разлике између природних и друштвених наука, што се примећује у широком коришћењу теорија природних наука приликом описивања друштвених феномена. Ту доминирају две теорије – математичка и економска теорија комплексности, одакле преузима не-линеарност система, и теорија хаоса из које преузима неке појмове попут „ефекта лептира“⁸ и атрактора, које примећује у анализи глобалних система.

⁸ Ефекат лептира је термин коришћен у теорији хаоса, који описује како мале варијације могу да утичу на огромне и комплексне системе као што је време. Едвард Лоренс је први вршио експерименте везане за хаос. Он је 1961. године користио нумерички рачунарски модел да поново обави временску прогнозу. Уместо оригиналних .506127, укуцао је .506 мислећи да ће добити приближан резултат, међутим рачунар је избацио резултат који није био ни близу оригиналном. Установљено је да чак и фактори који су до тада сматрани неважним могу да утичу на време које ће након неколико седмица захватити други крај света. Метафора која се употребљава за те неважне факторе је „махање крила лептира“ па је због тога ова појава добила име „ефекат лептира“ (<https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Ефекатлептира>)

Судећи према свим наведеним ауторима који су мрежама приступали на различитим нивоима анализе закључујемо о универзалности сагледавања мреже у смислу истицања актера, односно тачака, затим њихове међусобне интеракције и мрежних токова размене ресурса. Основна тачка разлаза је у претпоставци њиховог домета и фокусу анализе као и у разлици њихових теоријских концепата. Међутим, како год посматрана, овај приступ је доста примењиван у савременим друштвенима наукама, нашта указује и константно растући број аутора и радова који користе овај теоријски концепт (податке и графикон о броју радова који користе концепт мреже видети у Borgatti & Halgin, 2011: 1-2). Ова теорија се у друштвеним наукама дакле прихвата упоредо са њеним ширењем у физици, биологији, епидемиологији и тд. Поља у којима је она највише заступљена и сматра се најкориснијом (било као аналитички метод или концепт), биће приказана у наредном делу.

2.1.5. Области примене мрежног приступа

Мрежни приступ данас налази примену у скоро свим областима друштвених истраживања (од економске социологије преко социологије културе, политике, теорије организације и тд.) и, уз свесност ограничења методе попут одабира узорка и постављања граница мреже (Бабовић, 2006), можемо га сматрати као најпримеренијим за разумевање савременог света. Овде ћемо издвојити три области његове примене.

Прво, овај приступ се најчешће сусреће код аутора који се баве анализом шанси првенствено да се заузму одређени положаји у сфери економског живота (углавном проналазак посла или долазак на бољу позицију) или као приступ шансама да се досегну и мобилишу одређени ресурси (новац или други материјални ресурси, одређене информације, постигне или сачува моћ и утицај и тд.). Основне јединице анализе су појединци, домаћинства или друштвене групе, као и природа њихове међусобне повезаности у смислу Грановетерових јаких и слабих веза (Бабовић, 2006:356). Тако, велики број истраживања је усмерен на анализу природе везе која је најпогоднија за запошљавање, па је и сам Грановетер, тестирајући претпоставке своје теорије истакао да су слабе везе (са познаницима) корисније у процесу проналаска

посла преко социјалних мрежа. „Иако су мреже јаким веза гушће и могу пружити значајнију подршку, ограничавају приступ новим контактима и информацијама који су од кључног значаја“ (Granovetter, 1973: 1368). Актери који су спојени јаким везама имају приступ истим информацијама услед затворености мреже јаким веза. Ту нема мостова ка другим мрежама. Супротно, актери повезани слабим везама могу добити и информације из других мрежа и тако лакше доћи до посла. Емпиријска истраживања која је Грановетер касније радио су потврдила ову његову претпоставку (Granovetter, 1983). И не само да су слабе везе корисније да се до информације о послу дође, већ истраживања показују да појединци који користе слабе везе за запошљавање заузимају више положаја од оних који користе јаке везе (Granovetter, 1983). Међутим, на основу истог истраживања Грановетер је дошао до закључка да у неким случајевима јаке везе могу бити функционалније од слабих, посебно код припадника друштвених група етничких мањина и сиромашних, где мреже јаким веза остварују функције социјалне подршке и заштите (Granovetter, 1983). Што се тиче налаза других аутора у погледу односа мрежа и приступа шансама, навела бих Бартов налаз да типови социјалних мрежа варирају у зависности од образовања и социо-економског статуса актера (Bart, 1982). Тако, образованије особе развијају шире мреже и имају више слабих веза, док се мање образоване особе више ослањају на јаке везе. Улога слабих веза је према овом аутору кључна за разумевање социјалног капитала о чему ћемо говорити у наредном поглављу.

Друга област се односи на проучавање мрежа са становишта моћи и утицаја које обухвата изучавање друштвених мрежа на различитим аналитичким нивоима (мале групе у оквиру организације, читаве организације, интерорганизацијски односи, изучавање моћи на глобалном тржишту или глобалној арени политичких односа), али се највише усмеравају на проучавање елита. Аутори који се баве феноменом моћи у организацијама мање се баве изворима моћи, а више структурама положаја и односа преко којих се моћ обликује и манифестује (Бабовић, 2006:360). Без обзира на чему моћ почива она увек проистиче из структуралног положаја актера. Према овом становишту, основна јединица у систему моћи није појединац по себи, већ положај који он заузима, као и односи и везе између датог положаја и других положаја у организацији. Мрежна анализа користи концепте положаја, чворова и односа између тих положаја (веза, повезаности), како би указала да обрасци односа обликују понашање онога који се

налази на положају (Бабовић, 2006:361). Такозвани „елитисти“ били су подстакнути Милсовом анализом америчких елита и његовим указивањем да управо неформална повезаност људи на положају јача њихову моћ, или подстиче њихову узлазну покретљивост (Милс, 1998). Рађена су различита истраживања у циљу доказа ове претпоставке. Једно од често навођених јесте и Фрајтагово изучавање укрштања економске и политичке елите (Freitag, 1975, наведено према Бабовић, 2006:362). Истражујући обрасце регрутовања чланова и једне и друге елите, овај аутор долази до закључка да није могуће подржати ни тезу о унификованој ни тезу о подељеној елити. „Елите размењују чланове, али резултати истраживања не подржавају закључак о постојању унификоване елите“ (Бабовић, 2006:363).

Трећа област примене мрежног приступа јесте проучавање интерорганизацијских мрежа. Јединице анализе су организације или групе организација, а предмет проучавања је разнолик: од умрежавања организација у циљу заједничког профита, умрежавања зарад размене запослених, затим стварање мрежа услед уситњавања великих корпорација, стварање мрежа различитих локалних представништва исте организације као и односи пословних група (Бабовић, 2006:363 – 367).

На основу прегледа ових области истраживања и различитих приступа примећујемо да све области обухватају сва три нивоа анализе, па тако предмет могу бити појединци и природа њихових веза, затим организације или неформалне групе и на крају мрежа организација или умреженост појединаца и елита на глобалном нивоу. Предност мрежног приступа јесте што иде у корак са обликовањем односа (економских, политичких, културних) у савременом глобализованом свету који постаје неухватљив за традиционално схватање хијерархијски подељеног и условљеног друштва. Можемо рећи да мрежни приступ великим делом задовољава Беков вапај да су нам „хитније него икад потребне идеје и теорије, које ће нам допустити да ново, које се ступило на нас, схватимо на нов начин и да са тим живимо и радимо“ (Бек, 2001: 21).

2.1.6. Мрежни приступ у проучавању савремених миграција

Мрежни приступ је од изузетног значаја за савремено проучавање миграција и данас постаје водећи концепт у проучавању овог процеса. Један од првих истраживача који је перспективу друштвених мрежа применио на проучавање миграционих кретања јесте Клајд Мичел (према Предојевић-Деспих, 2009:215). Међутим, како се процес савремених миграција значајно мења, нарочито под утицајем развоја информационих технологија, убрзаног транспорта роба и људи, што утиче на постојање сталне комуникације између миграната и немиграционе популације, мрежни приступ постаје доминантан и у овој области. Томе иде у прилог и све већа заступљеност теорија попут теорије сегментираних тржишта рада и перспективе светског система, које намећу потребу приступа миграцијама из систематске перспективе, што би подразумевало узајамну повезаност друштава и миграционе мреже као основу за повезивање људи и преко њих различитих локалитета.

Упркос првобитном покушају да се миграције посматрају из макро перспективе, у контексту Кастелсовог умреженог друштва, мрежни приступ је у литератури ипак највише примењиван у анализама улоге социјалних мрежа у процесу миграција појединца и појединачних националних држава. Њихова улога се препознаје у свим фазама: од саме одлуке да се мигрира, до сналажења у земљи дестинације, одржавања контаката са немиграционим становништвом и дијаспором, повратком и тд.

Прво, мреже представљају често и најбитнији фактор који утиче на одлуку да се мигрира у том смислу што повезаност обезбеђује значајне ресурсе који користе за смањење ризика и трошкова појединца (Meyer, 2001; Massay & Aysa, 2005; Baizán & González-Ferrer, 2015). У том погледу имамо две врсте повезаности: са ранијим мигрантима или друго, са потенцијалним послодавцем, образовном институцијом и тсл. Што се тиче повезаности са ранијим мигрантима, они потенцијалним мигрантима обезбеђују информације о процедури, како техничкој тако и правној, финансијску подршку, о изгледима за проналажење посла, административној помоћи, нуде им своју физичку присутност која је значајна за емоционалну подршку. Ове везе се углавном могу третирати као јаке везе у Грановетеровом смислу, користи их углавном нискоквалификовано становништво и представљају повезаност са рођацима, комшијама и блиским пријатељима. Висококвалификовани мигранти користе слабе везе и то не

само са становништвом које потиче из исте државе, већ и са послодавцима и стручњацима из земље дестинације. Високообразовани мигранти имају широк спектар различитих мрежа које су сачињене од колега, познаника и родбине које у случају потребе ангажују за помоћ приликом проналажења посла или за добијање информација о научним институцијама са којима планирају да сарађују (Meyer, 2001). Такође, врло је значајна веза између будућих миграната и њихових спонзора, послодавца или даваоца стипендија, који имају веома важну одлуку у неким етапама миграционог процеса (од добијања визе, преко смештаја и почетног сналажења у земљи дестинације).

Занимљиво је запажање да је и род значајна варијабла за испитивање јачине веза у смислу да жене више користе јаке, а мушкарци слабе везе (Bagchi, 2001, наведено према Предојевић-Деспих, 2009). Ова чињеница може значајно утицати на даље фазе миграционог процеса. Наиме, уколико високообразована жена користи јаке везе приликом иселјавања, а мушкарац слабе, веће су шансе да мушкарац добије бољи посао услед ширине и значаја слабих веза које је Грановетер истакао.

Мреже миграната имају и функцију поделе ризика домаћинства (НЕЛМ теорија). Наиме, раније су мотиви појединца у смислу премеравања одбијајућих и привлачећих фактора посматрани као одлучујући разлог за миграције. Међутим, приликом анализе савременог процеса миграција, породица добија све већи значај. Према налазима неких аутора (Taylor, 1986; Massey 1990), породице све више користе мреже у сврху диверсификације ризика у смислу да неки чланови домаћинства одлазе у иностранство, док други остају у земљи порекла. Ови обрасци раздвајања домаћинства омогућавају да се остављањем дела домаћинства у земљи порекла смањи ризик за оне који су емигрирали, а истовремено они који су емигрирали смањују ризик од сиромаштва за део домаћинства који је остао у земљи. Пошто је углавном реч о нискоквалификованом становништву, пошто висококвалификовани појединци у мањем броју одлазе због зараде, а више због знања и усавршавања, и овде везе јаког интензитета имају одлучујућу улогу.

Мигрантске мреже имају улогу и у модификовању локалне заједнице стварањем и ширењем шанси за запошљавање новопридошлих. Овакве мреже воде ланчаним миграцијама, јер стварањем и проширивањем услова за запошљавање стари мигранти привлаче нове таласе миграната и често их концентришу у појединим делатностима. Тако је врло честа појава да у некој имигранској земљи они који имају

исто порекло имају заједнички бизнис или раде у истој фирми (Levitt & Glick Schiller, 2004). Такође, често се дешава да етничке групе са малим учешћем у општој популацији могу бити високо концентрисане у одређеним пословима.

Када је у питању високообразовано становништво, мреже, у овом случају претежно слабог интензитета, могу представљати значајну подршку предузетницима у имигрантским заједницама у облику узајамне помоћи, кредитирања, административне помоћи. С друге стране, оне могу бити канал информисања (о факултетима и стипендијама) за потенцијалне студенте или постдипломце, када су активирани поново слабе везе (Elsner et al., 2013). Мреже на које се високообразовани мигранти ослањају могу бити и организације (школе, професионална удружења, агенције) до којих појединци долазе директним контактом или преко средстава информисања, првенствено интернета (Vertovec, 2002:5). На овај начин потенцијални мигранти долазе до информација о бољим пословима који одговарају њиховим квалификацијама као и бољим универзитетима и стипендијама у иностранству. Међутим, како овај вид подршке подразумева конкуренцију, он и не представља сигуран начин одласка. Због тога Порос (Poros, 2001) истиче комбинацију персоналних и организацијских веза као најбољу мрежу подршке – особа коју појединац познаје, а која има утицаја у организацији за подршку емиграцији стручњака представља гарант успешној миграцији. Код високообразованих миграната чврсте рођачке и суседске везе или везе за блиским пријатељима могу бити од користи за умањење материјалних и емоционалних трошкова у смислу пружања смештаја и дружења у првим месецима по доласку у другу земљу.

Мигрантске мреже, међутим, не утичу само на појединце већ представљају мостове за спајање најмање две државе: порекла и дестинације. Међутим, ако узмемо у обзир да је мобилност једна од значајних карактеристика савремених миграција, онда говоримо о умрежавању више од две државе, при чему мигранти имају улогу моста у Грановетеровом смислу, односно Бартовим речима: улогу „чвора“. Управо овај положај миграната их чини најкориснијим како за развој како земље порекла, тако и других држава са којима су повезани, односно у којима бораве или су боравили и то у смислу преноса знања и искуства из једне у другу државу. Такође, овај положај их чини и врло значајним фактором у билатералним односима ових држава. Истицање ове чињенице

усмерава пажњу на значај миграната и за унутрашњи развој и за позиционирање држава на геополитичком пољу.

Посматрајући миграције из мрежне перспективе Моника Бојд долази до закључка да „мреже спајају мигранте кроз време и простор. Када једном започну, миграциона кретања често постају независна, одражавајући утемељење мреже информација, помоћи и дужности који се развија међу мигрантима у имиграционом друштву и пријатељима и рођацима у средини из које су потекли. Такве мреже спајају популације у земљама порекла и дестинације и осигуравају да кретања не морају да буду временски ограничена, усмерена само у једном правцу или перманентна” (Boyd, 1989: 641). Чарс Тили чак иде и корак даље и износи тврдњу да стварну миграциону јединицу не чини ни појединац, ни домаћинство већ скуп међусобно повезаних људи (Tilly, 1990).

Меси је у томе отишао још даље и увео концепт кумулативне каузалности (Massey, 1987; 1988) који подразумева да се на почетку миграције стварају мреже, да би касније мреже представљају један од главних фактора који подстиче миграције. Тако временом миграциони процес може да постане потпуно независан од првобитних фактора који су узроковали миграције (било да је реч о одбијајућим и привлачећим факторима на микро нивоу или неком од фактора на макро нивоу попут економске неједнакости). Овде Меси нарочито истиче нормативну компоненту мрежа у смислу да будући мигранти рачунају на однос узајамне обавезе са члановима у иностранству како би се лакше снашли у новој средини. Овде је садржана и компонента динамичности тако да нове везе које се стварају употпуњавају или замењују већ постојеће. Посматрајући миграциона кретања искључиво кроз концепт друштвених мрежа и њихове улоге у смањењу трошкова потенцијалних миграната, Меси је имиграцију посматрао и из перспективе социјалног капитала који, као један од аспеката мрежног приступа, представља тему наредног дела.

2.2. Социјални капитал

Упоредо са развојем и све широм прихваћеношћу мрежног приступа у проучавању друштвених појава, развија се концепт социјалног капитала који своју употребу налази у социологији, затим у економији где се доводи у везу са развојем, као и у политичким наукама, нарочито у проматрању ауторитета и друштвених положаја. У литератури постоји доста разилажења аутора у погледу прецизног одређивања овог концепта, али тачка у којој се сви слажу јесте да он представља „способност актера да искористи своје чланство у друштвеној мрежи или друштвеној структури“ (Portes, 1998:6). Истина да је Портес овде мислио на појединца, али значај положаја актера схваћеног и у смислу организација па и држава, пресликава се и на мезо и макро ниво посматрања. За разлику од материјалног капитала који се мери количином ресурса које појединац поседује и хуманог, односно културног капитала који упућује на знање и вештине актера, социјални капитал се односи на друштвене контакте и везе које актер поседује. Дакле, „овде није реч о томе шта имаш, нити шта знаш, већ кога знаш“ (Woolcock, 2002:2). Капитал овде не лежи у непосредном власништву појединца, већ у односима које гради са другим појединцима, односно ентитетима. Разлог зашто се умреженост може сматрати капиталом лежи у чињеници да друштвене везе могу по потреби бити активирани и користити као средство досезања до других врста капитала (нпр. проналажење посла или боље плаћеног посла, информисаност о стипендијама, пројектним фондовима, квалитету образовања и тсл.). Што је више друштвених контаката које појединац има и што је више познанстава са особама које поседују ретке ресурсе (знања, положај), а да остали са њима нису повезани, веће су шансе да појединац искористи свој социјални капитал. О овој заменљивости ресурса и значају социјалног капитала како за појединца тако и за читаву државу, биће више речи касније.

Док се сви теоретичари слажу у погледу умрежености као основе друштвеног капитала, сама мрежа у њиховим теоријама има различит значај и с обзиром на то, углавном се у литератури деле на *традиционалне, тј. колективистичке и мрежне, тј. индивидуалистичке теоретичаре* (Lin, 2001; Lin, 2004; Wellman et al. 2001; Игњатовић, 2008; Игњатовић & Томановић, 2011; Петровић, 2012). Прва група теоретичара заступа став да социјални капитал поред мреже друштвених односа

подразумева и норме, вредности и поверење, док мрежни теоретичари овај концепт своде само на мреже која се плету око појединца. Такође, док прва група аутора сматра да је социјални капитал производ заједнице, тј. колектива (отуда и назив колективистички теоретичари), друга група аутора је става да је овај ресурс искључиво индивидуално креиран. Дакле, када постављамо разлику индивидуалистичког и колективистичког схватања, није реч о томе ко користи социјални капитал, већ ко га ствара. Ако је он производ заједнице, није противречно тврдити да ће га појединац користити нпр. да напредује или пронађе посао. Такође, ако је социјални капитал резултат улагања појединог актера, сасвим је оправдано очекивати да заједница може имати користи преко појединца који га поседује, што је и циљ истраживања обављеног за сврху израде ове тезе. Можемо још рећи да традиционални теоретичари посматрају мрежу као затворен систем односа, док „индивидуалисти“ мрежу друштвених односа посматрају као отворену. Најзначајнији представници традиционалног приступа јесу Пјер Бурдије, Џорџ Колман, Роберт Патнам и Франсис Фукујама, док су предствници мрежног приступа теоретичари које сам већ поменула у приликом анализе мрежног разумевања стварности, Марк Грановетер (теорија јаких и слабих веза и значај мрежног моста о којима сам већ писала), Нан Лин и Роберт Барт.

2.2.1. Традиционално схватање социјалног капитала

Пјер Бурдије

Бурдије је први социолог који се озбиљно бавио социјалним капиталом и поставио је основе за све будуће ауторе. Међутим, неки аутори попут Фишера (Fischer, 2005) и Портеса (Portes, 1998), често доводе у питање његов значај за детаљни развој овог концепта. Разлог за то вероватно лежи у чињеници да Бурдије иако помиње социјални капитал, сваки пут када говори о капиталу, он је експлицитно, а и то врло кратко, објаснио овај концепт једино у раду „Облици капитала“ објављеном 1986. године. Ипак, ово кратко развијање концепта социјалног капитала није умањило његов утицај на друге теоретичаре који га отворено помињу у својим радовима (Lin, 2004; Bart, 2001; Патнам, 2008; Kadushin, 2004).

Бурдије одређује појам социјалног капитала упоредо са економским, културним и симболичким капиталом за који се може рећи да прожима остале. Уопштено, за њега је „капитал било који ресурс или средство које је ефективно у одређеном друштвеном пољу и које обезбеђује специфичан профит као последицу учествовања или такмичења у њему“ (Bourdieu, 1986:241). Зависно од тога у којем пољу је капитал ефикасан као и од врсте и количине трошкова неопходних за трансформацију, аутор разликује и врсту капитала. Што се економског капитала тиче, он га дефинише као „ресурс који се посредно или директно може трансформисати у новац“ (Bourdieu, 1986:252). Културни капитал се манифестује у три форме: прво, као оформљено стање у смислу дуготрајних диспозиција духа и тела; друго, као објективизирано стање у виду културних добара (слике, књиге, инструменти, машине и тд) који као материјализовани омогућавају критике; и трећа форма је институционализовано стање у смислу стручних квалификација, односно знање и умеће. На крају, Бурдије дефинише и социјални капитал као „скуп ресурса, постојећих или потенцијалних, који су повезани са постојањем поуздане мреже или више институционализованих односа међусобног препознавања и признавања, или, другачије речено, са чланством у групи која снабдева сваког од њених чланова подршком колективно поседованог капитала „уверењем“ које им даје право на кредит у различитим значењима те речи“ (Bourdieu, 1986:248). Треба још и напоменути да је Бурдије у ранијим радовима говорио о још једној врсти капитала, симболичком капиталу, која није посебна врста капитала већ се односи на посредну вредност, која настаје признавањем статусних одлика (титуле, дипломе или поседовања новца) ове три форме капитала.

Све форме капитала су према Бурдијеу на крају сводиве на економску форму. Социјални капитал је према њему кључ за постизање већег степена економског капитала, тј. то је „способност да се мобилишу ресурси у виду односа са пријатељима, познаницима, школским друговима, пословним партнерима у циљу да се тај социјални капитал трансформише у ресурсе за постизање материјалних или друштвених циљева актера“ (Bourdieu, 1980: 128)⁹. Ова повезаност и крајња сводивост свих врста капитала

⁹ Бурдије сматра да се друштвена и економска неједнакост репродукује и образовањем, зато што су неопходни почетни ресурси за приступ образовним институцијама које су основ акумулације социјалног капитала. Тако, ако је неко на престижном положају и има новца да плати престижан универзитет

на економски, своје корене налази у Бурдијеовом интересовању за репродукцију неједнакости, претпостављајући могућност трансформације економских ресурса на било којој позицији унутар поља. Ова поља (политика, економија, образовање, здравство...) стварају контекст који утиче на процес размене при чему је циљ размене заузети вишу позицију унутар поља. Тако, у Бурдијеовој теорији препознајемо Марксов концепт економског капитала, допуњен Веберовом тежњом ка моћи: први се препознаје у тврдњи да је економски капитал у основи свих других форми капитала, а утицај Вебера се види у циљу конверзије капитала зарад достизања више позиције у пољу којем актер припада, што је и основ неједнакости.

На основу дефиниције и одређења односа социјалног капитала са другим формама капитала, запажамо његова три елемента: први јесте да је суштина у друштвеним односима, тј. умрежености са другим особама које поседују ресурсе, при чему количина и квалитет тих ресурса представљају други елемент дефиниције концепта, док је трећи његова инструменталност у смислу средства за достизање материјалних или друштвених циљева (Portes, 1998). Ове мреже друштвених односа не настају саме од себе, већ могу бити или производ индивидуалне акције у смислу успостављања различитих друштвених односа размене или производ институције (у смислу удружења, школе, породице и тсл) којој појединац припада. У том смислу, ако се вратимо на ранију поделу теоретичара социјалног капитала на оне који разумеју социјални капитал као колективно добро и оне који сматрају да он припада само појединцу, Бурдије би могао да буде и једно и друго. Наиме, ако се друштвена мрежа успоставља у оквиру групе и тако је група произвођач социјалног капитала, онда овог теоретичара сврставамо у „колективисте“. Међутим, ако узмемо у обзир други извор социјалног капитала који наводи, индивидуалну акцију, он је несумњиво на страни „индивидуалиста“. Ипак, разматрајући његово одређење овог концепта у целини, Бурдије ипак остаје на страни теоретичара традиционалне струје из разлога што мреже посматра као затворене, дакле, за њега „структура у оквиру које појединац може деловати, представља његово ограничење и не може се пробити“ (Bourdieu, 1986:255).

образовањем ће стећи и богат социјални капитал који ће му даље омогућити да сачува свој положај или чак да напредује. Супротно, сиромашни и они на ниском ступњу друштвене лествице неће имати средстава за високо школовање, чиме су и аутоматски искључени из мрежа људи са великом количином ресурса који би им помогли да побољшају статус (Bourdieu, 1986).

Џорџ Колман

Док се Бурдије може сматрати „оцем“ концепта социјалног капитала на европском континенту, може се рећи да је Колман то био у Америци. Овај аутор је креирао посебан појмовни алат који назива социјалним капиталом како би превазишао чисто контекстуалне и индивидуалистичке приступе тумачењу друштвених акција. Наиме, како Колман наводи, постоје две широко прихваћене интелектуалне струје описа и објашњења друштвених акција. Према првој, социолошкој, актер се посматра као социјализован, а акција као усмеравана социјалним нормама, правима и дужностима. С друге стране, имамо економски правац где се актер посматра као појединац који има своје циљеве, па у складу са њима обликује и своје делатности на начин да за себе постигне највећу корист (Coleman, 1988:95). Проблем са првим приступом јесте одбацивање актера и пребацивање сваког узрока делатности на друштвену околину. Што се другог приступа тиче, Колман сматра да су утицај друштвеног контекста, норми, међусобног поверења, друштвених мрежа и организација веома важни за функционисање не само друштва већ и економије. Стога, овај аутор износи став да прецизно објашњење друштвених делатности треба да укључи компоненте и социолошког и економског приступа и ради тога креира појмовни апарат који назива социјални капитал (Coleman, 1988:97).

Социјални капитал се дефинише преко своје функције. Он не представља јединствен ентитет, већ комбинацију више њих са два заједничка елемента: прво, сви се састоје од одређених аспеката друштвене структуре и друго, било да је реч о појединцима или организацијама они олакшавају њихове акције унутар структуре (Coleman, 1988:98). Као и други облици капитала (физички¹⁰, материјални и хумани), социјални капитал је продуктиван, омогућава достизање циљева који би у случају да га нема били немогући. Такође, може се конвертовати у другу форму капитала, ако је то неопходно. За разлику од других форми капитала, он је уграђен у структуру односа међу актерима, па тако се не може лоцирати нити у самом актеру нити у резултату активности коју он спроводи (Coleman, 1988:98). Физички капитал се ствара претварањем материјала у оруђе које олакшава производњу и тако постаје потпуно

¹⁰ Физички капитал се налази у оруђу, машинама и осталој продуктивној опреми

видљив. Хумани капитал који Колман дефинише као поседовање способности и знања појединца, много је мање видљив од физичког капитала. А социјални капитал је најмање уочљив зато што лежи у односима међу људима.

Вредност концепта социјалног капитала према Колману првенствено лежи у чињеници да он идентификује одређене аспекте друштвене структуре према њиховој функцији, која се може објаснити као ресурс који појединац користи како би достигао своје циљеве (Coleman, 1988:101). Тако се може објаснити како актери достижу различите резултате упркос чињеници да су преузели исте активности, као и прелаз са микро на макро ниво без анализе друштвене структуре која у томе учествује.

Социјални капитал почива на три елемента (Coleman, 1988:101-105, Петровић, 2012:133):

1. Обавезе и очекивања које су осигуране чврстином друштвене структуре што је чини поузданим гарантом. То би значило да ако особа А уради нешто за особу Б, она може очекивати да ће јој особа Б у будућности вратити услугу, што гарантује поуздана друштвена структура.

2. Информације које настају као узредна добит из међуљудских односа. Овде вредност друштвених веза није регулисана обавезама и очекивањима, већ се једноставно гради на информацијама које се размењују, а које могу послужити као основ за остваривање неке добити.

3. Норме и делотворне санкције – утичу на спречавање ризичног понашања чиме се ствара атмосфера друштвеног поверења и сигурности.

Друштвене односе који представљају основ социјалног капитала, Колман дели на отворене и затворене и наглашава да је затвореност друштвене структуре важна за све елементе социјалног капитала. Према њему, норме не могу у тој мери да важе ако не постоји затворено заједништво. Такође, у том случају неће бити ни строгих санкција чиме ће поузданост друштвене структуре бити озбиљно нарушена. Отвореност друштвене структуре према Колману негативно утиче на количину социјалног капитала, што је, видећемо у директној колизији са схватањем социјалног капитала код мрежних теоретичара који увећање социјалног капитала управо виде у отворености и повезивању више одвојених друштвених структура. За индивидуалисте је ова затвореност у правом смислу погубна за социјални капитал.

Роберт Патнам

Патнам је најпознатији теоретичар социјалног капитала услед великог занимања научне заједнице за његово дело *Куглати сам, слом и обнова америчке заједнице*. Ово његово дело је штампано у Америци 2000. године, а преведено је на српски језик 2008. У овој књизи Патнам анализира америчко друштво у смислу праћења степена интеграције који је изражен кроз склоност грађана ка удруживању или, у духу наслова књиге речено, да куглају са људима из своје околине. Аутор закључује да савремено америчко друштво карактерише убрзани процес дезинтеграције у смислу опадања активизма у цивилним организацијама, а тиме и степена политичког и друштвеног активизма. Према показатељима које износи, посећивање јавних скупова и политичких митинга, учествовање у некој локалној или партијској организацији и многи други видови организовања и удруживања грађана константно опадају после Другог светског рата. Подсетимо само да је за исто друштво Алексис де Токвил у свом делу *Демократија у Америци*, настало као резултат анализе америчког друштва средином XIX века, рекао да је друштво са великим умећем удруживања, што представља и основ бујања демократије и превенције од негативне последице овог уређења – тираније већине (Токвил, 1990:169). Он увиђа да се Американци свих узраста, свих сталежа и свих уверења непрестано удружују. Имајући то на уму Патнам анализира значај различитих фактора који су утицали да склоност ка удруживању нестане, при чему је социјални капитал један од могућих узрока затеченог стања.

Слично другим теоретичарима који су се бавили социјалним капиталом, Патнам каже да овај концепт „упућује на везе између појединаца – друштвене мреже и норме узајамности и поверења које произилазе из њих“ (Патнам, 2008:20). Дакле, у овом одређењу концепта социјалног капитала, препознајемо три елемента: прво, неопходност умрежености чланова, друго, реципроцитет, и на крају, поверење. Што се првог елемента тиче, Патнам каже да ако не постоји међусобна повезаност чланова друштва, без обзира на капитал који они појединачно поседују, у њиховој заједници не постоји социјални капитал. Конкретно, увиђајући да постоји опасност од тога да концепт социјалног капитала буде помешан са „грађанском врлином“, овај аутор каже да је „разлика у томе што 'друштвени капитал' указује на то да је грађанска врлина најснажнија када представља део густе мреже реципрочних друштвених односа.

Друштво које има много врлих, али изолованих појединаца, није нужно богато друштвеним капиталом“ (Патнам, 2008:21)¹¹ .

Други и трећи елемент дефиниције су тешко одвојиви у том смислу што аутор каже да се поверење налази у основи реципроцитета (Патнам, 2008:176), у том смислу да ако особа А учини нешто за особу Б, на основу тога што постоји поверење у њиховом односу, особа А ће очекивати да ће особа Б вратити услугу када за то буде било потребе. Међутим, и за друштво и за појединца је много вреднија норма генерализованог реципроцитета – „урадићу ово за тебе не очекујући од тебе ништа конкретно назад, у пређутном очекивању да ће једном неко други нешто урадити за мене“ (Патнам, 2008:23). Постојање ове норме указује на постојање високог степена поверења у друштву, а што је поверење веће, то су чланови боље умрежени, заједница је успешнија, а и појединац као члан може више да постигне. Како то Патнам сликовито каже „поверење подмазује друштвени живот“ (Патнам, 2008:24). Док везе и мреже чине структуру неопходну за социјални капитал, поверење чини основ за постављање норме реципроцитета без које би овај концепт изгубио своју ефективност.

Социјални капитал садржи и индивидуални и колективни аспект. На првом месту, појединци стварају везе које користе личним интересима. Међутим, „социјални капитал утиче на ширу заједницу, што омогућава да се сви трошкови и користи друштвених веза не гомилају само код конкретне особе која остварује контакт... појединац са добрим везама у лоше повезаном друштву није продуктиван колико појединац са добрим везама у добро повезаном друштву“ (Патнам, 2008:22). Такође, социјални капитал пружа корист и оним који стоје по страни, па не пружају никаква улагања, тзв. слободним јахачима. Ово Патнамово тврђење се чини помало спорно ако се посматра из перспективе индивидуалистичких теоретичара који инсистирају на повећању социјалног капитала код појединца који је повезан са актерима власницима ретких ресурса и то нарочито ако други чланови друштва нису. Међутим, оно што донекле оправдава Патнамов став јесте чињеница да он мрежу посматра као затворен систем при чему та затвореност јесте основ поверења, чију смо улогу у концепту социјалног капитала већ изнели.

¹¹ Овде сам задржала појам „друштвеног капитала“ као што је у књизи, подразумевајући под њим све оно што сам означила појмом социјални капитал.

Патнам наводи четири важне функције социјалног капитала (Патнам, 2008):

1. решавање колективних проблема постаје мање компликовано – првенствено захваљујући мрежама и друштвеним нормама;
2. социјални капитал „подмазује друштвеност“ – када међу људима постоји поверење, друштвена размена постаје лакша;
3. социјални капитал наводи људе да створе заједничку свест о повезаности њихових живота. Оно на шта он упућује јесте осећај „да смо сви на истом броду“. Тако се људи уче да буду толерантнији и да слушају друге.
4. Овај концепт је повезан са алтруизмом и филантропским тежњама. Овде се Патнам позива на Дјуиево разликовање између „чињења са“ и „чињења за“ (Патнам, 2008: 151). Људи који учествују у нечему са другим људима „чине са“, док они који нешто пружају за добробит заједнице (попут новца или услуга) „чине за“. Док се „чинити за“ односи на алтруизам и филантропију, дотле учествовање са другима у остварењу заједничког циља („чинити са“) представља социјални капитал.

Овај концепт се јавља у различитим облицима и величинама, као што се и употребљава на различите начине. Што се облика тиче умреженост може бити формална, попут породице, разреда или нације, или неформална, попут друштва које игра друштвене игре. Даље, неки облици садрже понављајуће, интензивне и многоструке мреже (радници фабрике који после посла одлазе заједно на пиће), док су неки облици епизодични, једноструки и анонимни (попут особе коју случајно срећемо). Неки имају сврху (добровољне организације), а неки немају (попут бриц клуба).

Од свих димензија око којих варирају облици социјалног капитала Патнам наводи као најзначајнију разлику између премошћивања (или инклузивности) и повезивања (или ексклузивности), тј. између премошћујућег и везујућег социјалног капитала.

1. Везујући социјални капитал – усмерен је ка унутра и тежи да ојача ексклузивне идентитет и хомогене групе. Примери повезујућег капитала се односе на породицу, родбину, класу као и етничке братске заједнице, групе женских читалаца повезане на црквеној основи и тсл. (Патнам, 2008:26). Ова врста социјалног капитала је добра за појачавање специфичног реципроцитета и мобилисање солидарности. Он помаже да се људи држе заједно на основу своје сличности. Везујући социјални капитал је окарактерисан јаким везама и затвореним личним односима. Ова врста

социјалног капитала је нека врста „суперлепка“ за заједницу којој у основи стоји јако поверење.

2. Премошћујући социјални капитал – усмерен је ка споља и обухвата људе из различитих друштвених области. Као примере можемо навести покрете за грађанска права, омладинске групе, екуменске религиозне организације (Патнам, 2008:26). Ова врста социјалног капитала је боља за повезивање са „спољашњом својином и за дифузију информација“ (Патнам, 2008:26). Везе које се посматрају као премошћујући социјални капитал теже да створе шире идентитете и представљају слабе везе у Грановетеровом смислу. У основи заједница повезаних овим везама лежи „слабо“ поверење.

Без обзира, међутим, на разлике у овим врстама социјалног капитала, Патнам наводи да међу њима не постоји искључивост, тј. групе их могу стварати симултано. Обе врсте социјалног капитала су битне. Везујући социјални капитал појединцу пружа сигурност док премошћујући му омогућава да постигне више личне користи.

Овај концепт подвајања везујућег и премошћујућег капитала, наравно, није нов. Он се првобитно сусреће код Грановетеровог испитивања значаја „слабих“ веза, али касније налази своју примену код већине теоретичара. Веома је значајан, видећемо, у Бартовој теорији структуралних пукотина као основи за социјални капитал. Такође, ако узмемо у обзир смер ове две врсте капитала, наиме горе поменути ексклузивност и инклузивност, приметимо да се она јавља и у Линовој теорији приликом одвајања циљева стицања нових ресурса или очување старих – инклузивно делање је карактеристично за стицање нових ресурса у оквиру заједница које не карактерише хомофилија, док је ексклузивно делање карактеристично за заједнице у чијој основи лежи хомофилија и чији су циљеви усмерени на очување постојећих ресурса. У том погледу можемо рећи да индивидуалистичко становиште социјалног капитала за Патнама није страно, али да ипак чврсто стоји на традиционалној, колективистичкој страни услед инсистирања на поверењу и нормама као основама социјалног капитала, а који могу бити гарантовани само у оквиру затворених заједница.

Френсис Фукујама

Специфичност Фукујаминог концепта социјалног капитала јесте у томе што је он део теорије економског развоја, док је код претходно наведених аутора он део теорије друштвене структуре. То је и један од разлога зашто се његов значај у расправи око овог концепта често и превиђа. Ипак, не може се порећи његова улога у формулисању концепта социјалног капитала, нарочито након што је јасно дефинисао овај појам крајем прошлог века у књизи *Trust* (Игњатовић, 2008:35).

Према Фукујама, социјални капитал постоји само на групном нивоу и не може се посматрати као власништво појединца. Актер социјалног капитала, односно ентитет који „располаже“ његовом залихом јесте „заједница културног типа“ (Фукујама, 1997), која је и основна јединица анализе економског развоја. Основа за акумулацију социјалног капитала јесте врста доминантне социјабилности унутар ове заједнице. Фукујама разликује три врсте социјабилности: прво, она која потиче из породичних односа, затим она која означава добровољно удруживање у различите организације и трећа, проблематична, она која је наметнута „одозго“, тј. која почива на државној интервенцији. (Фукујама, 1997:70). Социјални капитал би био нека врста акумулирања социјабилности, и то не било које већ ове друге – спонтане социјабилности.

Важно је, дакле, да социјабилност не буде наметнута (било од стране породице или државе) већ да проистиче из добровољног удруживања за које поверење представља основ. Разлог лежи у чињеници да за Фукујаму (као и за Патнама), поверење представља индикатор социјалног капитала. У складу са тим он и дефинише овај појам, па је „социјални капитал способност која настаје из преовлађивања односа поверења у друштву или у одређеним његовим деловима“ (Фукујама, 1997:35). Поред тога што поверење посматра као неопходно за стварање социјалног капитала, што га чини сличним Патнаму, Фукујама се са овим аутором слаже и у погледу тога што поставља разлику између везујућег и премошћујућег социјалног капитала. Везујући капитал има снажно персонално обележје и почива на великом поверењу које доносе добро познавање и наклоност људи, док повезујући капитал подразумева спремност да се уђе у неку активност са непознатим члановима заједнице. У том погледу се он разликује од Патнамовог схватања по коме се повезујући капитал односи на већ

остварено чланство појединца у организацијама, њихов активизам у оквиру разних пројеката, и тсл.

Заједнице се разликују по количини социјалног капитала који поседују, што директно утиче на њихову економску продуктивност (Фукујама, 1997). Кључ за разумевање овог разликовања јесте степен моралног јединства чланова заједнице које је основ за генерисање поверења. Дакле, према Фукујама колективитет црпи из свог моралног заједништва снагу за репродуковање социјалног капитала. Овај процес почиње интернализацијом норми током социјализације чланова заједнице и он није рационалне природе. Фукујама га назива „навикавање на норме заједнице“ (Игњатовић, 2008:40). Прихватање норми на нивоу колектива претходи индивидуалној размени односа поверења међу појединцима. Ово колективно поверење које се преноси социјализацијом и навикама почива на емотивној блискости (што је исто што и морално јединство) са припадницима заједнице. Ова међусобна приврженост чланова заједнице је блиска осећању „колективног бића“ које поткрепљује узајамну кредибилност и поштовање норми (Фукујама 1997:37; Игњатовић, 2008:40). Неједнакост културних заједница у погледу овог осећања блискости представља основ објашњења неједнакости у социјалном капиталу. Пошто Фукујама каже да се социјални капитал преноси културним механизмима какви су религија, традиција и историјски настали обичаји (Фукујама, 1997:36), чини се да не постоји могућност у изједначавању културних заједница у погледу акумулације социјалног капитала.

Утицај социјалног капитала једног друштва на његову економију огледа се у томе што она у којима је доминантна врста социјалног капитала премошћујући, односно она која карактерише висок степен нефамилијарног поверења, имају капацитете за стварање великих фирми што је основ успешног економског развоја. Друштва ограничена на везујући капитал, тј. у којима поверење остаје на нивоу породице, стварају породичне фирме, а националне економије су испод претходно описаних друштава. Иако увиђа да количина социјалног капитала утиче на економски развој, Фукујама се ипак не слаже са интервенционизмом државе у циљу његовог увећања. Он сматра да никако не треба насилно мењати институције и вештачки стварати поверење. Једина оправдана интервенција државе јесте када је у питању њен однос са другим државама на геополитичком плану.

Функционисање и ефикасност економске структуре представља фокус Фукујаминог истраживања где је социјални капитал дефинисан као нека врста независне варијабле. Међутим, иако овај концепт посматра из економске перспективе, Фукујама има доста тога заједничког са претходна три теоретичара. Што се тиче Бурдијеа, основна тачка преклапања њихових теорија јесте могућност међусобне конверзије различите врсте капитала. Сличност са Колманом огледа се у заузимању нормативистичког става у смислу да социјални капитал представља неформалну норму која омогућава кооперацију међу актерима. Притом, Колман социјални капитал не своди на норму, већ на друштвене односе који постоје међу припадницима група. Норме су механизми који омогућавају ове односе. Разлика је у томе што Колман своје објашњење функционисања норми базира на теорији рационалног избора, док Фукујама оперише појмом комунитарног идентитета. Колманова заједница дефинисана је границом која омогућава ефикасно, реципрочно и потпуно важење норми засновано на рационалности актера (Field 2003; Игњатовић, 2008). Сличност са Патнамом сам већ поменула – обојица уводе поверење које стоји у основи социјалног капитала и упућују на мезо ниво, тј. на спонтане форме удруживања. Разлика је у томе што се Патнам бави политичком партиципацијом и грађанским активизмом, док су Фукујама у фокусу пажње економски актери, организације и мреже који припадају сфери економије, а посебно њихов историјски развој (Фукујама 1997; Патнам, 2008; Игњатовић, 2008).

2.2.2. Критика традиционалног схватања социјалног капитала

У литератури која се бави социјалним капиталом углавном се истичу позитивне стране приступа претходних теоретичара и анализираја се корист од ове врсте ресурса и за заједницу и за појединца. Како Портес наводи, важно је истаћи и ефекте социјалног капитала који и нису баш пожељни и то из два разлога: прво, како не бисмо запали у замку да заједничке мреже, друштвену контролу и колективно кажњавање (што је све последица колективистичког схватања социјалног капитала)

посматрамо као неприкосновене благодети заједнице и друго, како бисмо се задржали у оквиру социологије и сачували од могућег западања у сферу морала (Portes, 1998:15). Како овај аутор наводи, у литератури се могу наћи четири негативне последице социјалног капитала:

1. Изопштавање „аутсајдера“ – чврсте везе, односно везујући социјални капитал у Патнамовом и Фукујамином смислу, доноси корист члановима заједнице који су повезани по принципу хомофилије, док се приступ забрањује онима који се од њих разликују. На пример, ако одређене етничке групе држе неку врсту бизниса на одређеној територији, врло ће бити тешко људима који ту живе да се тиме баве. С обзиром да је већина данашњих заједница мултиетничка, инсистирање на акумулацији социјалног капитала схваћеног у традиционалном смислу, може довести до великих неприлика и међуетничке нетрпељивости;

2. Претерани захтеви од чланови заједнице – ова негативна последица се може посматрати као супротна претходној у том смислу што су чланови заједнице обавезни да подрже захтеве осталих чланова. Тако, успешни привредник мора позитивно да одговори на захтеве својих рођака и запосли их без обзира на њихове квалификације и вероватноћу успеха у послу;

3. Смањење индивидуалних слобода – услед чврсте повезаности у заједници, људи се осећају као да су под константном контролом, што често наводи нарочито младе људе да напусте заједницу. Обавезујуће норме и дужности притискају појединца и наводе га да иступи из заједнице;

4. Смањење уједначености норми – то се дешава када је групна солидарност учвршћена заједничким искуством у некој неповољној ситуацији, што узрокује настанак нових група а њихове норме одскачу од норми које важе за преостали део друштва.

Узимајући све ове критике у обзир, ипак мислим да на прво место треба ставити то што ови теоретичари посматрају друштво као затворен и непроменљив систем односа. Наиме, у претходном делу рада сам говорила о промени перспективе разумевања савремених друштвених ентитета и процеса и трудила се да укажем да мрежно схватање друштва постаје доминантно услед савремених тековина које руше границе било које заједнице. Самим тим, приступ који у основу социјалног капитала поставља норме и пверење у једној заједници, као и важност положаја у структуре те

исте заједнице, изгледа као превазиђен. На место њега, ступа индивидуалистички, односно мрежни приступ социјалном капиталу који у фокус посматрања ставља појединца и његов положај у неограниченом систему односа. Овај приступ сам и усвојила приликом анализе података прикупљених на терену, а више ћу о њему говорити у наредном делу.

2.2.3. Мрежно схватање социјалног капитала

Упоредо са развојем колективистичког правца у формирању концепта социјалног капитала, развија се и мрежни приступ чије је темеље поставио Марк Грановетер са својом теоријом јаких и слабих веза. Како је овај аутор поставио темеље мрежног посматрања друштвених појава и процеса уопште, основне карактеристике његове теорије (првенствено теорију јаких и слабих веза и мрежног моста) навела сам у оквиру објашњења овог савременог приступа, па их овде нећу понављати. У овом делу ћу да размотрим теорије друга два теоретичара који су такође извршили велики утицај на ову струју разумевања социјалног капитала - теорију друштвених ресурса Нан Лина и структуралну теорију акције Роналда Барта.

Теорија друштвених ресурса Нан Лина

Анализу концепта социјалног капитала Лин започиње анализом уопштеног појма капитала како би указао на специфичности и главне карактеристике овог концепта (Lin, 2001; Lin, 2004). Како наводи, „капитал је инвестирање ресурса са очекивањем добити на тржишту“ (Lin, 2004:3). Дакле, капитал се изједначава са ресурсима, али једино када постоји процес улагања ресурса уз очекивање добити. Када би ресурси „остали заробљени“, односно не би се улагали ради даље користи, они се не би могли посматрати као капитал. Аутор наводи да у том погледу не постоји разлика – било да је реч о економском, хуманом, културном или социјалном капиталу.

Уводећи у анализу ове врсте капитала (различите од економског), Лин поставља и разлику између класичних теорија, где се осврће једино на Маркса (Lin, 2001: 4; Lin, 2004:3-18) и које су усмерене само на економски капитал, и новијих

теорија капитала у чијем су фокусу хумани, културни и социјални капитал. Лин наводи три разлике ове два приступа:

1. За разлику од Марксове теорије који је капитал објашњавао на макро нивоу, нове теорије се овим концептом баве на микро нивоу. Наиме, Маркс је капитал посматрао у оквиру процеса експлоатације радника, док је циљ новијих теорија да објасне како радници као актери могу да инвестирају на тржишту ради вишка вредности.

2. Из тога произилази и друга разлика: акција или одлука о улагању се премешта из руку капиталиста у руке радника који врше рационални избор где да уложе свој хумани, културни, односно социјални капитал.

3. За разлику од класичне теорије где је акција појединаца била у потпуности подређена њиховом положају у друштвеној структури, припадници новијих теорија уважавају и рационални избор појединца – дакле, делатност или одлука је производ удруженог дејства друштвеног положаја и избора појединца.

У складу са тим, Лин и поставља базичну дефиницију социјалног капитала, по којој овај концепт подразумева „инвестирање у друштвене односе уз очекивање добити на тржишту“ (Lin, 2004:19). Добит се огледа у приступу ресурсима које поседују чланови изграђене мреже односа – дакле, то може бити економска корист, друштвени положај, али и „коришћење“ знања и способности познаника и њихових познаника, као и проширивање сопствене мреже (а тако и социјалног капитала) преко њихових друштвених односа. Приликом увођења ресурса у друштвену мрежу који представљају и њену сврху постојања, Лин поставља разлику између личних и друштвених ресурса: он личне ресурсе изједначава са хуманим капиталом, па у том смислу се они односе на знања и способности појединца и у његовом су поседу, док друштвени ресурси не припадају појединцу већ су му доступни преко друштвених мрежа. Друштвени ресурси, дакле, представљају друштвени капитал који садржи ресурсе (моћ, углед, друштвене мреже, па и економско богатство) једног појединца до којих други појединац има директан или индиректан приступ. Лин на даље социјални капитал и дефинише помоћу ових друштвених ресурса, у смислу да овај концепт представља „ресурсе који су уложени у друштвену мрежу и који су доступни за појединца како би их користио у сврхе својих делатности“ (Lin, 2004:25).

С обзиром да појединац ступајући у мрежу прилаже своје ресурсе, а који у многоме зависе од његовог положаја у друштву, друштвена мрежа и социјална структура су у међусобној интеракцији, али се не могу изједначити. Лин друштвену структуру схвата као: 1. скуп друштвених позиција које поседују различиту количину једних или више ресурса, 2. те позиције су хијерархијски повезане у складу са ауторитетом (контрола и приступ ресурсима), 3. у оквиру тих позиција се морају поштовати одређена правила и процедуре за употребу расположивих ресурса 4. те позиције су поверене њиховим носиоцима који се понашају у складу са тим правилима и процедурама (Lin, 2004:33). При томе треба имати на уму да се људи који заузимају позицију у структури могу мењати, али ресурси увек припадају позицији, а то Лин назива укорененост ресурса у друштвену структуру. Позиције унутар структуре се разликују с обзиром на количину и врсту ресурса којом располажу. Што је позиција виша, мањи је број појединаца који се на њој могу наћи, али је и већа количина ауторитета оних који до ње дођу. Тај ауторитет се схвата као врста моћи у смислу релативне контроле вредних ресурса. Ту долазимо до парадокса – за сваку позицију важе одређена правила и процедуре које се морају поштовати у располагању ресурсима, док носиоци позиција представљају ауторитет. Иако свестан овог парадокса, Лин га ипак сматра кључном тачком за разумевање друштвене структуре. Кључни елементи друштвене структуре су, дакле, позиција, ауторитет, правила и актери (Lin, 2004:34).

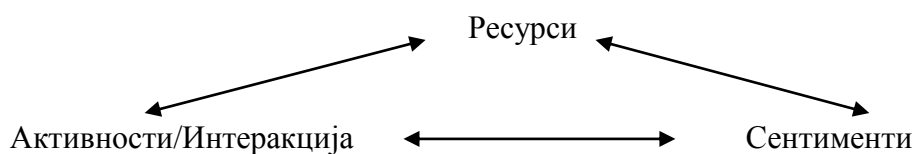
С друге стране, друштвена мрежа представља много мање формалну друштвену структуру у којој има мало или нимало формалног додељивања позиција и правила а ауторитет је распоређен у рукама свих припадника. Разликовање друштвеног капитала и друштвене структуре од друштвене мреже и социјалног капитала, јесте и тачка у којој Линова теорија превазилази схватање традиционалних теоретичара. За разлику од чврстих норми и непроменљивог положаја у друштвеној структури, чланство, позицију, ресурсе, правила и процедуре у друштвеној мрежи карактерише флуидност. Заједнички, углавном неформални, договор дефинише односе припадника. Мреже могу настати спонтано или бити конструисане ради заједничког циља или потребе размене ресурса. Бити „тачка“ у мрежи пружа приступ осталим „тачкама“. Ресурси који испуњавају ту тачку, јесу индивидуални капитал. Како појединци припадају различитим друштвеним мрежама они у тачкама пресека са другим мрежама

отварају простор за приступ ресурсима из разних мрежа. Управо им тај положај и пружа предност у односу на друге тачке које се не налазе у пресеку.

Важно је нагласити да је суштинско обележје друштвене мреже интеракција између актера. Ове интеракције не треба анализирати само кроз успостављене односе међу актерима, већ кроз обрасце повезивања ресурса у интеракције. Принцип за који Лин сматра да представља основ интеракције, јесте, како он наводи, Хомансов принцип сентимента (Lin, 2004:39). Постоји реципрочан и позитиван однос између интеракције, сентимента и акције. Што су појединци више у међусобној интеракцији, све је извесније да ће делити заједничке сентименте као и да ће се укључити у заједничке акције. То се може уочити код колега које услед сталне интеракције због потребе посла, развијају и позитивна пријатељска осећања једни према другима. И супротно: што више појединци деле заједничке сентименте, све је извеснија њихова интеракција и учешће у заједничким активностима (Lin, 2004:39). У случају дијаспоре, основа за егзистенцију позитивних сентимената може бити заједничко порекло, судбина живота ван земље порекла и слично, што се касније може показати и као важан мотив акција усмерених на развој матице.

Лин је Хомансов принцип сентимента допунио принципом хомофилије за који сматра да стоји у основи интеракције. Суштина овог принципа јесте да се друштвена интеракција јавља између појединаца са сличним животним стилевима и социоекономским карактеристикама. Да то појасним на примеру високообразоване миграционе популације: ниво њиховог образовања, врсте посла, релативно изједначена економска примања, интересовања, повезаност са људима који поседују сличне ресурсе који и сами припадају разним професионалним мрежама, живе у разним државама света и раде у најразличитијим условима, чине да се њихови односи лакше успоставе и да ти односи буду обојени позитивним емоцијама. Због тога Лин модификује Хомансов принцип интеракције у „сентимент – интеракција – ресурси хипотезу“ (Lin, 2004:39). Интеракција се, дакле, не јавља само међу особама са заједничким емоцијама, већ и са сличним ресурсима. То би графички изгледало овако:

Слика 2. Лин: принципи хомофилије

Извор: Lin, 2004:40

Лин, се међутим, није зауставио само на принципу хомофилије приликом објашњења интеракција. Он увиђа да се интеракција не дешава само међу актерима који су слични (по богатству, репутацији, образовању, интересовању, моћи и животним стилевима), већ и међу актерима који се разликују према ресурсима које поседују. Овај принцип Лин назива принципом хетерофилије (Lin, 2004:47). За разлику од интеракција којима је у основи принцип хомофилије, интеракције засноване на хетерофилији се ређе дешавају и у том случају не постоје заједничка осећања међу актерима. Из тог разлога када дође до интеракције, потребно је много труда и улагања како би се она одржала. То даље води до питања мотива актера да уђу у ову врсту интеракције, а одговори пружају основ за разликовање врста акција унутар мреже¹².

Зависно од сврхе улагања у друштвене односе и принципа који лежи у основи тих односа, Лин разликује две врсте акција:

1. Експресивне – карактеристичне су за интеракције засноване на принципу хомофилије. Основни мотив јесте узајамна подршка у очувању постојећих ресурса. Ове акције су углавном карактеристичне за елитне позиције.

¹² Пренето на проблем којим се бавим, могу рећи да овај принцип можемо да пресликамо на однос високообразоване миграционе популације и државних актера. Наиме, услед многих и константних проблема у целокупној друштвеној структури Србије (о чему ћу касније детаљно говорити) високообразовани грађани (и они који припадају и они који не припадају миграционој популацији) махом су развили врло негативан однос према владајућим структурама независно од тога ко их чини. О томе говоре бројна истраживања (Pavlov, 2011, Ђукић Дејановић и други, 2018). Тако, ако говоримо о њиховом потенцијалном партнерству са државом, поставља се питање њихових мотива да у уђу такву врсту односа.

2. Инструменталне – карактеристичне су за интеракције засноване на хетерофилији. Основни мотив је стицање нових ресурса, а интеракција се одвија међу члановима на различитим позицијама у структури и мрежи.

Погрешно би било закључити да инструменталне акције карактеришу само припаднике нижих позиција у друштвеној структури. Наиме, док они од припадника виших позиција могу нпр. тражити подршку у проналаску посла, ови други могу од припадника нижих позиција тражити нпр. подршку на изборима, препоруку за кандидата за радно место и тсл. Наиме, сматра Лин да је користи од социјалног капитала и ресурса који су уграђени у мрежу више, и он их сврстава у четири групе (Lin, 2004:20):

1. Мреже омогућавају проток информација – друштвене везе које су карактеристичне за одређену стратешку позицију унутар мреже или хијерархијску позицију унутар структуре, омогућавају појединцу да дође до корисних информација о шансама које другима нису доступне. Ове информације су корисне и за појединце и за организације и за друштво, тако што упућују на интересе других актера. Тако се за организације смањују трошкови трансакције, а појединци ступају у организације који на бољи и ефикаснији начин упошљавају њихов капитал;

2. Друштвене мреже могу послужити за вршење утицаја на неке актере који имају битну улогу у доношењу одлука;

3. Друштвене везе појединца се могу схватити као његов „друштвени залог“ у смислу увиђања његове могућности да дође до неких ресурса преко веза које има (директних и индиректних), што и представља његов социјални капитал. Појединац и не мора да мобилише те своје везе, већ је довољно да их има на располагању и то тако да други појединци то знају. Та „симболичка корист“ ствара потенцијалну моћ појединца. Ово појединца чини пожељног за разне организације.

4. Друштвене везе могу оснажити идентитет и препознатљивост. Припадност појединца одређеним мрежама, чине да буде јавно препознат као власник одређених ресурса.

Из наведених користи можемо приметити да се неке односе на приступ социјалном капиталу (нпр. припадност групи или тзв. „друштвени залог“ појединца) и потенцијалну корист од њега, а други (попут протока информација) конкретну добит. Имајући то на уму, а у циљу теоријског повезивања друштвеног капитала и акције, Лин

развија седам теорема, од којих се једна односи на добитке друштвеног капитала (који зависе од хетерогености друштвених веза и њихове растегљивости, а осталих шест на приступ друштвеном капиталу (Lin, 2004: 60 – 73):

1. Теорема друштвеног капитала – успех акције је у позитивној вези са друштвеним капиталом. Стратегија сврховитих делатности јесте начин да се дође до актера који поседују или могу да дођу до вреднијих ресурса. У суштини би то значило да што је виша тачка у друштвеној хијерархији досегљива, то актер има веће шансе да испуни свој циљ. То би практично значило да од два актера који заузимају исто место у друштвеној структури већу шансу за успех имаће онај чији се посредник налази на вишој друштвеној позицији, зато што ће путем њега актер моћи да активира бољи друштвени капитал који је укорењен у структуру.

Што се тиче приступа друштвеном капиталу, Лин прво поставља три фактора које треба имати у виду приликом разматрања теорема (Lin, 2004:63): прво, позицију ега у хијерархијској структури; друго, природу везе између ега и осталих фактора и треће, локацију ових веза у мрежама. На основу ова три фактора, Лин поставља наредних шест теорема:

1. Теорема снаге структуралне позиције – што је боља почетна позиција, вероватнији је успех актера као и коришћење бољег социјалног капитала. Ова теорема указује на утицај друштвене структуре, тачније позиције унутар ње, на социјални капитал. Почетна позиција обухвата и наслеђену позицију (углавном од родитеља) и стечену.

2. Теорема снаге јаке везе – што је јача веза, већа је вероватноћа да ће друштвени капитал до кога се дошло имати позитиван ефекат на успех експресивне акције. Овде се Лин позива на карактеристике јаких веза које је навео Грановетер – интензитет, поверење, реципроцитет и обавеза – а које гарантују позитиван ефекат интеракције

3. Теорема снаге слабе везе – што је слабија веза вероватније је да ће појединац имати приступ бољем друштвеном капиталу за инструменталне акције. Овде се Лин поново позива на Грановетера – ако се појединци крећу у истим друштвеним круговима, располагаће и истим информацијама, а ако желе приступ другачијим информацијама, морају их тражити у другим друштвеним круговима. Приступом другим друштвеним круговима, појединац проналази везе које спајају два круга. Ове

везе се могу назвати мостом. Ова веза (мост) јесте слаба, како и наводи Грановетер, зато што појединци припадају различитим друштвеним круговима. Карактеристика ових веза јесте да су мање интимне, мање интензивне, мање учестале, слабије обавезујуће, у мањој мери реципрочне и укључују различите ресурсе.

4. Теорема снаге локације – што су појединци ближи мрежним мостовима имаће приступ бољем социјалном капиталу за инструменталне акције. Сам Грановетер је указао на корист од локације у мрежи у смислу да близина мосту омогућава долазак до свежијих и ређих информација. Значење и важност мрежног моста је још експлицитније изнео Барт, што ћемо касније видети.

5. Теорема локације пута позиције – снага локација (у односу на мост) за инструменталну акцију, зависи од разноврсности ресурса који су доступни преко моста. Локација близу моста не мора бити употребљива уколико мост води до актера који имају исто или мање вредних ресурса. Дакле, да би локација пружала корист, појединац мора бити повезан са актерима са више хијерархијске позиције.

6. Теорема структуралне зависности – ефекти умрежавања (веза и локација) су хијерархијском структуром ограничени за актере који се налазе при или на врху и дну хијерахије. Они који се налазе на врху не могу да ступе у интеракцију са неким изнад њих јер их нема, а проблем са актерима на дну јесте мотивација припадника са виших позиција да направе мост ка њима.

Разматрањем ових теорема, препознаје се утицај Грановетерове и Бартове теорије на Лина. Он истиче допринос ових, али и традиционалних теоретичара који су се бавили социјалним капиталом, али и указује на њихове међусобне разлике и разлике у односу на његово схватање (Lin, 2004: 22–23). Заједничко за све ауторе јесте „увиђање да се социјални капитал састоји од ресурса који стоје у основи друштвених односа и друштвених структура, а који могу бити мобилисани када актер жели да повећа шансе успеха његове акције“ (Lin, 2004:24). Међутим, за разлику од других теоретичара мрежног схватања социјалног капитала, Линова теорија инсистира на акцији. Наиме, он за Грановетерову теорију јаких и слабих веза каже да ништа не говори о свести актера о њима, а самим тим и о сврховитим акцијама заснованим на социјалном капиталу. Слично је и са Бартом: „његова теорија структуралних пукотина не каже ништа о акцији“ (Lin, 2004:53). Основна корист од близине структуралним пукотинама у мрежама јесте калкулација актера, али се, по Лину, из Бартове теорије

нигде не види како актер користи своју позицију. Чак Барт пре користи израз „играч“ у смислу рационалне манипулације ресурсима доступним његовом положају, али не и „актер“ у смислу конкретне примене социјалног капитала. Дакле, Барт иде корак даље од Грановетера у смислу да је појединац свестан користи својих веза, али права примена социјалног капитала се тек примећује у Линовој теорији.

Не спорећи допринос групе традиционалних теоретичара, Лин им ипак замера ограниченост на структуру приликом дефинисања концепта социјалног капитала. Њихов главни интерес јесте „да истраже елементе и процесе у стварању и чувању колективног добра“ (Lin, 2004:22). При томе, сви аутори наглашавају неопходност поверења, норми, културе за стварање и одржавање социјалног капитала. И ту је главна тачка одвајања Лина и традиционалиста. Лин не пориче да је социјални капитал и јавно и приватно добро: „на групном нивоу, социјални капитал представља одређени скуп вредних ресурса (економских, политичких, културних или социјалних) чланова који се налазе у међусобној интеракцији унутар мреже“ (Lin, 2004:26). Проблем настаје у томе што социјални капитал треба одвојити од колективних обележја попут културе, норми, поверења и тсл. И ту је та тачка одвајања Лина и традиционалиста. Оно што за ове теоретичаре представља основ социјалног капитала, за Лина би то био културни капитал заједнице (Lin, 2004:14-17).

Структурална теорија акције Роналда Барта

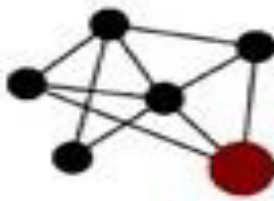
Бартово схватање социјалног капитала се уклапа у теорије других аутора у смислу да се социјални капитал налази у односима између актера¹³, с тим што он наглашава значај положаја у разматрању овог концепта. Најошштије „односи једног играча са другим играчима представљају социјални капитал: ти односи се развијају кроз пријатељство, колегијалност и уопште контакте преко којих играч добија прилику

¹³ Барт понекад користи термин „играч“ (eng. player), али претежно за појединца, односно виши друштвени ентитет каже да је „актер“ (eng. actor). Како износи у књизи *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, (Burt, 1992:87), играч је много прикладнији термин за феномен који је он желео да означи - управо је мислио на појединца који је у центру игре. „Уколико си мотивисан, имаш ресурсе и знање и можеш да се такмичиш, онда си играч, у супротном си део декора“. Међутим, на наговор проф. Шведберга (Swedberg), који је сматрао да је ипак овај термин лакомислено употребио, ипак остаје при блажем термину „актер“ из разлога што није увек реч о такмичењу са други ентитетима. Међутим, у његовим радовима који су касније настали, и даље се може наћи и „играч“.

да користи свој финансијски или хумани капитал“ (Burt, 1992:58). При томе, улогу „играча“ могу понети и организације једнако као и појединци. За разлику од финансијског и хуманог капитала који припадају појединцу или корпорацији и који се даље улажу како би се постигла добит на тржишту, социјални капитал је заједнички за све појединце који су укључени у односе, „ни један играч нема искључиво право на социјални капитал“ (Burt, 1992:58). Међутим, погрешно је занемарити значај социјалног капитала приликом предвиђања добити на тржишту. Односи са колегама, пријатељима и клијентима, стварају јако битне услове за успешно улагање финансијског и хуманог капитала. Информације које играч добија преко својих веза су јако битне за паметно усмеравање капитала. Барт указује на чињеницу да су појединци који постижу више, боље умрежени. „Неки људи или неке групе су повезани са другим људима или групама, уживају њихову подршку и зависе од међусобне размене са њима. Њихова позиција у структури размене представља добит која припада само њима. Управо је та добит социјални капитал – концепт који указује на ефекат позиције унутар мреже“ (Burt, 2000:347).

Социјални капитал може функционисати на два начина – у смеру затварања мреже односа и у смеру посредовања између два кластера, односно групе сведених односа. У оквиру затворених мрежа, сви су узајамно повезани и нико није искључен од стране других. Све информације су свима доступне. Мрежу карактеришу општеважеће норме, дужности, обавезе, санкције и међусобно поверење, дакле, све оно што су наглашавали теоретичари традиционалне струје. Тако, размена у оквиру овакве мреже јесте готово без ризика (Burt, 2001a:206-207), захваљујући санкцијама које Колман наводи као основу међусобног поверења. Међутим, иако затворене мреже представљају сигурно поље за улагање ресурса, односи међу њеним члановима често постају у неку руку сувишни (*redundant*) – у смислу понављања информација и недостатка иновација. Барт наводи два индикатора који указују на ову сувишност: прво, кохезивност контаката, тј. чврста повезаност чланова што је основа да информације буду свима доступне, и други индикатор јесте структурална еквивалентност што би значило да међу члановима кружи иста врста информација што онда не може довести ни до каквих користи. Графички приказ односа унутар затворене мреже је дат на следећој слици:

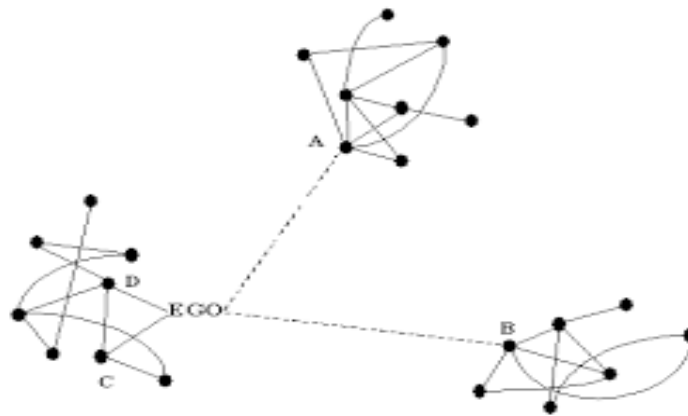
Слика 3. Затворене мреже односа према Барту

Извор: Adams et al, 2014:21.

Оно што недостаје, дакле, затвореним мрежама јесте повећање вредности сарадње у смислу нових информација и идеја, до које долази код посредовања између две мреже. Наиме, информације које круже у оквиру једног кластера у оквиру којег се развијају „сувишни“ односи, доступне су свима, тако да њихово познавање не доноси предности ни за једног члана. Према истраживањима из области социологије и социјалне психологије више разноврсних информација кружи између група него унутар групе (Burt, 2001b:34), где Барт проналази и основну тачку за дефинисање социјалног капитала. Главна идеја јесте да између затворених мрежа у којима су односи сведени, постоје празнине у комуникацији које Барт назива структуралним пукотинама. „Оне стварају предност за појединца чија мрежа односа премашује ове пукотине“ (Burt, 2001a:208). Постојање ових пукотина не значи да чланови једног кластера нису свесни да постоји други и обрнуто, већ да људи који су усмерени на сопствене активности нису упућени у активности другог, тј. других кластера. „Смисао структуралне пукотине јесте да међу људима са њених различитих страна круже различите информације“ (Burt, 1997:341). Појединац чија мрежа контаката премашује структуралну пукотину, добија информације са обе њене стране. И што више ових пукотина премашује он има све више користи од информација које добија преко сопствене мреже односа. На следећој слици је приказано Бартово схватање механизма посредовања међу кластерима

Слика 4. Бартове структуралне пукотине

Извор: Burt, 1992:73 .

Можемо уочити три структуралне пукотине: 1. пукотина између кластера коме припада играч А и свих играча у кластеру којем припада ego; 2. Пукотина између кластера којем припада играч В и свих играча којем припада ego; и 3. Структурална пукотина између кластера којем припада играч В и чланова кластера којем припада играч А. У сва три случаја ego има могућност да премости пукотине. Ова веза се у теорији графова назива *мрежни мост*, а у теорији социјалног капитала *премошћујући капитал*. Захваљујући свом положају ego у овој мрежи односа добија улогу *брокера*, пошто је он тај који контролише проток информација кроз мрежу. Ego тако постаје типичан пример предузетника. То је особа која ствара вредности посредовањем између мрежа и то у четири различита ступња (Burt, 2004:355):

1. Он чини да људи који се налазе на различитим странама структуралне пукотине буду свесни интереса и тешкоћа других;
2. Преношење резултата најбоље праксе припадника других кластера и прилагођавање условима властите групе;
3. Стварање аналогија између група које су на први поглед ирелевантне (услед различитих контекстуалних услова);
4. Људи који имају увид у активности обе (или више) група, комбинујући обе групе могу да дођу до нових продуктивних закључака.

На тај начин, брокер има и могућност да буде креатор нових идеја (Burt, 2004:349). „Људи чије мреже превазилазе структуралне пукотине пре долазе до разних,

често контрадикторних информација и интерпретација, што им пружа предност у креирању нових идеја.... идеје долазе увек са разних страна и из разних извора, али идеје се стварају једино када неко прикупља знање кроз разне групе, или комбинује делове знања које им припада¹⁴ (Burt, 2004:356).

Поред тога што има могућност за стварање нових идеја, положај брокера у мрежи му пружа могућност да први сазнаје о потребама и активностима у другим кластерима, па тако има прилику да креира применљиве пројекте, што је уз добру идеју неопходно за успех. Даље, познавајући људе, он има подршку и за имплементацију пројекта. На крају, како је то особа која гради интерперсоналне везе између група ужива бенефите у „улози трећег“, што подразумева да представља арбитра у њиховим споровима, може да профитира на њиховој сарадњи и тсл. (Burt, 2001a:211-212).

Концепт пукотине или процепа није оригинално Бартов. Њега помиње и Грановетер у смислу непостојања везе између друштвених кругова. И тада овај аутор уводи концепт моста у смислу „линије у мрежи која омогућава повезаност између две тачке иначе одвојених група односа“ (Granovetter, 1973:1364). То је једини начин размене информација између група. Место разилажења од Бартовог схватања, представља Грановетерова тврдња да „чврсте везе не могу представљати мостове“ (Granovetter, 1973:1364). Иако слабе везе не морају нужно бити мостови, сви мостови су за овог аутора везе слабог интензитета. За разлику од њега Барт тврди да особа која у мрежи има улогу брокера између два или више кластера може са њиховим члановима имати и везе јаког интензитета. Није необично да пријатељи имају различита, али међусобно компатибилна занимања што пружа вредности размени информација из различитих кластера које чине њихове колеге (Burt, 1992).

Потреба за превазилажењем празнине односа између различитих група јавила се, видели смо и код Патнама где се такође препознаје Грановетеров утицај.

¹⁴ Овај Бартов опис начина трансформације социјалног капитала који се огледа у посебном положају појединца у мрежи, може буквално да се пренесе на предности високообразоване миграционе популације у креирању нових идеја. Везе, односно близина, са водећим стручњацима из области којом се баве омогућава им да дођу до информација које су готово недоступне онима који нису мењали место боравка и нису имали прилике да ступе са њима у контакт. Ова предност миграционе популације је данас нешто ублажена услед доступности информација преко интернета, али није нестала. И даље се до неких знања, или чак само подстицаја за будућа истраживања, долази само директном повезаношћу са појединцима који су успешни у некој грани науке, а врло често и због директног увида у оригиналне услове истраживања.

Разлика између Патнамове теорије премошћујућег капитала и Бартове теорије структуралне пукотине се огледа у њиховом вредновању. Везе унутар групе су за Барта готово бескорисне услед недостатка уплива нових информација, па је корен социјалног капитала у смислу његове вредности у положају у мрежи који је близу структуралне пукотине јер је то место улива нових информација. Супротно њему, Патнам тврди да је премошћујући капитал несигуран услед недостатка поверења који постоји једино у оквиру затворених мрежа.

Заједно са осталим теоретичарима, Барт је несумњиво дао велики допринос анализи савремених друштвених феномена. Примену теорије структуралних пукотина у проучавању миграција ћу изложити приликом постављања оквира за истраживање као и у анализи прикупљених података. За сада ћу издвојити само нека од питања, као што је положај повратника и интелектуалне дијаспоре у мрежи друштвених односа. Наиме, циљ је истражити да ли се повратници могу посматрати као брокери у мрежи односа немиграционог становништва Србије и интелектуалне дијаспоре?

2.2.4. Користи од социјалног капитала

У литератури наилазимо на примере бројних ефеката социјалног капитала који се јављају или као теоријске претпоставке или као резултат практичних истраживања. На основу анализе радова који износе резултате емпиријских истраживања, Портес наводи три функције социјалног капитала: 1. као врсте друштвене контроле; 2. као врста породичне подршке и 3. као врста користи од мрежа које се не заснивају на сродству (Portes, 1998:9). Колман је први аутор који је друштвену контролу довео у везу са социјалним капиталом тврдећи да је то његов неизоставни елемент (Coleman, 1998:103). Према њему друштвена контрола полако ишчезава из надлежности породице и неформалних друштвених структура, и постепено прелази у домен институција. Ефекти социјалног капитала схваћеног у функцији друштвене контроле, нарочито су евидентни када се овај концепт доводи у везу са законом, па Портес даје пример Смартовог истраживања (Smart, 1993; наведено према Portes,

1998:10) где се социјални капитал доводи у везу са законом о заједничкој имовини. Међутим, Портес налази да неки аутори још увек контролу виде у домену породице и неформалних односа, те наводи истраживања корена важећих друштвених норми вијетнамске заједнице у Њу Орлеансу чије резултате износи Зоу и Банкстон (Zhou & Bankston, 1998; наведено према Portes, 1998:6) где се ауторитет првенствено заснива на солидарности и поверењу. Такође, овај аутор наводи и Хаганову (Hagan, 1996; наведено према Portes, 1998:6) анализу промене важећих норми код десно орјентисане омладине у послератној источној Немачкој (Portes, 1998:9). Резултат анализе иде у прилог ниском степену социјалног капитала који је последица деприватизације и успостављања новог друштвеног уређења са новим вредносним системом, што је водило опадању међусобног поверења у заједници чиме је изазван и мањи степен неформалне друштвене контроле.

Колман је такође говорио и о другој функцији социјалног капитала која се односи на породицу (Coleman, 1988:110). Према њему, породице где су присутна оба родитеља при чему је један од њих усмерен на одгајање деце бележе већи успех у васпитању и у образовању деце од породица са једним родитељем или оне где су оба родитеља запослена. Као пример Колман наводи поступке мајки азијских имиграната које не остају код куће и упознају тамошње становништво, као и да користе копије уџбеника како би испратиле школско градиво. Овај поступак према Колману има двоструки резултат – мајке имигранткиње су боље упознавале језик и обичаје друштва пријема, а и стварале су већу количину поверења са децом што их је мотивисало на боље резултате.

Независно од тога што се Колмаова запажања из данашњег угла чине неприхватљивим и превазиђеним, без сумње је извршио велике утицај и на друге истраживаче. Портес наводи монографију Мек Ланан и Сандефур (Mc Lanahan, S. and G. Sandefur, 1994, према Portes, 1998:9) која указује на чињеницу да деца из једнородитељских породица имају мање успеха у школи, да су склонија криминалном понашању и да су учесталије трудноће код тинејџерки него код деце која потичу из породице где су присутна оба родитеља. Аутори разлог проналазе у мањем социјалном капиталу што је последица одсуства једног од родитеља чиме се, с једне стране умањује поверење и солидарност у самој породици, али и умреженост и везе које родитељи

имају у друштву. Што је шири круг људи које родитељи познају, то је већа могућност да буду информисани о понашању свог детета и да га, ако је потребно, мењају.

Овај пример, међутим, може да се тумачи и у другом смеру и тако да иде у прилог и трећој, горе наведеној функцији социјалног капитала. Наиме, родитељи као чланови друштвених мрежа имају могућност подршке у смислу мобилизације ресурса чланова који би били од користи њиховој деци (или њима самима). Према Бурдијеу, подршка деци у оквиру породице се пре може назвати културним капиталом услед тога што их родитељи уче друштвеним вредностима и вештинама које и сами поседују. Социјални капитал се односи на корист коју појединци имају захваљујући приступу друштвеним мрежама. Дакле, социјални капитал који деца имају захваљујући родитељима јесу њихова познанства која им могу користити приликом уписа у школе, факултете или при проналаску посла. Што су родитељи на вишој позицији, то ће и деца имати веће шансе за бољи посао. Међутим, негативна страна функције социјалног капитала јесте широка раширеност непотизма која не иде у прилог меритократији и може пуно да угрози пословање фирме, односно институције у којој се запошљавају појединци „преко везе“ (Woolcock, 1997:6).

За разлику од претходних примера који илуструју прве две функције социјалног капитала и акценат стављају на поверењу и солидарности као елементима ове врсте ресурса, последња наведена функција инсистира на самој суштини овог ресурса – посматра га кроз учешће у друштвеним мрежама. Најбољи пример користи од овако схваћеног социјалног капитала налазимо код Грановетера и Барта који описују начин проналаска бољег посла захваљујући „јачини слабих веза“. С друге стране, Нан Лин и сарадници (Lin et al, 1981) истичу значај јаких веза за проналазак посла и напредак бизниса. Најбољи пример јесу етничка предузећа и тзв. „етничке нише“¹⁵ или „етничке енклаве“¹⁶ код имиграната истог порекла где је чланство у етничкој заједници највреднији ресурс за проналазак посла или напредак.

Насупрот овим примерима који илуструју предности које пружа социјални капитал, Портес наводи примере који указују на последице недостатка овог ресурса или

¹⁵ Етничке нише настају када група имиграната истог порекла има начина да освоји неку сектор делатности где би веће могућности приступа имали чланови те етничке заједнице него локално становништво (Portes, 1998:13)

¹⁶ Етничке енклаве се односе на густу концентрацију фирми чији су власници имигранти истог порекла који запошљавају највише радне снаге која порекло вуче из њихове земље порекла (Portes, 1998:13).

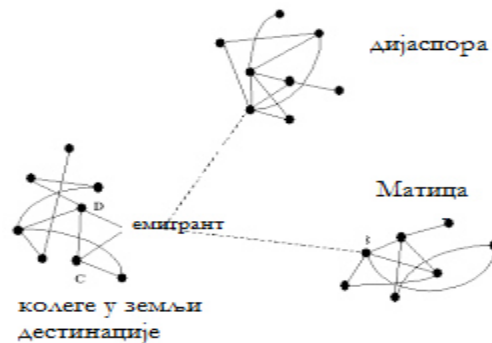
његовог поседовања у недовољном степену (Portes, 1998:14-15). Недостатак социјалног капитала се највише препознаје код сиромашних заједница у руралним срединама, а најбољу илустрацију овај аутор налази у студији Керол Стек (Carol Stack, 1974, *All Our Kin*, наведено према Portes, 1998:15) која износи запажања социолога да свакодневно преживљавање у сиромашним заједницама за последицу има међусобну зависност рођака и пријатеља који су у истој ситуацији. Проблем настаје из разлога што њихове везе не сежу ван тог круга, па чланови не могу да дођу до информација о запослењу било где ван средине у којој живе. Ово је типичан пример о пресудном значају слабих веза са проналазак посла. Наиме, иако мреже ових становника обилују поверењем пошто су засноване на јаким рођачким и пријатељским везама, њихова затвореност и оскудевање у slabим познаничким везама узрокује велики број незапослених и сиромаштво. Сличан пример наводи и Вилсон (Wilson, 1996, *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*, наведено према Portes, 1998:15) који анализира положај црнаца припадника средње класе чија затвореност унутар рођачких веза узрокује огроман удео незапослених лица.

Социјални капитал је поред хуманог капитала један од најважнијих ресурса које високообразовани појединци кроз миграције могу да стекну. Такође, поседовање извесне количине овог ресурса је неопходно и за доношење и реализацију одлуке да се напусти земља рођења, што је овој групи миграната заједничко са осталима нижег степена образовања. Као што сам и навела у оквиру разматрања значаја мрежа у процесу миграција, високообразовани су склонији коришћењу веза слабог интензитета, док они слабије образовани се више ослањају на рођачке и пријатељске, односно везе јаког интензитета. Премда не треба порећи ни да постоје високообразовани који су напустили земљу највише захваљујући блиским рођацима и пријатељима, генерално се запажа да појединци чији је циљ одласка у иностранство усавршавање или проналазак посла у струци највише ослањају на информације до којих долазе путем друштвених мрежа, реалних и виртуелних (Vertovec, 2002; Предојевић – Деспих, 2009). Пратећи искуства и савете познаника који су у иностранству или су се вратили, па и оних који планирају да оду, потенцијални високообразовани мигранти прате разне сајтове који пружају информације о стипендијама, конкурсима, радним местима, евентуалном смештају током боравка и свега онога што је од значаја за одлуку о емиграцији. Такође, од значаја су и организације (у Србији су то, на пример, DAAD, Konrad Adenauer

Stiftung, Friedrich Ebert Stiftung и тсл) које не само да пружају информације о факултетима у иностранству, већ пружају и могућност учења језика и стицање стипендије која би покрила добар део трошкова. За потенцијалне мигранте овог типа често је довољно да се или „online“ умреже или пак да дођу и да се упознају са условима конкурисања. Помоћ при емиграцији пружају и неке институције, односно програми Владе у смислу давања стипендија (у Србији, на пример, Фонд за младе таленте, о чему ћу говорити касније). Што се тиче информација о пословима у иностранству, ту су, поред познаника од помоћи домаће и стране агенције које имају посредничку улогу у односу потенцијалних емиграната и послодаваца.

Доласком у иностранство високообразовани мигранти приступају новим социјалним круговима са којима временом постају умрежени. На првом месту се издвајају колеге и нова група пријатеља са којима се свакодневно срећу, мада не треба занемарити и значај већ урежености са људима истог порекла са којима су и раније били повезани независно од интензитета садашњег дружења. Наиме, што су чешћи контакти са људима из дијаспоре више се умањују најпре емотивни трошкови уложене у емиграцију, а затим новопридошли појединац може да добије и важне информације о земљи дестинације. Интернет и разни програми телекомуникације, с друге стране, чине да појединци не раскину везе са седентираним становништвом, преко којих најбоље могу да припреме повратак кући. Дакле, посматрано из перспективе теорије социјалног капитала, а изражено појмовним апаратом мрежног приступа социјалном капиталу, можемо рећи да мигранти представљају мост, односно „брокере“ преко којих долази до преноса информација, знања и других ресурса из различитих заједница. Користећи се Бартовим појмовним апаратом, можемо рећи да заузимају положај који је најближи „структуралним пукотинама“ у односу на три кластера: први су колеге и пријатељи са којима проводе највише времена, са којима ће временом развити највише сентимента и имати заједничке акције, други су припадници дијаспоре са којима их вежу заједнички сентименти и потенцијалне или остварене акције, и на крају, кластер који чине колеге, родбина и пријатељи у земљи порекла где су сентименти потпуно развијени а претпоставља се да је било или и даље постоје заједничке активности. Једино, остаје питање природе односа, односно емотивне везаности са доносиоцима одлука са којима би требало да започну заједничке акције у циљу развоја државе, што изискује ваљане политике као основ и подстицај партнерства.

Слика 5: Умреженост емигранта

Извор: модификација Бартовог приказа структуралне пукотине

Што се тиче повратника, ситуација је слична, само што се мења место појединца у кластерима. Он постаје ближе и јаче повезан са колегама, пријатељима и родбином у земљи порекла, а остаје проводник капитала из дијаспоре, стручних и пријатељских кругова. Однос према државним структурама, претпостављам, остаје исти: ако почива на хомофилији, повећава се могућност започињања и тока плодотворних акција, а ако њихов однос одговара више принципу хетерофилије, започињање акција постаје отежано, али не и немогуће.

Слика 6: Умреженост повратника

Извор: модификација Бартовог приказа структуралне пукотине

Корист од ових мрежа приказана је у радовима многих аутора, а овде бих издвојила студије случаја Катрин Клајн-Хипас и Изабеле Грабовске, оба објављена у зборнику *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream* (2016), који је настао на основу размене ставова и искустава учесника у научној радионици „Return Migration and regional Development in Central and Eastern Europe“ одржаној 2013. године у Будимпешти. Прва ауторка је указала на улогу мрежа за укључивање високообразованих миграната у трансфер знања до којих су дошли током усавршавања у другим земљама као и приликом помоћи трансформацији важних државних институција, а све у циљу развоја матице. Ауторка ове повратнике посматра као „брокере“ у смислу тачке трансфера знања у нови контекст. То не подразумева само активирање њиховог хуманог капитала, већ, с обзиром да је акценат на мрежама, и социјалног капитала у смислу могућности мобилизације знања и стручности познаника из друге земље. Ефективност њиховог ангажовања зависи од локалног и регионалног контекста, што ауторка и доказује. Слично показује и текст Изабеле Грабовске (Grabovska, 2016), која такође повратнике посматра као агенте развоја, с том разликом што њено истраживање није ограничено на високо образоване испитанике, већ у узорак улазе сви појединци који имају миграционо искуство.

Социјални капитал, посматран као умреженост појединца са другима, може бити трансформисан у друге врсте капитала и тако користан и на индивидуалном, али и на другим нивоима посматрања. И, за разлику од финансијског капитала, који се једном улаже, па зависно од успеха доноси или не доноси даљу финансијску корист, социјални капитал увек може бити изнова активиран и усмерен у стварање чак и другачијих врста ресурса. Међутим, ако прихватимо да је за анализу социјалног капитала миграната, функционалније прихватити мрежни приступ од традиционалног (услед отворености, тј. незаокружености мрежа), чиме се пориче утицај поверења и норми заједнице, поставља се питање мотива мобилизације овог ресурса у сврху националне државе. Један од битних фактора које аутори попут Анастасије Кристоу (Christou, 2006) наводе као мотиве улагања јесте национални идентитет о којем ћу говорити у наредном делу.

2.4. Транснационализам

Један од релативно новијих приступа савременим миграцијама који се уједно и уклапа у мрежни приступ друштвеним појавама и процесима, јесте концепт транснационализма. За разлику од претходно наведених теорија (НЕЛМ, неокласична (микро) економска теорија), овај концепт не посматра живот у држави порекла одвојено од живота ван ње, већ напротив нагласак ставља на њихову повезаност која се показује кроз одржавање сталних контаката између миграната и немиграционог становништва, као и између миграната који су се населили у различите државе, а који су повезани по неком основу, најчешће по основу националне припадности или припадности истој професији. Да истакнем на самом почетку да транснационализам није концепт применљив само на миграције, већ је то само једна од области коју овај приступ покрива. Транснационализам се користи и за разумевање функционисања различитих организација као и за повезаност чланова различитих група, чији контакти превазилазе границе (националне) државе, што је последица савремених средстава комуникације и брзог транспорта. Услед тога што се транснационализам јавља као један од продуката глобализације, често се пада у искушење да са њим буде замењен или да буде замењен са другим концептима који покривају савремене појаве попут супранационализма, наднационализма, а нарочито дијаспоре. Услед тога, један од циљева овог дела јесте да овај концепт буде јасно разграничен од других који се односе на појаве савременог света. Међутим пре тога ћу дати краћи приказ његовог развоја као и дефиниције потекле од разних аутора. Затим, након одвајања од сродних појмова, приказаћу неке појавне облике транснационализма и на крају ћу указати и на кратку критику овог појма.

2.3.1. Историјски приказ и дефинисање појма транснационализма

Од осамдесетих година прошлог века, када су радне миграције, и то нарочито на европском континенту, интензивирани, научници разних профила (антрополози, етнологзи, социолози, географи, економисти и тд.) постају фасцинирани

новим облицима и интензивнијим протоком људи, идеја и капитала преко територијалних граница националних држава. Примећујући да се односи међу мигрантима истог порекла мењају као и да долази до промене њиховог односа према држави дестинације и према држави порекла, амерички антрополози на челу са Нином Глик Шилер (Nina Glick Schiller), предложили су нови концепт за проучавање савремених миграционих процеса који називају транснационализам (Glick Schiller, Basch & Blanc-Szanton, 1992). Сходно мотиву за настанак, овај концепт у свој фокус ставља начин живота савремених миграната који се разликује од начина живота који су мигранти водили раније. Савремен начин живота ове популације подразумева њихову умреженост, посебан идентитет и симултане активности у оквирима друштва пријема и у оквирима друштва порекла (Glick Schiller et al., 1992:1). Ауторке признају да оне нису прве употребиле овај појам, што потврђују и радови других аутора који су се бавили овим феноменом. Наиме, Рандолф Бурн (Randolph Bourne) га је још 1916. употребио да би описао прекограничне односе имиграната у Сједињеним Америчким Државама (Vertovec, 2001, 2002; Faist, 2000; Glick Schiller, 2003:100; Portes, 2007:251; Bradatan et al. 2010)¹⁷. Такође, ауторке наводе да је термин „транснационалан“ и раније био коришћен за описивање корпорација чије су се финансијске трансакције одвијале у више од једне државе а организација рада се извршавала симултано у неколико држава.

¹⁷ Историја транснационализма као концепта започиње у периоду када је у САД пристигао велики број имиграната који нису англо-саксонског порекла – потичу са територије Источне и Јужне Европе. Њихов број као и етничка структура забринуо је тамошње већинско становништво, који су се уплашили да ће асимилација тих људи који су сиромашни и не говоре енглески бити тешка и да ће трајати. У том тренутку настаје и нови концепт – транснационализам – који одражава неслагања везана за ново етничко лице Америке. Док су неки заступали став да све етничке групе треба да буду сједињене у један велики, хомогени „лонац“ и бринули се како ће се то одвијати са новим имигрантима, Бурн је први који је проблем разматрао из новог угла, независно од асимилације. Сматрао је да имигранти који су процес социјализације прошли у другом друштву које се разликује од америчког, долазе са сопственом, јединственом културном позадином. Нереално је очекивати да ће та позадина да се обрише и буде замењена америчком културом. САД морају да се помире са тим да је амерички национализам различит од европског. Бурн је сматрао да је Америка као земља имиграције под утицајем различитих култура које стварају мултикултуралну нит пре него „melting pot“. Имигранти треба да буду слободни да изврше сопствени јединствени утицај на живот становника Америке, и њихова схватања треба да буду инкорпорина у америчку културу. Овај аутор сматра да је транснационализам корак даље у односу на европски национализам и да је много модернији и перспективнији поглед на интеграцију имиграната. Ипак, транснационализам како га је Бурн схватао, разликује се од савременог схватања овог појма - док су за њега мигранти били трансмигранти захваљујући томе што су се социјализовали у другим друштвима на начин који није подразумевао асимилацију, из савремене перспективе они постају трансмигранти ако одржавају чврсте везе са другим мигрантима њиховог порекла као и са немиграционим становништвом у земљи порекла (Bradatan et. al. 2010: 171-173).

Међутим, како је раст корпорација овог типа био праћен пресељавањем становништва, сасвим је исправно да се овај термин користи и за описивање живота ове нове мигрантске популације која води симултани живот у више од једне државе, као и за означавање и анализу односа који се тако успостављају (Glick Schiller et al., 1992:2). Након дефинисања овог појма од стране Глик Шилер и сарадника, он постаје доста коришћен што је с једне стране допринело његовој популарности, а са друге недостатку прецизног одређења, обима и разграничења од других појмова (Waldinger & Fitzgerald, 2004).

За Нину Глик Шилер и сараднике *транснационалне миграције* јесу „облик миграција у оквиру којих појединци иако прелазе међународне границе, селе се и успостављају односе са људима у новим државама задржавају друштвене везе са друштвом из којег су потекли. У оквиру ових миграција људи живе своје животе преко међународних граница“ (Glick Schiller & Fouron, 1999:344). Стога, ове људе треба посматрати као *трансмигранте* (Schiller, 2003:101). Проблем са овом дефиницијом је, прво то што се њом не поставља експлицитни критеријум за разликовање оних који учествују и оних миграната који не учествују у транснационалним активностима. Друго, на основу ње није јасна разлика раније повезаности миграната и немиграната од савременог облика њиховог односа. Речју, чини се да је појединац тиме што је мигрирао већ укључен у транснационалне активности и да је тако одувек било (Guarnizo et al. 2003:1212). „Ако једноставан акт слања дознака фамилији или повремена путовања у земљу порекла квалификују особу као 'трансмигранта', онда би овај концепт био испуњен баналностима с обзиром да су мигранти одувек били укључени у овакве активности“ (Foner, 1997).

Због тога треба да се стави акценат на нове елементе савремених миграција које су и предуслов за успостављање транснационалних односа у правом смислу. Новина која и уједно представља критеријум одвајања миграната који учествују у транснационалним активностима од оних који не учествују, јесте трајност и учесталост њиховог учешћа у економском, политичком и културном животу земље порекла. Док су раније земљу порекла посећивали евентуално једном годишње и тек понекад слали новац фамилији, данас су контакти стални и учестали. Мигранти, захваљујући доступности интернета, мобилних телефона и разних програма комуникације који су готово бесплатни, данас свакодневно комуницирају са родбином и пријатељима у

матици као и са пријатељима у разним крајевима света. Имајући у виду овакав начин живота и умрежености миграната, транснационализам представља „сталну укљученост имиграната у друштвени живот који се одвија унутар националних граница њихове земље порекла и то у тој мери да такве активности постају део њихове дневне рутине“ (Lima:2010:1). Јасно је, али да поновим, ова промена у учесталости контаката са земљом порекла последица је иновација у комуникационој и транспортној технологији која није била доступна ранијим генерацијама¹⁸.

Широка доступност средстава комуникације и транспорта ипак није довела до тога да се сви мигранти изједначе са трансмигрантима. Мигранти који из различитих разлога не учествују у животу земље порекла и своје активности своде једино на друштвени систем једне земље дестинације, не могу се назвати трансмигрантима. Такође, ова дефиниција указује на непостојање протвечности и међусобне искључивости између уклопљености у друштво пријема и учешће у транснационалним делатностима. Нека емпиријска истраживања показују баш супротно: да су управо они мигранти који су се најбоље снашли у друштву пријема највише укључени у транснационалне активности (Portes, 2007). Како су с једне стране уклопљени у друштво пријема, а притом и задржавају обележја културе друштва из којег потичу, можемо рећи да су савремени мигранти можда и најзаслужнији за широко прихватање мултикултурализма. Уз то, сам концепт транснационализма овом симултаном укљученошћу подразумева и стварање хибридних идентитета појединаца и група (Lima, 2010). Но, о појави транснационалних идентитета биће речи у оквиру последњег теоријског приступа процесу миграција.

Проблеми са претходно наведеном дефиницијом произилазе из тврђења аутора (Portes, 2007; Lima, 2010) да је концепт транснационализма ограничен само на прекогранично умрежавање миграната и њихову укљученост у друштвене подсистеме

¹⁸ Поред технолошке револуције која се одразила на олакшану комуникацију и транспорт робе и људи, транснационализам се може посматрати као нус производ још неких историјски специфичних фактора: 1. глобализације капитализма што је имало дестабилишући ефекат на слабије индустријализоване државе, па се тако створио диспаритет у животном стандарду, један од главних покретајућих фактора миграција. Услед тога, а ипак захваљујући нижим трошковима промене места боравка, миграције су постале масовније; 2. глобалне политичке трансформације попут деколонизације и универзализације људских права што је утицало на стварање транснационалних организација у чијој основи стоји транснационална комуникација и размена информација и идеја; и на крају 3. експанзије друштвених мрежа која иде у корак са репродукцијом транснационалних миграција, економских организација и политике (Guarnizo & Smith, 1998:4).

земље порекла. Први проблем се односи на замку изједначавања овог концепта са концептом дијаспоре. О њиховом јасном разграничењу ће бити речи касније. С друге стране, овако дефинисан концепт транснационализма би искључио друштвене формације које такође подразумевају укљученост у друштвена поља која превазилазе границе националне државе: светске терористичке мреже (Hoffman, 1999), транснационалне организоване криминалне групе (Williams, 2001), религијске организације (Rudolph & Piscatori, 1997), тзв. „транснационалну капиталистичку класу“ (Sklair, 2001), транснационалне друштвене покрете (Vertovec, 2003) и транснационалне предузетничке мреже (Vertovec, 2003; Предојевић Деспић, Павлов & Милутиновић, 2015, Predojević Despić et al, 2016). Транснационализам, дакле, мора бити много шири концепт како би поред прекограничних активности миграната обухватио и наведене облике друштвених активности. Стога, Вертовец предлаже дефиницију по којој је транснационализам „инициран и подржан од стране недржавних па често и неинституционализованих актера који кроз међусобно организовање и умрежавање сами стварају правила међусобне сарадње“ (Vertovec, 2003:643). Овако дефинисан, концепт транснационализма бива погодан за анализу свих феномена које у литератури означава, а то су:

1. Социјална морфологија (транснационалне мреже, транснационалне јавне сфере, транснационалне заједнице);
2. Тип свести (дуалне или мултипле идентификације, свест о мултилокалности заједнице, трансформације идентитета);
3. Модус културне репродукције (синкретизам, креолизацију, хибридно, конструкцију нових етницитета, транснационалну конзумацију);
4. Начин коришћења капитала (транснационалне трансакције, транснационално пословање, формирање транснационалних предузећа);
5. Подручје политичког ангажмана (невладине организације, транснационалне социјалне покрете, детериторијализацију локалне политике);
6. Реконструкцију локалитета (ерозија локалне заједнице, виртуелна суседства, транслокалност и тд) (Vertovec, 1999:449-456).

При томе, све ове последице или производи транснационализма „осликавају свесност и напор обичних људи да избегну контролу и доминацију „одозго“ од стране

капитала и држава. „Аутори који се баве транснационализмом славе либерални карактер транснационалних делатности које транснационализам приказују као супротност и отпор хегемонистичкој логици мултинационалног капитала“ (Guarnizo & Smith, 1998:5). Ипак, слављење слободе не значи да су транснационалне делатности препуштене самовољи учесника. Оне су ограничене на два начина – прво, транснационалном мрежом коју актери формирају и кроз коју се крећу, и друго, политикама и праксом земаља и друштава порекла и пријема (Guarnizo & Smith, 1998:10).

Суштина, дакле, транснационализма јесте да упућује на умреженост и активности актера које превазилазе границе једне националне државе, а да правила тих активности нису споља наметнута већ се скоро слободно стварају кроз међусобну интеракцију укључених актера. И то је оно, видећемо касније, што концепт транснационализма одваја од свих других концепта коришћених за анализу савремених односа друштвених актера који превазилазе границе националних држава. Међутим, транснационалне делатности могу међусобно да се разликују по много критеријума, што је ауторима послужило за препознавање више врста овог концепта. Тако, услед тога што је различит обим и интензитет транснационалних делатности код разних актера, аутори наводе (Itzigsohn et al., 1999; Guarnizo, 2000; Portes, 2003):

1. *Суштински транснационализам* који се односи на активности трансмиграната које сачињавају интегрални део њиховог свакодневног живота, па се стога обављају стално и трајно и могу се лако описати;
2. *Проширени транснационализам* који се односи на мигранте које одликују повремене и случајне транснационалне делатности, попут одговора на политичке кризе или природне непогоде. Поред тога што укључују повремено учешће и повремену покретљивост, ове активности никада нису институционализоване.

Поред овог разликовања, у литератури наилазимо и на разликовање транснационализма с обзиром на сврху транснационалних активности (Itzigsohn & Saucido, 2002). Тако имамо:

1. *Линеаран* – када имигранти одржавају сталне односе са друштвом порекла са циљем „припремања терена“ за планирани повратак;

2. Базиран на ресурсима – односи се на појединце који одржавају транснационалне односе са циљем добијања информација о запослењу и лакшој реинтеграцији;

3. Реактиван – заснива се на дискриминацији, па се тако односи углавном на покрете и организације које се баве људским правима.

Без обзира, међутим, о којој врсти транснационализма је реч важно је имати у виду да нису само појединци који су мигрирали и који су мобилни, тј. често путују из једног места у друго или више њих, укључени у транснационалне делатности. Немиграционо становништво, чак и да се никада није померило из места рођења може бити интензивно укључено у транснационалне активности – размена информација о послу или школовању са познаницима из друге земље, стални породични контакти, запосленост у домаћинству у коме је неко од чланова имигрирао (de Naas, 2007), запосленост у транснационалним компанијама итд. Сви они заједно припадају транснационалним друштвеним пољима, која представљају простор пружања транснационалних мрежа и размене ресурса.

Генерални проблем, међутим, са концептом транснационализма, чак и после исцрпног излагања његових појавних облика и врста, јесте његово разграничење са сродним појмовима, првенствено са глобализацијом и дијаспором. У литератури се често налази на њихову магловиту раздвојеност, а понекад се приказују чак и као потпуно заменљиви. Из тог разлога, пре него што пређем на објашњења облика изражавања транснационализма (транснационална друштвена поља и транснационалне заједнице), у наредном делу ћу се потрудити да овај појам јасно разграничим од појмова који стоје у основи објашњења савременог друштва.

2.3.2. Транснационализам и сродни појмови

Појава нових термина попут транснационализма, последица је промена у друштвеним процесима које резултирају феноменима који не могу бити адекватно описани појмовима који су до тада употребљавани. С једне стране савремени свет је

окарактерисан напретком технологије која је даље омогућила готово тренутну размену информација, брз транспорт људи, робе и финансијског капитала, као и мобилност хуманог капитала, и утицала на промену геополитичких односа, он постаје врло сложен феномен. У настојању да се савремено друштво теоријски покрије и адекватно објасни, јавила се потреба за увођење више нових појмова - глобализација, глокализација, интернационализам, супранационализам, ренационализација и дијаспора. Оваква термилошка и епистемолошка ситуација је врло деликатна из разлога што су границе концепата, а и самих феномена на које се односе испреплетане, што носи опасност да њихова неадекватна употреба доведе до тога да појмови изгубе свој објашњавајући потенцијал и научну релевантност¹⁹. Ако се усмеримо на концепт транснационализма, граница феномена на који се односи најближа је, а често се и поклапа, са феноменима који стоје под појмом глобализације и дијаспоре. С обзиром да се често дешава да аутори појам транснационализма користи као синоним за поменуте појмове, посебан нагласак ћу дати њиховом одвајању и јасном разграничавању. Такође, прецизно одређење основног концепта моје анализе захтева и његово јасно довођење у везу и анализирање односа са концептом национализма, који, етимолошки посматрано, представа и основ његовог стварања.

На први поглед концепт транснационализма стоји у супротности, односно у положају неутралисања или превазилажења феномена покривеног појмом национализам. Међутим, веза између транснационализма и национализма од самог почетка је била само посредна. Ако имамо у виду да се транснационализам односи на друштвено подручје са све већим бројем индивидуа који првенствено развијају социјални живот у подручју између националних ентитета, веома је тешко ускладити овај појам са појмом национализма. Прво, национализам има јасно изражену политичку димензију, док је појам транснационализма потпуно распршен и често без призива политичког значења. Последично, док се национализам истражује као посебна политичка доктрина, као универзално присутан социјални покрет, као облик процеса настајања нација-држава, или као колективни сентимент, транснационализам се

¹⁹ Ова ситуација у друштвеним наукама није нова. Слично је било и са појмовима „постмодернизам“ и „постиндустријализам“, који не само да нису успели да једнозначно покрију феномене и процесе на које упућују, већ су се и потпуно ослободили уобичајених научних захтева за дефинисањем (Божић, 2004:187).

истражује као облик социјалних мрежа преко граница нација-држава па и као засебан друштвени простор. С обзиром да се национализам односи првенствено на идеологије, судећи према етимологији речи, концепт транснационализма би требало да се односи на идеологије које желе да надиђу национализам, тј. упућују на нужност трансцендирања и одумирања нације-државе. Међутим, такве идеологије већ постоје, немају никакве везе са транснационализмом и постоје исто толико колико и сам национализам. Различити облици комунизма и анархизма одавно идеолошки заговарају неопходност одумирања нација-држава (Божић, 2004:192). Сам префикс „транс“, дакле, не означава превазилажење национализма и порицање његових продуката, већ је укључен ради прецизнијег и обухватнијег означавања и разумевања савремене трансформације социјалних веза, облика и социјалних простора. Трансформација националних граница је подручје где се транснационализам и национализам додирују и где се спајају нека њихова обележја. Национални идентитет често остаје кључан фактор транснационалних делатности миграната, а елите земље порекла често охрабрују, или би бар требало да охрабрују, делатности миграната који су укључени у транснационална друштвена поља, а које су усмерене у њихов развој. Званична сарадња државе и њених грађана који живе ван њених граница ствара нову транс-територијалну државу, а овај политички процес се назива „детериторијализована“ национална држава (Bash, Glick Schiller & Szanton-Blanc, 1994)²⁰.

Фејст такође истиче коегзистенцију националног и транснационалног упућујући на њихов дијалектички однос (Faist, 2010). Они су присутни истовремено и не ради се о прогресивном смењивању националног транснационалним, нити транснационални простор замењује територијално утемељене односе и идентитете. Фејст сматра да је само потребно проширити постојећи аналитички оквир који је ограничен на националну државу, на тај начин што ће да се уваже новине у облику транснационалних поља и простора који доносе процеси глобализације²¹.

²⁰ Појам детериторијализације националне државе се доста користи и у дефинисању идентитета дијаспоре у смислу опстанка националног идентитета и изван граница државе (Шолте, 2009)

²¹ Да појам транснационализма често може да заведе и да се покаже као прилично непрецизан, показује и Вердери која закључује да се транснационализам не може нужно изједначити са процесом превазилажења државних граница из разлога што нације нису нужно смештене у оквирима граница појединачне државе пошто су нације „прекогранични ентитети“ (Verdey, 1992:3). Ауторка разликује два типа транснационалних односа: они који превазилазе границе државе и не укључују више од једне нације и за њих је, како каже, погоднији термин „транс-државни“. Друга врста односа тиче се односа између

Раније је полазна теоријска претпоставка у разумевању друштва био *методолошки национализам* који су Вимер и Глик Шилер дефинисали као „претпоставку да је нација/држава/друштво природна друштвена и политичка форма модерног света“ (Wimmer & Glick Schiller, 2002:302). Овом претпоставком се тврдило да се границе нације као једне одвојене друштвене целине поклапају са територијалним границама државе. Прис сматра да је ова претпоставка последица историјске чињенице да се модерна социологија јавила у тренутку рађања националне државе, националног друштва и националне идеологије (Pries, 2005:168). Главни проблем са методолошким национализмом које наводе Вимер и Глик Шилер јесте његова непримењивост на проучавање миграција јер, како Прис каже „друштвени простор који стварају мигранти захтева много компликованију географску конфигурацију“ (Pries, 2005:169). Нису, међутим, само савремене миграције довеле у питање ову методолошку претпоставку, већ и многи други феномени које сам навела да стоје под окриљем концепта транснационализма, али и других појмова који се упоредо са њим јављају.

Као одговор на изазов савремене друштвене конструкције, а у супротности са методолошким национализмом, јављају се нове методолошке претпоставке – Урлих Бек уводи „методолошки космополитизам“ (Beck, 2004:132) који се односи на повећану међузависност друштвених актера изван националних граница. Још радикалнији је био Џон Ури који сматра да парадигма „друштвеност као друштво“ треба да буде замењена „друштвеношћу као мобилношћу“. Ово „пост-друштвено“ стање захтева социологију која је „усмерена на мреже, покретљивост, мобилност и случајности, а не на статичност, структуру и друштвени поредак“ (Urry, 2001:18).

Упоредо са увођењем нових методолошких претпоставки и парадигми, јављају се и нови концепти који заједно или у супротности са старим теже да обухватније и прецизније опишу и разумеју савремени свет. Као што сам на почетку овог дела и навела, њихова блискост и пресецање феномена на које се односе могу да доведу до њиховог мешања, па чак и до међусобне заменљивости. Како би се избегло њихово обесмишљавање, врло је важно да се јасно дефинишу и раздвоје. Из тог разлога

нација схваћених као етничке заједнице и то у оквиру једне државе и за то је погодан назив „транс-национално“. Наравно, могућа је и комбинација ове две врсте односа (Verdery, 1992).

приказаћу суштинске карактеристике сваког термина, држећи се притом највише њиховог дефинисања од стране Лудвиха Приса (Pries, 2005).

Почећу са *интернационализацијом*. Овај концепт се односи на међусобне односе и интеракцију две суверене државе (Pries, 2005:175). У оквиру овог концепта су доминантне активности националне државе и перцепција међунационалних односа заснованих на нацији као посебној и сувереној јединици. Пример таквих међудржавних односа, био би уговор о радним миграцијама између Италије и Немачке склопљен 1955. или између Турске и Немачке склопљен 1961. Основна карактеристика интернационализације јесте истицање значаја националне државе и увиђање да се национални односи заснивају на доминацији чисто националног друштва. Овај концепт је доминантан у области политичких наука, нарочито приликом анализе међудржавних односа. Међутим, тај тип односа не подразумева само активности владајућих структура, већ се репродукују и у односима ширих друштвених маса. Тако, под појам интернационализације можемо подвести и сарадњу неких уметничких асоцијација које своја седишта имају у различитим националним државама. Такође, односи између држава не морају имати само позитивне и етички прихватљиве последице – конфликт између Индије и Пакистана је пример интернационалних односа који је врло ризичан.

За разлику од ове врсте међудржавних односа где је сачуван суверенитет националних држава, концепт *супранационализације* ствара ентитет који је више него збир националних јединица. „Супранационални ентитети имају сопствену правну, финансијску и материјалну основу и развијају сопствену супранационалну логику која је изнад логике интернационалних односа између националних држава“ (Pries, 2005:177). Уколико су међудржавни односи засновани на договору делегација националних држава које су укључене, они потпадају под концепт интернационализације, али, уколико су оне чланице неке више структуре која има засебну логику организовања, њихови односи потпадају под концепт супранационализације. Европска унија има многе елементе овог концепта, али државе чланице које улазе у њен састав ипак задржавају део свог суверенитета.

Концепт који има у потпуности супротну тенденцију од супранационализације и глобализацијских процеса јесте *ренационализација*. Овај концепт упућује на: а) стварање и јачање националних затворених друштава као јединог могућег актера у међудржавним односима и б) процес дељења мање или више

хомогених друштвених и географских простора²² у неку врсту нових друштвених ентитета или захтевање националне заједнице да има суверенитет над посебним географским простором (Pries, 2005:177). Нама најближи пример јесте распад СФРЈ или распад Совјетског савеза.

Следећи је концепт *глобализације* који је можда и најраспрострањенији и у науци и у јавном дискурсу, а за нас је нарочито битан услед честог мешања, па и код неких аутора заменљивости, његовог значења са концептом транснационализма. „Глобализација с једне стране подразумева протезање и ширење интернационалних трансакција, комуникације, друштвене праксе и симбола као и њихов утицај широм света, а са друге стране општу перцепцију и свесност проблема, ризика, права, тежњи и дешавања у читавом свету“ (Pries, 2005:177). Или, Гиденсовим речима „глобализација се може дефинисати као свеопшта интензификација односа чиме се повезују две удаљене тачке на такав начин да се утицај онога што се деси у једном месту осећа миљама далеко“ (Гиденс, 2007:609). Многе појаве попут нуклеарног ризика или глобалног загревања које имају одређено локално, регионално или национално порекло, имају последице на сваку земљу широм света. Зависно од знања, развијености економије и других ресурса неке државе боље, а неке лошије реагују на ове опште изазове.

Истраживачи који се баве појмом транснационализма инсистирају на јасном разликовању овог концепта и глобализације (Levitt, 2001; Божић, 2004; Pries, 2005; Portes, 2007). Истовремено означавање феномена који се протежу изван националне државе, често доводи у искушење ауторе да их третирају као синониме. Чак су Смит и Гарницио неке изразе глобализацијских процеса попут мултинационалних компанија, глобалних медија, супра-националних политичких институција и међународних организација подвели под појам „транснационализма одозго“ који стоји у супротности

²² Прис сматра да сваки од модерних концепата, уз и раније коришћен концепт национализма представља комбинацију друштвеног и географског простора. Оба термина, друштвени простор и географски простор, упућују на то како људи конципирају свет. Без обзира како се они разумеју појединачно оба појма су дијалектички повезани: друштво не може да егзистира без простора, а простор не може без друштвене димензије. Све форме простора су друштвене зато што их људи стварају како физички тако и духовно. С друге стране, све друштвене творевине имају просторну компоненту – чак и представа тела друштвеног актера има просторну димензију (Pries, 2005: 170 -171).

са „транснационализмом одоздо“ а који подразумева децентрализовану, али ипак локално утемељену неформалну економију, етнички национализам, културну хибридноћ, идентитет и све оно што зависи од обичног човека независног од доминације капитала и државе. Тек ова друга врста транснационализма за њих представља израз „правог транснационализма“ (Smith &Guarnizo, 1998). Наиме, глобализација је процес који започиње из одређеног центра, има унапред мање или више јасно одређена „правила игре“ или очекивања, агенци се много теже могу одредити, а сам процес на различитим нивоима може нагризати границе нације државе, али их и оставити нетакнутим. Глобализација као процес такође има утицај на цели међународни систем односа нација-држава, а њен утицај на државу (било коју) зависи од политичке, економске, војне и технолошке моћи одређене државе која се посматра као центар. За разлику од глобализације, транснационализам се првенствено односи на лако одредиве и уочљиве социјалне актере и социјалне мреже. Феномени покривени термином транснационализам могу бити изоловани и ограничени на мале групе. Неки аутори посебно истичу чињеницу да транснационализам за разлику од глобализације иницирају спонтани „мали“ актери и да транснационализам нема негативних последица за велике популације. С друге стране, глобализација може да створи сиромаштво, национализам (пре националшовинизам) и ратове, углавном великих сила (Westwood & Phizacklea, 2000).

Једна од последица глобализације јесте међузависноћ, односно дијалектички однос између глобалних процеса и феномена и локалне средине схваћене као ограничен друштвени и географски простор. Ова савремена појава се у литератури подводи под појам *глокализације*, појам који је први пут употребио Робертсон 1992. године (Pries, 2005:178). Глобалне тенденције и процеси су у међусобно зависном односу са локалном концентарцијом моћи, технологије, знања, новца и осталих ресурса. Другачији је ефекат (и глобални и локални) ширења мултинационалних компанија на средине које и саме имају ресурсе за улагање у рад компаније, од ширења на средине које то немају. Прво, „моћније“ средине ће захваљујући знању и локалном капиталу лакше усвојити правила постојања, али и имати легитимно право за модификацију пословања у складу са својим правилима и навикама. Такође, ширење глобалне културе производи различите ефекте у зависности од културе и карактера локалног становништва. Појам глокализације, дакле, подразумева „судар

глобалних/делокализованих феномена и процеса са локалним друштвеним и природним условима, као и резултате тог сучељавања“ (Pries, 2005:178). Премда и транснационалне мреже имају утицаја на локалну средину и обрнуто, овај процес се не може изједначити са глокализацијом из разлога што овај други појам подразумева и утицај појава које су независне од умрежености чланова на локалну средину (утицај природних катастрофа, ратова, протока глобалног капитала, глобалне културе и тсл.).

Међутим, појам који стоји на граници са транснационализмом и често са њим бива изједначен јесте концепт *дијаспоре*, нарочито услед његове модификације под утицајем савремених технологија. Како Прис каже, овај појам подразумева „расути, густ, али трајан друштвени простор са јасном представом центра, односно матице“ (Pries, 2005:179). Дакле, суштина дијаспоре јесте да постоји заједнички друштвени простор чланова који се протеже у веома распршеном географском простору. При томе, постављене су јасне границе идентитета за све чланове што стоји у основи њихове умрежености као и јасно изражен и лако идентификујући центар, односно матица. Слично транснационализму, концепт дијаспоре подразумева умреженост чланова и готово свакодневну сарадњу у областима економије, политике и културе која превазилази границе појединачне (националне) државе. Исто као и код транснационализма, умреженост стоји у међусобно зависном односу са идентитетом, при чему је код дијаспоре доминантан национални идентитет. Вертовец који разликује три форме дијаспоре (као друштвена форма, као облик свести и као начин културне продукције), сматра да се овај појам односи на „сваку популацију која се посматра као 'детериторијализована' или 'транснационална' – на популацију чије је место порекла различито од места садашњег боравка и чије се друштвене, економске и политичке везе протежу преко граница националне државе или боље, прожимају читав свет“ (Vertovec, 2000:141). Друга кључна разлика између ова два концепта, а коју ни Вертовецова дефиниција не обухвата, јесте постојање центра заједничких активности – матице – код дијаспоре, што ни једна транснационална заједница друге врсте не подразумева.

Томас Фејст дијаспору и транснационализам одређује као прилично споран пар (Faist, 2010). Он каже да оба појма имају блиско значење и упућују на оно што превазилази националне границе, али би појам дијаспоре трабало употребљавати искључиво за означавање религијских и националних заједница које се налазе изван матичне земље. Фејст наводи да је појам транснационализма врло важан за одржавање

веза чланова имигрантских заједница са земљом порекла и обухвата све активности и праксе које су од значаја за живот имиграната и очување њиховог идентитета. Разлика ова два појма је у томе што дијаспора упућује на заједницу или групу, а транснационално се фокусира на процесе који превазилазе националне границе и повезују две или више држава. Дакле, када говоримо о транснационализму, акценат није на заједници, њеним карактеристикама и интеграцији у земљи пријема, већ на релативно стабилним, дуготрајним и густим скуповима веза између заједница у земљама порекла и пријема. Поред тога, транснационализам се не односи само на дијаспору већ покрива и друге врсте друштвених формација, попут мреже друштвених покрета или мреже пословних људи, терористичке организације и тсл. Услед тога Фејст каже да „свака дијаспора јесте транснационална заједница, али свака транснационална заједница није дијаспора“ (Faist, 2010:21). Важно је истаћи још једну разлику која се тиче идентитета и мобилности – дијаспора се фокусира на аспекте колективног идентитета, док је код транснационализма фокус на прекограничним везама и мобилности²³. На крају да укажем и на временску димензију – дијаспора се углавном односи на вишегенерацијски образац, односно узима у обзир и временски континуитет заједнице, док је транснационално заинтересовано само за савремене миграционе процесе.

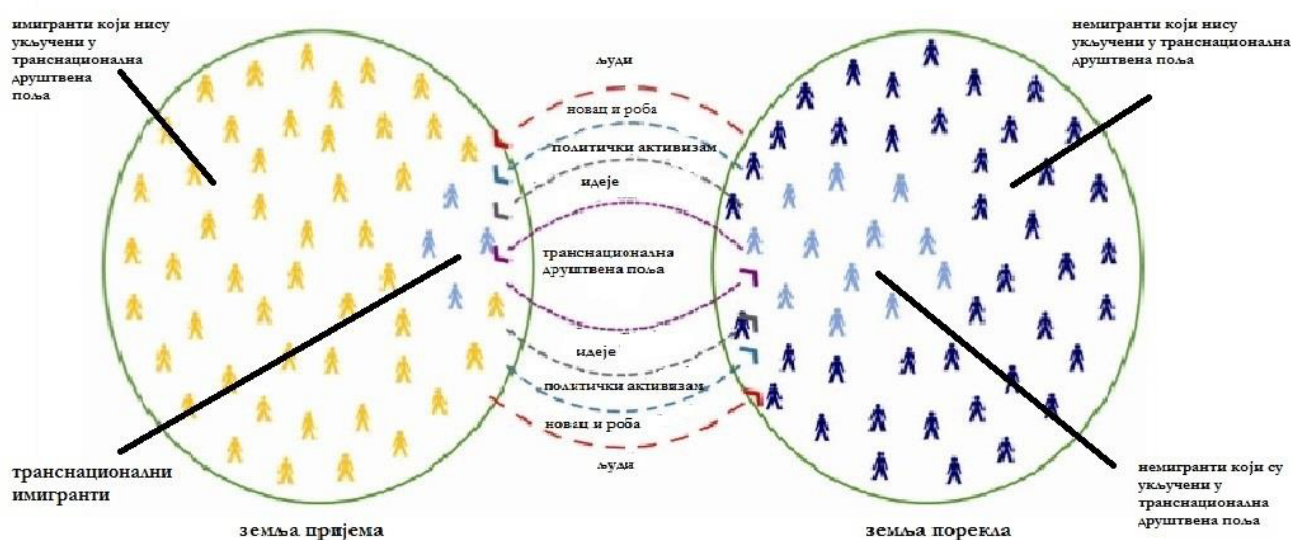
Последњи појам који је Прис уврстио у научне појмове за описивање савременог света јесте управо *транснационализам*. Јасно одвојен од других, што указује на неопходност његове употребе, све више се користи у литератури, нарочито оној која се односи на миграције. Као што сам горе навела, овај концепт је разматран из различитих углова: од социјалне морфологије до типа свести, ангажовања чланова па и утицаја на локалну средину. На даље ћу приказати његове аспекте који су најзначајнији за анализу феномена које испитујем.

²³ Питањем колективног идентитета се баве и аутори који стављају транснационализам у фокус пажње, и то нарочито онда када се ставља акценат на хибридизацију идентитета и културну промену којима су чанови етнокултурних заједница изложени у условима глобализације.

2.3.3. Транснационална друштвена поља

Концепт транснационализма, примењен на феномен миграција, заснива се на умрежености миграната и немиграната која постоји независно од националних граница, њихове природе и броја. Глик Шилер сматра да је за разумевање њихових односа и активности које превазилазе границе једне државе погодније увести термин транснационалних друштвених поља него се задржати на друштвеним мрежама (Glick Schiller, 2003). „Друштвена поља су много обухватнији термин од појма друштвених мрежа. Генерално се мреже разумеју као ланац друштвених односа који се пружа од појединца. Мрежна анализа је тако егоцентрична; она усмерава нашу пажњу на густину и врсту односа одређеног појединца. Супротно томе, анализа друштвених поља је друштвеноцентрична. Ту је фокус на различитим друштвеним делатностима, идејама и вредностима које спајају људе на начин вишеструко испреpletаних мрежа“ (Glick Schiller, 2003:106). Транснационална друштвена поља се, дакле „односе на групу вишеструких мрежа друштвених односа кроз које се размењују, организују и мењају идеје, делатности и ресурси“ (Lima, 2010:5). Сличну конотацију има и Фејстов појам транснационалног друштвеног простора, па се ова два појма могу користити и као синоними (Faist, 2000a). Сликвит приказ дат је на Слици 7:

Слика 7. Транснационална друштвена поља

Извор: Lima, 2010.

Користећи концепт транснационалних друштвених поља, истраживачи се углавном баве начином симултаног укључивања трансмиграната у свакодневни живот више од једне државе. Ово учешће се примећује на више нивоа друштвене стварности:

Породица је прво поље где се примећује њихова укљученост у свакодневни живот (Levitt & Glick Schiller, 2004; de Haas, 2007; de Haas, 2008)²⁴. Прво, држећи се теорије нове економике радних миграција (Meyer, 2001; Бобић, 2013), одлука о мигрирању пада на целу породицу и представља стратегију побољшања економског положаја појединца. Сходно овој теорији, када је одлучено да појединац мигрира, унапред је и прихваћено учешће читаве породице у транснационалним активностима. Ове активности се првенствено свде на примање, односно слање девизних дознака и заједничко одлучивање о њиховом улагању. Захваљујући савременим средствима комуникације, ове одлуке се могу тренутно доносити и ревидирати уз учешће свих чланова домаћинства (и оних који су остали и оних који су отишли) чиме се потврђује да транснационалне активности постају део њиховог свакодневног живота.

Поред тога што према претходној теорији савремених миграција, иселјавање чланова домаћинства има тенденцију побољшавања положаја целог домаћинства, њихово слање дознака и улагања последично утичу и на *економију* локалне средине и целе државе. Евентуално започињање породичног бизниса или отварање малих и средњих предузећа захваљујући дознакама из иностранства, представља јасну слику утицаја транснационалних активности на економију националне државе. Поред тога, размена идеја и знања које су имигранти стекли у земљи дестинације, а домаће становништво применило на локални контекст значајно утичу на позитиван исход започетог бизниса. Унапређење пословања уз евентуално запошљавање локалне радне снаге несумњиво имају позитиван утицај на развој локалне средине. Међутим, иако не поричу постојање транснационалних активности, истраживачи наводе податак да новац који стиже из иностранства у веома малом обиму бива усмерен у директна улагања у

²⁴ Најзанимљивији пример транснационалних активности које се препознају у свакодневном животу породице даје де Хас и описује га под појмом „родитељство на даљину“. Како овај аутор и сарадници наводе, данас није редак случај да мајке раде домаћи са децом преко скајпа, да комуницирају о њиховом васпитању и навикама са особама које их чувају управо преко интернета. Пошто у свету постоји велика потражња за женском радном снагом, нарочито у домаћинствима, миграција жена може да буде и једина стратегија опстанка домаћинства. Стога, жене се одлучују да оду, али опет задржавају важну улогу у одрастању детета управо преко савремених средстава комуникације (de Haas, 2008).

виду отварања или побољшања рада предузећа, чиме се поставља питање реалног утицаја дознака на националну или локалну економску добит. Ипак, како год новац да се уложи, било да је реч о изградњи куће, улагању у образовање, па чак и у луксуз, новац се троши у земљи порекла и тако несумњиво има позитиван утицај на домаћу економију (de Haas, 2007). С друге стране, треба нагласити да утицај транснационалних делатности „не трпи“ само економија земље порекла, већ да имигранти и њихове мреже односа доста утичу на производњу и услуге у земљи пријема. Наиме, истраживања показују (Levitt & Glick Schiller, 2004) да умреженост имиграната са будућим имигрантима утиче на осмишљавање пословних подухвата у земљи дестинације који се касније, са доласком нових чланова етничке заједнице, може даље проширити. Тако, није страна појава да се припадници исте етничке групе и то на истој територији баве истим послом. Ова појава је у литератури позната под називом *етничке нише*, појмом који је први пут увео Роџер Волдинггер (Waldinger, 1990; према: Kivisto, 2002:39).

Врло је занимљива појава повезаности економских предузетника на основу етничке припадности у облику одређених економских енклава које одржавају везе са матичном земљом. Такође, њихове друштвене мреже које се простиру изван националних граница као и њихове билингвистичке способности обезбеђују им значајан социјални капитал који им омогућава приступ иновацијама и идејама за унапређење пословања. Корист од социјалног капитала дијаспоре нарочито осећа земља порекла, што ће касније бити посебна тема и теоријског приступа и емпиријског истраживања.

У транснационална друштвена поља укључена је и *политика* и то опет како у земљи порекла, тако и у земљи дестинације. Овде је првенствено реч о активностима попут учешћа на изборима (и у својству бирача и кандидата), чланства у политичким удружењима, партијама и кампањама у две различите државе, лобирање у међунационалним односима у корист обе државе. При томе, истраживања показују да ова вишеструка политичка ангажованост не умањује националне набоје актера, већ да ојачава повезаност са националним (Levitt & Glick Schiller, 2004). Њихова улога је врло важна у кључним моментима где одлука моћних држава (а која може бити донета у складу за интересима лоби група) може имати пресудну улогу. Портес издваја ситуације у којима се етничке нише претварају у политичке заједнице (Portes, 1996: 74). Захваљујући иницијативи економски моћних предузетника и политичких партија

дешава се да и државни органи земље порекла, отварањем различитих канцеларија, настоје да обезбеде финансијску и изборну подршку имигрантских заједница у земљи пријема. Са друге стране, имигрантске заједнице у земљи пријема, често се политички организују и врше притисак на владу земље порекла, ради остваривања одређених циљева²⁵.

Транснационална друштвена поља утичу на трансформацију и обликовање *друштвеног живота и вредности*. Услед интензивнијег укључивања жена, долази до преобликовања породице и све изражајније појаве тзв. феминизације миграција. Није реткост да жена буде „одабрана“ да оде у иностранство зарад побољшања друштвено економског положаја домаћинства. Интензивна комуникација са родбином утицала је и на развијање транснационалног морала (Levitt & Glick Schiller, 2004:134) где се породица ставља на прво место што даље утиче на стварање заједничких стратегија мобилности и не тако ретку појаву склапања бракова преко родбинских веза.

Повезана са претходном облашћу јавља се и *култура* која је неизоставно увучена у транснационална поља и подлеже утицају симултаних активности актера. Превазилажење културне асимилације, што се сматрало нужном последицом миграција, довело је до мешања елемената култура матице и земље дестинације. Овако долази до „стварања хибридне творевине која, с једне стране, асимилује елементе обе културе, а с друге стране слаби каноне, преокреће струје и руши жаришта која су раније била препозната у оквирима националних култура“ (Levitt & Glick Schiller, 2004). Ова хибридна творевина заједно са националним идентитетом гради идентитет имиграната доста заслужан за усмеравање њихових делатности.

Као посебан део издваја се и *религија* која може бити окосница окупљања припадника етничке групе и стварање мрежа дијаспоре које као такве могу имати великог утицаја на остале друштвене подсистеме. Уз то, мигранти утичу и на преобликовање религиозне праксе уносећи новине, али чувајући одређене ритуале. Религија и религијске групе према неким истраживањима имају велики утицај на очување националног идентитета друге и трће генерације миграната (Levitt & Glick Schiller, 2004:141).

²⁵ Портес даје пример имиграната са Кубе и Доминиканске републике у Њујорку, који су током 80-их година прошлог века захтевали право гласа у матичним земљама и настојали да добију подршку њихових влада у жељи да промене негативну слику коју је јавност у САД имала о њима (Portes, 1996)

Поред миграната који су укључени у транснационална поља у наведеним областима и нивоима друштвености, јављају се и *институционални актери* који или учествују у транснационалним делатностима или су неопходни за реализацију ових активности. На првом месту су *националне државе* одговорне за стварање повољне климе за реализацију активности миграната. Одговори држава на транснационалне активности су разне. Неке чак спроводе и практичне иницијативе како би ојачале политичку и економску укљученост миграната. Међутим, данас све мање држава раде на томе да мотивишу мигранте на повратак, већ се ослањају на могућности унапређења националног развоја матице из земље дестинације. Ради тога, државе креирају политике „национализма на даљину“ (Levitt, 2001:204) како би мигрантима подарили специјална права и уступке ради осигурања њихове дугорочне подршке. Мотивација позитивног става националних држава према мигрантима свог порекла може бити чисто симболичка у смислу доказивања своје модерности и демократичности до чисто економске добити у виду дознака или продуктивних идеја, иновација и улагања хуманог и социјалног капитала у домаћи развој. Као мотив издваја са и политички утицај на геополитичкој сцени који јача уз подршку моћних лоби група.

Политичке партије су такође врло битан актер укључен у транснационална друштвена поља. Мотиви транснационалне организованости су углавном финансијска и политичка подршка дијаспоре. Неке партије су и зависне од њиховог учешћа.

У корак са политички партијама иду и *невладине организације* које такође делују на више локација. Њихове транснационалне активности се углавном свде на комбинацију социјалне и економске подршке мигрантима у земљи дестинације и пружању подршке за реинтеграцију или само реализацију активности у земљи порекла. Државе углавном подржавају ове организације зато што окупљају ресурсе који се могу користити у сврху промоције регионалног развоја, затим посредују у укључивању миграната у домаћи бизнис, туризам, културу, образовање, спорт, здравље и на крају помажу мигрантима да побољшају слику о земљи порекла, а немигрантима да разумеју стварност живота у другој земљи.

Од институционалних актера на крају треба још поменути *религијске организације*. Мигранте карактерише симултана укљученост у религијске групе у земљи дестинације и порекла, при чему прекогранична повезаност тих група утиче на

то да им мигранти припадају где год да су. Такође, ова повезаност утиче и на очување националног идентитета миграната и генерација њихових потомака.

С обзиром да сам при дефинисању појма транснационализма већ нагласила да се он не односи само на мигранте (иако се најчешће среће у том контексту), сада је важно рећи да транснационална поља нису ограничена само на везе дијаспора које превазилазе националне границе било које државе и њихову укљученост у државу порекла. Исти појединци могу бити укључени у размену идеја и ресурса са актерима са којима их не повезује заједничка етничка припадност већ професионална оријентација, затим економски интерес, идеологија и тд. Међутим, шта год да је сврха њихових односа, карактер транснационалних поља остаје исти – представљају односе који превазилазе националне границе и преко којих се преносе идеје, делатности и ресурси. Такође, транснационалне активности се обављају и овде стално и представљају начин живота актера. Ипак, за разлику од транснационалних поља која се односе на мигранте истог порекла, овде није правило да се актери идентификују са групом у смислу свесног грађења идентитета. С обзиром на ову разлику, Левит и Глик Шилер (Levitt & Glick Schiller, 2004: 598 – 560) бавећи се концептом транснационалног поља, активностима које се у оквиру њега одвијају као и самим актерима постављају разлику између:

1. транснационалног друштвеног поља као начина живљења – односи се на актуелне друштвене односе и праксу који граде идентитет индивидуа у зависности од њихових делатности. Друштвено поље овде обухвата институције, организације и искуства на њиховим различитим нивоима који стварају категорије идентитета приписане или изабране од стране појединца или група. Појединци могу бити остварени у одређеном транснационалном друштвеном пољу, али без идентификације са било којом ознаком или културном политиком повезаном са тим друштвеним пољем; и
2. транснационалног друштвеног поља као начина припадања – односи се на праксу која упућује на идентитет који демонстрира свесну везу са поједином групом. Ове делатности су конкретне и видљиве и упућују на припадност. Начин припадања комбинује делатности са свесним идентитетом који покреће делатности.

Услед вишеструке припадности транснационалним пољима мигранти углавном комбинују начин постојања и начин припадања у зависности од контекста. Међутим, морамо да нагласимо да укљученост миграната у свакодневни живот матице не мора да се посматра као искључиво начин припадања. Појединац може да буде у контакту са људима из матице, али да се не идентификује са њима као да им припада. Такође, ако говоримо, нпр. о терористичким организацијама не можемо да тврдимо да укљученост њихових актера не подразумева свест о идентификацији са групом. Ипак, иако подложна критикама ова разлика указује да је идентитет миграната као покретач транснационалних активности усмерених ка матици јако битан концепт приликом њихове анализе.

2.3.4. Транснационалне заједнице

Истраживачи који су се бавили друштвеним односима који се протежу изван националних граница и покушавали да докажу њихов значај у савременом свету, увели су појам транснационалних заједница (Portes, 1998; Smit i Guaranzo, 1998; Faist, 2000, Levitt, 2001; Glick Schiller, 2003). Међу теоретичарима постоје извесна одступања у њиховом дефинисању, али се слажу у погледу основног одређења да су то „заједништва која се налазе између индивидуалних мрежа односа и прекограничних државних активности“ (Vertovec, 2004). Или, другачије речено, транснационалне заједнице се налазе између светске власти геополитички најмоћнијих држава и глобалних мултинационалних организација попут ММФ-а, УН-а и Светске банке с једне стране, и свакодневног живота појединца, са друге стране. Прихватајући ово најшире одређење појма, аутори га даље разрађују и разматрају подтипове транснационалних заједница (Levitt, 2001), с тим што већина њих у фокус ставља само заједнице имиграната занемарујући и остале заједнице тог типа. Портес на пример, када говори о транснационалним заједницама под њима подразумева „густе мреже које превазилазе политичке границе, а које су настале на иницијативу имиграната приликом њиховог трагања за економским напретком и друштвеном признатошћу“. Фаист томе додаје и

осећај заједништва, па их дефинише на следећи начин: „Транснационалне заједнице карактерише ситуација где су мигранти и они који су остали у земљи порекла повезани чврстим и густим везама које сачињавају мреже које повезују две државе. Такве заједнице које не захтевају директан контакт чланова не подразумевају ни да појединци у потпуно „глобалном селу“ детериторијализованог простора живе симултано у два културна контекста, или између две културе. Оно што је неопходно јесте да појединци, без директног контакта, преко размене, реципроцитета и солидарности постигну висок степен друштвене кохезије и заједнички репертоар симбола и заједничког представљања (Faist, 2000:207-208).

Занимљиво је одређење овог појма које дају Смит и Гарницио, који сматрају да трансационалне заједнице поред тога што подразумевају друштвене мреже миграната и пратеће облике друштвених организација попут завичајних удружења, друштвених клубова, инвеститора и других бинационалних организација, „оне, мада индиректно, подразумевају и технолошка средства транспорта и комуникације попут авиона, сателита, телефона, факса и мејла, а који омогућавају олакшану репродукцију трансационалних друштвених поља“ (Smit i Guaranzo, 1998:18). Разлог зашто у одређење појма укључују и средства транспорта и комуникације налазе у резултатима својих истраживања која се баве трансационализмом, а који указују на интеракцију глобалног економског реструктурирања, технолошке револуције и микродинамике у друштвеној пракси миграната која за циљ има репродукцију трансационалних друштвених поља. Како аутори наводе (Smit i Guaranzo, 1998:19) последица глобалног економског реструктурирања јесте стварање контекстуалних услова за потражњу радне снаге у области пољопривреде, заната и сервиса у глобалним градовима попут Њујорка. Ова потражња представља привлачећи фактор за мигранте из мање развијених земаља, што даље одговара ширењу обима трансационалних миграција. Међутим, савремене миграције које су последица глобалних економских промена се не би разликовале од миграција у ранијем периоду да нема свакодневне повезаности миграната које веже заједничко порекло. Технолошка револуција је олакшала симултано одржавање друштвених веза међу мигрантима који припадају трансационалној радничкој класи, што је уједно постало и део њихове свакодневне праксе, а што је неопходно да бисмо уопште говорили о трансационалним миграцијама. Такође, напредна технологија је

учврстила транснационалне заједнице, друштвене творевине које имају кључну улогу у репродукцији транснационалних друштвених поља.

Чланови транснационалних заједница, нарочито ако је реч о дијаспори, могу се и сматрати члановима национале (етничке) заједнице. Међутим, разлика је у томе што су етничке заједнице дефинисане појединачним, националним друштвеним простором, док транснационалне заједнице карактерише егзистирање у детериторијализованом друштвеном простору, а њихова повезаност је резултат средстава електронске комуникације и савремене технологије (Kivisto, 2003). Слично као и националне заједнице оне се могу разумети у складу са Андерсоновим „замишљеним заједницама“. Стивен Бринт који пружа типологију свих савремених заједница ипак говори о постојању разлика између њих (Brint, 2001). Наиме, овај аутор каже да замишљене заједнице не траже висок степен подршке оних којима припадају, док је то карактеристично за транснационалне заједнице. Бринт сматра да у транснационалним заједницама треба тражити висок степен прилагођавања и повиновања у односу на замишљене заједнице. Постоји релативно јака емоционална идентификација појединаца са транснационалном заједницом и она је резултат заједничке историје, традиције, осећања заједничке колективне судбине и тд. Због природе етничке привржености Бринт сматра да је у овим заједницама степен подршке и осећај солидарности између чланова који припадају истој етничкој заједници, прилично висок. Такође, Бринт транснационалне заједнице доводи у везу и са виртуелним заједницама услед значајне заступљености електронске комуникације међу њеним члановима.

Транснационалне заједнице, међутим, нису идентичне. Оне се међусобно разликују по циљевима, међуљудским односима и делатностима. На основу тога, Левит сматра да постоји три типа ових заједница:

1. рурално ка руралном, транснационално село – настаје када велики број припадника релативно мале заједнице напушта одређену руралну локацију и у држави пријема се насељавају један поред другог у истом граду, а најчешће и у истом кварту. Циљ њиховог повезивања јесте усмеравање стечених ресурса (углавном материјалних) на добробит оних који су остали у месту порекла, као и на помоћ другима који имају намеру да се код њих доселе. Често читаво село које чине они који су

остали у земљи порекла, материјално зависи од дознака миграната, а неретко су само оне њихов извор прихода. С друге стране, и мигранти зависе од немиграната – они се брину о њиховој деци, родитељима, воде бригу о имању и тсл. Мигранти и немигранти се углавном лично познају, њихови животи су испреплетани, па они који се не придржавају кодекса унутар заједнице (нпр. не шаљу новац породици) трпе санкције. Транснационална села су мала и персонализована, а међу члановима доминирају вредности попут поверења и солидарности.

2. Урбано ка урбаном – ову заједницу сачињавају мигранти и немигранти из урбаног подручја. Они који одлазе насељавају се у великим градовима у земљи пријема и прилично су географски расути. Њихове међусобне односе као и односе са немиграционим становништвом карактеришу везе слабог интензитета које стоје између солидарности и реципроцитета. Појединци који припадају овим заједницама уживају више слободе из разлога што не носе друштвене санкције због својих поступака.
3. Остале транснационалне заједнице – не настају на иницијативу миграната са истим пореклом, већ су карактеристичне за групе у чијој основи се налази идентитет, занимање или заједничке вредности.

О ком год је, међутим, типу транснационалних заједница реч, њих карактерише све оно што и остале заједнице. Дакле, чланство у њима не имплицира једнакост, као и развијене афинитете и солидарност према члановима. Одвајање и хијерархија које карактеришу остале заједнице, запажају се и код транснационалних заједница. Привилегије не нестају зато што се мреже протежу преко граница. Друго, свака заједница подразумева друштвене везе које и представљају путеве размене ресурса. Како су везе вишеструке, овде пре говоримо о друштвеним мрежама које карактеришу, дакле све, па и транснационалне заједнице. И на крају, идентитет, заснован на пореклу или другим аспектима личности (о чему ћу говорити у оквиру анализе концепта идентитета), остаје неизоставан у разумевању заједница.

2.3.5. Критика појма

Анализа литературе која се бави феноменом савремених миграција наводи на закључак да је концепт транснационализма незаобилазан. Заговорници овог концепта сматрају да савремене миграције не могу да се разумеју без проучавања међусобне умрежености миграната, као и њихове умрежености са немиграционим становништвом, при чему се ове мреже протежу независно од логике граница националних држава. Такође, треба истаћи да су друштвене, економске, политичке и културне везе миграната и немиграната толико јаке, дубоке и распрострањене да фундаментално мењају свакодневни живот појединаца, што утиче чак и на начин васпитања деце, спровођење религиозних ритуала и исказивање политичких интереса (Basch et al. 1994;; Portes et al. 1999; Levitt, 2001). То доказује неопходност концепта транснационализма приликом праћења и описа процеса и консеквенци миграција. И то се јасно показује у распрострањености овог појма у стручној литератури. Међутим, његова општа прихваћеност у научним и ширим круговима као и широка примена, поред тога што за последицу има популаризацију појма, са собом доноси и бројне критике.

Прва и најзаступљенија критика се односи на његову блискост и честу заменљивост (концептуална конфронтација) са појмовима развијеним ради разумевања савременог света – пре свега са глобализацијом и дијаспором, али и другим терминима о којима смо говорили (Vertovec, 2003; Levitt et al. 2007). Упоредо са овом критиком јавља се и мишљење да је термин транснационализма сувише широк, да обухвата свашта, па га сматрају тзв. „catch all“ термином (Pries, 2007). Међутим, као што смо и горе видели концепт транснационализма, након што је јасно дефинисан, лако је одвојити од осталих и усмерити на феномен на који се односи, па ова критика тако остаје неоснована.

Наредна критика се односи на тврђење да су мигранти одувек одржавали везе са друштвом у земљи порекла (Waldinger & Fitzgerald, 2004). Међутим, као што су навели Портес и сарадници, раније везе су биле повремене, док данас оне постају сталне и постају саставни део свакодневног живота миграната (Portes, 1997; Lens, 2010). Измењени односи између немиграната и миграната последица су пре свега технолошке

револуције која је унела драстичне промене у брзини комуникације, али и транспорта капитала и људи. Услед тога, критичари сматрају да није реч ни о каквом новом концепту већ да говоримо о технолошком детерминизму по коме су савремене миграције заправо последица данашњих облика комуникације и транспорта (Vertovec, 2003). Ипак, било да се о савременим миграцијама говори као последици технолошке револуције или да се технолошка револуција посматра да стоји у служби међусобних односа миграната и немиграната, евидентна је измена у њиховој комуникацији и начину живота, што оправдава употребу концепта транснационализма.

Наредна критика се односи на нови вид групног идентитета и културне хибридности. Наиме, критичари сматрају да културна асимилација миграната у друштву пријема није превазиђена, већ да се само јавља нови облик асимилације (Alba & Nee, 2003; Kivisto, 2005). Пошто све више миграната достиже социо-економску једнакост са домаћим становништвом, долази до интеракције, мешања и промене култура оба народа. Поборници концепта транснационализма не поричу нужност измене неких елемената културе, али и даље држе став о очувању основних карактеристика неопходних за разумевање идентитета. И овако модификовану културу и идентитете подводе под појам хибридности, о чему ћу говорити приликом разматрања идентитета миграната. Неки аутори (Portes & Rumbaut, 2001) сматрају да постоји више алтернатива за инкорпорацију миграната у друштво пријема, па тако или мигранти настављају да буду део матице чувајући свој етницитет или инкорпорација утиче на делимичну измену етницитета и укљученост у живот друштва пријама. Истраживања показују да се транснационалне активности не прекидају инкорпорацијом, већ могу бити и јаче (Portes et al, 2007).

Последња критика је усмерена на питања трајања транснационалних активности миграната, односно да ли ће друга односно трећа итд. генерација наставити да развија редовне односе са матицом (Levitt et al, 2007). Против ове критике иду резултати практичних истраживања који указују на чињеницу да је идентитет јак и генерацијама уназад, што даље има значаја у одржању транснационалних односа са земљом порекла њихових предака (Portes et al, 1999).

2.4. Идентитет

Савремени свет је бурним променама и напретком у науци и технологији донео доста промена и на индивидуалном плану. Осећај припадности месту, које се ограничава на локалну средину, прихватање вредносног система, обичаја и очекивања људи који ту живе, некада је био саставни део самодоживљаја појединца, као и његовог осећаја сигурности. Међутим, с појавом интернета и телевизије, поруке се лакше и брже преносе, па је и изградња вредносних система које појединци прихватају сада подложна утицају више чинилаца. Оно што још можемо назвати тековином савременог света на идејном плану, јесте слобода мисли и избора, чиме су пољуљане норме заједнице, што даље утиче и на јачину повезаности њених припадника. Таква ситуација често ствара осећај дезоријентације и несигурности, па је и питање идентитета данас врло често постављано и у науци и на индивидуалном плану. Оно што је из перспективе ове дисертације важно, јесте да ли је и у којој мери осећај колективног, односно националног идентитета очуван код миграната и да ли он може имати улогу мобилизације дијаспоре да улаже у матицу. Пре него што изнесем теорије које се тиме баве, приказаћу кратак историјат теорија овог појма, затим врсте идентитета и на крају ћу се бавити управо идентитетом миграната.

2.4.1. Обликовање идентитета

Интерес за идентитет сеже још до Платона и Аристотела, а затим су се њиме бавили средњовековни теолози, па Лок и Хјум а као модерна појава има порекло у западном индивидуализму. У току свог развоја значење овог појма је прошло кроз многе трансформације (Ђурић, 2009). У XVIII веку када долази до одбацивања стабилног традиционалног поретка, настаје сукоб између појединца и друштва, одбацује се хришћански, а трага се за новим световним моделом идентитета. У XIX веку у центар пажње доспева индивидуалност, јавља се потреба за идентитетом као

израз жеље како индивидуа, тако и група да буду јединствене, тј. различите од других. И од тада различитост постаје неодвојив атрибут идентитета. Затим у модерном плуралистичком друштву долази до умножавања идентитета, а као проблем се јавља усаглашавање односа између самоидентификације и егзистенције „другог“ (Голубовић, 1999:7). Наиме, у традиционалном друштву средиште целокупног живота је био сроднички систем у којем је место индивидуе било фиксно, што је даље утицало на одсуство било каквог проблема везаног за идентитет. Распадом чврсто структурисаног друштва, питање идентитета постаје све значајније. У модерном друштву људи бивају суочени са мноштвом могућности избора што даље утиче на нестабилност идентитета, па се јављају многе сумње у погледу самоидентификације и припадности. Поред тога, „модерност је и обележена настајањем „другости“, постојањем различитих могућности, које се стичу, развијају и конституишу“ (Голубовић, 1999:7). Пошто је у доба модерне дошло до разбијања мале заједнице и опадања значаја традиционалних вредности, појединци постају чланови великих заједница. У тим околностима, појединци су се осетили усамљени и отуђени, пошто се налазе у свету у којем им недостаје психолошка подршка и осећање сигурности које им је обезбеђивао традиционални систем (Gidens, 1992).

Ова несигурност и отуђеност се заоштрава у постмодерни када питање о избору идентитета постаје још наглашеније. Током овог периода се јавља хетерогеност, различитост и отвореност бројних перспектива, па појам идентитета отвара могућности разних интерпретација и избора. Оно што је значајно за постмодернизам јесте да „долази до одбацивања идентитета „ја“ у име успостављања односа, јер „ја“ потпуно нестаје у односима („ја“ сам ја захваљујући игрању партикуларне улоге у неком односу)“ (Голубовић, 1999:8). Још већи проблем настаје са појавом тзв. глобалног друштва које за собом доноси покушај наметања унификације и један уопштен модел идентитета који се ослобађа сваког партикуларног заједништва. Тада долази до проблема повезивања персоналног идентитета и припадности конкретној заједници, односно заједницама, што још више усложњава овај појам. Као реакција на добро уздрману сигурност и појединаца и група у савременом, глобалном свету јачају национални и етнички идентитети који постају чврста тачка ослонца. Начин на који се они испољавају и у ком односу се налазе према глобалистичким тенденцијама великих сила, размотрићу посебно у наредном делу.

Прихватање групног идентитета је неопходно за изградњу персоналног идентитета, тј. то је услов за изградњу свих индивидуалних идентитета који сачињавају групу. На основу разумевања њиховог односа јавиле су се различите струје теорија – есенцијалистичка и конструктивистичка теорија, као и либерална и комунитаристичка. Што се првог супротстављеног пара тиче, есенцијалисти третирају индивидуу као појединачни, интегрални, хармонични и непроблематични идентитет, чији је колективни идентитет заснован на суштини или на низу битних својстава која су заједничка свим члановима колективитета. С друге стране, колективисти сматрају да у стварању идентитета најзначајнију улогу има социјализација, и то нарочито рана социјализација и моћ социјалне структуре (Голубовић, 1999:10).

Што се тиче супротстављености другог пара теоретичара, основ њиховог неслагања лежи у схватању односа појединца и друштва. Комунитаристи сматрају да врста друштва у којем индивидуе живе утиче на разумевање како самих себе тако и начина живота, док либерализам схвата друштво као нарочито политичко уређење, као производ уговора између индивидуа, па их комунитаристи оптужују за „асоцијални индивидуализам“. Међутим, неки аутори попут Чарлса Тејлора сматрају да ова становишта не морају бити схваћена као непомирљива и да дефиниција нечијег идентитета обухвата како његово становиште о моралним и духовним питањима, тако и однос према дефинисаној заједници. Дакле, „битна ствар о сазнању ко сам ја је сазнање о томе где сам (где припадам); мој идентитет је дефинисан приврженошћу и идентификацијом који обезбеђују хоризонт у којем могу одредити шта је вредно, добро или лоше чињење“ (Голубовић, 1999:11).

Прихватајући нераскидиву везу и узајамни утицај колективног и персоналног идентитета, закључујемо да ни један ни други нису дати, фиксни и непроменљиви. Наиме, идентитет појединца није дат рођењем. Овим чином појединац добија само предиспозиције за грађење идентитета који се даље уобличава кроз процес прилагођавања друштву, односно друштвима у којима појединац живи, кроз прихватање „правила игре“ као и кроз покушаје њихове промене. Поред међусобног утицаја персоналног и колективног идентитета на њихову изградњу утичу „грађевински материјали из повијести, земљописа, биологије, продуктивних и непродуктивних институција, колективног памћења и особних фантазија, апарата моћи и вјерских откривења“ (Castells, 2000:17). Идентитет као процес сталног обликовања, па тако увек

присутан, али никад довршен, подразумева процес стварања смисла друштвених актера што представља идентификацију сврхе њиховог деловања (Castells, 2000:16).

Приликом разумевања односа колективног и персоналног идентитета, треба направити разлику између процеса идентификације и идентитета. Идентификација је прва фаза у стварању идентитета и представља процес прилагођавања културним стандардима околине. Идентитет, с друге стране, представља процес разликовања ја-представе и ми-представе. Појединац, иако започиње изградњу идентитета на темељу културних норми средине у којој се социјализује, ипак има нешто себи својствено што потврђује постојање принципа разликовања и слободе чиме се одваја од других појединаца из групе. Ова слободна самоизградња личности може да буде и тегобна услед недостатка чврстог ослонца, па Загорка Голубовић каже да „идентитет, међутим, подразумева не само позитиван процес освајања независности и слободе него и негативан процес одвајања од заједнице којој припадамо (породице, социјалне групе, културе), што је трауматично јер се кида пупчана врпца којим смо везани за објекат припадања; тиме се отвара један простор пун неизвесности и непознаница. Зато се и догађа да тај корак многи и не направе, жртвујући свој идентитет зарад сигурности и чврсте уљебљености у дати социјални миље и наслеђене стандарде“ (Голубовић, 1999:20). Парадокс је савременог света, како каже М. П. Смит, што се појединцу пружају бројне могућности за изградњу сопства, али „људи данас траже да буду чврсто приземљени, да буду јаким сидром привезани усред буре“ (Smith, 1998:21). Тиме се намеће питање опстанка националног идентитета у доба глобализације као могуће чврстог ослонца индивида.

2.4.2. Положај националног идентитета у савременом свету

Успостављање идентитета неопходно је ради увиђања смисла живота и делања, као и проналаска места у свету. При томе, подједнако је важно изградити индивидуални јединствени идентитет и колективни заједнички идентитет. Човек је ипак по својој дефиницији друштвено биће, па се у том погледу можемо и сложити са

Јенкинсом да је сваки људски идентитет социјални идентитет (наведено према: Голубовић, 1999:27). Загорка Голубовић (Голубовић, 1999:28) наводи да се јављају следећи колективни идентитети:

1. Групни идентитет – односи се на мање целине које се одликују непосредним односима међу члановима и ту је индивидуална и колективна идентификација много тешње повезана. Као примери се могу навести породична група, група вршњака, пријатељске групе и тсл. Карактеристика ове врсте колективног идентитета јесте да се појединци сусрећу лицем у лице и на основу личног познанства стварају групе. У том смислу се за групни идентитет може рећи да представља елементарну форму колективног идентитета пошто сваки појединац припада некој групи и са њом се идентификује и стога што је групни идентитет по својој форми најмање сложен.

2. Класни идентитет – односи се на осећање припадности једном сегменту друштва и разликовање од других сегмената у истој врсти омогућавајући да се оформи класна солидарност што представља основ потенцијалне борбе. Класни идентитет не означава само самоперцепцију чланова дате класе већ и перцепцију о индивидуама у другим класама, означавајући релацију ми-они као демаркациону линију између класне припадности и класног антагонизма.

3. Социјални идентитет – обухвата шири оквир и односи се на идентификацију индивидуа са друштвеним системом или друштвом у смислу друштвене праксе свакодневног живота у којем налазе своје место, пре свега, кроз институције у које се укључују, тј. односе се на друштвене положаје које појединци заузимају у друштву. Социјални идентитет се тако може изједначити и са улогом коју појединац има у друштву, па ову врсту колективног идентитета Кастелс посматра потпуно другачије. Према њему, основна улога идентитета јесте да организује смисао (у смислу симболичке идентификације сврхе делања), а улоге да организује функције. „Идентитети који потичу од институција постају идентитети само тада када и ако их друштвени актери учине унутрашњим и изграде њихов смисао око овог поунутарњења“ (Castells, 2000:17). Уколико до тога дође, ова врста идентитета омогућава актерима да делују као уједињени субјекти, јер колективна акција производи симболичку оријентацију и значења која актери препознају, као и способност колективних актера да направе разлику између себе и околине.

4. Културни идентитет – представља специфичан израз социјалног идентитета пошто је култура и суштински део социјалног система. Културни идентитет би се могао дефинисати као образац заједничког начина живота и мишљења, заједничког искуства на којем се темеље облици и садржаји сазнања и као вредносни референтни оквир који указује индивидуама шта је пожељно, а шта није са становишта дате културе. У том смислу култура може постати и критеријум разлике „нас од њих“ зашта Ападурај сматра да је „највреднији састојак појма културе“ (Ападурај, 2011:28). При томе, он додаје да су културне разлике „оне које или изражавају или постављају основе за мобилизацију групних идентитета“ (Ападурај, 2011:29). Тиме што истиче мобилишући фактор културе, овај аутор како и сам признаје, ризикује да појам културног идентитета приближи појму етницитета. Међутим, граница између ова два појма налази се у свести, па се идеја етницитета коју Ападурај предлаже „ослања на свесну и имагинативну конструкцију разлика, као и на њихову мобилизацију“ (Ападурај, 2011:30). Култура је за Кастелса неодвојива од појма идентитета пошто под њим подразумева „процес стварања смисла на темељу културног атрибута или сродног низа културних атрибута којима је дана предност у односу према другим изворима смисла“ (Castells, 2002:16).

5. Национални идентитет – односи се на индивидуалну свест и делање појединаца који припадају једној националној заједници (Brubaker, 2004), тачније на осећање припадности које „дели популација са заједничким вредностима, историјским искуством и законом“ (Smith, 1990:179). Ако би се из дефинисања појма националног идентитета изоставило осећање или би оно било потиснуто у други план, говорило би се о националној идентификацији „која представља категоризацију појединца у дату политичку заједницу, схваћену у ширем плану – у оквиру дате културе и друштвено политичког-система“ (Голубовић, 1999:79). Национална идентификација представља први ступањ интеграције чланова заједнице, али није довољан услов за њихову социјалну и персоналну интеграцију. „Тек развијање националног осећања као споне која повезује индивидуе у одређену политичку заједницу обезбеђује им да живе као грађани те целине“ (Голубовић, 1999:81). Порекло овог осећања је у заједници и основ је разликовања од других националних заједница које се конституишу на исти начин. Нацију схватамо као „замишљену заједницу“ (Андерсон, 1998:17), услед тога што „припадници чак и најмање заједнице никада неће упознати већину других припадника

своје нације, па чак ни чути о њима, но ипак у мислима сваког од њих живи слика њиховог заједништва“ (Андерсон, 1998:17). Оно што аутори (Smith, 1990; Castells, 2000) издвајају као важну карактеристику националног идентитета јесте трајност у смислу заједничког сећања на историјске догађаје који су чинили преломне тренутке у групној историји и осећању заједничке судбине. Стога национални идентитет неоспорно показује чврстину свог опстанка чак и у савременом свету.

Пред крај прошлог века наступа последњи талас глобализације²⁶ кога карактерише техничко-информатичка револуција и са њом изазвана компресија времена и простора, глобално тржиште, транснационалне корпорације и тсл., а тиме и питање опстанка националног идентитета²⁷. Очекивања хиперглобалиста²⁸ ишла су у смеру урушавања националних идентитета и посебности како у политичком тако и у културном и у економском смислу. Међутим, када говоримо о глобализацији несумњиво се јављају извесни парадокси. Са једне стране, она унифицира и хомогенизује, пропагирајући живот модернитета, што подразумева ширење демократије, тржишне економије, знања и технологија, као примарног извора економског раста. То је подразумевало и стварање једне глобалне културе са хомогенизујућим ефектима у смислу подривања интегритета сваког места и

²⁶ Мирослав Печујлић разликује три таласа глобализације: први је везан за настанак модерног светског система у 16. веку, други талас је везан за експанзију индустријализма и почиње око 1850. године и наставља се до Првог светског рата, и трећи који он назива турбоглобализацијом, започиње падом Берлинског зида 1989. године и још увек траје (Печујлић, 2002).

²⁷ Када је реч о утицају глобализације на национални идентитет Ник Бизли сва могућа теоријска објашњења њиховог односа групише у четири групе (Bisley, 2007:175):

1. Глобализација ојачава доминацију националног идентитета. Она не трансформише карактер национализма, нити утиче на слабљење његове централне улоге у културном и политичком животу;

2. Глобализација подстиче национализам, али не у смислу да га просто ојачава, већ пре производи његове нове манифестације и форме;

3. Глобализација слаби национални облик колективног идентитета. Глобализација је исходиште културног облика хибридикације који разводњава моћ национализма политиком доминације колективног идентитета;

4. Глобализација омогућава стварање постнационалних облика идентитета и политичке заједнице, који добијају одлучујућу улогу. Нација престаје да буде референтна тачка.

²⁸ Дејвид Хелд (Held et al, 1999) је поделио различите приступе глобализације у три групе:

1. Хиперглобалисти – о глобализацији се може говорити као о потпуно новој ери коју карактерише глобални капитализам, глобално управљање и глобално грађанско друштва. Основа оваквог схватања јесте да је центар одлучивања изван националне државе;
2. Скептици – према њима економска међузависност није ништа ново.према њима се у том погледу мање може говорити о глобализацији која подразумева потпуно интегрисану светску економију, а више о интеракцији националних држава; и
3. Трансформационисти – глобализација је дугорочан историјски процес који је обележен контардикторностима и који зависи од низа фактора.

поништавања локалних вредности. Ово је карактеристично за схватање глобализације културне, економске и политичке доминације Запада. Међутим, као што наглашава Кејт Неш „глобализација се увек одвија у неком локалитету, док се истовремено и сам локалитет формира у дискурсима глобализације“ (Неш, 2006:101). Тако долазимо до појма који смо већ раније поменули – глокализације за коју Робертсон каже да представља „глобалну перспективу прилагођену локалним условима у којој се хетерогеност непрестано продукује у процесима глобализације, док је истовремено присутна и хомогеност са аспекта диференцијације локалитета“ (наведено према Неш, 2006:101). Дакле, производи глобализације се прихватају различито на разним локалитетима, што зависи од јачине културних вредности на локалу. Локални идентитети јачају услед коришћења глобалних медија и предности глобалног тржишта, па можемо рећи да глобално јача локално²⁹.

Често се покушај ширења глобалне културе разуме као вестернизација, што супротно првобитном очекивању доводи до јачања националних идентитета. Тада се стварају тзв. идентитети отпора који се исказују у два смера у односу на националну државу. Прво, оно што је важно са аспекта проучавања миграција, а тиме и за нашу тему, национални идентитет превазилази границе националне државе и обухвата чланове замишљене заједнице која се шири кроз целу планету. Тако национални идентитет постаје глобалног карактера и стоји у основи идентитета дијаспоре о чему ћу касније говорити. Међутим, „доба глобализације је доба поновног оживљавања национализма који се изражава у облику отпора у односу на утврђене националне државе“ (Bisley, 2007:176). Као резултат отпора долази до „пораства колективних идентитета испод националног нивоа тј. националистичких сентимената нација које немају државу коју би сматрале својом“. Примери су бројни: Квебек, Норвешка, Словачка, Бангладеш, Чеченија ... (Павковић & Радан, 2008).

До сличног закључка долази и Ападурај дефинишући етнопросторе који представљају једну од пет димензија глобалних културних токова (остале су

²⁹ Фридман наводи пример етничке мањине Аину, која је и политички и економски маргинализована у Јапану. Међутим, у другој половини прошлог века долази до реконструкције њиховог етничког идентитета у туристичке сврхе, тако што се обнављају њихова села где се израђују рукотворине за туристе и где они могу боравити у њиховим кућама, слушати њихову митологију, учествовати у локалним ритуалима, пробати локалну храну итд. На тај начин локално, захваљујући светском тржишту постаје глобално (Friedman, 1990:319-325).

технопростори, финанси простори, медија простори и идео простори). Тенденције културних политика етно простора крећу се од бујања етно национализма и захтева етничких група за стварање националног на основу етничког идентитета, па до преиспитивања концепта грађанства у условима етно културног плурализма савремених држава. Према Ападурају утицај процеса глобализације на националну државу је прилично контрадикторан – „док се групе које се залажу за националност труде да овладају државама, државе покушавају да монополизују нације, а то је последица контрадикторног положаја у којем се државе налазе. Са једне стране своје границе морају да отворе за транс националне токове, како би привукле инвестиције, професионална знања и идеје које ће подстаћи економски раст. Са друге стране, покушавају да контролишу слике и идеје које оспоравају њихове визије нације и онога што је за нацију добро. Државе сматрају да су под опсадом, док националне мањине које се идентификују са транс националним заједницама сматрају да их државе, контролишући територију на којој живе потискују, тако да се све интензивније труде да се покажу као народ. Парадоксално је да сами процеси глобализације, који иначе слабе националну државу, подстичу жељу за националном аутономијом међу онима који сматрају да су лишени аутономије“ (Apaduraj, 1990:296).

Јачање националног идентитета је и резултат настале кризе појединачног идентитета индивидуа што је последица лаког приступа разним опцијама и вредностима посредством информационих технологија. Раније у традиционалном друштву, као што смо видели, људи су себе углавном дефинисали преко улога које су имали, па је тако идентитет у великој мери био друштвено заснован. У доба модерне појединац сам изграђује сопствени идентитет, бирајући између плуралитета опција, дајући им истовремено вредност у складу са оним што Чарлс Тејлор назива идеалом аутентичности³⁰. Томе треба додати да појединцу више није потребна просторна блискост за развијање колективног идентитета. Уместо тога, много значајнија постаје „мрежа интерперсоналних веза које обезбеђују друштвеност, подршку, информације и осећај припадности“ (Welman, 2001:228). Развој информационих технологија тако за

³⁰ Тејлор подразумева самостално откривање сопственог идентитета изнутра, али не да буде одређен местом и улогом у друштву и не у изолацији, већ кроз дијалог са другима. Блиске овом идеалу јесу и идеје о разлици, оригиналности и прихватању разноликости. Идеал аутентичности, индивидуалног самоостварења јесте морални идеал, у смислу стандарда онога што би требало желети као бољи или виши модус живота (наведено према Berking, 2003)

последницу има приватизацију живота појединца (Bauman, 1994) као чворишту преплитања различитих заједница које су засноване на виртуелним мрежама. Савремене информационе и комуникационе технологије, дакле, стављају пред појединца доста могућности од којих зависи процес стварања њиховог идентитета и што је предуслов изградње њихове специфичности унутар друштва којем припадају.

Изградњу идентитета као и признавање од стране других, прати анксиозност која постаје једна од карактеристика појединца у ери модерне (Келнер, 2004). Овај осећај анксиозности се јавља као последица вишка могућности за изградњу идентитета, затим због неопходности признавања и вредновања личног идентитета од стране других, као и мноштва „ми“ идентитета што наводи појединца да се изгуби у мноштву, често и противречних улога. Тада се јавља криза идентитета и долази до изражаја задовољавање потребе за сигурношћу. „У тој ситуацији јавља се тенденција неотрадиционализма, будући да традиционални модел идентитета нуди сигурност у време кризе, изражавајући жељу за коренима и за етнизацијом света“ (Голубовић, 1999:6-7)³¹. Слично сматра и Жижек који каже да је враћање коренима, односно етничкој и религијској супстанцији, одговор на постмодерни друштвени живот који доживљавамо као „не-супстанцијалан“. При томе се ради о једном емоционалном моменту препознавања, када појединац постаје свестан својих корена, обузет супстанцијом (Жижек, 2001). Појединци, дакле, у етничком и националном идентитету откривају чврсто упориште индивидуалној и колективној егзистенцији и ту је заправо и

³¹ Друга страна утицаја информационих и комуникационих технологија јесте потрес важећег вредносног система једног друштва, што је последица информисаности и могућности приступа и утицаја вредности других друштава, као и тенденције за стварањем једног општег и свеважећег система вредности. Међутим, како Смит наводи, пројекат стварања глобалне културе и са њом глобалног идентитета унапред је осуђен на пропаст услед недостатка заједничког, дакле за све људе важећег, сећања које траје кроз генерације, што према овом аутору представља неопходну компоненту за изградњу идентитета (Smith, 1990:180). Тако, као резултат настале нестабилности вредносног система појединачног друштва и непостојања понуђене алтернативе, долази до кризе друштвеног система. У таквој ситуацији национални идентитет се показује као чврста тачка ослонца. И не само да национални идентитет тада јача (што је последица осећаја угрожености идентитета појединца), већ информационе технологије утичу на стварање новог облика националног идентитета који се најлакше и уочава код дијаспоре. Наиме, док је идентитет раније био одређен местом појединца у конкретном друштву које је настањено на одређеном месту, развој информационих технологија доводи у питање значај координата времена и простора за формирање идентитета. Брзи проток информација довео је до компресије времена и простора што је мигрантима дало могућност да превазиђу просторно временску баријеру и буду стално у контакту са својим земљацима што даље утиче на очување осећаја припадности заједници земље порекла (Hiller&Franz, 2004).

извор њихове снаге – заједнички корени гарантују осећај стабилности припадности, трајности, и у индивидуалном животу и у односу са другима. На тај начин појединац бива заштићен од нестабилних „ми“ и неизвесности.

Глобализација, дакле, иако можда захваљујући принципима глобалне економије угрожава границе и ингеренције националне државе, не уништава већ, напротив, јача национални идентитет. Ипак, важно је нагласити да ипак долази до његове модификације у односу на облик карактеристичан за традиционално друштво. Шолте истиче јачање подржавних, макрорегионалних и транссветских простора. Уместо државоцентричне националности која је била владајућа половином 20. века, Шолте налази да у доба глобализације националност карактерише вишеструкост, хибридан и плуралан карактер (Шолте, 2009:225). Дакле, глобализација подстиче промене у манифестацији националног идентитета. Најважније од њих су бујање микро-нација унутар националних држава, развитак тзв. макрорегионалних нација (као у случају европског идентитета) и раст транссветских националних идентитета у облику дијаспора (што смо помињали као видове јачања идентитета отпора). Вишедимензионалност идентитета у глобализујућем свету одражава се и на лични идентитет појединца на начин да иста особа, сада, на нивоу свог идентитета треба да помири мешавину државних националности, микронационалности, глобалних дијаспора и нетериторијалних идентитета. „Глобализација тежи производњи хибридитета, у којима особе имају сложене многолике идентитете и где се суочавају са изазовима савладавања мешавине понекад сукобљених облика сопственог бића и припадања себи самима“ (Шолте, 2009:226). Једна од најзначајнијих последица процеса глобализације коју наводи Шолте јесте губитак повезаности између држава и нација, односно јачање националног у виду подржавних нација, трансдржавних нација и глобално распршених нација.

Нагомилавање националних идентитета као и промена манифестације националног, као последице глобализације не уништавају већ само јачају национални идентитет. Шолте наводи да „повећан контакт са странцима путем глобалне повезаности у многим случајевима повећава пре него што смањује знање о посвећености и склоности ка чувању националне посебности. Премда ширење транссветских простора може, на неки начин, замаглити националне посебности, ближа међународна суочавања на глобалним тржиштима, у глобалним медијима и слично,

такође могу заштрирати самосвест о националном идентитету“ (Шолте, 2009:230). Такође, инсистирање на стварању супратериторијалности може да доведе до националистичких реакција, тј. до реактивног национализма који је руковођен тежњом за очувањем независности и посебности националног у односу на различите спољашње, унифицирајуће и асимилирајуће притиске. Овај појам може да се примени и у означавању отпора према унифицирајућим притисцима процеса глобализације. Стога можемо још једном да потврдимо Кастелсов став који у идентитету отпора налази кључни облик и начин изграђивања идентитета у доба глобализације. Или, како Шолте закључује „продубљивање транссветске повезаности у неким областима провоцира повећану одлучност за очување националних идентитета. У овим круговима, што су више дезинтегрисане територијалне удаљености и границе, то су драгоцене националне изузетности“ (Шолте, 2009:230).

2.4.3. Транснационални идентитет дијаспоре

Пошто се дијаспора посматра као подскуп транснационалних заједница, природно је претпоставити да је идентитет њених чланова под утицајем транснационалних активности, па га и посматрамо као транснационални идентитет³². У литератури се јављају две струје мишљења када је идентитет дијаспоре у питању:

³² Оно што је важно истаћи приликом анализе идентитета савремене дијаспоре јесте разлика процеса транснационализма (у културном погледу) у односу на асимилацију и културни (етнички) плурализам. Фејст наглашава да асимилација и културни плурализам деле схватање културе као „контејнера“, при чему асимилација подразумева разводњавање и, на неки начин, избацивање његовог садржаја, док се културни плурализам усмерава на његово задржавање у постојећем облику. У првом случају, очување културног идентитета не сматра се посебно значајним циљем, а асимилацију најбоље илуструје слика „искорењеног“. С друге стране, културни плурализам остаје слеп за транскulturне токове, хибридизацију и све процесе који онемогућавају очување етнокултурног идентитета у његовој чистоти и аутентичности. То није било својствено националном и етничком идентитету ни у ранијим периодима, поготово није њихова карактеристика у условима глобализације. Модел културног плурализма најбоље илуструје термин „пресађено“. Транснационализам, захваљујући чињеници да укључује елемент избора и уважавање чињенице плурализације припадности и вишедимензионалности идентитета, упућује на измене које доносе промене контекста (наведено према: Kivisto, 2002:40). При томе се, према Фејсту и Кивисту, не одбацује задржавање националног идентитета припадника транснационалних заједница, већ се пажња усмерава на модификацију културе у смислу уважавања утицаја других култура, вредносних система и обичајности у којима они живе. Људи који имају развијенији хумани капитал, у смислу познавања језика друштва порекла и пријема, као и културе и историје обе земље, уз развијене

1. примордијалистичка односно есенцијалистичка перспектива - идентитет дијаспоре је чист национални идентитет, и то схваћен у етничком, односно народном смислу према Смитовој категоризацији (Smit, 1998; 2009)³³. Транснационалне заједнице, а тиме и дијаспора, су према Шолтеу један од облика где се сачувало манифестовање националног идентитета и у доба глобализације. Овај аутор их посматра као једну од последица детериторијализације где је напредак технологије и комуникације утицао на стварање другачије форме националног идентитета у смислу опстанка националног осећања независно од граница појединачне (националне) државе (Шолте, 2009). Разлог за истицање националног приликом анализе идентитета дијаспоре налази се у самој дефиницији суштине овог појма која, према Брубекеру, поред дисперзије у простору подразумева заокруженост у земљи пријема и упућеност на матицу (Brubaker, 2005). Овај аутор тврди да је за дијаспору карактеристично и очување националног идентитета који се формира одбојношћу према асимилацији у друштво пријема, али и наглашава да ово осећање мора трајати кроз генерације (Brubaker, 2005:5). Идентитет чланова дијаспоре се не формира на основу пасивног грађанства у земљи порекла као што је случај са националним идентитетом, већ на основу њихове привржености друштву порекла, док као пасивни грађани живе у неком другом друштву. „Чланови дијаспоре душом живе код куће, а телом ван“ (Bradatan et al, 2010:177). Њихов емоционални живот је усмерен на матицу, њихов дом, и осећају се као избеглице у земљи пријема. Поред тога, они су незаинтересовани за интеракцију са члановима друштва пријема, већ стално мисле о тренутку повратка. Аутори који заступају овај став сматрају да имигранти стварају потпуно изоловане етничке групе које су хомогенизоване при чему се поништавају различитости између њених чланова (Basar, 2015:20). Они сви осећају да припадају само једном месту: земљи одакле су потекли. Проблем са овим становиштем јесте што се не пружа могућност личног избора припадности и стога се занемарује осећање припадности групи, које касније постаје

друштвене способности, имају јаче предиспозиције за изградњу транснационалног идентитета (Bradatan et al. 2010:176).

³³ Према категоризацији коју уводи Ентони Смит карактеристике националног идентитета зависе од начина на који је нација конституисана, па територијални тип нације представља основу цивилног идентитета, док народни идентитет почива на етничком типу нације (Smith, 2009: 41 – 60). Народни идентитет садржи аскриптивне и културне компоненте (етничко порекло, језик, колективна сећања, митове) док цивилни идентитет укључује формалне компоненте попут држављанства, поштовања закона и тсл.

најзначајнији мобилишући фактор ангажовања. Друго, врло је ригидно претпоставити потпуну изолованост миграната у земљи пријема и одбијање утицаја тамошњих обичаја, вредности и осталим инстанцама културе домаћег становништва.

2. Супротно првој струји аутора, налазе се они који заступају конструктивистичко схватање – аутори попут Нине Глик Шилер и Стивена Вертовеца (Bash, Glick Schiller and Blanc, 1994; Vertovec, 2001; Bauböck, 2010; Hall 1990) сматрају да мигранти нису неизоставно усмерени ни ка земљи порекла нити дестинације и могу да се идентификују са више места, заједница и друштава; они могу да буду „и овде и тамо“, а њихова припадност да суштински буде транснационална. Глик Шилер и сарадници сматрају да је „идентитет миграната уграђен у мрежу односа која се симултано развија и у друштву порекла и у друштву пријема“ (Bash, Glick Schiller and Blanc, 1994: 7). Слично сматра и Адамсон који каже „идентитет дијаспоре је друштвена конструкција сачињена од транснационалних мрежа и идентитета, обликована и формирана помоћу нових напредака у технологији и комуникацијама идентитет дијаспоре је формиран као резултат искуства како у земљи порекла тако и у земљи дестинације и упућује на препознавање идентитета који су настали у транснационалном простору“ (Adamson, 2008:3-4). Ова искуства се односе на различите културне, политичке, економске и историјске околности као и институције и праксе које несумњиво утичу на изградњу идентитета миграната (Christou, 2006:19). Стога, када говоримо о идентитету дијаспоре анализираном из овог угла, уместо традиционалног и укорененог садржаја идентитета, који се генерацијама преноси углавном непромењен, у оквиру овог концепта наглашава се културна промена.

Екстремну интерпретацију овог становиша налазимо код аутора који заступају хибридни идентитет дијаспоре (Chien-Hui Kuo, 2010; Korać, 2012; Bash, Glick Schiller and Blanc, 1994; Vertovec, 2001) који подразумева потпуно одбацивање „тврдог језгра“ идентитета и пажњу усмеравају само на непрекидну промену (Bruneau, 2010:37). Доласком имиграната у земљу пријема и интеграцијом у друштво, започиње мешање култура у смислу прилагођавања матичне културе новој, што доводи до њене реконфигурације и реформе, чиме се ствара нова хибридна култура, а тиме и нови хибридни идентитети (Chambers, 1996: 50). Према овом становишту имигранти су везани за два места одједном, али нигде не припадају и овде је важна идеја „простора негде између“ (Bhabha, 1990, 1994). Овај „простор негде између“ подразумева

недостатак централног културног наратива и производи контранаратив „трећег простора“. У том смислу, људи који заузимају „трећи простор“ сматрају се културним брокерима чија се улога често доводи у везу са интелектуалним елитама чији су хибридни уметнички производи примарни фокус академске пажње (Кораћ, 2012; Kalra et al, 2005).

Другачију варијанту конструктивистичког становишта заступају аутори који ипак остављају у игри ово „тврдо језгро“ у виду националног идентитета, али сматрају да је он непрестано у изградњи и преобликовању захваљујући утицају култура друшт(а)ва где мигранти бораве. Баубок сматра да национални идентитет представља главни фактор мобилизације дијаспоре (Wauböck, 2010) и генерацијама бива очуван, мада надограђен другим културним утицајима. Њихов идентитет је, дакле, производ „корена и пређеног пута“ (Gilroy, 1991). Корен је исти свим припадницима дијаспоре једне земље, без обзира где су се населили. Међутим, разлике међу њима настају услед утицаја култура и традиције друштава на која су наилазили и са којима су били у међусобној интеракцији током свог миграцијског пута. Или, како то Хал запажа „они са собом носе трагове појединачних култура, традицију, језик и историју која је заједничка свима. Разлика је у томе да они нису нити ће икада бити јединствени у буквалном смислу те речи из разлога што су они несумњиво продукт више међусобно одвојених историја и култура, они припадају једном, али понекад и више 'домова“ (Hall 1990:310).

Дијаспора се, дакле, не може схватити као хомогена група³⁴, већ пре као „процес који утиче на начин живота људи у оквиру друштва у којем живе“ (Kalra et al,

³⁴ Ападурај наводи да је најважнији састојак културе различитост (Ападурај, 2011:28). И док код националног идентитета условно можемо говорити само о разлици према другим националним идентитетима – Аксел, на пример, наводи да је главни проблем идеје нације што јој понекад у основи лежи тежња за јединством, тј. фантазија „једна нација један народ“ (Axel, 2002:246) – у основи дијаспорског идентитета лежи трострука различитост (Kalra et al, 2005:30). Прво, реч је о различитости у односу на друштво у којем чланови дијаспоре тренутно живе, затим, различитост у односу на друштво порекла и на крају, њихову међусобну различитост. Што се последње тиче, она се огледа у различитости пређеног пута који је један од кључних фактора за формирање идентитета, односно реч је о утицају различитих култура кроз које су се индивидуе кретале на свом миграционом путу, а које су нужно разбиле њихову хомогеност. Овај утицај других култура чини их различитим и од друштва од кога су потекли, док се од доминантног идентитета друштва у којем бораве истичу својом етничком припадношћу која усмерава пажњу на њихову различитост. Хал стога сматра да се идентитет дијаспоре непрестано продукује и репродукује кроз трансформацију и различитост и да су чланови дијаспоре ове различитости свесни и не покушавају да је порекну ради идеала хомегенизације групе.

2005:29). Идентитет дијаспоре који се схвата као да је у „сталном процесу настајања и обликован од стране друштвеног, материјалног, временског и просторног контекста“ (Christou, 2006:44) у том погледу је сличан националном идентитету који се такође схвата као процес, а не као свршено и готово стање. Међутим, национални идентитет дијаспоре стоји у супротности са покушајем дефинисања нације као хомогене групе која се налази на одређеној територији. Дијаспора је другачија друштвена формација која представља комбинацију транснационалних веза и етничке везаности, њен национални идентитет је показатељ детериторијализације и модификован је у складу са суштином савремених миграција. Етничка везаност која се према неким ауторима најлакше показује преко тзв. „теста лојалности“ (Kalra et al, 2005:30; Filipović, 2012), наиме, кроз отворено бодрење спортске репрезентације матичне земље, односно њене представнице избора за мис, Евросонга и сличних манифестација, израз је опстанка националног идентитета. Ову лојалност засновану на дубоким емоцијама Ападурај назива „патриотизмом“ и објашњава га јаком приврженошћу и идентификацијом миграната са територијом и групом људи која живи на њој и коју карактеришу специфичне културне норме (Ападурај, 2011:239).

Првенствено емотивна, али и економска, политичка и социјална усмереност миграната на матицу стоји у основи њиховог заједништва и замишљања дијаспоре као релативно затворене групе, која, мада на различит начин, укључује и чланове у матици. „Важан фактор који стимулише дијаспору на друштвени и економски прогрес јесте свест о свом идентитету као чланова групе“ (Christou, 2006). Ова група, тј. заједница иако кључна за конструисање идентитета, не заснива се на директном контакту чланова, пошто су, као што Андерсон каже „све заједнице веће од првобитних села замишљене“ (Андерсон, 1998:18). Дакле, као и национална заједница дијаспора се разуме као замишљена заједница, при чему аутори есенцијалистичког става сматрају да „везивно ткиво“ лежи у схватању заједничке судбине које су укорењене у језику, раси, религији и тлу. С друге стране, сам Андерсон као и Ападурај сматрају да заједништво почива на заједничком искуству које се стиче читањем истих књига, слушањем историјских митова, гледањем истих телевизијских програма, а данас и праћењем истих веб сајтова. Ову појаву аутори називају „капитализмом штампе“ (Андерсон, 1998; Ападурај, 2011) која је узроковала колективну имагинацију као суштински културни производ (Ападурај, 2011:239). И не само да колективна имагинација стоји у основи

националног и дијаспорског идентитета, већ је она по Ападурају покретач на акцију (Ападурај, 2011:21).

Поред тога што се приликом разматрања идентитета савремене дијаспоре у обзир узимају осећања припадности и утицај различитих култура на његово формирање, аутори често назначавају и просторни аспект, као важан елемент приликом разумевања овог феномена (Christou, 2006; Garrett, 2011; Кораћ 2012). Наиме, схватање дома као појма кључног за формирање персоналног и колективног идентитета под утицајем савремене технологије, транспорта па и транснационализма и транснационалних заједница, постаје измењен. Раније је „бити код куће значило бити сконцентрисан, стационаран, ограничен, устаљен, укључен и утемељен“ (Rapport and Dawson, 1998:24). Данас, услед реконфигурације простора што је последица модерних глобализацијских процеса, дом се концептуализује на више начина – у смислу друштвених односа, као основа идентитета, као слобода и као симбол. Што се тиче првог тумачења, дом се схвата као реалистично место, наиме „треба га проматрати у светлу видљивог и чујног света друштвених интеракција и односа, а не у светлу недодирљивог царства личних и индивидуалних осећања“ (Reinders & van der Land, 2008:6). Тако тумачен, дом може бити конструктивни елемент идентитета једино ако се он схвата као хибридан, без чврстог ослоња и у сталном процесу модификације под утицајем разних култура. Дом је тада било где и може се мењати, а једини предуслов је изградња чврстих међуљудских односа. Корак даље иде схватање дома као слободе где он постаје „нешто што неко ствара и то не као појединачно место или локација већ као ентитет у настајању“ (Nowicka, 2007:77).

Код разумевања дома као основе идентитета код транснационалних заједница, долази до сукоба „малог“ и „великог“ дома (Garrett, 2011). Ауторка „мали“ дом одређује као место где се обављају свакодневне активности и где се налазе примарна породица и пријатељи док „велики“ дом представља одређено место где појединац припада, место сталног повратка. Стога, „велики“ дом се често изједначава са припадношћу нацији и представља емотивну везаност за земљу порекла (Garrett, 2011:77-78). Проблем настаје када се покуша успоставити примат једног од овог значења. Један од предлога је и смештање дома у транснационални простор који представља место делања дијаспоре у две или више државе (Garrett, 2011:78). У том

случају се потврђује хибридни идентитет миграната, чиме се и пориче његово „чврсто тло“, што доводи у питање применљивост на идентитет дијаспоре.

Врло је занимљиво схватање дома као симбола услед стављања акцента на емотивну страну разумевања овог концепта. У овом случају дом не мора бити ни место где појединац има намеру да се врати, важно је да је то место које „обухвата идеале апстрактне носталгичне прошлости и утопијске будућности“ (Garrett, 2011:54). Носталгија (гр. *nostos i algos*, буквално би значило бол и осећање удаљености од дома) јесте основно осећање које карактерише схватање дома као симбола, а тако и осећање које је уткано и у идентитет дијаспоре. Она постоји и код чланова који никада нису предузели било какав корак да се врате своме дому. Осећање носталгије често може да буде нарушено ако до повратка дође и увиде се промене у односу на замрзнуту слику дома из прошлости. Такође, информационо комуникационе технологије данас ублажавају овај јак осећај носталгије услед тога што је замрзавање слике земље порекла данас готово немогуће. На крају, мобилност као суштинска карактеристика савремених миграција осећај носталгије своди на најмању могућу меру.

Идентитет дијаспоре, дакле, карактерише стална променљивост, велики утицај културе, обичаја и вредности друшт(а)ва пријема што утиче на одсуство хомогености њених чланова. Оно што је заједничко јесте да је „камен темељац“ колективног идентитета положен у земљи порекла, заједничком „великом“ дому, и стога се условно може изједначити и са националним идентитетом. Овај осећај припадности који је и везивно ткиво дијаспоре има изражен емотивни призив и често, како каже Анастасија Христу у цитату који сам навела, бива основ мобилизације. Осећај носталгије, некада неодвојив од идентитета дијаспоре, данас ипак за њега не може бити строго везан из разлога што је савремени начин живота који карактерише мобилност значајно умањио удаљености дома. Носталгија још увек можда у пуном светлу живи код азиланата и миграната који из објективних разлога не могу да се врате у земљу порекла. Међутим, ако говоримо о високо образованим члановима дијаспоре, ово осећање је сведено на најмању могућу меру. Томе иде у прилог и приближавање њиховог идентитета хибридном моделу услед способности умрежавања које није засновано на заједничком пореклу.

2.4.4. Идентитет повратника

Идентитет повратника, као и национални идентитет и идентитет дијаспоре представља процес, а не заокружен и непроменљив идентитет. Култура, вредносни систем и обичајност околине у којој се појединац првобитно социјализовао даље бива обликована утицајем културе и обичаја друштава у којима је он био интегрисан током свог миграционог пута. Чињеница да су повратници живели у различитим земљама руши представу о хомогености групног идентитета повратника, што је карактеристика и дијаспоре. Наиме, вишеструка различитост јесте оно што идентитет повратника приближава колективном идентитету дијаспоре, а различитост се показује:

1. Међу повратницима – као ни дијаспора, ни они нису хомогена група. Идентитет се гради комбинацијом „корена и пређеног пута“ што резултира потпуно различитим индивидуалним идентитетима. Мобилност као карактеристика савремених миграција имплицира да често више од два друштвена система утичу на изградњу идентитета.

2. Између повратника и дијаспоре – премда и овде на различитост утиче и чињеница боравка у различитим земљама, одсуство носталгије код повратника схваћене као болног осећања одвојености од дома, као чињеница да се „мали“ и „велики“ дом налазе на истој територији, битно раздвајају њихов колективни идентитет од идентитета дијаспоре. Међутим, оно што је заједничко за обе заједнице поред заједничких корена, јесте и искуство живљења у другим државама као и транснационална припадност у смислу осећаја припадности заједници која се протеже изван граница (националне) државе (Vertovec, 1999). То произилази из чињенице да повратници настављају са транснационалном праксом која подразумева симултане друштвене, политичке, економске делатности у земљи порекла која је сада и земља боравка и земљама некадашњег боравка, као и у делатностима транснационалних дијаспорским, односно професионалних, интересних и тд. заједница.

3. Између повратника и немиграционог становништва – идентитет повратника обликован је и утицајем других друштава и транснационалном припадношћу. Међутим, док директна интеракција са културама других заједница представља овде карактеристику само миграционог становништва, транснационална

припадност није везана само за њих. Глобализација која са собом носи развијене информационе технологије и глобалне медије утиче на то да „телесна мобилност“ није неопходна за развој транснационалне оријентације (Levitt, 2003). Исто као што и чланови дијаспоре не морају путовати у земљу порекла да би осећали да јој припадају, тако се ни онима који нису мобилни не може порећи могућност транснационалне припадности (Smith & Guarnizo, 1998). Разлика повратника и становништва у земљи порекла бива потврђена и честим осећајем „другости“ појединаца који су се вратили из друге земље. То може бити последица разликовања норми у земљи порекла и некадашње дестинације или измењености друштва у периоду одсуства повратника (de Vree, 2010).

Посебност идентитета повратника огледа се у сличностима и са дијаспором и са немиграционим становништвом што их чини двоструко умреженим у заједнице засноване на идентитету. Тиме повратници добијају могућност да преузму улогу брокера приликом реализације заједничких националних пројеката. Дакле, користећи искуство транснационалних делатности и вишеструке припадности, као и градећи поверење и солидарност на емотивним основама националне припадности, повратници имају могућност мобилизације дијаспоре у сврху националних интереса.

III Миграције у умреженом друштву

Крајем прошлог века долази до драстичних промена друштвеног живота у свим подсистемима – политичком, економском и културном; и на свим нивоима – макро, мезо и микро ниво друштвене стварности. Наиме, пад Берлинског зида 1989. године, који је симболички значио крај „Хладног рата“ између Истока и Запада, имао је далекосежне последице на даље друштвене токове на светском нивоу. Прво, социјалистичка идеологија бива, заједно са социјалистичким друштвеним уређењима источних земаља поражена, а уз констелацију нове елите у бившим социјалистичким државама долази и наметање новог вредносног система капиталистичког уређења националних економија. С обзиром да ново уређење није могло да у потпуности профункционише преко ноћи, све државе су пролазиле кроз мање или више мучну трансформацију из једног друштвеног система у други што је неизоставно имало велики утицај на стандард и квалитет живота становништва. Незадовољни (тренутним) стањем у земљи, а мотивисани формалним отварањем граница, многи грађани су у миграцијама видели шансу за бољим животом. Са Запада долази и нови систем вредности који истиче демократију и личне слободе што одскаче од вредносног система источних земаља које су од краја Другог светског рата биле под социјализмом. Како је усклађивање система односа са новим вредносним системом дуготрајан процес, грађани и тиме постају мотивисани на емиграцију. Даље, мултинационалне компаније које су сада још и више шириле подразумевале су миграције радне снаге. С обзиром да су земље Источног блока због урушавања система биле сиромашније, па стога и нудиле јефтинију радну снагу, све више компанија је запошљавало људе са ових подручја. На крају, научно-технолошка револуција умањује трошкове транспорта људи, роба, услуга и комуникације, што не само да утиче на повећан број миграционог становништва, већ утиче и на измењен начин живота овог дела популације.

Све ове промене у друштвено-политичкој, економској и културној сфери које су подржане развојем информационе технологије, утицале су, дакле, и на миграције и то на више начина и у више различитих смерова. На првом месту, драстично се повећао број миграционог становништва, као и њихов удео у укупној светској популацији. Одмах након завршетка Хладног рата, према подацима Уједињених нација било је укупно 120 милиона људи који су живели ван земље у којој

су рођени, а тај број, према Злотниковој, има тенденцију раста већу него светска популација (Zlotnik, 1999). Да је ова ауторка имала право, показује и податак Уједињених нација за 2000. када је миграциона популација бројила 155 милиона, што је било 2,8% удела у укупној популацији, а 2015. је број миграната након пада Берлинског зида скоро удвостручен – достигао је 244 милиона миграционе популације, која је тада имала удео од 3,3% у укупној светској популацији која је 2015. бројила 7,3 милијарде људи (ИОМ, 2018).

Табела 1. Прекограничне миграције 1970 – 2015³⁵.

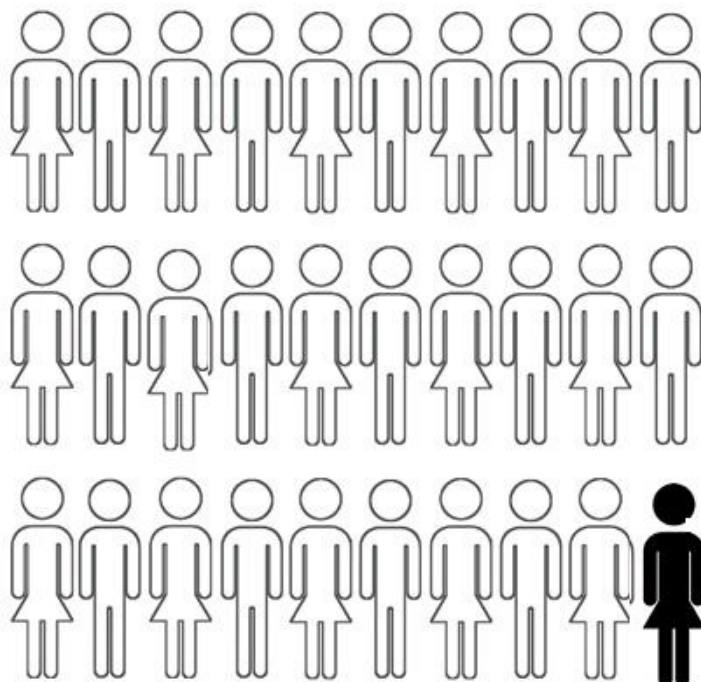
Година	Број миграната	Удео у светској популацији
1970.	84,460,125	2,3
1975.	90,368,010	2,2
1980.	101,983,149	2,3
1985.	113,206,691	2,3
1990.	152,563,212	2,9
1995.	160,801,752	2,8
2000.	172,703,100	2,8
2005.	191,269,100	2,9
2010.	221,714,243	3,2
2015.	243,700,236	3,3

Извор: ИОМ, 2018.

Према наведеним уделима миграционе популације у укупном броју светског становништва, можемо рећи да практично сваки 30. становник Земљине кугле живи изван места рођења(Слика 8)

³⁵ Ови бројеви се односе само на званичне податке о миграцијама становништва, међутим, спекулише се да су бројеви вишеструко већи ако се у обзир узму сви који одлазе да живе и раде ван државе порекла.

Слика 8. Миграције светског становништва

Извор: ИОМ, 2018: 17.

Поред ширине и обима који издвајају савремене миграције од ранијих периода овог процеса (Massey, 2003, de Haas, 2009, Бобић, 2013), оне се истичу и према правцу кретања, брзини (захваљујући развоју међународног саобраћајног система оне се неупоредиво брже одвијају него што је то био случај раније), трајности, задржаној и можда чак и поштреној селективности, тзв. феминизацији миграција. Затим, као што сам навела у концептуалном делу рада, савремене миграције бележе и развијање транснационалних мрежа и транснационалног простора, као и директну и вишестрану повезаности више држава, институција и националних актера, што даље утиче на промену институционалног оквира усмереног на контролу и управљање овим кретањима.

У погледу *правца кретања*, кретања емиграната прате кретања тржишта капитала, добара и услуга, као и проток информација при чему су ова кретања данас углавном строго контролисана посредством интернационалних политика и мера контрола улаза. Због промена развоја и политика у појединим државама, многе некадашње емиграционе земље су данас постале значајне имиграционе дестинације.

Првенствено је реч о државама Латинске Америке и Јужне Европе. После Другог светског рата јужни део Европе – Италија, Грчка, Шпанија – које су биле традиционално емигрантске земље сада постају важна одредница за имигранте. Даље, Европљани више не представљају главну имиграциону популацију у водећим земљама пријема (САД, Канада, Јапан, Аустралија), већ оне сада претежно добијају емигранте из земаља тзв. Трећег света – Азије, Африке и Латинске Америке (Бобић и Бабовић, 2013). Сумарно гледано почетак овог века карактеришу стабилни мигрантски токови који се могу сврстати у пет прстенова (Бобић, 2013:106-107):

Први прстен чини Северна Америка – имиграциони токови се простиру од југа, са Кариба и Латинске Америке и Азије ка северу америчког континента, при чему су токови ка САД чак пет до шест пута интензивнији него ка Канади. Према подацима Уједињених нација у САД је 2015. године било укупно 54 милиона имиграната, што је чинило 22% од укупне миграторне популације (ИОМ, 2018: 18)

Други прстен миграције чини Западна Европа, где поново доминирају „гастарбајтерске миграције“ и породичне унификације, а мигранти су претежно пореклом из Турске, Либана и афричких земаља некадашњих европских колонија.

Трећи круг чине земље Персијског залива. Њихове политичке елите су прво преферирале досељавање Азијата – муслимана из Пакистана, Индије, Бангладеша, а потом су почели да прихватају и немуслиманско становништво пореклом из Вијетнама, Кореје и Филипина.

Четврту зону чине земље Азије и Пацифика: Јапан, Тајван, Јужна Кореја, Хонгконг, Тајланд, Малезија. Као и у случају са земљама јужне Европе, ове земље су се захваљујући интензивном индустријском развоју и недостатку радне снаге трансформисале од емиграционих ка имиграционим подручјима. Азија и Пацифик су карактеристичне по великој дисперзији и рецепцији миграната у три регије: 1. око Аустралије, 2. Јапана и 3. Јужне и Источне Азије.

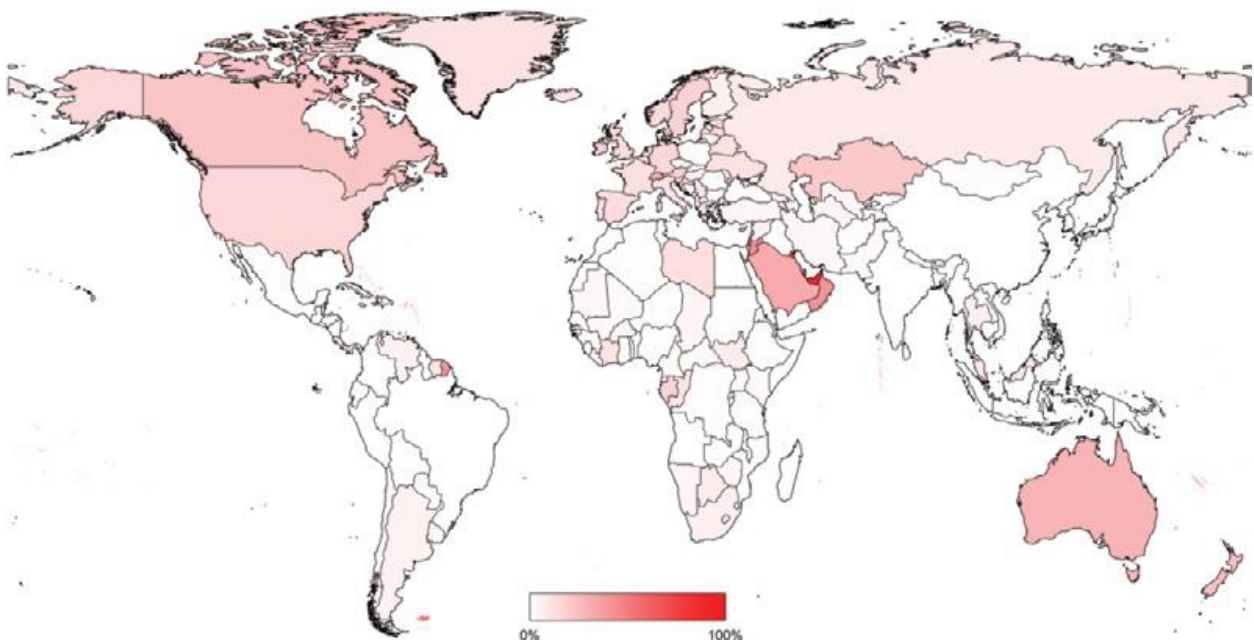
Пети регион чине земље јужне хемисфере – Аргентина и јужна Африка. Аргентина је једна од најстаријих и највећих емигрантских популација, заједно са Бразилом и Уругвајем. Ове две земље бележе значајан индустријски развој у XIX и почетком XX века. Крајем XIX и почетком XX века ове три земље су формирале имиграционо језгро система који је примао токове из јужне Европе (13,8 милиона

миграната) који су се настањивали највише у Бразилу и Аргентини. Данас ове земље примају емигранте само из суседних држава.

Треба још напоменути и да је Руска Федерација постала врло атрактивна земља имиграције, па се према подацима Уједињених нација налази на трећем месту по броју миграната. У њу долази углавном становништво из држава бивших чланица Совјетског Савеза, а према подацима УН-а, што подразумева опет само званичне податке, у њој живи укупно 11.643.276 грађана страног порекла (UN, 2018)³⁶.

Удео миграционог становништва у земљама имиграције је различит, а према подацима Уједињених нација (ИОМ, 2018:16) показује се највиши у Уједињеним Арапским Емиратима са уделом од чак 88, 4% имигрантског становништва у укупној популацији земље (Слика 9)

Слика 9. Удео миграционог становништва у земљама имиграције

Извор: ИОМ, 2018:16

Поред пораста бројности миграционе популације и тока кретања, карактеристично за савремене миграције јесте и то што ова кретања више не представљају трајно иселјавање становништва из места рођења и настањивање на новој

³⁶ Доступно на: <http://www.un.org>, приступљено 20.9.2018.

територији. Напротив, насељавање миграната на новој локацији више није дефинитивно, тј, мигранти не остају трајно (или до пензионисања) на одређеној територији, већ зависно од услова на тржишту рада, потреба компанија, а и економске ситуације у земљи порекла и дестинације, они мењају места становања у складу са сопственим интересом. С тим у вези, у оквиру теоријског концепта данас се уместо појма миграција, све више користи појам *мобилности* становништва. Поред тога, отворена могућност за повратак и поновно исељавање и то у више наврата, подстакла је на употребу појма *циркуларних миграција*, које варирају у смеру и интензитету, зависно од потреба и економских услова на тржишту рада.

Селективност миграната не само да се задржава и у савременом контексту, већ бива и појачана. С једне стране и надаље је мобилност готово недоступна најсиромашнијем становништву услед материјалних трошкова овог процеса, а најпривлачнија је припадницима средње класе, који поседују материјалне ресурсе и социјални капитал, а осећају да не могу да задовоље своје потребе у земљи порекла. С друге стране, поштравање селекције миграната од стране имиграционих земаља, утиче да највећи део миграционог становништва чине високообразовани грађани и предузетници. Поседовање знања, способности и квалификација – људског капитала – омогућава појединцима већу мобилност у односу на оне који такав капитал не поседују. Ова врста капитала карактеристична је за високообразоване појединце који, према проценама, чине око трећине укупног броја миграционог становништва (Мороквашић, 2011:13), што наравно варира од државе до државе. Пошто „селективност представља значајан стратификацијски фактор модерног и постмодерног времена“ (Bauman, 1998), она се не односи само на појединце већ се примењује и на међународном плану.

Миграције су, тако, снажно повезане са процесом друштвене стратификације јер се и међу мигрантима одвија особена стратификација на висококвалификоване који мигрирају под знатно повољнијим условима у односу на нискоквалификоване економске мигранте или маргинализоване групе попут избеглица и тражилаца азила (Бобић и Бабовић, 2013). Од укупног броја глобалних миграната трећину чине високообразовано становништво и предузетници (Мороквашић, 2010). Поред тога што је мобилност олакшана за високостручну радну снагу, њено позиционирање у земљи дестинације одвија се кроз примарно тржиште рада и више друштвене положаје. На другој страни се налази нискоквалификована радна снага која

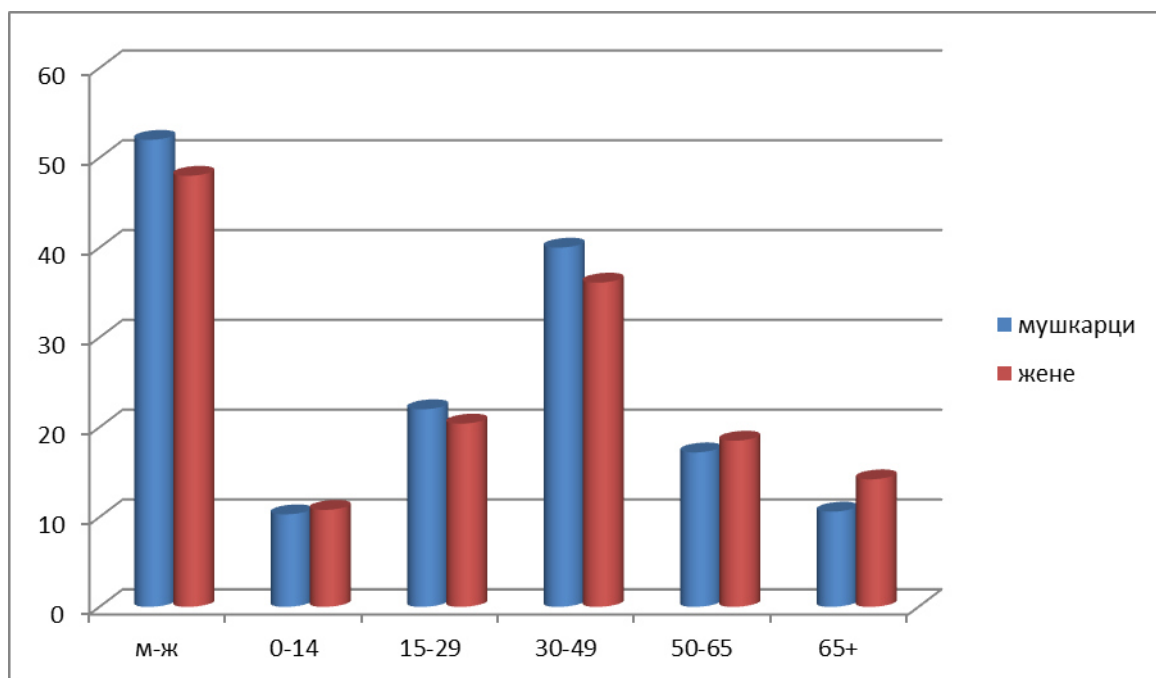
често емигрира преко нерегуларних канала и према секундарним тржиштима рада, заузимајући ниже и маргинализоване положаје у друштвима дестинације (Бобић и Бабовић, 2013:214). Послови које они обављају се у литератури обележавају као 3-де послови (3D – jobs: **dirty, demanding and dangerous**), што би значило да су позиције које попуњава миграционо становништво нижих квалификација, а то су углавном тешки физички послови, чишћење и одржавање фабрика, ресторана и других пословних објеката и домова, чување старих и деце и тсл³⁷. (Castels, 2002:1148).

Оно што још карактерише процес савремених миграција јесте све већи удео жена, тренд који се назива *феминизацијом миграција* (Мороквашић, 2010; Пешић, 2013). Један од разлога је и то што су оне сад постале статистички видљиве јер су раније били регистровани само мушкарци док су жене и деца били лица која их прате (Мороквашић, 2010; Бобић, 2013). Друго, захваљујући популарности феминистичких односно родних студија жене су доспеле у фокус научног интересовања. Међутим и поред тога треба имати на уму да се жене из свих крајева света, разних социодемографских, економских, етнонационалних и других обележја често одлучују да саме без партнера емигрирају. Што се тиче високообразованих жена, њихови мотиви емиграције су једнаки као и код њихових колега (усавршавање, специјализација, боље плаћен посао у струци и тсл), а њихова мобилност доприноси појачању родне равноправности жена, њиховом оснаживању и подршци њиховој економској самосталности. Међутим, миграције жена могу да имају и негативне ефекте деквалификације, деградације социјалног статуса, отуђивање од локалне заједнице и породице, „brain drain“, проблем искорењености из завичаја уз недовољну интеграцију

³⁷ Демографи миграције објашњавају тиме што у богатим земљама Запада долази до драстичног пада фертилитета што последично изазива и рапидно старење становништва. Како раније генерације полако напуштају тржиште рада, отварају се и радна места које је неопходно попунити због целокупног функционисања друштва. Међутим, како је радно место и статусни симбол, становништво које већ живи на територији богате земље, неће да обавља послове које припадају и нижим социјалним сталежима, па управо та места и бивају упражњена за мигранте. Како наводи Саскија Сасен, глобални градови се заснивају на дуалном тржишту рада, где богати и они који заузимају високе положаје на лествици економске стратификације, захтевају армију нискоквалификованих радника. Како локална радна снага нема претензије да попуњава та радна места, мигранти бивају од виталног значаја (Sassen, 1988). С друге стране, у неким земљама долази до раста фертилитета као у Северној Африци, тако да је посла све мање, па је становништво приморано да промени место живљења и да одлази још северније упркос великим административним тешкоћама. Због неопходности налажења посла, често се дешава да се запошљавају и испод своје квалификације (Castles, 2002:1148).

у нову средину, одсуство цивилних права, политичких слобода, маргинализација и социјално искључивање или испадање из друштва (Бобић, 2013: 100). Миграције жена подстакнуте су и великом потребом за помоћним особљем у кући домаћинства средње и више класе које би се бавило првенствено одржавањем хигијене, бригом о старима, болеснима и деци. Услед израженог старења становништва у развијеним земљама и ширења образовања и запошљавања жена намеће се потреба за бригом о овим „осетљивим групама“ које су раније биле у надлежности жена. Ову потребу задовољавају углавном странкиње. Међутим, поред тога што имигранткиње налазе послове у домаћинствима, оне се, на жалост, често запошљавају у индустрији забаве и проституцији (Морокваша, 2010), а показало се и да је њихова интеграција у друштво домаћина веома отежана и ограничена (Бобић, 2010).

Графикон 1: Удео жена у миграционој популацији

Извор: ИОМ, 2018:17.

Поред наведених, Кастелс (Castles, 2002: 1153-1154) наводи још карактеристика савремених миграција које нису биле примећене раније:

1. „феномен астронаута“ – јавља се када целе породице мигрирају у друге земље мотивисани сигурнијим животом, а „главе породица“ се враћају у земље

порекла, да раде и при томе често путују од једне до друге дестинације. Овај модел се прво јавио у Хонг Конгу у периоду реинтеграције са Кином, али се данас јавља у многим другим земљама.

2. Повратне миграције, које додуше нису нов феномен, али су много учесталије због појаве феномена мобилности и циркулације. Повратници су веома важан агент економског, друштвеног и културног развоја и данас се веома велика пажња поклања њиховој могућој улози у процесу развоја

3. Миграције након повлачења са тржишта рада – све већи број људи из богатих земаља које карактеришу високи животни трошкови и релативно неповољна клима теже да пензију проведу у пријатнијем окружењу. Тако су запажене миграције пензионера из Западне Европе у на југ европског континента, Јапанаца у Аустралију и Нови Зеланд, људи из Северне Америке у Латинску Америку и Филипине (King et al, 2000). Ова кретања имају веома важне утицаје на културу, али и стварају повољне услове за ширење сервисног сектора.

4. Постхумне миграције – феномен у којем се рефлектује сва културна и психолошка комплексност миграционог искуства. Многи мигранти већ унапред планирају да буду сахрањени у својој родној земљи.

Глобализација, као и нови системи вредности и друштвено економских односа поред утицаја на социјални живот и геополитичке односе држава, у многоне су утицали и на миграциона кретања становништва – од повећања броја миграната и њиховог удела у целокупној светској популацији, правца кретања па до трајности и мотива и одласка и повратка. Међутим, савремени свет уз незаобилазна средства транспорта и комуникације не само да је утицао на живот појединца који је укључен у миграције, већ чини да и државе емиграције и имиграције осећају утицај кретања становништва на свим пољима – социјалном, економском и друштвеном.

3.1. Утицај савремених миграција на земље порекла и пријема

Пораст броја миграната је, упркос захтевима тржишта рада у развијеним земљама (западне Европе и Северне Америке), ипак ове државе навео на драстичније

миграционе политике које су се неретко базирале на етничкој и образовној стратификацији. Међутим, „строга контрола граница се показала као врло климава: многи разлози наводе да ће број прекограничних миграната расти наредних година и да ће доносиоци одлука увидети да је врло тешко држати се рестриктивних политика“ (Castles, 2002:1154). Поред тога, овај аутор истиче да мигранти на различите начине утичу на друштво пријема што се примећује у културној, економској, а често и политичкој сфери, и да се то не може спречити. Једино начин и степен њиховог утицаја зависи од званичне политике земље пријема.

Што се тиче односа земаља пријема према миграционом становништву, односно њихове инкорпорације у друштво, он може да буде тројак (Castles, 2002):

1. *Асимилација*, што је у интернет ери и под утицајем савременог система вредности редак случај. Асимилација подразумева охрабривање имиграната да науче језик земље дестинације, прихвате обичаје и норме и у потпуности се прилагоде друштвеној и културној пракси земље пријема. То би подразумевало и кидање веза са земљом порекла и потпуну оданост новом друштву. Овај начин односа према мигрантима је карактеристичан за ранија насељавања САД, Канаде и Аустралије. Што се тиче Европе, асимилација имиграната који долазе након Другог светског рата из бивших колонија се посматра потпуно другачије, пошто је садашња земља пријема, заправо и њихова матица. Неки социолози (Gordon, 1964) сматрају да је овај облик инкорпорације имиграната неопходан како би друштво дестинације било стабилно. Међутим, услед друштвених и технолошких промена, ово становиште се данас углавном одбацује и научници говоре о интеграцији миграната пре него о њиховој асимилацији.

2. *искључивање миграната* из друштвеног живота у смислу ускраћивања друштвено политичких права и неукључивања у званично тржиште рада. Међутим, како се овакво опхођење према њима не уклапа у концепт демократске државе актуелне на Западу, потпуно искључивање и није могуће. Иако не добијају права као локално становништво, имигранти ипак (бар према званичним политикама) имају обезбеђене услове за живот. Посебна врста „искључених“ имиграната су „гастарбајтери“ из разлога што они, по дефиницији, немају намеру да се инкорпорирају у друштво, да су ту неко време, најчешће до пензије и да нема претензија на реунификацију породице. „Гости

радници“ су инкорпорирани само у економској сфери, док су им ускраћени приступи политичкој и културној сфери друштвеног живота.

Асимилација (бар по дефиницији) као и искључивање имиграната из друштвеног живота подразумевају да они немају утицај на културу друштва пријема. Међутим, врло је тешко говорити о опстанку оваквих политика према придошлој популацији. Наиме, и код асимилираних миграната се дешава да код друге или треће генерације јави осећај изворног идентитета. Даље, иако мигранти јавно не говоре свој матерњи језик, врло често се у кући преноси језик и култура земље порекла. С друге стране и имигранти који су примарно искључени, врло често стварају културна удружења, имају своја места окупљања, фирме у којима су запослени искључиво припадници исте националности (Castles, 2002; Levitt & Glick Schiller, 2004; de Haas & Fokkema, 2011).

3. Због свега тога се данас више говори о *интеграцији* имиграната која подразумева поштовање интегритета културе коју доносе као и прихватање њеног утицаја као неизбежног. Тако да се данас врло ретко говори о хомогеним и монокултуралним националним државама већ се све више говори о мултикултурализму као вредности савремених демократских друштава. Јачању овог феномена, поред миграција су допринели и отвореност ка глобалном утицају медија и културних садржаја који се преко њих сервирају.

Пошто се миграције још увек посматрају кроз лупу „push-pull“ модела који је мање-више дорађен увиђањем додатних фактора који утичу на миграције (што се види из горе наведених теорија миграција), на први поглед је врло тешко увидети утицај имиграната на економију земље пријема. Наиме, ако говоримо да мигранти долазе из неразвијених или земаља у развоју у развијене земље, економска добит се увиђа само за мигранта и евентуално земљу порекла ако имамо у виду дознаке. Утицај емиграната на земљу дестинације дуго се посматрао само у негативном контексту. Међутим, истраживања показују да имигранти не утичу на смањење економског стандарда у земљи дестинације (Papademetriou et al, 2009), већ обрнуто да могу позитивно да утичу на BDP (Ortega & Peri, 2009). Начин на који они подржавају економију земље дестинације јесте то што се запошљавају и тиме подижу продуктивност, затим, мотивишу тамошње становништво на већу продуктивност зарад чувања радних места и на крају, они, а нарочито високообразовани имигранти уносе

иновације у пословање, на чему и почива успех развијених економија. Подаци за САД показују да само један проценат увећања удела талената који потичу од имигрантске популације у укупном становништву знатно утиче на број патената и грантова од разних светских организација (Hunt & Gauthier-Loiselle, 2008). Такође и ниже образовани имигранти утичу позитивно на економију тако што преносе (техничко) знање које су донели из земље порекла на домаћу радну снагу. Друго, као што је већ и напоменуто, ова група имиграната попуњава радна места која домаће становништво не жели. Бригу о старима и деци углавном преузимају жене имигранткиње (Kremer & Watt, 2006).

Супротно овим наводима, у многим земљама дестинације важи мишљење (и политичке и економске елите и грађана) да је утицај имиграната негативан у смислу да поред тога што представљају оптерећење за јавне сервисе, стварају друштвене тензије и повећавају стопу криминалитета (UNDP, 2009; Весковић Анђелковић & Бобић, 2015), они отимају послове, умањују зараде локалном становништву из разлога што и представљају јефтинију радну снагу. Нарочито су према мигрантима оштре политике земаља које бележе економски пад – тада доносиоци одлука посебно воде рачуна о томе да имигранти не умањују могућности локалног становништва у смислу заузимања радних места и умањивања зарада услед конкуренције на тржишту (понуда јефтиније радне снаге). Тада се често имигранти жртвују упркос чињеници да није евидентиран њихов негативан утицај на земљу дестинације (Papademetriou et al, 2009).

Поред утицаја на економску сферу друштвеног живота земље дестинације, долазак грађана из других држава има утицаја и на свакодневни живот домаћег становништва. Наиме, имигранти са собом доносе обичаје, језик, културу који се неоспорно налазе у међусобној интеракцији са културом локалног становништва. При томе, када говорим о култури имам на уму чињеницу да локална култура „поред тога што је сачињена од 'сталних елемената' (материјалног наслеђа и институција) њу чине и елементи који су константно у процесу трансформације, а које чине град живописним и активним организмом“ (Драгићевић-Шешић, 2009:22). Ови променљиви елементи који се налазе у непрекидном процесу развоја односе се на свакодневни живот становништва, обичаје, веровања и систем вредности. Управо у овом сегменту локалне културе препознаје се најјачи утицај имиграната.

Економска добит од емиграната је неоспорна услед прилива дознака које врло често представљају значајан удео у домаћем бруто производу неразвијених и земаља у развоју. Према подацима Светске Банке, укупни прилив дознака из иностранства у земље порекла (реч је о званичним подацима, односно новцу који је пристигао регуларним каналима слања) износио је 613.466 милиона долара (World Bank, 2018)³⁸. Чињеница да је висина дознака опала у неким земљама након економске кризе 2008. године, не утиче на то да дознаке и даље чине значајан удео у БДП-у земаља у развоју. Издвојила бих и запажање да доступни подаци указују на тенденцију раста дознака у периодима економске и политичке кризе у земљи порекла, природних катастрофа и тсл. (World Bank, 2018).

Табела 2. Приливи дознака из дијаспоре у земљама у окружењу (изражено у милионима долара)

Држава	2015.	2016.	2017.
Аустрија	2.141	2.051	1.941
Албанија	1.291	1.306	1.382
Босна и Херцеговина	1.801	1.846	2.010
Бугарска	1.495	1.666	2.224
Грчка ³⁹	429	331	319
Мађарска	4.459	4.660	4.692
Македонија	307	291	314
Румунија	3.085	3.489	4.944
Словенија	423	364	406
Хрватска	2.104	2.190	2.307
Црна Гора	318	396	426

Извор: Светска банка, Дознаке из иностранства, извештај је ревидиран у априлу 2018.

³⁸ Доступно на: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>, приступљено 5.12.2018.

³⁹ Занимљив је драстичан пад дознака из иностранства у Грчку након почетка светске економске кризе која ју је и осетила најјаче од свих земаља у окружењу. Наиме, према подацима Светске Банке 2008. године су приливи из иностранства прелазили цифру од 2.5 милијарди долара (2,687), да би већ наредне године пала на 2 милијарде, а 2017 износили свега 319 милиона долара (World Bank, 2018).

Прилив новца из иностранства у виду дознака требало би да побољша и макроекономску ситуацију у земљи порекла, као и положај појединих домаћинстава који су миграције и видели као главну стратегију побољшања стандарда. Што се тиче утицаја на економију земље, то се најпре види у улагању добијеног новца у отварање малих и средњих предузећа који, поред тога што подстичу производњу и услуге и тиме остварују профит, запошљавају и локалну радну снагу чиме се смањује стопа незапослености. Међутим, аутори попут де Хаса сматрају да је и улагање у стандард домаћинства има макроекономске импликације услед тога што пораст куповне моћи подстиче и производњу, а тиме и запошљавање (de Haas & Fokkema, 2011).

Дијаспора финансијски може помоћи матици и на друге начине, а не само дознакама. Прво, она представља везу земље порекла и других земаља што омогућава лакше информисање и приступање фондовима за финансирање развојних пројеката што, можда и више од дознака има повољан утицај на развој. Даље, дијаспора у матицу улаже емотивни капитал који се готово увек трансформише у економски, а најчешћи вид таквог улагања је стварање хуманитарних фондова, организација, институција од стране разних дијаспорских организација. Уз то, преносећи знање које је стечено у иностранству и користећи социјални капитал и информације које су им доступне управо услед миграционог искуства, повратници и дијаспора привлаче стране инвестиције и то на два начина: прво јачају институције и прилагођавају их условима неопходним за страна улагања, а преношењем знања, односно хуманог капитала, стварају кадрове неопходне за функционисање планираног бизниса. Појединци са миграционим искуством такође познају прилике у земљи порекла што је још један гарант инвеститору да улаже баш на том простору.

Дијаспора утиче на подизање нивоа хуманог капитала у земљи порекла и то на више начина – прво, неизоставан значај се приписује хуманом капиталу високообразоване дијаспоре и повратника из дијаспоре. У том смислу, реч је о вештинама, знању и способностима које су мигранти стекли образовањем и/или радом ван граница матичне државе, у условима другачијим од домаћих и у сарадњи са успешним појединцима у области којом се баве. Њихово знање може да буде примењено на разне начине – од гостујућих предавања на домаћим универзитетима, организованим разменама наставника, сарадника и студената, па до укључивања у конкретне развојне пројекте из разних области. Друго, допринос дијаспоре у подизању

разине хуманог капитала, који се ретко у литератури помиње, је и тај што је евидентно да се велики удео дознака утרוши на школовање и лекарску заштиту чланова домаћинства који су остали у земљи порекла. На пример, подаци за Пакистан указују на чињеницу да је захваљујући дијаспори приметно порасла стопа школованих грађана и то нарочито жена (Mansuri, 2006). С друге стране, подаци за Мексико показују да је знање из медицине које су повратници донели из иностранства утицало на бољу медицинску заштиту која се првенствено показала у томе што је дошло до смањења смртности одојчади као и спречавање рађања деце са малом телесном тежином. Још нека знања која се тичу здравља, попут начина пречишћавања воде и веће санитарне заштите утицала су на приметно побољшање здравственог стања становништва Мексика (Hildebrandt & McKenzie, 2005). Такође, у неким земљама миграције лекара који су се у иностранству школовали, али и нашли начина да допреме и региструју разне медикаменте имале су повољан учинак на смањење врло раширених болести у неразвијеним земљама попут вируса хив-а, туберкулозе, бактерије пнеумококе (Kahn et al, 2003).

Поред утицаја на економију и подизање нивоа хуманог капитала (како у смислу знања и образовања, тако и у погледу здравља и способности становништва), дијаспора утиче и на унутрашњу и спољну политику земље. Што се тиче спољне политике, дијаспора може играти улогу лоби група матице у државама дестинације и утицати на њихове боље односе и извесне привилегије земље порекла. Захваљујући упознавању других друштвених система и интеграцији у њих, дијаспора и повратници могу да буду канали кроз које се преносе демократске вредности и начин функционисања друштва који је заступљен у развијеним земљама дестинације. Такође, захваљујући познавању страних институција и система, дијаспора и повратници могу да утичу на јачање капацитета домаћег целокупног друштвеног система и влада у држава где су ове институције још увек слабе (Levitt, 1998). На крају, али не најмање важно, мигранти доносе и нови вредносни систем који утиче на промену друштва, што, иако је неретко прихваћено са неодобравањем и носи и неке негативне последице по друштво (пад фертилитета, на пример), ипак приближава земље у развоју развијеним земљама.

Упркос чињеници да је циљ овог рада истицање позитивних ефеката миграција, нарочито високообразованог становништва, ипак је важно и навести

негативне последице за земљу порекла. Прво и најважније јесте увидети да миграције утичу на пад броја становника и краткорочно у смислу одласка појединца, и, што је још јачи ударац за државу, дугорочни пад услед одласка читавих породица ради реунификације, као и будућих породица. Наиме, скоро половина жена, 48,6% које су забележене у миграционој популацији су из фертилног контингента (ИОМ, 2018:17), док оптимално фертилном припада 25,7% жена које су напустиле своју матичну земљу. Њихов одлазак за државу фактички значи и одлазак њиховог будућег потомства што је за државе које карактерише изражено старење становништва уз низак фертилитет веома велики губитак. Поред тога што ове жене са собом односе и потенцијал рађања, оне односе и радни потенцијал који има даље економске последице по друштво. Ако томе додамо и чињеницу да је забележено да је чак 83,6% мушкараца из радно способног контингента у укупном броју мушкараца који су укључени у миграције (ИОМ, 2018:17), онда заиста примећујемо да је удар на земљу порекла што се тиче радне снаге веома велики.

Миграције могу да имају и негативан утицај посматрано на микро нивоу, односно оне су врло често болно искуство за појединце и њихове породице упркос чињеници да представљају стратегију целокупне породице (НЕЛМ теорија). Одлазак члана породице у иностранство подразумева и емотивне трошкове и за појединца и оне који остају. Истраживања које је обавио Кан са сарадницима (Kahn et al, 2003) указују на чињеницу да су миграције често резултирале растурањем породице, великим психолошким стресом њених чланова и изласком из друштвене мреже којој су припадали. Друга истраживања (D'Emilio et al, 2007) указују на чињеницу да одласком родитеља у иностранство долази до кидања њихове природне повезаности са децом, што касније има велике последице на њихово одрастање и интеграцију у друштво. Ови аутори наводе податак да је 80% деце преступника на Јамајци расло без мајке које су масовно ишле да раде у друге земље. Развијање технологије које подразумева свакодневну комуникацију је утицало на стварање транснационалних породици, па се верује да ће се временом и ове негативне последице миграција по породице и појединце умањити (UNDP, 2009).

Овај негативан утицај миграција на микро плану, односно на појединце и њихове породице, важан је мотив повратка. У делу који се односи на значај социјалног капитала за мигранте, навела сам радове Кетрин Клајн-Хитпас (Klein-Hitpaß, 2016) и

Изабеле Грабовске (Grabovska, 2016) које повратнике посматрају као агенте развоја, а све захваљујући социјалном капиталу који су стекли боравком у иностранству. Једна од занимљивих појава савременог света која осликава позитиван утицај повратника на економију матице је и транснационално предузетништво. Овом темом су се код нас бавили истраживачи окупљени око НВО „Група 484“ (Предојевић-Деспих ет ал, 2013; Предојевић-Деспих ет ал, 2015), а резултати су приказани у више радова и презентовани на више међународних конференција. Што се тиче рада из 2015. који је објављен у истом зборнику као и радови Клајн-Хитпас и Грабовске, Предојевић-Деспих и друге ауторке (Predojević Despić et al, 2016) дају компаративну анализу резултата партнерског истраживања спроведеног у Србији и Албанији о транснационалним предузетницима и њиховом пословању. Закључак је да иако би овај вид пословања био добар начин улагања ресурса (и финансијских и социјалног капитала) у развој земље, овај вид предузетништва још увек није прихваћен у потпуности, а као разлог наводе недовољно разумевање самог концепта транснационалног предузетништва.

Оно што се генерално може извести као закључак истраживања о утицају повратних миграција на развој земље порекла јесте да он варира зависно од разлога повратка појединца, његове личности и способности, као и од контекстуалних услова у земљи порекла. Наиме, ако је реч о „повратнику иноватору“ који се још уз то враћа у друштво које је отворено за прогрес, његов утицај ће бити многострук. У сваком другом случају, доводи се у питање интензитет утицаја повратника. Оно што је из перспективе ове дисертације важно, и што је и циљ истраживања које сам радила, јесте испитати у којој мери иноватори повратници (високообразовани то несумњиво јесу) могу да утичу на развој још увек нестабилног српског друштва?

3.2. Утицај повратника на промене у земљама порекла и пријема

Једна од карактеристика савремених миграција јесте циркуларност, односно напуштање раније утврђене маршруте миграционог кретања која се завршавала земљом дестинације. Данас миграције не значе „куповине карте у једном правцу“, већ углавном

укључују и повратак у матицу као и миграције у друге земље зависно од аспирација појединца који је главни актер миграционог процеса. Иако се процењује да расте број повратника упоредо са онима који напуштају своје матичне земље (Wahba, 2015:3), нема тачних података о њиховом стварном броју. Неки оквирни бројеви се добијају укрштањем административних података које поседују земље дестинације и матичне земље, међутим те податке треба увек посматрати са резервом. Наиме, и ако претпоставимо да су развијене земље врло ажурне и са добром методологијом за праћење миграција на својој територији (мада сам већ навела разлоге зашто то не можемо да тврдимо), податак о томе да је неко напустио њихову државу не говори о томе где је он даље отишао – да ли на територију неке друге државе или се вратио у матицу. С друге стране, земље које се сматрају традиционално емигрантским, често немају развијени систем за праћење ни исељавања, па је утолико нереалније да се од њих и захтевају неки прецизни подаци о појединцима и њиховим карактеристикама који се из иностранства враћају. Ипак, према евиденцији Организације за економску сарадњу и развој (ОЕСД) (ОЕСД, 2018⁴⁰) између 20 – 50% имиграната који су дошли у државе које су њене, напуштају их и одлазе или на неку другу локацију или се враћају у земљу порекла. Последица ове процене ОЕСД јесте да државе чланице уоче да одлив страних држављана није занемарљив, да њихов одлазак поред тога што оставља негативне демографске последице, значи и да са собом односе и капитал који су стекли – демографски, финансијски, хумани и социјални.

С обзиром на тему моје дисертације, на овом месту имам намеру да ставим акценат на разматрање начина стицања добити актера који су укључени у миграциони процес (држава порекла – појединац – држава дестинације), а који имају потенцијалну корист од повратних миграција, односно намера ми је да размотрим какав је утицај повратника на друштво порекла и дестинације и у којим областима је највидљивији. Према неким ауторима, међу којима су и Франческо Керасе и Жан-Пјер Кесарино (Cerase, 1974; наведено према Cessarino, 2004:257-258) утицај повратника зависи и од мотива њиховог повратка, који у великој мери одређује и врсту и количину капитала

⁴⁰ Доступно на: https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2018_migr_outlook-2018-en#page316

који они са собом носе. Постоје бројни разлози због којих се мигранти враћају, а највише навођени су следећи (Wahba, 2015:5):

1. Повратак је већ унапред планиран – када се појединац одлучи да напусти земљу порекла, он унапред зна да ће се вратити чим уштеди довољно новца, стекне знање и вештине или неки други ресурс који је и био мотив његовог одласка. Према њиховој процени уштеђени новац или стечене вештине ће им донети више користи у земљи порекла него дестинације.
2. Мотив за повратак може бити и потреба људи да живе и раде окружени породицом и најближим пријатељима, да им деца иду у школе у које су они ишли, да расту у складу са традиционалним системом вредности
3. Изневерена очекивања о успеху у земљи дестинације су врло често разлог за повратак – мигранти нису могли да остваре очекивану зараду или да стекну вештине због којих су се и преселили. Разлози за неуспех могу да буду разни: од лоше (емотивне) интегрисаности у друштво пријема, преко тешкоћа проналаска посла, високих трошкова живота и тсл.
4. Друштвене и политичке кризе у земљи порекла, као и кризе у породици (болести, смрти, разводи и тсл).

Анализирајући повратак миграната из САД у Италију, Франческо Керасе је, у складу са структуралним теоријским приступом, навео доста добре примере корелације њихових очекивања и стварног стања које су затекли. На основу тога је он идентификовао четири типа повратника узимајући у обзир њихове склоности, очекивања и потребе и релацију са стањем друштвеног система у обе земље (Cerase, 1974; наведено према Cessarino, 2004:257-258):

1. „повратак неуспешних“ – односи се на повратнике који се нису интегрисали у друштво пријема услед предрасуда и стереотипа на које су тамо наишли. Њихов повратак је мотивисан неуспехом адаптације у ново друштво.

2. „повратак конзервативаца“ – укључује мигранте који су и пре него што су емигрирали имали план да се врате у тренутку када стекну довољно новца да купе сопствено имање и постану независни. Судећи према овој стратегији, конзервативни повратници имају намеру једино да задовоље своје потребе, као и потребе својих ближњих. Они немају намеру да мењају друштвени контекст у земљи порекла.

3. „повратак пензионера“ – односи се на мигранте који су и имали намеру да се врате када оду у пензију и проведу своју старост код куће и на свом парчету земље.

4. „повратак иноватора“ – представља без сумње најдинамичнију категорију повратника. Односи се на актере који су спремни да сва знања која су стекли боравком у иностранству, примене након повратка и своје циљеве остваре управо у земљи порекла. Керасе наглашава да ови повратници себе виде као иноваторе и верују да примена ресурса који су стекли у иностранству може помоћи променама. При томе, овај аутор наглашава да се проблем код „иноватора“ јавља услед устаљених државних структура и контекста који стају на путу свакој промени.

Последице по учеснике у миграционом процесу зависе од тога о ком типу повратника говоримо. Њихов степен образовања, године, као и очекивања од државе порекла утичу на њихове активности након повратка. Према подацима ОЕСД, највише се враћају високообразовани појединци, најчешће студенти који су стекли дипломе на страним универзитетима (што према подацима са Пописа становништва из 2011. није случај са српским студентима о чему ће бити речи касније), и неквалификовани радници који се нису у потпуности уклопили на тржишту рада што даље утиче и на немогућност стицања зараде са којом би били задовољни⁴¹. Утицај на земљу порекла зависи од социо-демографског профила повратника који даље утиче на потенцијалне ресурсе који они доносе из иностранства као и на способност реинтеграције и поновно укључивање на тржиште рада, али, с друге стране и од јавних политика матице. Уколико се повратници тешко реинтегришу у тржиште рада у земљи порекла или уколико њихове способности превазилазе степен развоја друштва (неодговарајуће лабораторије, недостатак опреме и супстанци за експерименте), односно не одговарају потребама тржишта рада, онда не можемо ни говорити о потенцијалној користи од њиховог повратка. Такође, уколико повратници нису охрабрени од стране државе да инвестирају, њихов капитал неће имати позитивне ефекте на развој.

Уколико, се међутим, створе повољни друштвено-економски услови као и кад постоје капацитети и добра воља повратника да улажу стечене ресурсе, они могу имати велики утицај на развој земље порекла. Прво, што се тиче економије, многи

⁴¹ Неки аутори су покушали да запажање доминације повратка најмање и највише успешних у односу на оне који су у средини, подведу под U-модел. Овај модел је настао као одраз графичког приказа удела повратника према образовању и заради (Whaba, 2015:5).

повратници су и отишли у иностранство како би стекли средства за побољшање положаја у матици. Након повратка, уз подршку државе, као и уз укључивање породице, они могу улагати у приватна предузећа која не само да утичу на положај фамилије, већ запошљавањем других људи смањују сиромаштво у земљи. Можда још и важније од тога, представља доношење новог знања, идеја и друштвених норми од којих вишеструке користи може да има земља порекла. Њихово ефективно укључивање у друштво могло би да буде од значаја за модернизацију друштвено-политичког система као и да повећа продуктивност на пољу економије услед уношења нове радне етике и нових достигнућа и знања из области производње. На крају, да поменем и њихов социјални капитал, ресурс најважнији из перспективе укључивања популације којом се бавим. Захваљујући модерним технологијама, повратници остају умрежени са дијаспором и стручњацима и настављају да учествују у транснационалним друштвеним пољима која се стално и све више развијају. Тиме су у могућности да активирају неки од задржаних контаката како би дошли до неког другог ресурса, важног за њих или за државу.

Што се тиче личне добити за појединца она зависи од мотива повратка, стечених ресурса и његових циљева. Уколико је реч о високообразованом повратнику, претпоставља се да ће захваљујући својим способностима имати успешну реинтеграцију, применити знања стечена животом у иностранству, чиме ће, уз повољне друштвено-економске услове, да оствари и већу економску добит за себе. С друге стране, претпоставља се да повратник има и непроцењиву емотивну добит услед близине породице и пријатеља.

На крају, остаје питање ефекта на земљу дестинације. Да ли она добија или губи, зависи опет од карактеристика повратника. Уколико је реч о појединцу који није успео у иностранству, односно није се интегрисао у економском и друштвеном смислу, његов повратак у земљу порекла је добит за државу у којој је боравио, услед тога што престаје да буде терет за њен фискални систем (Wahba, 2015:8). Међутим, уколико је реч о успешном појединцу, фискални систем државе дестинације је на губитку услед тога што је он имао потенцијала да унапреди продуктивност привреде, њен раст и напредак. Према неким истраживањима, миграциона политика државе дестинације утиче на образовни профил повратника (Wahba, 2015:8) – уколико се преферира насељавање и интеграција високообразованих, они ће мање и напуштати земљу у којој

су се населили, односно, ако се јави потреба за упошљавањем нискообразованих миграната (услед упражњених места који не одговарају друштвеном статусу домаћег становништва), високообразовани ће теже долазити до жељених позиција, па ће бити и већи проценат повратника међу овом популацијом.

4. Потенцијална улога високообразованих повратника у Србији

У дисертацији сам пошла од претпоставке да високообразовани грађани који су део свог живота провели ван Србије, стицали нова знања, радили у другачијим условима, упознавали се са људима из целог света и учврстили везе са дијаспором која се формира по целом свету већ више од два века, имају потенцијала да помогну развоју земље у смислу окончања деценијских трансформацијских процеса. При томе, унапред сам претпоставила да ће се неповољни друштвено-економски услови одразити на стварни учинак и будуће намере испитаника да троше своје ресурсе у пројекте од националног значаја. У циљу тестирања ове почетне хипотезе, користила сам првенствено податке прикупљене путем интервјуа, чија ће анализа представљати и централни део овог одељка, али и потенцијално највећи допринос читаве дисертације. Међутим, пре него што пређем на излагање анализе овог материјала, циљ ми је да укажем на ток формирања наше дијаспоре, однос државе према исељеницима, нарочито високообразованим, кроз историју, као и да прикажем неку врсту социо-демографског профила наших исељеника и повратника, сачињеног на основу података прикупљених Пописом 2011. године. У овом делу рада ћу анализирати и медијски дискурс који се односи на миграције ове популације, као и досадашње јавне политике, чиме се добија увид о стању у друштву, као и односу јавности и званичне политике према високообразованим мигрантима. Тиме се стиче увид у могућности и препреке за имплементацију ресурса високообразованих повратника.

4.1. Формирање српске дијаспоре

Закон о дијаспори и Србима у региону (Закон о дијаспори и Србима у региону, 2009⁴²) под дијаспором подразумева „држављане Републике Србије који живе у иностранству, припаднике српског народа и исељенике са територије Републике Србије и из региона и њихове потомке“ (члан 2, стр. 1). Према Уставу Републике Србије, Срби који живе у региону, а сматрају Србију матичном земљом, не представљају дијаспору већ аутохтоно становништво. Они су то постали по основу три принципа: прво, на основу рођења или становања у независним државама распалог Отоманског царства (Албанија) или бивше Аустроугарске (Румунија и Мађарска); друго, на основу рођења или становања у различитим државама бивше Југославије и на крају, на основу места сталног боравка које је последица унутрашњих миграција унутар СФРЈ (војска, полиција, државни службеници и њихове фамилије, или миграција због других економских разлога) и које је остало непромењено и након што су чланице постале независне државе. Дакле, на основу Устава српско држављанство не представља основ припадања српској дијаспори, већ осећај идентитета у оквиру којег је очуван српски национални идентитет.

Главне струје кретања и формирања српске дијаспоре теку дуже од једног века и могу се према узроцима и смеру поделити у четири тока (Бобић, 2013:126; Филиповић, 2012:54; Гречић, 2010, Весковић Анђелковић, М. и Бобић, М. 2015:94 - 96):

Први период прекоокеанских миграција догодио се у периоду пре Првог светског рата, односно крајем XIX и почетком XX века, и то прво у правцу САД, Канаде и Северне Америке, а касније, након Првог светског рата још и у Јужну Америку, Аргентину, Чиле, Венецуелу и Бразил. Емигранти су највише били Срби из сиромашних крајева Аустроугарског Царства, а нешто мање са територије Србије. Доста емиграната и њихових потомака који су први напустили земљу, током Првог светског рата су се вратили у Србију и борили се против Немаца и Аустроугара. Михајло Пупин је најпознатији Србин који је у овом таласу напустио земљу.

⁴² Доступно на: http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf, приступљено 20.4.2018.

Други период одласка је напуштање земље након Другог светског рата, када је велики број људи, највише бораца, напустило Србију, Крајину, Лику, Кордун, Херцеговину и Босну. Битан податак је да је тада отишло највише Срба који живе ван Србије. Такође, важно је нагласити да су у овом периоду Србију углавном напустили припадници антикомунистичких покрета. Ови политички емигранти и њихови потомци никада нису хтели да се врате у Србију. Мада, искуства показују (на пример, она која наводе неки од испитаника који су учествовали у истраживању) да се национално осећање код њих доста очувало и да њихови потомци у великом броју чувају традицију (бар у приватној сфери) и релативно редовно одлазе у Цркву.

Трећи талас наступа после Титовог сукоба са Стаљином и отварања за земље Запада. Овај емиграциони талас је углавном био покренут социо-економским разлозима. Иако се период владавине КПЈ са Брозом на челу, посматра као релативно стабилан у погледу животног стандарда становништва, ипак је постојала извесна селекција (која није заснована искључиво на квалификацијама и процени способности и знања, већ се узимала у обзир и политичка погодност) у погледу запошљавања на добро плаћеним местима. Животни стандард наших грађана је, можда супротно субјективном осећају, ипак био испод стандарда у државама Запада. Стога, појединци који су бољи живот видели ван СФРЈ, одлазе на „привремени“ рад углавном у Немачку, Аустрију и Швајцарску. Ови емигранти су у земљама пријема називани *Гастарбајтерима* (од нем. *der Gastarbeiter*, гост радник). Сам термин је пренет и у српски језик, мада се врло често користио у пежоративном значењу. Значење ове речи указује и да се на њихов боравак гледало као на привремен и да се очекивало да ће се након пензионисања у великом броју враћати у Србију. На жалост, то се у великом броју није догодило.

Последњи талас емиграције српског становништва почиње упоредо са кризом на Балкану, дакле крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века. Тада је велики број младих и образованих људи у емиграцији препознало једину стратегију преживљавања и успостављања пристојног живота. Такође, за овај период је карактеристично да је доста избеглица и интерно расељених лица, након што су напустили ратно подручје и дошли у Србију, брзо напуштало нашу државу. Одлазили су углавном у западне државе. При томе, углавном је то било радно способно, младо становништво, које је још увек погодно за прилагођавање на нове услове живота и рада.

У литератури се исељавања с краја прошлог века посматрају као последњи талас емиграције нашег становништва. Међутим, подаци иду у прилог неопходности додавања још једног таласа који се временски може сместити на почетак новог миленијума и који још увек траје. Након 2000. Године, подршка Запада новој власти се, између осталог, огледала у томе што су се Србији отвориле могућности за стране инвестиције и фондове. Међутим, како се положај обичног човека и није пуно поправио, па значајан број грађана, а посебно младих, одлазак у иностранство види као стратегију побољшања властитог положаја и положаја домаћинства. Друго, сменом власти из деведесетих миграционе политике западних држава бивају повољније за потенцијалне емигранте са ових простора (укидају се визе), што је додатно утицало да се велики број грађана и одлучи на промену места боравка. Уз то, у ери „борбе за таленте“ многи универзитети из развијених држава, као и фондови за стипендирање младих талената, дају стипендије и пружају шансу нашој образованој омладини да живи и ради у условима развијених друштава. Тако да заједно са таласом емиграције који се догодио на крају прошлог века и овај „савремени“, карактерише оно што се у литератури назива „одлив мозгова“.

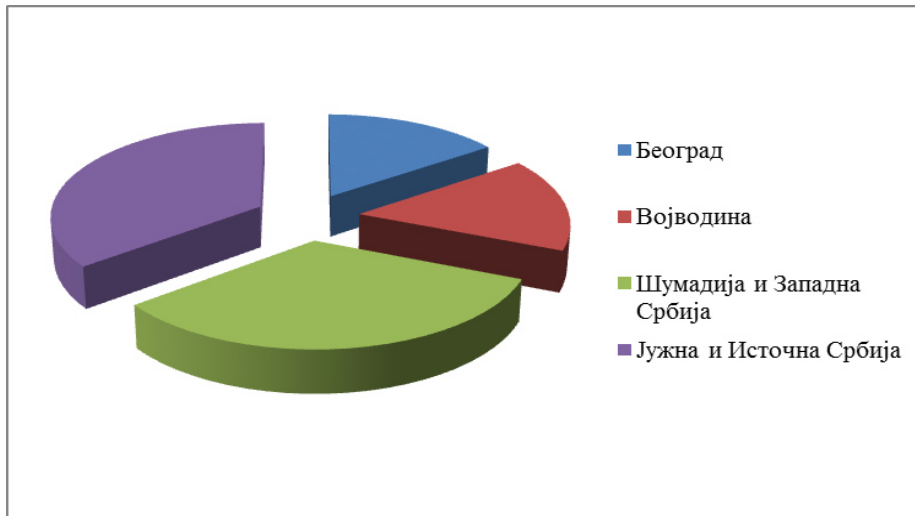
Током свих наведених емиграционих етапа формирала се веома бројна српска дијаспора, која према Попису становништва из 2011. броји 313.411 лица⁴³ (Станковић, 2014:16), али, према неким проценама, тај број креће између 3,5 и 4

⁴³ Основни статистички подаци о спољним миграцијама добијају се из домаћих и страних извора. Конкретно, када је реч о спољним миграцијама Србије, подаци се добијају од Републичког завода за статистику, МУП-а на основу евиденције о промени пребивалишта, тј. пријава и одјава пребивалишта, као и од Комесаријата за избеглице који врше регистрацију присилних миграната. Од страних статистичких извора највише се користе подаци које прикупљају земље пријема (пописи и регистри становништва, подаци имиграционих служби, органи задужени за прихват избеглица итд). Од значаја су и подаци међународних организација, као што су UNHCR и ИОМ. Подаци од страних извора су теже доступни, мање обухватни и често прилагођени потребама страних корисника. Поред тога, подаци о мигрантима у домаћим и страним изворима углавном нису упоредиви, првенствено због методолошких разлога који најпре настају услед различитог дефинисања „странца“. Последњих деценија додатни проблем представљају честе промене назива држава и њене територије, пре свега зато што су подаци из страних извора приказани групно (нпр. за све државе које су биле у саставу СФРЈ), а не по ентитетима. Такође, овоме треба додати и раскорак у временским пресецима података, што податке чини додатно неупоредивим. У прилог релативности и неупоредивости ових података, навешћу само званичне податке Уједињених нација према којима је 2010. године (нема података за 2011. пошто се они објављују на 5 година) у свету било 875.960 Срба који живе ван Србије (UN, 2010) што је око 2,5 пута више од податка који је објављен након Пописа 2011, од стране Републичког завода за статистику. Наравно, овај податак које су објавиле Уједињене нације треба узети са резервом из претходно наведених разлога.

милиона, што би било око половине укупне домаће популације без становништва са територије Косова и Метохије (Гречић, 2010; Бобић, 2013:125). Ово одступање између процењеног броја чланова дијаспоре и броја који се наводи у извештајима са Пописа становништва, произилази из проблематичне методологије прикупљања података о грађанима сроског порекла који живе у иностранству која је примењивана на Попису становништва 2011. Наиме, податке о лицима који бораве у иностранству давали су њихови чланови домаћинства и друга лица у матичној земљи, а не сами мигранти, тако да се поставља питање веродостојности наведених података. Сасвим је разумно претпоставити да, прво, постоје домаћинства где су сви чланови емигрирали, па тако о њима није ни имао ко да да податке, затим да многи нису хтели из разних разлога да наведу податке о исељеницима (из страха изазваног разним разлозима, незнања и тд). Друго, подаци у сврху Пописа су прикупљани само на територији Србије и то без Косова и Метохије, тако да је тиме добар део дијаспоре изостављен. Такође, Попис становништва не обухвата потомке некадашњих емиграната који и даље сматрају Србију за матицу. Јасно је, дакле, да се ови подаци не могу тумачити као апсолутно тачни, ипак, као што је то случај и са репрезентативним узорком, дају релативно верну слику о карактеристикама наше дијаспоре која нам може послужити за даљу анализу.

На Графикону 2. приказана је заступљеност миграната према регионима из којих потичу. Највише их је из Јужне и Источне Србије (110.886 лица), а најмање са територије АП Војводине (50.328 лица). Разлози присуства регионалних разлика у погледу значаја и карактеристика миграционих токова су вишеструки, а првенствено се налазе у достигнутом нивоу економске развијености подручја, обиму незапослености, структурама становништва (пре свега у старосној и образовној), доминантном миграционом моделу становништва (традиционални или савремени) и географском положају. Крајем 20. века све више добија на значају и етничка структура становништва, нарочито интензивирањем политичке кризе, која је резултирала ратовима на постјугословенским просторима (Пенев & Предојевић – Деспић, 2012:43, Весковић Анђелковић, М. и Бобић, М. 2015)

Графикон 2. Заступљеност миграната према регионима из којих потичу

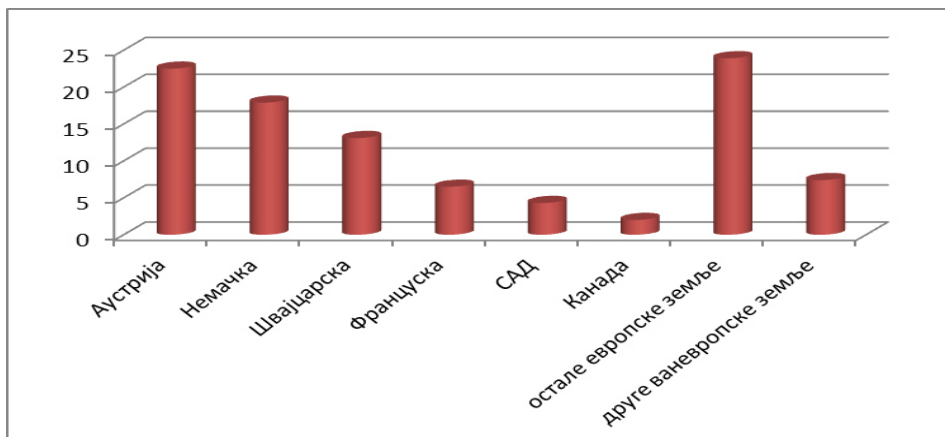

Извор: Станковић, 2014:27.

Посматрано према држави рођења, највише њих је рођено у Србији, 71,1%, затим 21,2% лица је рођена у иностранству, а 7,7% у државама бивше СФРЈ. Занимљив податак је да су лица која су рођена у иностранству остала и да раде у држави у којој су рођени (између 84,9% и 96,5%) што указује на слабу мобилност ове групе миграната.

Према подацима прикупљеним у Попису становништва 2011, највише њих живи у традиционално емигрантским земљама Западне Европе, затим у САД и Канади. За разлику од резултата ранијих пописа становништва, када је Немачка била главна дестинација наших емиграната, данас је то Аустрија (Станковић, 2014). На Графикону 3. је приказан удео наших грађана који бораве у иностранству према земљи пријема.

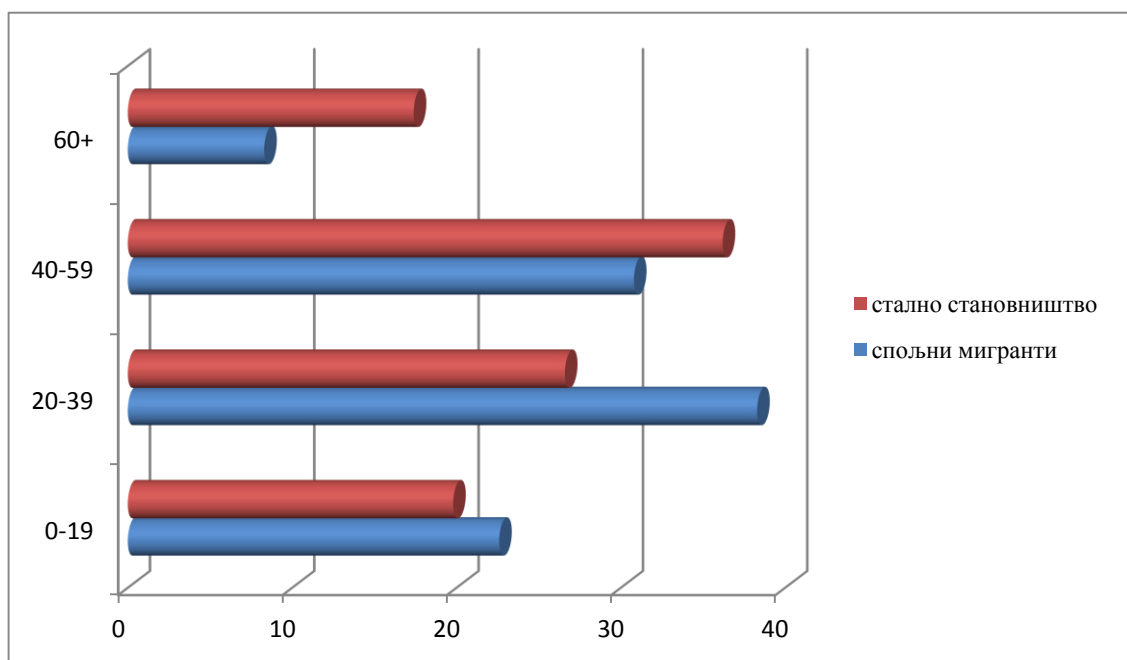
Графикон 3. Боравак грађана Србије у иностранству према земљи пријема

Извор: Станковић, 2014:19.

У погледу структуре становништва које борави у иностранству, резултати последњег Пописа показују да је у погледу старости најзаступљенија популација од 20 до 39 година, дакле „млађе средовечно становништво“ - 38,3%, док је удео најстаријег становништва 8,3%. Ако упоредимо са сталним становништвом Србије увиђамо да је миграционо становништво знатно млађе - код сталног становништва је доминантан удео „старијег средовечног становништва“ – 36,2%, док старо становништво узима удео од 17,4% у укупном сталном становништву Републике Србије. Такође, „омладина“, тј. појединци који имају мање од 19 година имају већег удела код миграната 22,6%, него у сталном становништву 19,8%. Ови подаци указују на забрињавајућу тенденцију даљег старења становништва, што има дугорочно лоше импликације на демографску слику Србије.

Графикон 4: Учешће спољних миграната и сталног становништва Републике Србије у великим старосним групама

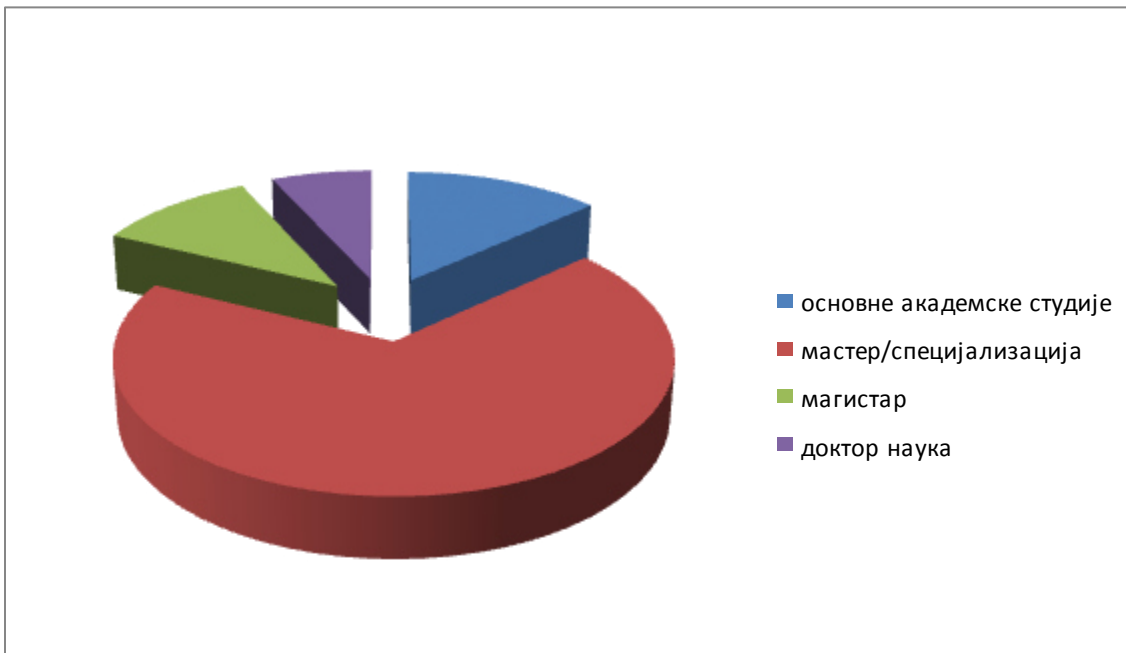

Извор: Станковић, 2014:66.

Што се тиче образовне структуре у популацији спољних миграната, највећи је удео лица са средњим степеном стручне спреме 38,8%, али подаци указују и на чињеницу да је значајан проценат стекло више или високо образовање – укупно

15,7%,односно 31.580 лица (Станковић, 2014:70). Највише високообразованих емиграната је у САД 15,8%, а чак 31,6% наших доктора наука који живе ван Србије је управо у овој земљи. Иза САД следи Немачка са уделом од 10,4%, односно 10,63% наших доктора наука из дијаспоре живи у Немачкој (Станковић, 2014:74). Посматрано према стеченом звању (Графикон 5), највише је лица која су стекла звање мастера, односно која су завршила специјализацију у иностранству 68,81%, односно 21.731 лице, затим лица која су завршила основне академске студије 13,38%, односно 4.224 лица, за њима су магистри са уделом од 10,96%, односно 3.461 лице, а најмањи, али не и занемарљив, је удео наших доктора наука 6,85%, односно 2.164 лица (Станковић, 2014:132-133).

Графикон 5: Лица на раду – боравку у иностранству према стеченом звању

Извор: Станковић, 2014:132 – 133.

Овоме треба додати и податак о бројним нашим студентима који бораве и школују се у иностранству. Према подацима Пописа 2011. забележено је да укупно 12.092 наших студента похађа неки степен студија у иностранству. Највише њих завршава основне академске студије 45,3%, затим мастер студије или специјализацију 39%, док је 15,4% на докторским студијама у иностранству (0,3% је остало непознато).

Највише студента је изабрало неке од универзитета у САД 15,8%, затим у Мађарској 9,4%, у Немачкој студира њих 8,3%, а нешто мање у Аустрији 8,1% (Станковић, 2014:133-134). Разлог томе проналазим у постојању фондова страних Влада за стипендирање студената страног порекла, разним агенцијама за посредовање за упис на факултете који послују са одређеним државама, али и са постојањем наше дијаспоре који могу бити незаобилазна подршка нашим студентима и приликом одласка и приликом боравка у иностранству.

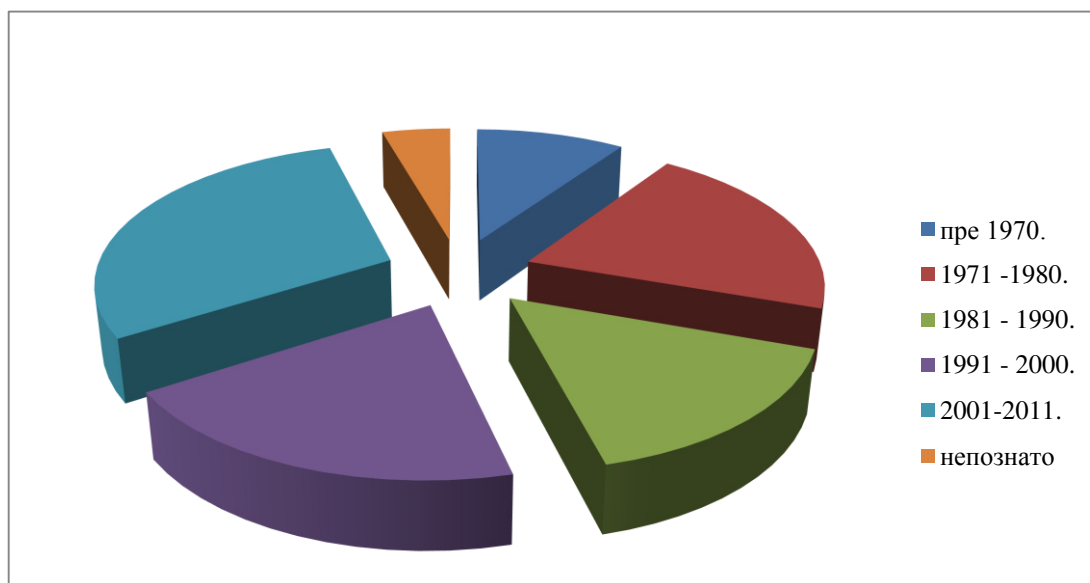
У погледу занимања, и даље су најзаступљеније занатлије 14,4%, али расте и удео стручњака са уделом од 9,0%. Менаџери, функционери и законодавци чине мали број унутар популације наших спољних миграната (свега 1,0%), али њихов број у односу на претходне пописе ипак расте (раније је био статистички занемарљив). Истовремено, опада број пољопривредника, према попису из 1971. било их је 48,3%, а данас свега 0,6%. Овај податак, међутим, не указује само и првенствено на побољшан социјални положај наших емиграната, већ је и последица осавремењивања пољопривредне производње што је довело до смањења потребе за радном снагом у овој делатности.

Према изнесеним подацима о нашој дијаспори можемо закључити да је она изразито бројна и да потиче из свих крајева Србије. Такође, увиђамо да је наше становништво које живи у иностранству разноврсно и по структурним обележјима – месту рада и боравка, као и образовању и струци. Подаци последњег пописа становништва 2011. указују да је српска дијаспора најбројнија у нама територијално најближим развијеним земљама које су за наш народ и традиционално земље пријема (Аустрија, Немачка и Швајцарска). Даље, повећање удела високообразованих лица, затим стручњака и уметника, а смањење удела занатлија и пољопривредника, указује како на узлазну линију социјалне покретљивости грађана нашег порекла у иностранству, тако и на растући ниво капитала који се уз сарадњу са њима може усмерити у развој земље.

4.2. Социо-демографска обележја повратника из иностранства

Подаци које користим за приказ социодемографских карактеристика повратника представљају такође званичне статистичке податке Републичког завода за статистику са Пописа становништва од 1971. до 2011. Према тим подацима, на територији Републике Србије било је укупно 234.932 лица која су се вратила са рада и/или боравка у иностранству (Станковић, 2014:88). Међу њима, највећи удео чине они који су се вратили у периоду између Пописа 2001. и 2011. – 29,7% (Графикон 6). Њихов обимнији повратак се, прво, може довести у везу са променом друштвеног система у Србији након 2000. године која је код многих пробудила наду да ће наступити период свеопштег благостања, а друго, светска економска криза је погодила многе земље попут Италије и Грчке које су важне дестинације наших емиграната, па су мере штедње које су подразумевале масовно отпуштање радника и смањивање зарада, велики број наших грађана навеле да се врате у Србију. Томе можемо додати и чињеницу да је велики број тзв. гастарбајтера отишао у пензију, што представља један од мотива повратка у матицу. Пре тога, наши грађани су се враћали у већем броју између 1971. и 1980. што се доводи у везу са рестриктивном имиграционом политиком у западноевропским земљама уведеном после „нафтног шока“ 1973. године (Станковић, 2014:83)

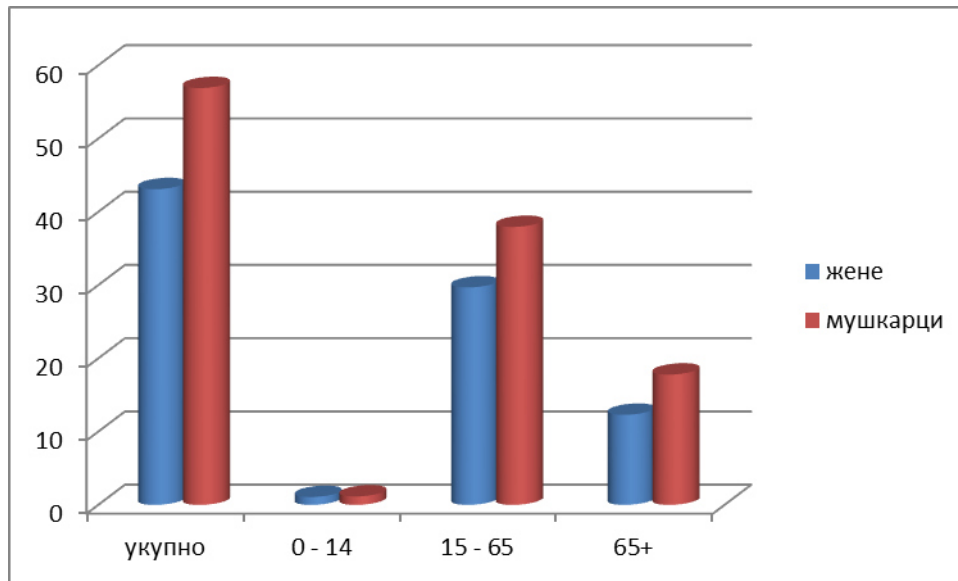
Графикон 6: Повратници из иностранства према периоду повратка

Извор: Станковић, 2014:83.

Међу повратницима доминирају припадници радног контингента (15 – 64 године) са уделом од 67,7%, након њих следе они који су изашли са тржишта рада (65+) са уделом од 30,1%, а најмање је припадника школообавезног контингента (0 – 14) са уделом од 2,2%. У погледу пола, подаци иду у прилог мушкарцима са уделом од 56,9%, док је удео жена 43,1% (Графикон 7).

Графикон 7: Повратници из иностранства према полу и старости

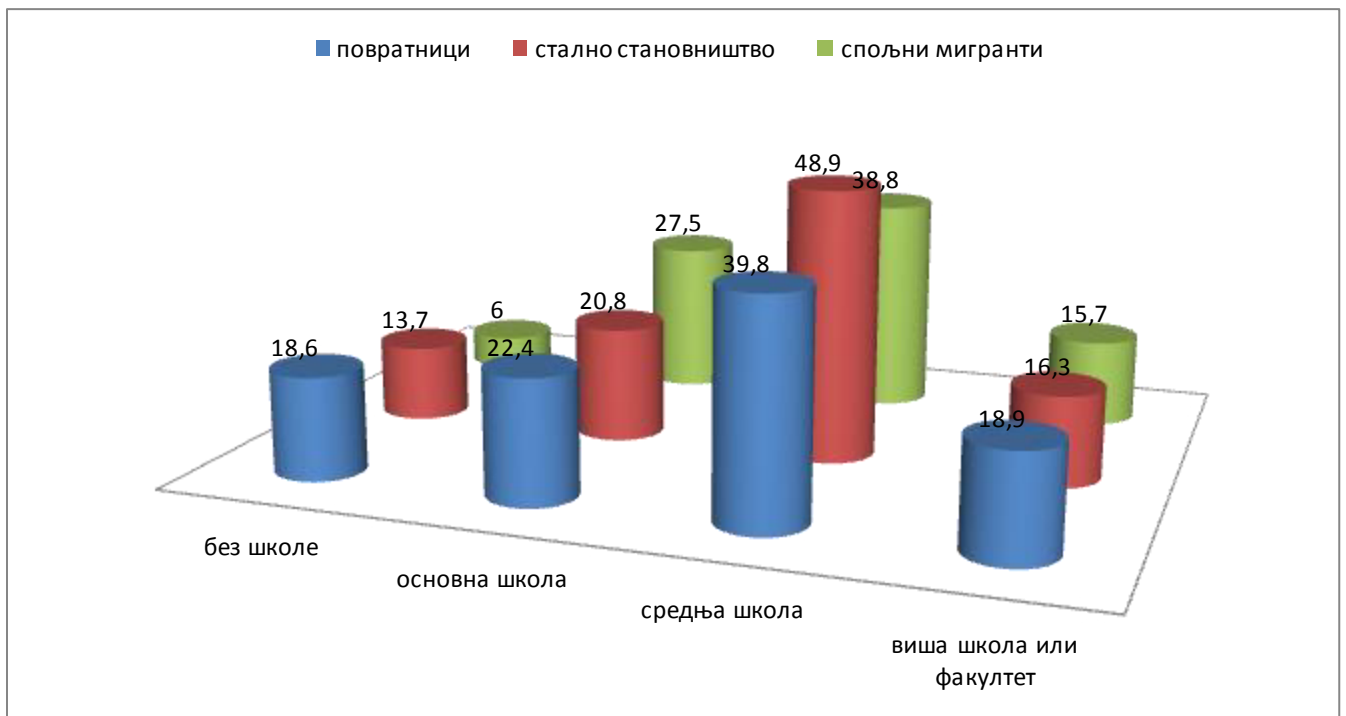

Извор: Станковић, 2014:88

У погледу образовне структуре повратника, највише их је завршило средњу школу –39,8%, затим следе повратници који имају завршену осмогодишњу школу – 22,4%, затим високообразовани са уделом од 18,9% који имају скоро једнаки удео као повратници са незавршеном основном школом – 18,6% (Графикон 8). Удео нешколованих повратника је знатно виши међу повратницима, него у сталном становништву (13,7%) и спољним мигрантима (6%). Разлог се проналази у томе што су нешколовани повратници претежно били учесници првог масовног миграционог таласа 1960-их и 1970-их, када су развијене западноевропске земље исказале потребу за нешколованом радном снагом која ће обављати послове једноставних занимања (Станковић, 2014:84). Када упоредимо удео повратника са основном школом њихов удео од 22,4%, је виши од удела становништва овог степена образовања у сталном становништву -20,8%, а нижи од удела у популацији сталних миграната који износи

27,5%. Повратници са средњом школом са уделом од 39,8% су нешто изнад удела лица са завршеном средњом школом у популацији спољних миграната, али доста испод њиховог удела у сталном становништву која износи 48,9%. На крају, уделом од 18,9% повратника са завршеном вишом школом или факултетом у укупној популацији повратника, они предњаче и у односу на удео високообразованих у сталном становништву – 16,3% и њихов удео у популацији спољних миграната – 15,7%.

Графикон 8. Образовне структуре повратника, спољних миграната и сталног становништва

Извор: Станковић: 2014:86.

Према подацима Пописа 2011. лица која су се из иностранства вратили у Србију су као разлог најчешће наводили породичне разлоге са уделом од 59,4%, а чак 14,6% је навело посао као разлог повратка што може да се разуме као последица светске економске кризе, када многе државе уводе мере штедње па отпуштају раднике. С друге стране, многе мултинационалне компаније су након промене власти отвориле своја представништва код нас, што је била прилика за запошљавање домаћих кадрова. Повратници, нарочито високообразовани су захваљујући стеченом знању и вештинама

у интостранству, као и усвојеном начину пословања и радној етици овде видели добре прилике.

Неки од повратника који су у Србију дошли после 2000. су пронашли своје место у јавним функцијама и заиста добили прилику да нешто конкретно учине за своју земљу. Њихов мотив повратка је претежно била промена режима и довршење постсоцијалистичке трансформације што је помогло успостављању неког облика капитализма и прихватању либералног система вредности на који су навикли на Западу, што је све заједно пружало наду у бољи живот у Србији, али и потребу учешћа у бржем опоравку и напретку земље. Политика која је тада пропагирана од стране новоуспостављене владајуће елите и европски пут који је обећаван, а био подржан фондовима Европске уније, обећавали су напредак читавог друштва у сва три подсистема- економском, социјалном и културном. С друге стране, смена владавине фактички једне партије актуелне деведесетих година прошлог века (иако их је на политичкој сцени па и у власти увек било више) опозиционом коалицијом која је бројала више странака, долази до дисперзије моћи, чиме се, између осталог, подрива систем партијског запошљавања и, услед постојања интереса више странака (често супротстављених) отварају врата меритократији. Теоретски би то значило да водећа места бивају попуњена према заслугама, таленту, вештини, интелигенцији и другим релевантним вештинама појединаца. Ово је био значајан мотив за повратак оних који су имали знања и искуства стечених у другим условима.

Преузимање вођства на основу знања и квалификација најпре се показало у самој Влади када је премијер постао повратник из Немачке, др Зоран Ђинђић. Поред њега, у тој Влади је као министар економије и финансија био и Божидар Ђелић који се усавршавао у више земаља, а у Србију се вратио након магистратуре на Харварду. У тадашњој извршној власти је поред ових повратника било још стручњака из своје области попут др Жарка Кораћа, др Кори Удовички и других. Након избора 2003. године у Владу улазе и представници странке Г17+ која је настала трансформацијом невладине организације Групе 17, основане на иницијативу најееминентнијих економиста из Србије и Црне Горе. Њен председник и један од оснивача је био мр Млађан Динкић који је у поље политике упловио из академских кругова – пре тога је радио на Економском факултету у Београду. Мисија ове странке је била „стварање економски јаке и демократски стабилне Србије која ће постати лидер на Балкану,

спремна да прихвати европске стандарде и способна да очува и заштити све најбоље из сопствене традиције и културе“ (Г17, архива⁴⁴). Поред председника странке, односно раније НВО, у њој су и остали чланови били стручњаци из своје области што је обећавало пуно у погледу остварења циљева и привлачило многе повратнике да им се прикључе. Међутим, ентузијазам постепено опада пошто је тај опоравак трајао споро, као и услед честих избора, реконструкција Владе и разних малверзација које су доспевале у медије.

Одмах након промене власти актуелне за време кризе девдесетих у Србији, многи су видели своју шансу у Србији и сматрали да ће њихова улога у друштву бити од значаја, као што је то била и улога интелектуалне елите која се школовала у иностранству крајем XIX и почетком прошлог века, о чему ћу писати у наредном делу. Међутим, услед изневерених очекивања од новоуспостављене власти, многи се одлучују да поново емигрирају. Њихово разочарење и напуштање Србије је био пример многим другим младим високообразованим грађанима да оду, што је оставило вишеструке последице на читаво друштво. При том, ситуација би била још драматичнија да није било светске економске кризе 2008. године, која је утицала на проблем проналаска добро плаћеног посла и у иностранству што је био демотивишући фактор поновне емиграције.

4.3. Миграција српске интелектуалне елите током XIX века

Миграције високообразованог становништва из Србије нису феномен који се први пут јавља у савременом свету. Оно што је чињеница јесте да су оне масовније у односу на неки ранији период, што је последица с једне стране, дешавња на овим просторима, сиромаштва, неусклађености образовног система и тржишта рада (неодговарајућа кадровска политика) и свега онога што ћу навести у контекстуалном оквиру истраживања, а с друге стране, привлачења талената од стране развијених

⁴⁴ Доступно на: <https://archive.fo/20130912223925/http://www.g17plus.rs/v2/od-a-do-s/o-nama#selection-459.0-459.229>, приступљено 20.9.2018.

држава. У „борби за талентима“ развијене западне земље воде миграциону политику која је врло привлачна за високообразоване кадрове из земаља у развоју и неразвијених земаља. Одговарајуће стипендије које су обично праћене и одличним условима рада, врло су привлачне за академце који живе у земљама где транзиција друштвеног система још није у потпуности довршена, где се још увек јавља осећај небезбедности у смислу неразрешених односа са суседним државама, затим осећај небезбедности властите егзистенције у смислу сигурних прихода и решеног стамбеног питања и тел. Посматрано из овог контекста као и уз чињеницу одласка кадрова без намере да се врате и да сарађују са Србијом, феномен миграција може бити заиста застрашујући. Међутим, уз одговарајуће политике читава ситуација се може посматрати као добит за све учеснике – од појединца који мигрира, државе дестинације па и државе порекла. Да је тога била свеснија политичка елита XIX века него савремена, сведоче истраживања историчара и социолога који су феномен школовања кадрова у иностранству описивали као неопходну развојну стратегију тадашње власти. За разлику од данашње ситуације где су миграције талената углавном одговор на стратегије развијених земаља, српска држава у својим зачецима је сама стипендирала своје људе и мотивисала их на повратак. Међутим, оно што се може приметити из приказа миграција кадрова из тог доба, а што је слично са савременом Србијом, јесте неретко лоше прихватање у друштву након повратка.

Када посматрамо друштвено историјски контекст српске државе с почетка XIX века, можемо рећи да се она тада налазила у својим зачецима – прво у виду неформалне па онда формализоване аутономије после Другог српског устанка (1815). У то доба Србија је неко време подсећала на обичну османлијску провинцију где су велики део власти од турских паша и бегова преузеле домаће старешине које су се понашале на отомански начин, па је систем умногоме функционисао као и раније. Пошто је власт преотео од Турака, кнез Милош је дуго настојао да је не организује на савремен европски начин, већ по узору на отоманске великаше, односно да је сву задржи у својим рукама (Гавриловић, 1912:290-293). Ипак, с протоком времена ствари су се постепено мењале. Чак и тадашњи самовласни врховни српски кнез, колико год да је био човек старог источњачког кова, увидео је нужност свеколике европеизације Србије.

У таквим околностима све више је до изражаја долазила, и на крају и од стране доносиоца одлука била препозната, потреба за образованим људима. Једним делом она је била задовољавана привлачењем Срба из Хабзбуршке монархије – где је већ увелико постојао грађански и интелектуални слој нашег народа – али то није било довољно. Стога је кнез Милош одлучио да почне да шаље талентоване младе људе из Србије на школовање у иностранство. Додуше, у том почетном периоду то се још радило повремено и стихијски, а не систематски и континуирано. Школовање у иностранству државних питомаца отпочето је 1830. године када су шесторица младића послата у Беч и Пешту да студирају медицину, док је још неколико њих тамо послато на студије сликарства и фармације, односно у војне школе у Влашкој и Русији (Трговчевић, 2003:30).

Читава ствар је имала и једну врсту огледне димензије. Пошто је закључено да се ради о нечему што је корисно за државу а упоредо је у Кнежевини отпочео процес имплементације првог, од стране Цариграда коме је Београд још био у вазалној форми подређен, одобреног Устава („Турски устав“ из 1838), и у сладу са њим редефинирање државне управе, приступило се систематском школовању потребних кадрова у иностранству. Планско школовање младих Срба на страним образовним установама тако почиње у јесен 1839. године, када је једанаест момака послато у Русију, Француску и Аустрију. Уједно, и млади људи који су самостално кренули на школовање у иностранство, од те године почињу од државе да добијају помоћ за школовање (Милићевић, 1959: 372).

Тако је официјелни Београд почео да редовно шаље, за почетак, по неколико младића из Србије на школовање у иностранство. Амбиције су биле велике па је њихов број почео да расте, али материјалне могућности државе нису их пратиле. Отуда је 1849. године одлучено да се годишње може слати на иностране образовне установе само по два Србина. Срећом брзо се од тога одустало па се број питомаца и надаље повећавао. Средином XIX века само на страним војним академијама било је двадесетак грађана Србије, док је у складу са потребама службе свако министарство, полазећи од буџетских могућности, имало одређени број ђака у страним школама. С тим што су уз обавезу да адекватно заврше образовање, питомци имали и обавезу да се врате у земљу и раде у државној служби. У вези са тиме су пре одласка у иностранство морали да потпишу одговарајућа документа (Трговчевић, 2003:34).

Држава је наставила да шаље питомце на, углавном, реномиране европске универзитете (прво средњоевропске, а затим и западноевропске), али ма колико да се радило о импозантном броју, он ипак није био довољан полазећи од великих потреба српског друштва у кључном раздобљу његове модернизације. Држава је, пре свега, размишљала о потребама стварања школованог тзв. државно-управљачког слоја, али значајан број школованих људи био је нужан и у другим областима. У контексту потреба произашлих из модернизације тако је стално растао број студената који су на школовање одлазили у приватној режији. Њих је крајем 19. века било колико и државних питомаца. Развојем грађанског „слоја“ и јачањем привреде, и самим тиме потребе за специфичним знањима али и приватних могућности да се финансира њихово стицање, све више младих је сопственим средствима (тачније њихових породица) одлазило на студије у иностранство (Трговчевић, 2003: 39-40).

По повратку у земљу млади школовани људи су са собом уз стечена професионална знања доносили и европске политичко-друштвене идеје али и обичаје, манире, културне и животне навике. Током школовања у иностранству видели би колико је у развијеним земљама у којима су боравили све, од инфраструктуре преко културно-образовних институција, до бирократије и правног система, боље уређено него у младој и заосталој српској држави. Када су се враћали кући, зависно од својих политичких убеђења и менталитета, на неки начин су желели и настојали да допринесу бржем напретку Србије. Враћали би се са много националног полета у комбинацији са новостеченим знањима и идејама. Нема сумње да су на тим основама били важни покретачи европеизације отаџбине у коју су се враћали и где су, по правилу, заснивали породице (Јовановић, 1990:39-40).

Као део политичке, бирократске и војне, а затим и привредне, интелектуалне, културне елите, имали су прилику да дају допринос друштвеном развоју. За разлику од већине европских земаља, у Србији која је услед турског освајања имала дисконтинуитет са средњовековном државношћу, није постојала аристократија, нити релативно затворена елита која је била заснована на пореклу. У аграрном и умногоме егалитарном друштву какво је било српско, најзначајнији чинилац издвајања елите било је школовање. Она је стога суштински била отворена за оне који су се после окончаног образовања враћали у земљу (Трговчевић, 2003:39-40).

У редове елите улазили су, ниша мање од повратника, и школовани људи на Високој школи у Београду, односно од 1905. Београдском универзитету. Но, и поред стварања тих домаћих високообразованих институција постојала је и даље реална потреба за школовањем у иностранству и држава је, као што су чиниле и породице оних који су имали материјалне могућности, а увиђали значај образовања, наставила да их шаље на школовање, како се тада говорило „на страну“, било да се ради о основним студијама, усавршавањима или стицању доктората. Само 1882. године, примера ради, у иностранству је било 850 државних питомаца (Трговчевић, 2003:47-48).

Из њихових редова, као и оних који су у приватном аранжману боравили на страним универзитетима на разним видовима школовања, регрутовани су истакнути српски лекари, правници, инжењери, политичари, официри и припадници других занимања од значаја за функционисање друштва. Србија их је, углавном, дочекивала раширених руку и отварао им је широм врата за професионални, а неретко и политички ангажман. Међу нашим повратницима из тог времена поменућу тек неколико до данас најпознатијих: Јован Цвијић, Милутин Миланковић, Михајло Петровић Алас, Стеван Стојановић Мокрањац, Николај Велимировић, Живојин Мишић, Милан Грол, Владимир и Слободан Јовановић.

Да не би све деловало идеално, а није тако било, треба још нагласити и то да није све увек ишло глатко у вези са односима између учених људи повратника и средине у коју су се враћали. И те како је долазило до сукоба и трзавица, а најупечатљивији је био онај између првих генерација Срба из Србије школованих у иностранству, које је народ прозвао „Паризлије“ и учених Срба из Аустрије који су се доселили и радно ангажовали у Србији („Немачкар“). То није примарно био сукоб, условно речено, два школована „клана“ за функције у администрацији и политичким структурама. Био је то и сукоб две идеологије. „Паризлије“ су, по правилу, прихватили либералне идеје и хтели су да их преседе у Србију, док су „Немачкари“ били инспирисани аустријским просвећеним апсолутизмом (Павловић, 2008:77).

Те и друге идеолошке и клановске поделе, наше сујете и интересне игре, што се и до данас, можда још у већој мери, одржало представљале су отежавајуће околности за интеграцију повратника и њихово позиционирање на положаје како би на најпогоднији начин учествовали у друштвеном прогресу. Али, ако ово занемаримо, они су генерално добро прихватани, па чак и боље него у наше време. Са своје стране

школовани Срби у иностранству су настојали и успели да дају велики допринос напретку отаџбине. И једно и друго је вредно да нам послужи као инспирација за деловање у садашњости.

Крајем XIX и током XX века било је већих егзодуса српског становништва, о чему је било речи у делу о формирању српске дијаспоре, међу којима је свакако било и високообразованих. Што се тиче дестинација оне су пратиле кретања српског становништва које припадају и другим образовним структурама. Многи научници су се у потпуности интегрисали у друштво дестинације, а многи од њих су постали и светски познати попут Михаила Пупина и Николе Тесле па тако постали прави симбол из зеље из које су потекли. Након Другог светског рата, ако изузмемо политичке мигранте међу којима је свакако било и високообразованих, велики број дипломаца је одлазио у иностранство са намером да се врати и (уколико им није сметала комунистичка идеологија са свим својим циљевима) заједно са интелектуалном елитом овде раде на унапређењу знања у свим гранама науке. Међутим, са распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, што је био почетак нестабилности на овим просторима, намера повратка приликом напуштања земље све ређе је постојала. Разлози „куповине карте у једном правцу“ у потпуности произилазе из целокупног друштвеног контекста који уједно представља и контекстуални оквир анализе обрађених података.

4.4. Успостављање контекста анализе емпиријског истраживања

За разумевање карактеристика савременог српског друштва у оквиру којег се и анализира тренутна и потенцијална улога високообразованих повратника у партнерству Србије и њене дијаспоре, кључна су четири периода кроз која је оно прошло од почетка XX века до данас. Реч је о периоду државног социјализма карактеристичном за бившу Југославију, затим о етапи блокиране постсоцијалистичке трансформације, периоду одблокиране трансформације и периоду консолидације капиталистичког поретка карактеристичном за савремену Србију.

Етапа југословенског социјализма започела је одмах после рата и трајала све до пада Берлинског зида 1989. године када је започело урушавање социјалистичких режима у свим источноевропским државама и њихово постепено укључивање у светски капиталистички поредак. Истовремено са урушавањем социјалистичког начина управљања долази и до распада СФРЈ, које је праћено крвавим сукобима на нашим просторима.

У првим годинама након Другог светског рата, комунисти, који су из рата изашли као војни победници, долазе на чело савезне државе иако не уживају већинску подршку (Антонић, 2004:24). Ипак, основ њиховог легитимитета представља визија индустријски развијеног и праведног друштва, а та визија је сасвим у складу са преовлађујућим егалитарним духом у Србији, као и са идејом „народне“ и „заштитничке“ државе. Још у првим годинама успостављања њихове владавине долази до већег одлива нашег становништва, највише бораца, и то углавном са територија где су Срби аутохтоно становништво (Крајина, Лика, Кордун, Банија, Херцеговина и Босна). Поред тога што је за овај период карактеристично да су државу напустили Срби ван Србије, њега карактерише и емиграција припадника антикомунистичких покрета који одбијају да се врате и након пада комунистичког режима.

Општа национализација привреде која је подразумевала стављање под државно власништво све производне имовине (осим оне која припада ситним сељацима и ситним занатлијама) поред тога што је узроковала нестанак читавих друштвених слојева становништва, омогућила је новим властима да знатно повећају улагања у индустрију. То је Југославију довело до пута убрзане индустријализације. Већ 1948. године дошло је до сукоба југословенског комунистичког вођства са совјетском номенклатуром што је омогућило да се у земљи развију неке особене карактеристике овог система. Одмах након сукоба са Информбироом и СССР-ом, Југославија запада у озбиљну друштвену и привредну кризу која првенствено представља последицу побуне сељака услед уништавања ситног сељачког поседа и стварања задруга. Схватајући геополитички значај Титовог сукоба са Стаљином, Југославију су помогле западне државе, првенствено Америка, док су наше власти, како би и убудуће осигурале њихову помоћ почеле да одређене институционалне и легитимацијске обрасце обликују у противставу према одговарајућим карактеристикама совјетског режима. Резултат јесте стварање аутохтоног модела југословенског самоуправног социјализма са

елементима тржишта, релативно либералним режимом и извесном отвореношћу према Западу (Лазих, 2011).

Растућа економска и политичка отвореност према западним државама омогућила је како релативно слободну размену робе и идеја („либерални“ југословенски социјализам пружао је простор за изражену друштвену критику у областима науке и културе, праћену ниским степеном репресије), тако и слободније кретање становништва преко националних граница. Емиграције нашег становништва у овом раздобљу биле су првенствено мотивисане економским разлозима. Чак и у овом периоду за који важи извесна врста економског благостања јавља се значајан проценат незапослености, али су и примања иако виша него у другим социјалистичким земљама, била знатно испод примања у западним државама. Из Србије, односно СФРЈ, емигрирали су углавном појединци са радничким занимањима подстакнути стратегијама за побољшање материјалног положаја сопствених домаћинстава. Ови исељеници су тражили послове и насељавали се највише на територије Немачке, Аустрије, Француске, Белгије, Швајцарске и Шведске. У овим земљама, уз прекоокеанске државе као што сам и навела, и данас се налази највећи број наше дијаспоре. Значајан проценат ових исељеника, међутим, након одласка у пензију или још раније, када је уштеђевина довољно порасла за покретање властитог бизниса, вратио се у Србију.

Ова отвореност према државама Западне Европе и америчког континента, као и специфичност југословенског социјализма била је разлог уверења да ће Југославија лако и брзо проћи кроз период трансформације ка капиталистичком уређењу. *Постсоцијалистичка трансформација* представља процес „реинтеграције средњоевропских и источноевропских земаља у капиталистички (светски) систем“ (Лазих, 2005:122). Она подразумева усвајање демократских вредности и институција као и оживљавање тржишних механизма. Овај процес, упркос очекивањима, у Србији је текао веома успорено. Оно што је у овом периоду општих структуралних промена било специфично за нашу земљу, јесте то што је политичко економску доминацију задржао режим који је директно произашао из претходне владајуће групације, а последица тога је било блокирање овог процеса. *Блокирана трансформација* подразумева „друштвено кретање током којег је тотализовани друштвени монопол, у социјалистичком поретку владајуће колективно-власничке класе, замењен узајамно

подржаваном економском и политичком доминацијом у основи исте друштвене групације, чији је циљ био да се одложи већ започето успостављање тржишне економије и политичког такмичења“ (Лазих, 2005:123). Тај период обележен је изузетно тешком економском и политичком ситуацијом, међународном изолацијом и санкцијама, као и ратовима на нашим просторима. Поред присилног кретања становништва углавном у оквирима граница бивше заједничке државе, овај период карактерише и одлив великог броја високообразованог становништва који, мотивисан напуштањем ратног подручја и подизањем животног стандарда, одлази из Србије. Највећи удео у нашој висококвалификованој дијаспори имају управо појединци који су земљу напустили баш у овом периоду.

Деблокада процеса постсоцијалистичке трансформације започиње победом опозиционих снага на локалним изборима 1996/7, а завршава се 2000. године колапсом Милошевићевог режима (Лазих, 2005). Већ крајем 1995. године, потписивањем Дејтонског споразума којим је окончан рат у Босни и Херцеговини, дошло је до укидања санкција, што је значило отварање земље према Западу. То је аутоматски олакшало иселјавање из земље, које је и даље подстакнуто углавном лошим животним стандардом у Србији. Ситуација у земљи се поново погоршава након бомбардовања земље од стране чланица НАТО, да би се код народа поново родила нада након свргавања Милошевића са власти крајем 2000. године. Окончавањем његове деценијске владавине, Србија је брзо враћена у међународну заједницу, санкције су у потпуности укинуте, а почиње и да пристиже новчана помоћ. Нова политичка власт у Србији за циљ је имала „нормализовање“ капиталистичког поретка у земљи. То је значило: „стабилизацију политичког система (увођењем правила коректног политичког такмичења), учвршћивање правног система, осигурање институционалних гаранција за тржишну регулацију економије и укључење у међународни институционални (економски, политички, правни и културни) поредак“ (Лазих, 2014:25). Међутим, иако су нове власти радиле у прилог успостављања такмичарских (релативно фер и слободних) избора и наметања одржавања капиталистичке идеолошке хегемоније у културном подсистему, у Србији се препознавало одступање од идеално-типског капиталистичког поретка (коме су најближе најбогатије земље Запада). То се највише препознаје у нашем економском подсистему. Иако је економија, упркос опстанку значајног државног сектора, трансформисана у претежно тржишну и све снажније

интегрисана у међународне токове (нарочито у банкарском сектору који је скоро у целини у страном власништву), држава поред регулацијске још увек има директну економску улогу. Ово одступање од класичног модела капиталистичког поретка у дуготрајном процесу његовог достизања у литератури се назива *консолидацијом капиталистичког поретка* (Лазих, 2014).

Упркос оваквом одступању Србије од савремених трендова држава центра, она је, нарочито у првим годинама након пада Милошевића, ипак наишла на битно измењен став Запада у односу на крај прошлог века. То се огледало у промењеном ставу, првенствено чланица Европске Уније које су примењивале „стратегије прикључивања“ Србије и пружале новчану помоћ намењену за подршку унутрашњим променама. Поред тога, све више страних инвестиција и међународна трговина доста су утицали на побољшање животног стандарда једног дела становништва. Међутим, „обичан човек у Србији остао је незадовољан“ (Антонић, 2004:33) услед изневерених очекивања у вези са поправљањем квалитета живота и достизањем нивоа из времена Титове владавине. Привреда се споро и тешко опорављала, што је утицало и на опстанак релативно тешких услова живота, нарочито ако се пореде са периодом југословенског социјализма или актуелним стандардом на Западу. Оваква ситуација је погоршана након 2008. када је наступила светска економска криза, која се у Србији одразила у виду драстичног смањивања стране помоћи и инвестиција, раста незапослености и сиромаштва, као и гомилања приватних и јавних дугова (Лазих, 2014:27).

Друштвена ситуација у Србији након 2000. године, двоструко је утицала на миграторне процесе високообразованог становништва. С једне стране, подстакнути насталим обећавајући променама многи припадници високообразоване дијаспоре су се вратили у земљу са циљем пружања подршке њеном будућем просперитету. Њихово укључивање у трансформацијске процесе, као што сам горе и навела, потврђено је учешћем неких од припадника ове групације у власти. Међутим, још увек присутни проблеми унутар административног и правног система, неразвијене политике према повратницима, као и поменути још увек релативно тешки услови живота подстакли су неке од њих да поново напусте земљу. Такође, оваква ситуација као и постојећи проблеми у образовном систему, представљају „push“ факторе данашњег иселјавања младог образованог становништва. Напуштање Србије, поред тога, подстакнуто је

имиграционим политикама развијених држава, које, као стратегију учешћа у „борби за таленте“ првенствено стварају програме који мотивишу, углавном стипендијама, ову популацију да промене земљу становања. Тако, иако почетак овог века карактерише велики број повратника спремних да учествују у довршавању одавно започетих процеса, српска високообразована дијаспора је и даље бројна и непрекидно добија нове чланове емиграцијом наших младих стручњака (Мојић и Петровић, 2013). Не тврдим да би њихова мобилизација (дијаспоре преко повратника) око горућих проблема и потреба нашег друштва, аутоматски Србију приближила развијеним Западним земљама, али мишљења сам да укључивање њиховог капитала може деловати у правцу убрзања економског, научно-технолошког и културно-друштвеног напретка и обезбедити поверење и подршку држава у којима се дијаспора налази.

4.5. Миграције високообразованих грађана српског порекла и јавни дискурс

Одлазак младог високообразованог становништва је, нарочито након окончања трансформацијских процеса и посебно после кризе 2008, врло ревносно испраћен од стране медија. Пре тога се о емиграцији стручњака слабо писало из разлога што је овај феномен остао у потпуности у сенци политичких дешавања, ратова, измене државних граница, побуне интелектуалне елите и свега онога што је наведено у контекстуалном делу. Чак и након 2000. године, феномен „одлива мозгова“ се није чинио као нарочито атрактиван за медије и тешко се могу наћи текстови који се тиме баве. „Незанимљивост“ ове теме на почетку новог миленијума последица је окупираности надом у достизање европског стандарда, затим црпљењем тада доступних фондова, као и нестабилношћу владајућих елита које су се од пада Слободана Милошевића до успостављања актуелне власти чак пет пута мењале. Непостојање или бар невидљивост текстова у српској штампи је условило и да се анализа дискурса односи само на новинске чланке објављене након 2008. године, односно након 2010. године. Чланци су објављени у различитим медијима, а ја ћу их набројати хронолошким редом, почевши од најраније објављеног:

1. *База имена први корак за повратак*, Данас, 1.6.2010. аутор: Катарина Живановић⁴⁵
2. *Алармантно: 149.065 стручњака напустило земљу*, Press Online, 8.8. 2010. аутор: Александар Митић⁴⁶
3. *Нострификација диплома препрека за повратак младих*, Нови Магазин, 6.11.2011. аутор: И. Ј. (није објављено пуно име и презиме)⁴⁷
4. *Збогом памети!*, Време, број 1093 15.12.2011. аутор: Јелена Јоргачевић⁴⁸
5. *Шта кочи повратак младих стручњака?* РТС, 28.9.2013. аутор није наведен⁴⁹
6. *Памет оде у неповрат*, Новости, 25.6. 2015. аутор: Д. Стојановић и И. Мићевић⁵⁰
7. *Србију за само шест година напустило чак 27.500 високообразованих талената*, Блиц, 5.10.2016. аутор непознат⁵¹
8. *Зашто људи одлазе из Србије?* Deutsche Wele, 15.11.2017. аутор: Ивица Петровић⁵²
9. *Образовани годишње „однесу“ милијарду евра одлазећи из Србије*, Политика, 17.10.2018. аутор: Бранислав Радивојша⁵³
10. *Одлив мозгова, прилив дознака*, Политика, 4. 11.2018. аутор: Јована Рабреновић⁵⁴

⁴⁵ Видети на: <https://www.danas.rs/drustvo/baza-imen-prvi-korak-za-povratak>, приступљено, 10.12.2018.

⁴⁶ Видети на: <http://www.pressonline.rs/info/politika/128564/alarmantno-149065-strucnjaka-napustilo-zemlju.html>, приступљено 10.12.2018.

⁴⁷ Видети на: <http://www.novimagazin.rs/vesti/nostrifikacija-diploma-problem-za-povratak-mladih>, приступљено 10.12.2018.

⁴⁸ Видети на: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1108586&print=yes>, приступљено 10.12.2018.

⁴⁹ Видети на: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1384556/sta-koci-povratak-mladih-strucnjaka.html>, приступљено 10.12.2018.

⁵⁰ Видети на: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:554324-Pamet-ode-u-nepovrat>, приступљено 10.12.2018.

⁵¹ Видети на: <https://www.najstudent.com/vesti/srbiju-za-samo-sest-godina-napustilo-cak-27.500-visokoobrazovanih-talenata-48446>, приступљено 10.12.2018.

⁵² Видети на: <https://www.dw.com/hr/za%C5%A1to-ljudi-odlaze-iz-srbije/a-41376526>, приступљено 10.12.2018.

⁵³ Видети на: <http://www.politika.rs/sr/clanak/414940/Odliv-mozgova-priliv-doznaka>, приступљено 10.12.2018.

⁵⁴ Видети на: <http://www.politika.rs/sr/clanak/414940/Odliv-mozgova-priliv-doznaka>, приступљено 10.12.2018.

11. *Трагедија пред нашим очима*, Пешчаник, 12.11.2018. аутор: Огњен Радоњић⁵⁵

Оно што се прво може приметити јесте чињеница да се много мање пише о повратницима, него о високообразованој дијаспори и потенцијалним миграцијама студената. Могући разлог је потреба да се више говори о губицима које друштво подноси него о добитку које има од својих грађана, било да су остали у земљи или су се након извесног времена боравка у иностранству вратили. То се може разумети или као маркетиншки начин борбе против владајуће елите тако што се указује на негативне стране система, или као одраз менталитета нашег народа који увек у први план истиче негативне стране актуелних феномена. Стога, први утисак након читања ових текстова јесте да наши стручњаци својим одласком (који постаје све масовнији) чине велику штету читавом друштву и да је важно уложити велике напоре како би се створили услови за њихов повратак. Ни један од чланака не говори о коришћењу капацитета дијаспоре на даљину, већ као једино решење приказују повратак. Оно што се још може приметити, јесте да су приликом писања о овој теми новинари неизоставно консултовали стручњаке, па је и очекивано да се обради сваки сегмент горе постављеног теоријског оквира заједно са статистичким подацима о којима се и дан данас може само спекулисати. Тако поред статистике, наведени чланци анализирају мотиве одласка и повратка, добитке односно губитке од дијаспоре, али само посматрано кроз финансијске дознаке и на крају дају предлоге политика одговорним државним актерима.

Прво ћу кренути од *статистичких података*. Текст из јуна 2010. године у први план ставља потребу за прављењем базе података о високообразованој дијаспори, што су, према речима саговорнице Наде Драговић, тадашње помоћнице Министра за науку и технолошки развој, одговорни актери из њеног ресора и препознали и да је „приступило изради базе података наших научника у иностранству као и успостављању 'чвршће везе између њих и научника у земљи“ (Данас, 1.6.2010). И они у Министарству, као и медији и академски кругови, користе податке о којима се спекулише, а које најчешће наводи проф. Владимир Гречић користећи при том изводе које даје Светска Банка. Тако, Драговић о броју наших научника у иностранству каже

⁵⁵ Видети на: <https://pescanik.net/tragedija-pred-nasim-ocima/>, приступљено 10.12.2018.

да „према студији професора Владимира Гречића са Института за међународну политику и економију, Србију је деведесетих година напустило око 17.000 дипломаца. После 2000. године емиграција је смањена. Отишло је око 2.000 високообразованих, али је тренд одласка и даље присутан“, па додаје запажање проф. Гречића да је „структура емиграната промењена у последњих 20 година и да су земљу углавном напуштали образовни млади људи“ (Данас, 1.6.2010). Два месеца касније се на порталу Press Online наводи (додуше само у наслову и без наведеног извора) прецизан податак да је 149.065 стручњака напустило земљу (Press Online, 8.8.2010).

Годину дана касније недељник Време објављује које место Србија заузима у свету по одласку стручњака: „Према подацима Светског економског форума, Србија је по одливу мозга на 139. од 142 места. Од целог света иза ње су остали још Бурунди, Алжир и Хаити. Судаћи по подацима која је дала заменица УСАИД-а у Србији, претпоследњи смо. Иза нас, само је "боља" поменута афричка земља Гвинеја Бисао. Истраживање Студентске уније Србије показало је да 27,7 одсто студената после дипломирања планира да заувек напусти земљу“ (Време, бр.1093, 15.12.2011). Према подацима изнетим у чланку који представља извештавање са научног скупа „Одлив мозга: узроци и последице по национални развој и идентитет“ који је одржан у Нишу, а који је објављен у Новостима у јуну 2015. ништа се није променило, Србија је на светској ранг листи поново претпоследња, једино испред Гвинеје Бисао: „Према проценама појединих стручњака, пре 20 година око два одсто младих је трајно напуштало Србију, док их данас чак 15 одсто купује карту у једном правцу. Зато нас је Светски економски форум ставио на неславно 141. место од рангиране 144 државе према капацитету да задрже младе и талентоване људе. Према капацитету да привуче таленте, Србија је претпоследња од 144. државе. Није за утеху - иза нас је само Гвинеја Бисао“ (Новости, 25.6.2015).

Наредне, 2016. године, у медијма, конкретно Блицу, се поново јављају подаци које потписује проф. Гречић који упозорава да „годишњи број емиграната из Србије поприма галопирајући раст“ (Блиц, 5.10.2016). Позивајући се на податке Организације за економску сарадњу и развој (ОЕЦД), аутор текста наводи и следећу табелу:

Табела 3: Број високообразованих грађана који су напустили Србију по годинама

Година	Број емиграната
2007.	27.000
2009.	27.000
2011.	33.000
2012.	39.000
2013.	45.000
2014.	58.000

Извор: Блиц, 5.10.2016.

Према проценама проф. Гречића које су изнете у наведеном тексту „процент високообразованих међу емигрантима из Србије је између 12 и 15 одсто. То значи да је само у 2014. Србија у најбољем случају изгубила скоро 7.000 најталентованијих, а у периоду од 2007. до 2014. чак 27.500! Колике су бројке за ову и прошлу годину можемо само да ишчекујемо са зебњом“ (Блиц, 5.10.2016).

Од ове процене да 15% до 20% исељеника чине високообразовани, одступају резултати истраживања потенцијалних миграција „Групе 484“ У тексту „Алармантно: 149.065 стручњака напустило земљу“ који је објављен на порталу Press Online, 8.8.2010. Тања Павлов, заменик директора организације „Група 484“, која је водила ово истраживање покушавајући да прикаже *профил потенцијалног мигранта* каже да „Србију углавном желе да напусте младе особе од 15 до 24 године, а да је мање оних који имају до 39 година. Најмање има оних који су завршили само средњу школу јер је већина миграната високообразована. Заправо, са степеном образовања расте и степен жеље за исељењем из земље. Жељу да напусте Србију подједнако имају и жене и мушкарци. Чак 24 одсто високообразованих и 33 одсто испитаних магистраната и доктораната размишља о исељењу из Србије. Профил емигранта изгледа овако: највероватније је ученик, студент, незапослен или ради изван непосредне производње. Није још основао породицу, премда не живи сам. Вероватније је из Београда, а мање је вероватно да је из руралне средине или из Војводине. Нема стамбени простор и земљу, углавном је без прихода или има лични доходак у вредности од 8.000 до 18.000 динара. До Другог светског рата мигранти у потрази за бољим животом били су углавном најсиромашнији и најмање образовани. Међутим, садашњи потенцијални мигранти су

образованији људи из градова који одласком на Запад желе да реше егзистенцијално питање. Истраживање о профилу потенцијалног мигранта показује да су они веома бројни. Зато би талас емиграције који прети имао катастрофалне последице по земљу“ (Press Online, 8.8.2010). Ни један други текст се није бавио профилем потенцијалних миграната.

Ове последице по Србију, како у истом тексту истиче Тања Павлов, се огледају у томе што би „њихово иселјење смањило проценат активног радног становништва, које већ годинама има опадајући тренд. Будући да су због младости и образовања конкурентни на тржишту рада и адаптабилнији, спремнији су за успешнију интеграцију у земљи дестинације и мање мотивисани за повратак у Србију“ (Press Online, 8.8.2010). Према речима Горана Пенева које наводи Блиц од 5.10.2016. емиграција младих је само још један од негативних трендова који су погодили Србију. Поред тога, Пенев прво издваја чињеницу да нас више умире него што нас се рађа! У Србији је између 1992. и 2013. године преко 550.000 више умрло него рођено. Ако претпоставимо да се тренд наставио и до ове године, наша земља је изгубила становника колико их има цела Црна Гора! Само је Бугарска испред Србије по негативној стопи прираштаја у Европи“ (Блиц, 5.10.2016). Друго, Пенев истиче да Србија трпи последице и „дугогодишње економске кризе! Ризик од сиромаштва - дефинисан као део становништва који живи са мање од 60 одсто просечног прихода у земљи - у Србији износи чак 25,6 одсто. Сваки четврти становник!“ (Блиц, 5.10.2016).

Последице по Србију у смислу економских губитака, показују два текста из 2018. један објављен у Политици у октобру и други у новембру на порталу Пешчаник, док текст објављен у новембру у Политици говори у прилог финансијских добитака од високообразоване дијаспоре. У тексту који је у Политици изашао у октобру, аутор Б. Радивојша користећи изјаве проф. Бауцала, износи „тачну“ рачуницу новчаног губитка који Србија трпи одласком високообразованих грађана. Према изјави саговорника „само за образовање студента до дипломирања који се школује о трошку државе, потребно од 30.000 до 35.000 евра“ (Политика, 17.10.2018). Рачунајући губитак на микро нивоу, односно рачунајући колико породица уложи у образовање студента, он каже и да је реална претпоставка економисте и професора Владимира Гречића да породица издваја за дете 30 одсто прихода, што је у нашем случају месечна сума од 210 евра. Кад се ових 210 евра помножи с 12 месеци, а затим с 25 година (до завршетка

факултета), долази се до износа од око 60.000 евра, колико породица укупно уложи у свог најмлађег члана“ (Политика, 17.10.2018), да би на нивоу државе рачуница указала да „један свршени дипломац у Србији кошта око 100.000 евра. ... Колико је то укупан, у новцу исказан губитак, тешко је израчунати, али ако се из Србије током године исели од 30.000 до 60.000 људи, од којих је четвртина високообразованих, то значи да годишње само на исељавању високообразованих губи милијарду евра“ (Политика, 17.10.2018). Кад се говори о губитку и добитку земље дестинације долазимо до тога да „када се наш дипломац одсели на Запад, тада је богата држава добила стручњака уз своје минималне трошкове, док је сиромашна Србија и у финансијском и у кадровском минусу“ (Политика, 17.10.2018).

Двадесетак дана касније у истом листу се објављује чланак који посматра високообразовану дијаспору из друге перспективе – као најбољу инвестицију Србије. При томе, ауторка се осврће само на новчану добит, занемарујући, односно уопште не помињући друге врсте капитала које поседује ова популација. Наводећи податке Народне Банке Србије, ауторка каже да је од наше дијаспоре у првих осам месеци 2018. године, у земљу стигло 2,8 милијарди евра, „што је 20,8 одсто више у односу на исти период претходне године. По основу регистрованих дознака стигле су 1,2 милијарде евра, док је процењена вредност нерегистрованих дознака, ван банкарских рачуна и брзог трансфера новца, износила око 1,1 милијарду евра. Прилив је релативно стабилан и његово учешће у бруто домаћем производу креће се на нивоу од око осам одсто, што очекујемо и у овој години – кажу у централној банци“ (Политика, 4.11.2018). Овај податак је ауторки потврдио и проф. Гречић који је при томе истакао да дознаке од високообразованих нису на завидном нивоу из разлога што са собом одводе и своје породице, али, позивајући се на примере других држава каже да се ипак тај прилив новца не може занемарити: „Истраживања показују да је просечан појединачни ниво дознака мањи код миграната са вишим степеном образовања, па се не може рећи да се одлив мозга може компензовати њиховим високим дознакама. Али то не значи да су девизне дознаке високостручних и квалификованих миграната занемарујуће, поготово оних на привременом раду. Истраживања показују да готово половина (45 одсто од укупног броја) индијских лекара који раде у Великој Британији шаље део својих зарада у земљу порекла, а тај део у просеку је износио 16 одсто њиховог прихода“ (Политика, 4.11.2018). Једини проблем је што сав тај новац оде у потрошњу, па се милијарде не

виде: „За стручњаке, проблем је како се дознаке користе. Добро је, каже Гречић, што дознаке доприносе повећању опште потрошње становника и смањују стопу сиромаштва, али је лоше што се веома мали део улаже у проширење материјалне основе рада и што се повећава зависност српског друштва од рођака и пријатеља из дијаспоре. Само мали проценат дознака користи се за штедњу и отварање нових радних места, као што су мале производне пословне фирме“ (Политика, 4.11.2018).

На овај чланак је после нешто више од месец дана жустро реаговао проф. Радоњић на порталу Пешчаник подвлачећи прво разлику између дознака и инвестиција како би побио тврдњу да је дијаспора наша највећа инвестиција. У ту сврху, аутор каже: „дознаке нису и не могу бити инвестиција. Оне су милосрђе ограниченог века трајања (доћи ће доба када наши мигранти више неће имати коме да шаљу новац) које се користи за потрошњу, великим делом производа које су, између осталих, произвели наши мигранти у иностранству (хроничан дефицит рачуна роба и услуга платног биланса). Инвестиције подразумевају одрицање од потрошње ради изградње капиталне базе са циљем повећања будуће производње и потрошње. Дакле, ефекти потрошње се троше у садашњости, док се ефекти инвестиција очекују у будућности. Ту се налази и кључна разлика између богатих и сиромашних земаља – богате су окренуте будућности, а сиромашне садашњости и прошлости“ (Пешчаник, 12.11.2018). Позивајући се и на текст који је раније објављен у истом листу, аутора Б. Радивојше а који смо анализирали, Радоњић настоји да упореди губитке и добитке од високообразоване дијаспоре. Када су рачунати финансијски губици одласком високообразованих, дошло се до броја од неких милијарду евра, што сам горе и навела. Међутим, Радоњић наводи да тиме нису обрачунати тзв. опортунентни трошкови, односно потенцијални приход појединца да је радио уместо што је студирао. Узимајући и то у обзир, аутор долази до рачунице да је Србија њиховим одласком „на годишњем губитку у износу од 600 мил. USD (3,5 – 4,1 млрд. USD)“ (Пешчаник, 12.11.2018). Користећи се закључцима студије *People on the Move: Global Migration's Impact and Opportunity* коју је издао McKinsey Global Institute, а према којој су у 2014. земље порекла у виду дознака од стране миграната примиле 8,7% глобално креираног БДП-а, Радоњић је, примељујући то на Србију, израчунао да смо на губитку од 5,2 милијарди долара. Ако се томе дода и раније израчунатих 600 милиона USD губитка, долазимо до цифре од 5,8 милијарди USD губитка за Србију, што је 14% укупног БДП. Ако се томе

додају и губици од пропуштених инвестиција услед одлива радне снаге, тај проценат драстично расте. Свему томе Радоњић додаје и губитак људства од 80.000 годишње (негативан природни прираштај удружен са емиграцијом) и, остављајући по страни новчане губитке, закључује да је „Губитак људи непроцењив и не може се ничим компензовати. Посебно не дознакама“ (Пешчаник, 12.11.2018).

Неоспорно је, дакле, да Србија губи одливом свог становништва и то је чињеница која ником није промакла без обзира на поврмени дискурс који форсира прилив дознака од дијаспоре. Из тог разлога се врло често у медијима обрађивала тема *разлозима, односно мотивима који покрећу „одлив мозга“*. У тексту „Зашто људи одлазе из Србије“, уз консултацију са Владимиром Петронијевићем, директором НВО „Група 484“, аутор врло опсежно наводи мотиве стручњака да напусте Србију: „Свакако су економски мотиви доминантни када је реч о (е)миграцији у западне земље, али у случају Србије постоји и читав низ додатних мотива који збуњују – како ширу јавност, тако и политичаре. 'Ви с једне стране имате одлазак високообразованих кадрова, који у одласку виде прилику да професионално напредују, али и да финансијски осигурају своје породице', каже за DW Владимир Петронијевић, директор невладине организације Група 484. Али, иако су економски мотиви примарни, они нису једини, наглашава Петронијевић. 'Људи су незадовољни квалитетом живота у Србији у неком дубљем смислу. Пре свега су незадовољни једним системом вредности који се не мења на овим просторима, а наметнут је још деведесетих година, када су многе ствари које су требале бити на дну – испливале на површину. Једноставно, људи траже један уређен систем у којем се живот одвија на један нормалан начин,“ (Deutsche Wele, 15.11.2017). Економиста, Милан Ковачевић у истом тексту томе додаје: „Ако бисмо додатно покушали превести ту врсту незадовољства на свакодневни језик, могло би се рећи да је људима преко главе јурњава за везом и познанствима поводом сваког животног проблема – од уписа детета у вртић до посете лекару. На све то се наслања погрешан систем вредности у ономе што је у Србији остало од културе, а на крају читавог тог ланца се налази напредовање по политичкој линији, или једноставно један „партократски“ систем у коме је животни и професионални успех везан искључиво за страначку припадност. Таква ситуација је пре свега у јавном сектору, иако тога има и у приватном сектору који је настао из процеса приватизације. Ви имате власт која се само брине да контролише медије, а онда у таквој ситуацији немате ни притисак од народа

да се то промени. А онда у неким секторима попут медицине, из којег је рецимо велики број одлазака у Немачку, имате кадровска постављења која изазивају револт код запослених, јер није ријеч о стручњацима који су у врху своје професије. Све се то може убројити у разлоге за одлазак" (Deutsche Wele, 15.11.2017). Сличне мотиве као и Петронијевић, наводи Тања Павлов прикључујући и факторе привлачења у земљи дестинације: „фактори привлачења у другим земљама првенствено су везани за посао. То су могућност запошљавања, боље плаћен посао, могућност напредовања на послу и посао у складу са квалификацијама. Оно што још привлачи Србе у друге земље света су и боља перспектива, могућност школовања и усавршавања“ (Press Online, 8.8.2010).

Како год било, стручњаци који су консултовани у наведеним чланцима се слажу да би за државу боље било да размисли о томе како да их привуче и усмери њихове потенцијале у развој. Према анализи, за то постоје два начина: сарадња са дијаспором на даљину и стварање услова за повратак. „Уместо кукњаве, време је да се дефинише однос државе, универзитета, Академије наука и других институција према појави одлива образованих стручњака у које је друштво уложило велика средства“ каже проф. Љубиша Митровић за Новости, 25.6.2015. Он додаје и да поред реалних људских и финансијских губитака „њихов одлазак не треба спречавати, већ искористити. Потребно је направити социјалне мреже, друштвени капитал, који ће повезати стручњаке и научнике у дијаспори, који ће омогућити размену знања, али и довођење инвестиција на ове просторе. Мора бити промена и у домену фискалне политике“ (Новости, 25.6.2015). Имајући на уму и повратне миграције, проф. Митровић додаје „да држава мора да направи стратегију у којој ће се дати одговор на питање како да се садашњи губитак са одливом мозга претвори у добитак у наредном периоду са њиховим повратком“ (Новости, 25.6.2015).

Из претходно наведеног чланка, који је настао као извештај са скупа “Одлив мозга: узроци и последице по национални развој и идентитет”, следи неопходност креирања нових и ревидирања старих државних политика које се тичу миграција, а које би за циљ имале ефикаснију и ефектнију мобилизацију ресурса дијаспоре. Дакле, како проф. Гречић то на другом месту каже: „Није проблем у томе што одређени број стручњака одлази у западне земље јер су услови за рад знатно бољи, плате веће и социјални стандард на вишем нивоу. Спорно је што држава (не) ради оно што је у њеној моћи да их врати, да задржи оне који хоће да остану као и да спречи даљи

интелектуални егзодус....“ (Време, 15.12.2011). У другом тексту он каже да би ради тог циља „Србија морала да превазиђе слабости као што су низак ниво БДП-а и улагања у истраживање и иновације, одсуство стратешког управљања, мали број истраживача у привреди, одсуство механизма за сарадњу науке и привреде, као и мали број патената и техничких решења“ (Блиц, 5.10.2016). Међутим, из НВО „Група 484“ примећују да „напори државе Србије да утиче на тај процес и да евентуално смањи број одлазака, нису баш велики. А нису велике ни српске могућности, јер говоримо о земљи у којој је просечна плата негде око 400 еура. Миграције су једноставно неминован процес, а такође није могуће једноставно забранити неке да оде тамо где постоји потреба за његовим знањем и способностима“ (Deutsche Wele, 15.11.2017).

Више него што се говори о некој сарадњи са дијаспором на даљину, у штампаним и електронским медијима, конкретно чланцима које сам анализирала, аутори се баве повратком као за Србију најбољом опцијом. Након што аутори констатују да је одлив незаустављив, траже мишљење стручњака и актера о опцији повратка. Тако је за потребе писања текста „Збогом памети“ (Време, 15.12.2011) Јелена Јорговић разговарала са директором Математичке гимназије Срђаном Огњановићем. Повод за разговор је био позив ђаку математичке гимназије, једном од највећих математичких талената у свету, Теодору вон Бургу да школовање настави у иностранству, највероватније на Оксфорду. Образлажући своју одлуку да оде, вон Бург је изјавио да није задовољан односом Србије према младим талентима као и да је финансијска подршка Србије углавном долазила лошијим ученицима од њега. Додао је да му није битна плата, већ услови рада. Саговорник је изнео податак да у последњих неколико година од 100 матураната ове гимназије 30 најбољих школовање настави ван земље. "Када би се по завршетку студија враћали, био би то огроман потенцијал за Србију. Држава, међутим, не показује интересовање за њих. Сигуран сам да би се многи вратили кад би им понудили нормалан живот и посао" (Време, 15.12.2011).

Према мишљењу самих повратника или оних који су у време настанка текста још увек били у дијаспори, да би они допринели српском друштву, важно је да се испуне одређени услови. Александар Јаковљевић, повратник из Сједињених Америчких Држава, у интервјуу за РТС каже да само тражи да му се пружи шанса да ради: "Нико од наших студената не тражи да им се нешто да на сребрном тањиру. Желим прву прилику, да имамо прилику да радимо, да имамо прилику да стварамо“

(РТС, 28.9.2013). За потребе писања истог текста на порталу РТСа контактиран је и студент Универзитета у Риму Бојан Аранђеловић који каже да је отишао у иностранство како би стекао светско знање и вратио се у Србију где би покушао да то знање уновчи. Међутим, овај млади таленат каже да новац није пресудан већ осећај националног идентитета исказаног кроз љубав према својој земљи: "Али тај моменат не преовлађује код нас. И код нас је прва ствар љубав према Србији, допринос развоју овог друштва" (РТС, 28.9.2013).

У осталим чланцима истичу се још два услова повратка:

Прво, успостављање меритократије и расписивање „фер“ конкурса за запошљавање у научним институцијама – у интервјуу за Време (15.12.2011), потенцијални повратник из Лондона говори о проблемима са којима се сусрео и због којих се није вратио у Србију. Саговорник је завршио четворогодишње студије Факултета политичких наука у Београду за три и по године, са просеком 9,57. Након тога, стекао је звање мастера на Лондонској школи за економију (ЛСЕ), где је уписао докторске студије. Сада је предавач-асистент на основним студијама на ЛСЕ-у. У септембру, Факултет политичких наука у Београду расписао је конкурс за избор асистента за ужу научну област – политичка економија и финансије. Слободан се јавио на конкурс. Комисија, са професором ФПН-а Драганом Веселиновим на челу, донела је одлуку да Изборном већу предложи другог кандидата. Што само по себи не би било спорно да тај други кандидат по траженим критеријумима није лошији од скоро свих осталих који су се на конкурс јавили, да није студирао основне и мастер студије укупно 12 година и да не говори ниједан страни језик. Читав случај би прошао глатко да се једна чланица комисије није побунила и дала своје "издвојено мишљење", а Слободан Томић послао приговор. На следећем заседању изборног већа, крајем децембра, знаће се да ли ће проћи "први пик" комисије.... Повучена искуствуством свог саговорника, ауторка текста закључује „одомаћена академска пракса у Србији да се запослени бирају по личним симпатијама и да се на различите позиције постављају "своји људи", ма који да је мотив тог субјективног одабира, вероватно да је један од главних разлога због који је Гвинеја Бисао једина земља у свету која лошије стоји од Србије по одливу мозга“ (Време, 15.12.2011).

Други, најчешће навођен услов повратка је и олакшана процедура нострификације дипломе: "Чак и ако кажемо да је нострификација по себи нешто

сасвим у реду, поставља се питање зашто траје толико, некад и више од године? То је буквално ствар која може да се реши за мање од један дан. Као да је то неки државни механизам који треба да отежа повратак. Људи који хоће да се врате не траже никакав посебан третман, на крају нема ни потребе за тим, већ само фер конкурсе и нормалан третман на раду", каже Слободан Томић, саговорник у Времену (Време, 15.12.2011). Ово је приметио и Срђан Срећковић, тадашњи Министар вера и дијаспоре који је за портал Нови магазин „оценио да је једна од највећих препрека за повратак Срба из дијаспоре процес нострификације диплома. ... Неопходна је подршка других ресорних министарства и релевантних академских институција како би тај процес био убрзан“ (Нови магазин, 6.11. 2011).

Сви чланци, који (да нагласим!) консултују стручњаке (углавном проф. Гречића и чланове НВО 'Група 484') говоре о великом одливу високообразованог становништва што има велике последице на Србију – и економске и културне и демографске. Што се статистике тиче, бројеви наших миграната се и не слажу у потпуности, али, то је и очекивано пошто нема званичне и прецизне статистике, што сам и говорила када сам приказивала податке нашег Републичког завода за статистику. Што се тиче профила потенцијалног мигранта, он је изнет у само једном чланку (Press Online, 8.8.2010) и ослања се на податке истраживања које је спровела „Група 484“. Према овим подацима, реч је о младој особи из градске средине са великим уделом оних који су стекли високо образовање. Новинари, као и стручњаци који су били саговорници, слажу се у погледу одбијајућих фактора које препознају углавном у економији, вредносном и друштвеном систему и условима за рад. С друге стране су привлачећи фактори који се огледају у бољем економском стандарду и пословним окружењем. Јасно је да Србија трпи велике губитке, према Радоњићу од 5,8 милијарди америчких долара, мада се некад због дознака то и не чини тако. Да би се овај губитак, као и демографски и културни губици надокнадили, држава мора да створи повољну климу за сарадњу са дијаспором и за повратнике. Држава је тога свесна, што доказује и Срђан Срећковић који и био један од одговорних актера, али и разне Стратегије и Акциони планови које је Влада доносила а које се тичу групације којом се бавимо. Анализа ових докумената је тема наредног дела.

4.6. Миграције високообразованог становништва и јавна политика

Препознавање миграција стручњака као велики губитак у сваком смислу (демографском, образовно-научном и економском), односно као потенцијални добитак за земљу порекла, показује се у укључивању овог феномена у стратешка државна документа. У којој мери је то учинила Република Србија, размотрићу на овом месту анализом неких кључних Стратегија које би требало да препознају дијаспору и повратнике као важног партнера у остварењу циљева. Све стратегије које су донете у периоду од 2001, као и акциони планови њихове примене доступне су на сајту Владе Србије⁵⁶, и према областима деловања се могу поделити у седам група:

1. Привреда и финансије
2. Инфраструктура (информационе и комуникационе технологије, енергетика, саобраћај)
3. Пољопривреда, шумарство, животна средина
4. Запошљавање, социјална питања и здравље
5. Просвета и наука, омладина и спорт
6. Јавна управа, судство и људска права
7. Одбрана и спољна политика

Све стратегије које се директно и насловом односе на феномен миграција уопште су следеће: *Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2015. до 2020. године; Стратегија реинтеграције повратника по основу споразума о реадмисији; Стратегија супротстављања илегалним миграцијама у Републици Србији у периоду од 2009. до 2014. године; Стратегија борбе против трговине људима у Републици Србији и Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону.* С обзиром на тему којом се овде бавим, релевантна би била само последње наведена стратегија тако да ћу само њу опширније представити. Уз то, осврнућу се на још неке стратегије које се тичу услова заустављања одлива младих талената, а које би, ако би биле доследно и у континуитету примењиване могле да зауставе апсолутни губитак у смислу умањења тзв. push фактора у земљи, затим продуктивног подстицања

⁵⁶ Видети на: • http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

мобилности талената која би била корисна и за Србију, као и подстицања сарадње са дијаспором на даљину и евентуалног повратка. Конкретно мислим на *Стратегију развоја образовања у Републици Србији до 2020. године*, *Стратегију научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године* – *Истраживање за развој*, *Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године*, *Програм званичне статистике за период од 2016. до 2020. године*, *Национална стратегија запошљавања за период 2011-2020. године*, *Стратегија подстицања и развоја страних улагања*, *Стратегија за подршку развоју малих и средњих предузећа, предузетништва и конкурентности за период од 2015. до 2020. године* и *Национална стратегија одрживог развоја*.

Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону

Стратегија је усвојена у јануару 2011. године са циљем „одређивања правца очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре, као и матичне државе и Срба у региону“ (стр. 1). Подстицај за доношење овог документа су „жеља да се обједине све снаге једног народа, буђење националне свести, покушај да се помоћ дијаспоре искористи за потребе унутрашње и спољне политике, а такође и економског развоја земље, настојање да се оствари историјско помирење разних делова истог народа итд“ (стр. 1). Циљ је обезбеђивање „адекватних материјалних, социјалних и политичких услова за успешан развој и очување српског језика, ћириличног писма, културе и идентитета наших држављана и сународника који живе и раде изван граница Републике Србије“ (стр. 3). Може се, наиме, рећи да је Република Србија донела стратегију која усмерава активности у циљу стварања повољних услова у земљи у свим подсистемима друштва, при чему је основ јединства и напретка национални идентитет. Моја претпоставка је да је циљ стратегије овако дефинисан са намером да национални идентитет буде стожер умрежености дијаспоре, Срба који живе у Србији и у региону и мотивациони фактор даље сарадње која се, како је горе наведено, првенствено огледа у економском развоју и стварању добре слике о Србији у земљама дестинације и окружењу.

Поред тога што се у документу дефинише ко спада у српску дијаспору, где живе Срби у региону и какав је њихов положај у земљама резиденције, стратегијом се

врши пресек досадашњих правних оквира који се односе на ову популацију и анализирају се друштвено-економски услови који стоје на путу адекватној сарадњи Срба у Србији и оних који живе ван ње. Такође, доносиоцима стратегије је видна чињеница да „наша дијаспора представља огроман, а недовољно искоришћен људски, политички и економски потенцијал“ (стр. 4). У стратегији стоји и да је „сарадња са матичном државом далеко испод потреба и дијаспоре и матичне државе и испод могућности које би та сарадња отворила за јачање односа и просперитет за обе стране“ (стр. 4). Конкретно, „за Србију, као земљу у транзицији и кандидату за чланство у Европску унију, улога дијаспоре је од изузетно великог значаја. Економске и културне везе припадника дијаспоре, њихова знања и искуства рада и живљења у земљама Европске уније и у другим западним земљама могу да дају велики допринос бржем путу ка Европској унији“ (стр. 5). Миграције високообразованог становништва се у документу препознају као проблем за Србију за који она сама преузима одговорност из разлога што су овде „могућности запошљавања веома мале, а услови за рад и напредовање су далеко испод услова у развијеним земљама Запада“ (стр. 5).

У стратегији се исказује свест о томе да је „данас кључна одредница националног богатства способност остваривања нових знања, идеја, иновација и технологија, чија је претпоставка стварање људског капитала и располагања њиме“ (стр. 10). Како би Србија то обезбедила, стратегијом се постављају два циља – први је пружање шанси високообразованој дијаспори да поделе знање са земљом порекла и да у њу инвестирају, а други је да задржи своје студенте у земљи. На даље се у стратегији каже „али, услов свих услова јесте друштвено – економски и институционални опоравак матичне државе (развој образовања, тржишта, правног и политичког система, финансијског сектора, запослења, социјалне заштите, здравства). То су најзначајнији предуслови који би могли да успоре даље миграционе токове ка Западу. Један такав механизам су и програми „циркулације стручњака“, који омогућавају професионалцима, професорима и научницима да неко време проведу у иностранству у водећим компанијама и на универзитетима“ (стр. 9).

Стратегија, уз све приговоре који јој се могу упутити, ипак показује да је препознала значај хуманог капитала за развој земље. Лутајући мало између потребе да задржи стручњаке, преко потребе да их шаље на усавршавање (као што је Кнез Милош радио у XIX веку) да би се онда вратили, а можда и остали па помагали земљи „на

даљину“, доносиоци стратегије ипак исказују свест о потребним мерама „које теже да искористе хумани капитал дијаспоре за развој матичне државе“ (стр. 9). Ради тога, би требало испунити неке услове које доносиоци стратегије препознају у бази података стручњака који су се одселили, стварање услова за њено умрежавање, увећање потенцијала и улагање у земљу, а за „остваривање горе наведених циљева неопходна је међуресорна сарадња свих министарстава у Влади и других државних органа. Министарство за дијаспору у том смислу треба да буде „сервис“ за пријем и обједињавање идеје, а потом и њихово иницирање ка ресорним министарствима, а потом ка Влади“ (стр. 10).

Већи део стратегије је усмерен на постављање циљева у односу са дијаспором и мере њиховог остваривања. Према наведеном, циљеви су следећи (стр. 15 – 18):

1. Позиционирање Србије као матичне државе свих њених држављана који живе у иностранству, Срба у региону, као и припадника српског народа исељеника са територије Републике Србије и из региона и њихових потомака
2. Боља искоришћеност капацитета наше дијаспоре и Срба у региону у подстицању економског и привредног развоја Републике Србије
3. Боља искоришћеност капацитета наше дијаспоре и Срба у региону у јачању научног, технолошког, културног, просветног, спортског и другог развоја земље
4. Подршка дијаспоре у интегративним процесима Републике Србије, пре свега кроз припрему за улазак у Европску унију, помоћ при укључивању у европске интеграције, али и у развијању бољих однос у региону
5. Побољшање угледа Републике Србије:

Што се тиче мера за остваривање циљева, једина мера за успостављање стабилног партнерства Србије и дијаспоре и Срба у региону независно од социо-економских карактеристика која је детаљније објашњена и посебно одвојена јесте очување националног идентитета. Све остале су само набројане, а ја ћу овде навести само оне које се тичу високообразованих чланова дијаспоре. Наиме, у циљу усмеравања капацитета дијаспоре у научни, технолошки, културни и просветни развој, доносиоци стратегије наводе следеће мере (без ширег објашњења начина њиховог спровођења):

- мотивисати српске професоре из расејања да предају на универзитетима у Републици Србији;

- мотивисати српске научнике у дијаспори да много активније раде за своју матичну државу;

- у сарадњи са ресорним министарствима и другим институцијама радити на изради плана за коришћење знања и вештина на даљину високообразоване радне снаге која је отишла из Републике Србије (стр. 17).

Након доношења ове Стратегије донесен је и Акциони план њене примене. Међутим, ако имамо у виду да је некадашње Министарство вера и дијаспоре које је и било водећи актер у доношењу ове Стратегије, 2012. године деградирало на Канцеларију за сарадњу са дијаспором, а од 2014. је значај овог ресора опао још и више, када Канцеларија бива стављена под кров Министарства спољних послова, онда су и очекивања реализације постављених циљева и мера остала нереална.

Стратегија развоја образовања у Републици Србији до 2020. године

Однос према образовању је веома важан фактор за сарадњу са миграционом високообразованом популацијом. Ова стратегија којом се дефинишу циљеви на том пољу усвојена је у октобру 2012. године. На самом почетку творци ове Стратегије износе уверење о неопходности повећања обухвата, квалитета и ефикасности система образовања које би ишло у корак са европским системом образовања како би се обезбедила већа и боље плаћена запосленост, а тиме и смањила емиграција високообразованих кадрова. У самој стратегији стоји да пример развоја земаља Европске Уније указују „да је Србији потребан веома промишљен, организован и квалитетан систем образовања јер је то један од кључних услова за развој Републике Србије ка друштву заснованом на знању способном да обезбеди добру запосленост становништва. Ове околности упозоравају да би, у супротном, Република Србија остала на европској периферији, слабо конкурентна, мало привлачна за инвестирање у секторе који стварају већу нову вредност, изложена даљој емиграцији талентованих и креативних и са утихнутим капацитетима за развој демократског и правичног друштва. Те околности траже хармонизацију система образовања у Републици Србији са европским простором образовања“ (стр. 6).

Као важан корак у напретку образовања у Стратегији се истиче и мобилност за коју се сматра да је неизоставан елеменат иновација, предузетништва и развоја високог образовања уопште из разлога што утиче на повећање квалитета наставе и истраживања, компетенције наставника и студената што све даље утиче на ефикасније радно ангажовање. Мобилност је наведена још на самом почетку Стратегије где се износе опште мере и опредељења чија је сврха савладавање препрека модернизације српског високошколског образовања – подстицање мобилности је 14. мера и гласи: „Ради усавршавања и развоја, интернационализовати активности универзитета кроз заједничке студијске програме, међународне истраживачке пројекте и мобилност студената, наставника и истраживача“ (стр. 27). На мобилности се инсистира на свим нивоима високог и за сваки од њих је предвиђен одређен број конкретних активности.

Међународна отвореност и мобилност се посебно истичу као неопходна мера за улазак у европски простор образовања, а у оквиру ње се истичу следеће активности (стр. 125 – 126):

1. Све институције система високог образовања у Србији уско сарађују са одговарајућим институцијама Европског простора високог образовања као јединственог образовног и истраживачког простора Европе;
2. Установе високог образовања ће, ради свог усавршавања и развоја, интернационализовати своје активности кроз заједничке студијске програме, међународне истраживачке пројекте и мобилност студената, наставника и истраживача;
3. Политику мобилности у високом образовању засновати на различитим мерама којима се обезбеђује финансирање мобилности, доступност инфраструктури, потпуно признавање резултата студирања и подршка током студирања, а иностраним студентима омогућити ефикасно одобрење студентских виза и решавање других питања значајних за њихов живот у Републици Србији (здравствена заштита, смештај, исхрана и друго);
4. Могућности за мобилност креирати у сва три циклуса високог образовања, у структури студијских програма и програма за стицање заједничких диплома с иностраним универзитетима, и обавезати високошколску установу да сваком студенту издају уз минималну

надокнаду Додатак дипломе на енглеском или неком другом светском језику;

5. Што пре сасвим конкретизовати политику обавезног усавршавања наставника (кроз пост-докторске боравке) и студената-доктораната на страним универзитетима;
6. Акредитовати, по посебној процедури, студијске програме који се нуде иностраним студентима (на енглеском, неком другом светском језику или на српском);
7. Високо образовање у Републици Србији има потенцијал да својим квалитетом и капацитетима привуче велики број студената из окружења јер за већину студената не постоје језичке баријере, а за коришћење те могућности треба организационо и финансијски подржати области образовања у којима већ имамо задовољавајући конкурентни статус, односно она у којима ће се тај статус тек развити;
8. До 2020. године формулисати и спровести сасвим конкретне политике, акције и мере којима се побољшава конкурентност и препознатљивост српског високог образовања, услед чега се као последица овакве политике очекује побољшање положаја универзитета из Републике Србије на кредибилним међународним ранг листама или у региону и привлачење већег броја иностраних студената.

У Стратегији је прецизирано у којој мери и у ком трајању је важно подржати мобилност – одлазак студената на студије у земље Европског простора треба подржати у трајању од једног семестра до једне године. Поред тога, треба настојати да буде укључено најмање 10% иностраних студената на основним и мастер студијама, а докторске студије треба развијати тако да најмање 10% студијских програма буде заједничко са иностраним универзитетима, најмање 10% студијских програма буде на енглеском или неком другом језику и да сваки пети студент учествује у програму мобилности.

Што се тиче одласка наших талената у иностранство, она је у Стратегији приказана као слабост досадашњег образовног система, док је стратегија привлачења на универзитетима у окружењу препозната као главна опасност домаћем образовном

систему. Доносиоци стратегије пружају и два решења за заустављање „одлива мозга“, односно подстицање повратка наших студената који су се одселили, а то су:

1. Оснивање пословних инкубатора при високообразовним институцијама ради комерцијализације идеја наставника и студената
2. Формирање центара истраживачко-образовне-привредне изврности

Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године – Истраживање за иновације

У складу са претходно наведеном стратегијом и овде се као главна мисија поставља укључивање националног истраживачког система у европски истраживачки простор који кроз развој иновација доприноси економском расту, друштвеном и културном напретку, подизању стандарда грађана и квалитету живота. У том духу је постављена и визија Стратегије: „У року од пет година наука у Републици Србији биће заснована на систему који подржава изврност у науци и релевантност за економски развој, конкурентност привреде у Републици Србији, као и развој друштва у целини“ (стр. 1).

Анализирајући тренутно стање у науци као и примену претходне Стратегије чије се важење завршило 2015. године, доносиоци ове Стратегије, примећују следеће (стр. 3):

1. Изврност научних истраживања и њихова релевантност за економски и друштвени развој земље и друштва у целини нису довољно подржани системом финансирања истраживања;
2. Не постоје одговарајући финансијски инструменти, нити институционални оквир за повезивање науке са привредом и јавним сектором;
3. Систем управљања научним и иновационим системом није довољно делотворан а слаба је координација рада релевантних институција и различитих заинтересованих страна;
4. Постоји недостатак одговарајућих људских ресурса у научно истраживачким организацијама, привреди, јавном сектору, и не постоје дугорочне мере за решавање овог проблема;

5. Иако постоје програми за подршку међународној сарадњи, наука у Републици Србији није у потпуности интегрисана у Европски истраживачки простор и недовољан број научника учествује у међународним пројектима.

Економија и друштво морају закорачити у ново поље развоја, базираног на науци и у окружењу које стимулише привредно-технолошке и социокултурне иновације како би Република Србија побољшала своју конкурентност на глобалном нивоу. У складу са тим се поставља и општи циљ Стратегије: „унапређење ефикасности и ефективности научноистраживачког система што ће омогућити:

– стварање нових знања, развој нових и унапређење постојећих технологија, решавање сложених друштвених и економских проблема и дефинисање привредне специјализације земље;

– образовање висококвалитетног истраживачког кадра који ће бити у стању да својим знањем и научноистраживачким радом ствара нове вредности, осмисли и генерише економски и укупни друштвени развој“ (стр. 3).

Како би се постигли циљеви, као и визија и мисија Стратегије, одређују се и шест посебних циљева (стр. 4):

1. Подстицање изврности и релевантности научних истраживања у Републици Србији;

2. Јачање повезаности науке, привреде и друштва ради подстицања иновација;

3. Успостављање ефикасног система управљања науком и иновацијама у Републици Србији;

4. Осигурање изврности и доступности људских ресурса за науку и привреду и друштвене делатности;

5. Унапређење међународне сарадње у домену науке и иновација;

6. Повећање улагања у истраживање и развој путем јавног финансирања и подстицања улагања пословног сектора у истраживање и развој.

Ови циљеви подразумевају стварање другачијих повољнијих услова за рад научника који би у исто време имао далекосежне повољне ефекте на привредни развој. Такви услови у којима се наука вреднује а истраживачи добијају задовољавајући друштвени и материјални статус, број истраживача који одлазе у иностранству би

временом постао мањи, а Србија би истовремено postala привлачна за повратнике и истраживаче из иностранства.

Миграције научника и истраживача су директно укључене у ову Стратегију. Прво, када се анализирају предности, слабости, могућности и опасности у оквиру постојећег научног и иновационог система Србије, одлазак талената се поставља на сам врх опасности по овдашњу науку. Затим у делу који се односи на подршку предузећима (технолошки и пословни инкубатори, spin-off компаније и научни и технолошки паркови) и иновацијама наглашава се да је то важно између осталог и као начин задржавања младих у земљи пошто се тако иницирају нова радна места. Значај миграционог феномена се и истиче као важан у осигурању научне изврности услед тога што је за остварење овог циља важно постојање људских ресурса. Хумани капитал се према Стратегији може обезбедити на више начина – прво, подстицањем повратка младих истраживача који су докторирали на страним универзитетима, затим укључивањем повратника на пројекте од општег интереса и давањем да руководе мањим пројектима.

Значај дијаспоре је посебно наглашен. Прво се наводи мапирање српске научне дијаспоре и давање почести знаменитим Србима из дијаспоре: „Формираће се јединствена база података о српским научницима и професорима у свету, подстицаће се формирање удружења академске дијаспоре у земљама где је дијаспора бројна. Подржаће се акције којима се обележавају годишњице везане за знамените научнике српског порекла“ (стр.15). даље, наводи се да ће Министарство за науку и технолошки развој предузети специјалне мере за интегрисање у образовни и научни систем наших афирмисаних научника из дијаспоре тако што ће их укључити у све нивое студија, затим у саветодавна тела и комисије и процес рецензије националних пројеката. При томе, ако желе да се врате и своју каријеру наставе у Србији, биће им омогућено да учествују и руководе пројектима од општег националног интереса. У Стратегији се показује и отворен став према доласку истраживача друге националности и ради тога су предвиђене бројне олакшице. Укључивање научника из дијаспоре, страних истраживача и висока мобилност домаћих истраживача представљају неке од показатеља успеха у области планирања људских ресурса у науци (стр. 16).

Ова стратегија је донета у фебруару 2015. године. Још у Уводу се наглашава да извршна власт препознаје „младе и њихову посебну и важну улогу у друштву. Млади су садашњост и будућност друштва, ресурс иновација и покретачка снага развоја друштва. Због тога је неопходно континуирано и систематско улагање у развој младих и успостављање партнерског односа младих и државе како би се повећало активно учешће у друштву, подстакла друштвена интеграција и обезбедила укљученост младих у развој омладинске политике“ (стр.1). Остваривање овог циља уз побољшање економског стандарда, вероватно би значајно смањило одлазак младих из земље, што би дугорочно имало веома добре последице по демографску и економску слику Србије. Занимљиво је да је ова Стратегија настала као сумирање одговора свих заинтересованих страна. Поред тога што је у њеном настајању учествовало више стручњака, консултовано је и више хиљада младих. Наиме, узете су у обзир екстерне евалуације претходне Националне стратегије за младе и урађена је секундарна анализа различитих истраживања о младима у Србији са циљем да Стратегија буде заснована на емпиријској евиденцији.

Под младима се овде мисли на популацију изеђу 15 и 30 година, међутим овако дефинисана категорија је неадекватна из више разлога, па би је требало редефинисати на популацију узраста од 19 до 35 година. За то постоји више разлога (Бобић и други, 2015: 27; Рашевић, 2015):

1. У Србији су млади веома дуго зависни од породице порекла и све се касније осамостаљују. У односу на вршњаке са Запада, транзиција младих у одраслост у Србији значајније касни, чак за десетак година у односу на, рецимо, младе у Данској, Холандији, итд.
2. У нормативном и вредносном погледу, Србија припада тзв. профамилистичком културном кругу Медитерана и Јужне Европе, са јаким породичним социјалним мрежама током читавог живота појединца односно породичног животног циклуса (Томановић, и други, 2012). Репрезентативно анкетно социолошко истраживање процеса одрастања у Србији (Томановић, и други, 2012) показало је да се тек негде око 35. године довршава сепарација од родитеља и преузимање социјалних

улога (мерено кроз завршетак школовања, прво запослење, улазак у брак, рађање, стамбено одвајање), при чему су за младе у Србији најважнији маркери одраслости – женидба/удаја и рађања деце, а значајно ређе каријера и професионално испуњење.

Продужено „социјално детињство“ младих у Србији и тесно ослањање на ресурсе и социјални капитал родитеља (везе, познанства, пријатеље) у разрешавању свих стратешких животних питања (запошљавање, становање, као и разне области свакодневице, у забрињавању деце, око домаћих послова), новчаних позајмица, итд., документовано је у бројним социолошким истраживањима ИСИ ФФ УБ (Томановић и др, 2012). Из тога следи да је у Стратегији доња старосна граница од 15 година сувише ниско постављена, имајући на уму социјални контекст, продужено образовање младих и социјалне норме о продуженом суживоту са родитељима. Горња граница је такође ниско зацртана с обзиром на одлагање осамостаљења младих и стандардизовану социјалну биографију, са устаљеним редоследом фаза (диплома, па посао, па женидба/удаја). Дакле, на самом почетку прегледа овог документа бих истакла да би све циљеве који су у њему поменути требало применити на популацију старости од 19 до 35 година.

У самој Стратегији је дефинисано девет стратешких циљева чије би остварење свакако утицало на смањење емиграције младих (стр. 9):

1. запошљивост и запосленост младих жена и мушкараца;
2. квалитет и могућности за стицање квалификација и развој компетенција и иновативност младих;
3. активно учешће младих жена и мушкараца у друштву;
4. здравље и благостање младих жена и мушкараца;
5. услови за развијање безбедносне културе младих;
6. подршка друштвеном укључивању младих из категорија у ризику од социјалне искључености;
7. мобилност, обим међународне сарадње младих и подршка младим мигрантима;
8. систем информисања младих и знање о младима;
9. коришћење и учешће младих у креирању културних садржаја.

Сви ови циљеви су разрађени кроз низ специфичних циљева и навођењем мера и институција које треба да их спроводе. Овом Стратегијом су утврђени и механизми реализације циљева који укључују и обавезу Министарства омладине и спорта да подноси извештај о младима Влади сваке године.

Миграционо питање је наведено једино у оквиру приказа стања у земљи у односу на други стратешки циљ. Ту је истакнуто да је велики број младих са стеченом дипломом факултета напустио земљу или да жели да је напусти и да је задатак Стратегије „да пронађе начин да младе људе мотивише да се професионално и лично усавшавају и своја знања и вештине уложе у друштвени, економски и културни напредак земље“ (стр. 16). Специфични циљеви и мере који прате овај стратешки циљ односе се пре свега на сам образовни процес, односно на садржај који одговара потребама и захтевима како појединачно тако и друштва, равноправан приступ, инклузију осетљивих група и подршку талентованим и надареним младима.

Седми стратешки циљ се тиче мобилности младих, обима њихове међународне сарадње и подршке младим мигрантима. За његово остваривање су дефинисана четири специфична циља са низом пратећих мера. Три циља се односе на спољну мобилност:

а) побољшани економски, културни и административни предуслови за мобилност младих жена и мушкараца

б) обезбеђени услови за повећање мобилности младих и унапређење њихове међународне сарадње

в) унапређена превенција и борба против ирегуларних миграција младих жена и мушкараца и подршка младим мигрантима

У Акционом плану који је донет за период од 2015. до 2017. донети су индикатори за реализацију ова три циља – број младих који је користи мере подршке, удео младих који је учествовао у програмима мобилности и међународне сарадње и број развијених програма (према: Рашевић, 2015: 68).

Програм званичне статистике за период од 2016. до 2020. године

На челу тима за доношење овог Програма је био Републички завод за статистику, а усвојила га је Народна скупштина у јуну 2015. године. Његов саставни

део је Стратегија развоја званичне статистике у Републици Србији у периоду од 2016. до 2020. године, а у оквиру ње су и наведене и конкретне активности које треба реализовати на нивоу статистике. У прегледу очекиваних резултата између осталог је наведено и успостављање статистике спољних миграција, што је јако важно у циљу мапирања дијаспоре и њихових потенцијала.

Национална стратегија запошљавања за период 2011-2020. године

Ова стратегија је за Србију јако битна из разлога што се она веома дуго бори са проблемом незапослености која је и један од важних фактора који мотивишу таленте да оду у иностранство где не само да ће пронаћи посао, већ ће то бити и боље плаћен посао и добиће могућност професионалног напретка. То је и разлог да циљ Стратегије буде дефинисан као пружање подршке запошљавању и смањењу јаза између индикатора тржишта рада у Србији и Европској унији уз коришћење Агенде за нове вештине и радна места, важног инструмента документа Европа 2020.

Миграциони феномен је директно интегрисан у Стратегију и то прво у оквиру демографских изазова. Наглашено је да се Србија суочава са свим врстама миграција: спољашњим и унутрашњим, принудним и добровољним, легалним и илегалним, миграцијама висококвалификованих и неквалификованих радника, имиграцијом и емиграцијом. При томе је приоритет дат феномену емиграције као једном од узрока депопулације, смањењу обима радног контингента становништва и популационом старењу (Рашевић, 2015:58). Посебно се истиче одлазак младих високообразованих људи у земље Европске уније из економских разлога. Оно што се поставља као посебан изазов у Стратегији, а тиче се спречавања одласка талената јесте усклађивање образовног система са потребама тржишта рада.

Миграциони феномен је укључен и у први стратешки циљ Стратегије који се тиче развоја политике запошљавања. У образложењу овог циља истакнут је значај управљања миграцијама у Србији у складу са дугорочним потребама развоја привреде и кретањем на тржишту рада. У складу са тим су неопходна нова решења која могу да укључе подстицајне имиграције млађих и образованих радника из суседних земаља. Наравно, остаје питање изводивости овог плана из разлога што српско друштво не

одскаче од друштава околних земаља, па стога и није привлачно за њихове грађане који иду даље ка Европи и САД.

Миграциони феномен је укључен и у трећи стратешки циљ који је дефинисан као унапређење институција и развој тржишта рада. У оквиру њега је иницирано законско решење које се тиче запошљавања странаца које укључује пружање информација, савета и упутстава мигрантима а све у циљу смањења илегалних миграција. Миграције се помињу и у другим циљевима у смислу да треба да буду дефинисане посебне мере за запошљавање избеглица и повратника по разним основама.

Стратегија подстицања и развоја страних улагања

Ову Стратегију је Влада Републике Србије усвојила у марту 2006. године као смерницу за стварање повољне климе и оквира за привлачење, задржавање и ширење извозно усмерених нових непосредних страних улагања у српску привреду. Разлог за доношење ове Стратегије је исти као и код других земаља у развоју „које настоје да привуку стране инвестиције, будући да оне имају важну улогу у стварању нових радних места, повећању извоза, преношењу технологије и знања о пословању, повећању конкурентности, унапређењу укупне производње и општег привредног раста и развоја“ (Рашевић, 2015:57).

Стратегија је усмерена на напредак у следећим областима:

1. реформа прописа
2. јачање институционалних капацитета и развијање сарадње на државом и општинском нивоу, како би се олакшао развој пословања
3. активности и иницијативе за унапређење конкурентности
4. развијање кампања у земљи за боље разумевање значаја страних улагања и јасно усмерени међународни маркетиншки програм.

Иако се Стратегијом истиче да Србија има пуно мана и проблема за привлачење страних инвестиција, њени доносиоци истичу и извесне предности - географски положај, природни ресурси, квалитетан образовни систем, искуство у инжињерингу/производњи и ниске цене рада. Наши стручњаци који су отишли на усавршавање и рад у иностранство нису препознати као предност у овој сфери.

Дијаспора се помиње тек у контексту институционалног оквира за спровођење Стратегије и то у смислу залагања за обезбеђивање контаката за инвеститора који би био кључ за прибављање дозвола и решења захтева везаних за прописе који се тичу оснивања и пословања њихових предузећа. при томе се истиче да је то потреба и страних улагача и српских привредника из дијаспоре. Уз то истиче се да привредници из дијаспоре могу поред улагања у привреду Србије помоћи у афирмисању сарадње са њом код људи српског порекла и код својих пословних партнера у земљама у којима живе и раде.

Национална стратегија одрживог развоја

Основни циљ Стратегије јесте да уравни тежи и споји три кључна стуба одрживог развоја: одрживи развој економије, привреде и технологије, одрживи развој друштва на бази социјалне равнотеже и заштиту животне средине уз рационално располагање природним ресурсима. Одрживи развој се дефинише као циљно оријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан, као синергијски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима.

Миграције су на више места укључене у Стратегију. Конкретно у оквиру трећег по реду националног приоритета који се односи на развој људских ресурса, истакнуто је да је потребно спречити емиграцију стручњака стварањем бољих радних услова. Истакнуто је да је SWOT анализа показала да је одлазак талената унутрашња слабост за одрживи развој у Србији. Затим, један од циљева популационе политике јесте ублажаваље тзв. „push“ фактора који утичу на одлазак високообразованог становништва и стварање повољних услова за њихов повратак односно инвестирање дијаспоре на даљину. Иако можда ово није реалан циљ популационе политике важно је што је емиграција стручњака препозната као проблем и претња за одрживи развој у Србији и да је спречавање даљег одлива становништва постављено као приоритет.

4.7. Истраживање могућности посредничке улоге повратника у потенцијалном партнерству Србије и високообразоване дијаспоре

Истраживање путем којег сам дошла до података који представљају примарни основ за тестирање постављених хипотеза и представљеног, па тиме и прихваћеног теоријског концепта објашњења савремених миграционих кретања високообразоване популације, обављено је током 2017. и 2018. године. Подаци су прикупљани путем структурираних дубинских интервјуа што је подразумевало да истраживач има директан контакт са испитаником. Резултат таквог начина прикупљања података јесте и добијање информација које нису биле унапред предвиђене, а које су доста корисне за планирану анализу, или су инспирисале истраживача да сагледа постављени феномен из неке нове перспективе. Део истраживања сам спровела сама, а део у оквиру пројекта Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника које сам као кординатор и део тима НВО „Центар за живот – да нас буде више“ спровела крајем 2018. године у сарадњи са Кабинетом министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику и Републичким заводом за статистику. Први утисак који сам стекла приликом реализације овог истраживања јесте да је релативно тешко пронаћи испитанике. Разлог налазим у дугогодишњој разочараности у друштвени систем, у недоследности примене јавних одлука, што је узроковало испољавање отпора према свему где се помињу државне политике. Друга, позитивнија страна, јесте што су потенцијални испитаници доста ангажовани, па је организација њиховог времена била „слаба карика“ приликом спровођења интервјуа. Управо ова реакција (која је била и очекивана с обзиром на искуство других истраживача) треба да буде сигнал неопходности промена односа државних актера према њима. С друге стране, морам да напоменем, управо разочараност у однос матичне државе према талентима уз наду да ће својим учешћем у истраживању допринети да се тај однос побољша, био је мотив неких испитаника да пристану на разговор. Уз то, они не само да су дали исцрпне податке неопходне за анализу, већ је разговор са њима био врло плодан у погледу анализе досадашњих препорука за креирање државних политика.

Што се тиче узорка, он је испунио унапред постављена очекивања. Наиме, учешће је узело укупно 50 испитаника, који су били подељени у групе сачињене сходно преломним дешавањима у српском друштву, али и у свету. Тако, узорак броји укупно 20 испитаника који су се у Србију вратили пре 2000. године, 15 испитаника који су дошли у периоду од 2000. до 2008. и 15 испитаника који су се вратили матици након 2008. године. Принцип овакве поделе проистиче из анализе контекста нашег друштва, али да подсетимо: 2000. година и формално и суштински представља прелазак у ново доба у смислу новог миленијума, али и (на жалост, изгледа опет формално) прелазак на другачије уређен друштвени систем који је поред одсуства ратова и међународне изолованости, обећавао демократију, либералнији однос према грађанима, као и потпуно окретање Западу који је симбол економског благостања. Вера у нову констелацију власти и политичку и економску подршку Европске уније и САД подстакла је многе таленте да остану у Србији или да се у њу врате. Међутим, пошто се ништа није драстично променило након измене састава власти у смислу економског и друштвеног напретка, оптимизам код грађана опада, а до кулминације поновног незадовољства долази 2008. године када наступа светска економска криза која је условила и смањивање страних донација и помоћи. У исто време, новонастала економска ситуација је погодила и земље дестинације наше циљне популације у смислу увођења мера штедњи које погађају стандард грађана, па се они одлучују да се врате у своју матицу. Њихове разлоге повратка у сва три периода, ставове о матици, понуђена решења за побољшање целокупног друштвеног система Србије, размотрићемо у даљој анализи прикупљених података. Пре него што томе приступимо, приказаћемо опште социо-демографске карактеристике наших испитаника.

4.7.1. Социо-демографске карактеристике испитаника

У узорку су били заступљенији мушкарци (31) у односу на жене (19), што не ремети валидност узорка пошто не сматрам да је пол уопште важан за спремност појединца да учествује у развоју своје земље. Приликом креирања узорка је, као што је

у Уводу и речено, мало измењена првобитна намера да доња старосна граница буде 30 година и спуштена је на 25 година. На ово сам се одлучила из разлога што сам током рада на терену закључила да наши млади врло често одлазе и током средње школе или одмах по завршетку овог степена образовања, па уписују и завршавају факултете у иностранству након чега се враћају у земљу уз велики ентузијазам. Стога сам увидела да је сврсисходније да доња граница у узорку буде 25 година, а горња 65 година, што је и даље оптималан период живота за спремност и мотивисаност на учешће у развоју земље. Као што је било и очекивано, већина њих није била у браку (41), при чему је 2 испитаника и 4 испитанице навело да су били у стабилној емотивној вези, да би њих укупно 4 ступило у брак током боравка у иностранству. Што се тиче деце, само два испитаника су навела да су постали родитељи пре одласка у иностранство, једна испитаница је добила дете током усавршавања ван Србије, док остали испитаници ако су и постали родитељи, то се догодило након више година од повратка.

Када је реч о друштвено-економским карактеристикама, веома мали број испитаника је радио у струци, свега 12 и то су углавном били лекари, њих 8, док су 4 испитаника радили као инжењери зашта су се и школовали. Занимљиво је да су свих 12 испитаника старији од 50 година и да су се запослили пре распада СФРЈ. С једне стране се овај податак може објаснити знатно мањим уделом становништва које је у то време било факултетски образовано, што је утицало да конкуренција за послове тог профила буде мања, али то можемо и да схватимо као последицу веће бројности становништва па отуда и већих потреба за здравственом заштитом, затим развијенијом индустријском производњом, па и донекле феноменом масовног запошљавања кадрова независно од реалних потреба што је карактеристика социјалистичког уређења. Ван струке су радила 2 испитаника, а њих 4 је обављао привремене послове, углавном су давали приватне часове, а један испитаник је радио као спортски тренер. Највише их је, чак 20, који су завршили факултет и одмах тражили начина да оду у иностранство на усавршавање, њих 5 је добило стипендију током студирања, док је 3 испитаника отишло још током ђачких дана. Србију су још у раном детињству напустила 4 испитаника, 2 су била деца дипломата, а 2 су навели да им је неко од родитеља радио у нашим представништвима великих фирми ван земље.

Што се тиче њиховог економског статуса током боравка у иностранству свега 10 испитаника није радило, па су живели или искључиво од стипендије (4), или од

властите уштеђевине (3) или су им новац за живот и школарину (ако се плаћала) донирали родитељи или рођаци (3). Највише је било испитаника који су у иностранству радили у струци, њих 23, од којих је 9 испитаника радило на факултету или институту, а осталих 14 или у болницама или тамошњим фирмама углавном као економисти. Њих 5 је у струци радило само повремено, док је 12 испитаника радило ван струке и повремене послове, углавном испод своје квалификације.

Занимљив је податак да је само 5 испитаника навело да је добило стипендију Министарства омладине и спорта – Доситеја⁵⁷, при чему ником од њих то није било довољно да покрије школарину и трошкове живота у иностранству. Један повратник из Немачке, ову стипендију помиње тек успут:

„Мој основни извор прохода за живот и финансирање студија је била плата на институту, од које сам могао сасвим пристојно да живим и да нешто уштедим. И да, да не заборавим, добио сам нашу - Доситејеву стипендију за студенте у иностранству, али она није била везана за факултет који сам студирао у Немачкој" (А. Х. 30 година, хемичар).

Слично њему, повратница из Француске наглашава да јој је стипендија Доситеја била довољна једино у комбинацији са средствима које је добијала у оквиру Еразмус програма:

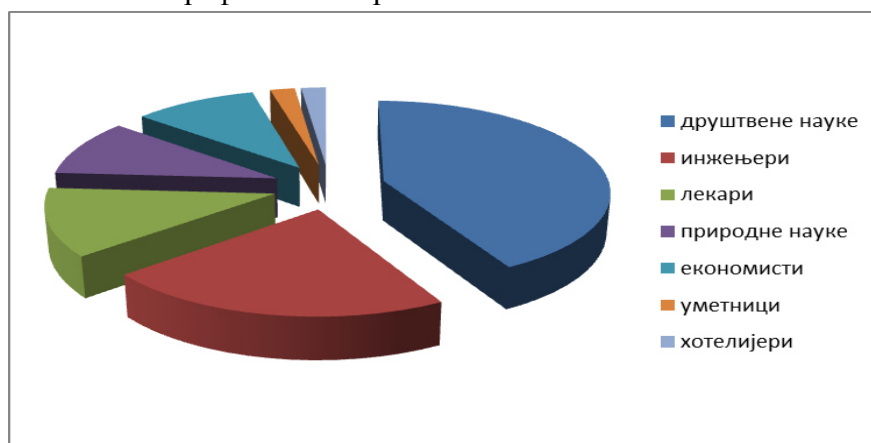
„Имала сам среће да имам две стипендије, имала сам стипендију Министарства омладине и спорта и стипендију Еразмус док сам била на Сорбони, та друга стипендија је била мала, али ми је значила. Прва наша стипендија се мало теже добија, ја сам морала доста документације да прикупим, ова друга не, много сам је лакше добила, мада се она добија по неком аутоматизму као помоћ при мобилности

⁵⁷ Стипендију Доситеја додељује Фонд за младе таленте Републике Србије, а намењена је талентованим и најуспешнијим ученицима и студентима, како у Србији, тако и у иностранству. Ова стипендија годишње награђује око 3100 ђака и студената. Како је намењена различитим узрастима и степенима образовања, постоје три конкурса: конкурс за награђивање ученика средњих школа за успехе на такмичењима, конкурс најбољих студената завршних година основних и мастер академских студија и конкурс најбољих студената студија другог и трећег степена у иностранству. Што се тиче стипендије за студирање у иностранству, стипендија се додељује студентима другог и трећег степена на универзитетима чланица Европске уније и Европске асоцијације за слободну трговину. Ова стипендија је 2017. године износила 1.250.000 динара за једну целу академску годину а предвиђено је да је добије до 500 студената. Студенти који добију Доситеју су у обавези да раде у Републици Србији најмање 5 година по завршетку студија или буду пријављени и евидентирани у Националној служби за запошљавање најмање 3 године (више о овој стипендији на сајту Фонда за младе таленте <http://www.fondzamladetalente.rs/>)

студената у Европи. Будући да сам имала две стипендије, нисма имала потребу да радим, а и нисам имала времена, будући да сам била у три државе. То је био доста стриктно организован програм, где смо доста путовали, имали доста семинара, теренског истраживања. Због бирократије, ја нпр. у Француској, све и да сам хтела, нисам могла да радим јер то њихов закон не дозвољава. У принципу приликом добијања стипендија нисам имала неких проблема. Мали проблем сам имала приликом конкурсања за Еразмус стипендију⁵⁸. Ја сам била друга, на такозваној резервној листи, па сам била у дилеми да ли да идем у иностранство или не. Ипак сам отишла, али врло брзо су ми одобрили стипендију, тако да је на крају било све ок” (Н. К. 30 година, класичне науке).

Важно је нагласити да се њихови образовни профили нису мењали током боравка у иностранству, односно да су остајали у истим научним областима уз евентуалну специјализацију, зависно од потреба институција на које су долазили и које су их често стипендирале. Тако, међу испитаницима има највише високообразованих повратника из области друштвених наука, укупно 21 (филозофи – 8, филолози – 6, политичке науке – 6, психологија -1 и класичне науке 1 испитаник), затим инжењера, укупно 11 (ЕТФ – 4, машински инжењер – 3, грађевински инжењер – 2, инжењер архитектуре – 2), укупно 6 лекара, 5 испитаника са дипломом из области природних наука (по један агроном, генетичар, хемичар, физичар и микробиолог), затим 5 испитаника из области економије, један уметник и један хотелијер (Графикон 9.).

Графикон 9. Образовне области испитаника

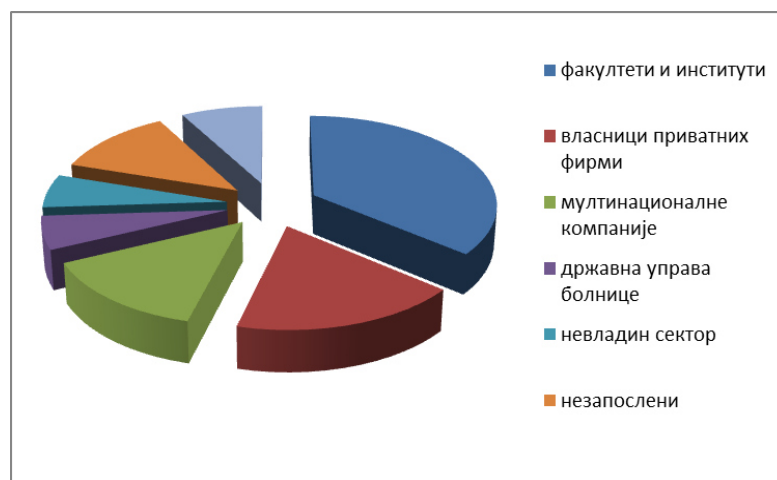

Извор: подаци оригиналног истраживања

⁵⁸ О Еразмус програму ће бити више речи касније

Након повратка највише испитаника се запослило на факултетима и научним институтима, укупно 18, девет испитаника је основало фирму и започело сопствени бизнис, њих 7 ради у мултинационалним компанијама, 3 испитаника ради у државној управи, у болницама ради 4 лекара који су у иностранству радили специјализацију (преостала два су отворила своје приватне клинике), 3 испитаника је запослено у невладином сектору, без посла је 6 испитаника, при чему 4 испитаника ради повремене послове који су испод њихових квалификација. (Графикон 10).

Графикон 10. Радно место испитаника

Извор: подаци оригиналног истраживања

Оно што треба да буде забрињавајуће и први аларм доносиоцима одлука у чијем се ресору налазе миграције, јесте овај податак о незапослености високообразованих повратника. Капитал који су донели, остао је неусмерен у развој земље на било ком нивоу. И не само то, незапосленост која са собом носи нижи економски и социјални статус готово извесно представља мотив да се о миграцији размишља поново, само овог пута засигурно без намере повратка и врло често уз неспремност на било какву сарадњу. Таква ситуација, уз чињеницу опште велике незапослености високообразованих кадрова, не само да не иде у прилог стварања повољне климе за улагање ресурса стечених у иностранству, већ обећава нове таласе одласка стручњака.

4.7.2. Миграционо искуство и мобилност испитаника

Пре него што су се први пут одлучили да напусте Србију, више од половине испитаника није имало миграционо искуство— њих 25 је рођено у Београду, а 21 је ту завршило основну и средњу школу, а 17 испитаника и факултет. Четворо рођених Београђана је овај град напустило још као дете пошто су очеви били или дипломате или представници наших фирми у иностранству, једна испитаница је отишла пре завршетка средње школе уз подршку родитеља, док је троје завршило факултет у иностранству. Такође, испитаници који су рођени у другим универзитетским местима унутар Србије, Новом Саду (3), Крагујевцу (1) и Нишу (1) студирали су у овим градовима, те нису имали миграционог искуства у смислу напуштања места рођења и одласка на студије у други град. Такође, у узорку смо имали испитаницу која је рођена у Сарајеву и у Сарајеву је завршила факултет одакле је и отишла у САД, при чему Србију сматра својом матичном државом. Осталих 19 испитаника прво искуство промене места боравка стичу са деветнаест година када уписују факултет. Они у Београд (њих 13), Нови Сад (њих 4) и Ниш (2) долазе из разних градова: Крушевца, Неготина, Суботице, Зајечара, Бачке, Краљева, Ваљева, Чачка, Лебана, Кикинде, Сомбора, Сремских Карловаца и Кладова.

Према држави у којој су боравили најзаступљенији су били испитаници који су најдуже били у Сједињеним Америчким Државама, њих 17, затим у Енглеској, њих 6, подједнако у Канади и Немачкој по 5. У другим европским земљама било је укупно 16 испитаника: у Француској 4 испитаника, Холандији, Белгији и Италији по два испитаника, док је по један испитаник највише боравио у Данској, Шпанији, Швајцарској, Аустрији, Португалу и Ирској. Из источних земаља се вратило укупно 4 испитаника – два из Русије и два из Кине, из Аустралије 1 испитаник и чак једна испитаница из Габона.

Оно што се запажа из узорка, јесте да миграције наших високообразованих миграната, нарочито оних који су отишли на почетку новог миленијума иду у корак са савременим миграционим трендовима у смислу одбацивања једне земље као дестинације, већ се код њих запажа склоност ка чешћој промени места боравка. Иако су у узорку најзаступљенији испитаници који наводе само једну земљу дестинације, чак њих 33, примећује се да половина испитаника који су земљу напустили након 2000.

године, борави у две (6), односно више земаља (11) . Поред тога што су боравили у више земаља, они наводе да су се често враћали у Србију, па након свега и немају утисак да су заиста негде и боравили. Њихов стални повратак и одлазак је учинио да једино Србију посматрају као дом. Ова искуства су врло занимљива и из истраживачког угла драгоцена, а као илустрацију наводим у погледу мобилности најекстремнији пример повратника:

„У Београду сам рођен, и живим све 42 године, минус оно што сам био у иностранству, сад ја то не могу да саберем... Нисам класично био негде, отишао, па сам се вратио. Него сам имао прекиде у средњем и високом образовању, у смислу да сам ишао тамо и вратио се, па опет ишао тамо и вратио се, и исто тако и са послом, радио овде па отишао тамо, па се вратио овде, и онда сам једно време био извршни директор за овај део и регион Европе и становао овде, а радио у иностранству од понедељка до петка, не могу тачно да срачунам, бар једно 10 година напољу, кад све то сабереш, од 8 до 10 година. ... Дефинитивно најдуже Енглеска, сад ћу да наведем где сам све био: Америка, Белгија, Холандија, Луксембург, Италија, Словачка, Немачка, то би било то; пошто сам радио у мултинационалним компанијама, ја одем на месец дана па се вратим, ту су биле Русија, Шпанија, Чешка, Пољска, Румунија, Украјина и Норвешка, доста (Ја сам алергичан сам на аеродроме и авионе и хотеле)“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Слична искуства имају и млади испитаници учесници програма Еразмус који у складу са целокупним пројектом мењају место боравка.

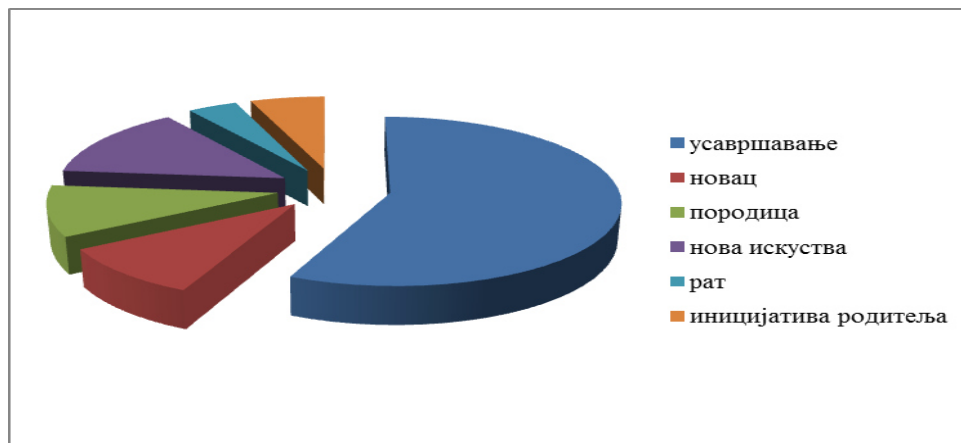
Већина испитаника се вратила у место студирања (укупно 38), што је највише био Београд (30), 6 испитаника је по повратку место сталног боравка нашло у неком другом граду у коме се нису ни родили ни студирали, при чему су то опет већи универзитетски центри у Србији. У ову групу спада и испитаница која је у Сарајеву и рођена и студирала, али наводи да је осећала током боравка у САД да је „Србија моја матична земља и знала сам да ћу, ако се вратим, доћи у Београд, а не у Сарајево“ (Н.М. 54 године). Свега шест испитаника се вратило у неки мањи град у Србији, и то су претежно лекари који су већ имали посао у здравственим центрима у месту у којем су рођени, па су у иностранство отишли на специјализацију. Само се један испитаник, хемичар, вратио у родни Лесковац где је основао своју фирму (А.Х, 31 година). То, наравно, не значи да они нису заинтересовани да учествују у развоју на локалном

нивоу, већ само да нису препознали добре услове за рад у свом родном крају, о чему ћемо говорити касније.

4.7.3. Мотиви одласка и повратка

Прича о миграцији, чак и када не сеже до научних нивоа, води преко мотива одласка стручњака. Иако су прве реакције углавном усмерене на мотиве финансијске природе, показало се да, бар када је реч о високообразованој дијаспори, овај мотив нема пресудну улогу. У нашем узорку се овај мотив јавља код свега 5 испитаника. Најзаступљеније је образовање и усавршавање које се јавља код 29 испитиваних појединаца. Њих 5 је отишло због породице, односно партнера – 4 испитаника, односно испитанице још као деца (очеви су били или дипломате или представници наших фирми у иностранству), а једна испитаница је отишла у САД због партнера који је отишао годину дана раније.

Графикон 11: Мотиви одласка испитаника у иностранство

Извор: подаци оригиналног истраживања

Занимљиво је искуство једне испитанице која је отишла због партнера, да се за њега уда и нађе посао, па је чекајући ипак одлучила да се дошколује:

“У почетку су разлози били врло лични, хоћу да се удам, нећу да се удам. Ако хоћу, онда идем тамо, са друге стране, било је и пословних разлога, јер сам хтела

да радим у иностранству, али и због посла мог мужа, али очекивала сам и да напредујем. Ја нисам планирала да одмах студирам, већ да радим, али је испало другачије, прво факултет (мастер), па онда посао“ (М. Ф. 42 године, филозоф).

Као што је то тренд на Западу, многи млади се одлучују да неко време свог живота проведу у иностранству како би се осамосталили и стекли нова искуства. Код нас је било 4 испитаника који су тиме били мотивисани, при чему су сви одлазили почетком миленијума. Тако, један млади испитаник каже:

„Као мали, ја сам гајио илузије да је у иностранству све боље, нарочито образовање, идеја ми је била да након мастер студија, одем и проверим то. Како функционише систем, шта могу да научим, како се ја у то уклапам, какве контакте могу да сакупим. Онда сам у целу ту причу уклопио докторат " (А.Х. 30 година, хемичар).

Или, још карактеристичније за младе:

„У почетку нисам размишљао о било каквим професионалним разлозима и додатном образовању пре одласка у иностранство. Заправо ја сам хтео једно ново животно искуство. Доста мојих колега се расуло по белом свету из разноразних разлога. Напросто хтео сам да искушим једно ново животно искуство боравка негде ван моје земље неко одређено време. Да кажем, био сам радознао” (Н. Е, 35 година, економиста).

У годинама пре промене власти и система у Србији, тачније током деведесетих година прошлог века, грађани Србије и бивших чланица СФРЈ су масовно одлазили са ових подручја због рата. Овај мотив се среће код 4 наша испитаника, који су отишли са ових простора чим је рат почео, а враћају се почетком 2000-их. Такође, често родитељи из разних разлога (бољи живот у иностранству, бољи факултети, искуство живота у иностранству и тсл) шаљу своју децу на боравак ван земље. Код нас је било свега два таква случаја, при чему је мотив родитеља једног испитаника врло занимљив:

„Послао ме је ћале јер сам био проблематичан клинац“ (Б. Б. 42 године, економиста).

На крају, издваја се девојка која је отишла да студира хотелијерство, смер који у Србији не постоји. Дакле, није била жељна усавршавања, већ је имала потпуно јасну слику чиме жели да се бави, да је ни удаљеност факултета није у томе спречила.

Што се тиче повратка, највише их је који су планирали да се врате и пре него што су отишли у иностранство, њих 16. Тако, једна испитаница која је отишла на последипломске студије каже:

„Нисам одлазила у иностранство да бих остала, већ да бих проширила своје знање“ (Н. К. 31 година, класичне науке).

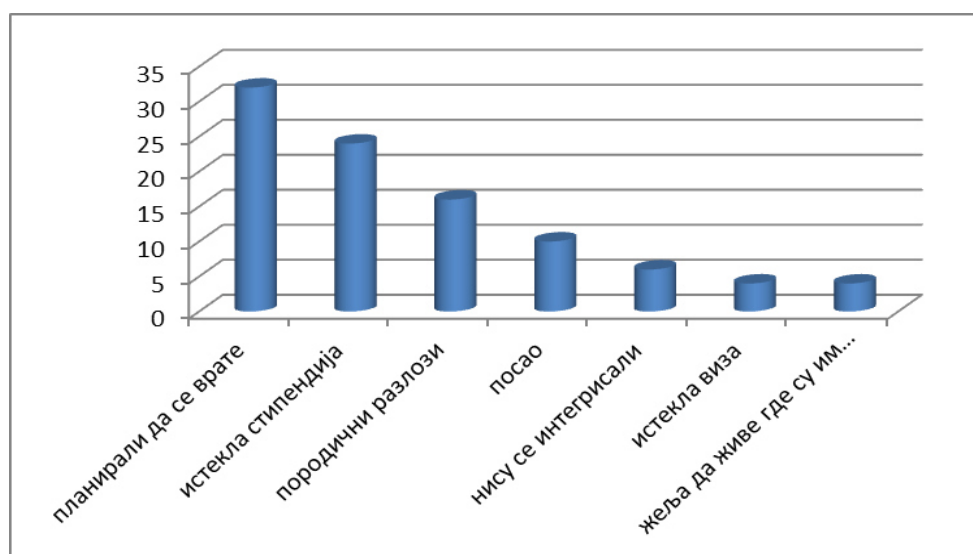
Одмах за њима, су испитаници којима је истекла стипендија 12, 8 испитаника се вратило из породичних разлога или, како једна испитаница наводи, због сигурности (емотивне) која представља основ за стварање породице:

„Неки моји пријатељи овде су градили свој живот, е мислим, они ће да имају породице и куће, мислим некако све знаш оно живот ће пролазити свакако ти радиш нешто... А то не може ни тамо, овамо ти сваки пут почиње још из почетка и то захтева јако пуно енергије... Значи то је оно што мислим ја то нисам схватала док се у суштини нисам коначно вратила... Сад у последњих је л' те две године, али кад сам причала са неким другим људима из Repath групе где смо дошли до истог закључка многи од њих су се вратили баш због тога, што су скапирали, да знаш, ако желиш да имаш неку стабилност у животу, да направиш породицу и тако даље... Јако је тешко наћи, наћи партнера који може да те прати у твојим авантурама по свету и да онда гурате заједно и да правите породицу, кућу у лету... Значи, има људи, али је то јако тешко... Знаш и онда мисли да се људи, када дође до ти неких интимних, емотивних ствари, људи одлуче да дођу кући баш због тога и онда нађу начине да раде од куће и да ипак имају неку стабилност... Знаш, то су ти просто фазе, трају 10 година, али човек прође кроз све то...“ (Ј. М. 34 године, инжењер исхране).

Укупно 5 испитаника је добило посао у Србији, односно вратили су се на посао који су имали и пре одласка. Неки од испитаника сматрају да је Србија добра за развој, услед слабе конкурентности на тржишту: „Ја овде видим много више прилика него у Америци, јер је тамо тржиште засићено, а ове тек треба да се развије јер има доста неискоришћеног простора“ (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Две испитанице наводе да су се вратиле зато што им је истекла виза, а двоје као основни мотив наводе жељу да живе где су им корени. Занимљиво је да три испитаника као основни мотив наводе да се нису интегрисали у друштво пријема.

Графикон 12. Разлози повратка испитаника

Извор: подаци оригиналног истраживања

Друштвени и институционални фактори, који према структуралном приступу представљају одлучујућу карику миграционог процеса који укључује повратак, нису били одлучујући у случају испитаника који су били део узорка. Наиме, формално гледано свега њих осморо се у Србију вратило услед процене да су (бар за њих) бољи услови живота и рада овде него у земљи дестинације. Конкретно мислим на испитанике који су навели посао као важан мотив повратка, њих петоро, и испитанике који су јасно показали да се нису интегрисали у друштво пријема, укупно три испитаника. Остали су се вратили или зато што нису имали шансу да наставе живот у другој земљи (нису могли да добију визу, нису имали новчану и емотивну подршку), или је повратак био унапред испланиран. У случају када испитаник унапред зна да ће се вратити у земљу порекла, његово миграционо искуство можемо да разумемо као личну или породичну стратегију за неки вид побољшаног положаја у домаћем друштву, или се планирани повратак схвата као одраз емоција које корен имају у националном идентитету или везаности за родбину, пријатеље, па и локалну средину у којој су одрасли. Структурални приступ се тако није показао као да у потпуности објашњава повратне миграције, у овом случају високообразованих. Међутим, то не значи да би овај приступ требало одбацити као нефункционалан. Наиме, његова експанаторна моћ се може тестирати и преко испитивања утицаја друштвених и институционалних услова на улагање ресурса у развој, што и јесте тема ове дисертације. Дакле, не значи да

појединац који се враћа, на пример, из емотивних разлога хоће и може да улаже стечене ресурсе поново вођен емоцијама. Поставља се питање повољности друштвене структуре за улагање ресурса стечених у иностранству, што је и према основној хипотези, одлучујући фактор за постојање и ефективност партнерства државе и високообразоване миграционе популације. Пре него што изнесем ставове испитаника о (не)повољности друштвеног амбијента за њихово ангажовање, сходно постављеној теми и горе изнесеном концептуалном оквиру, у наредном делу ћу детаљније да анализирам ресурсе које су повратници стекли у иностранству са нагласком на социјалном капиталу, динамику и степен укључености у транснационалне мреже и природу њиховог идентитета.

4.7.4. Ресурси испитаника стечених у иностранству

Прва асоцијација када се говори о ресурсима миграната који би могли да утичу на живот у матици, јесу економски ресурси. Пољски аутор Јевгеније Кузњецов је утицај дијаспоре на развој матице сликовито приказао помоћу пирамиде и при томе материјалне ресурсе ставио у њену основу као најшири и најпримећенији уплив капитала (Слика 10).

Слика 10. Хијерархија ресурса дијаспоре који утичу на матицу

Извор: Kuznetsov, Y, 2013.

И заиста, подаци Светске банке и Народне банке говоре да чак 800.000 људи добија помоћ из иностранства (Станковић, 2014). Такође, када то посматрамо с обзиром на удео у БДП, подаци Светске банке показују да дознаке које су од дијаспоре пристигле у првој деценији овог века чине чак 13,7% укупног српског бруто домаћег производа, што би значило да је у овом периоду прилив средстава од дијаспоре 2,5 пута већи од директних страних инвестиција (Гречић, 2010). Подаци Светске банке о дознакама од дијаспоре показују да већи догађаји попут светске економске кризе, или промене у власти у Србији немају већег утицаја на висину новца која стиже од наших људи из иностранства (Табела 4.)

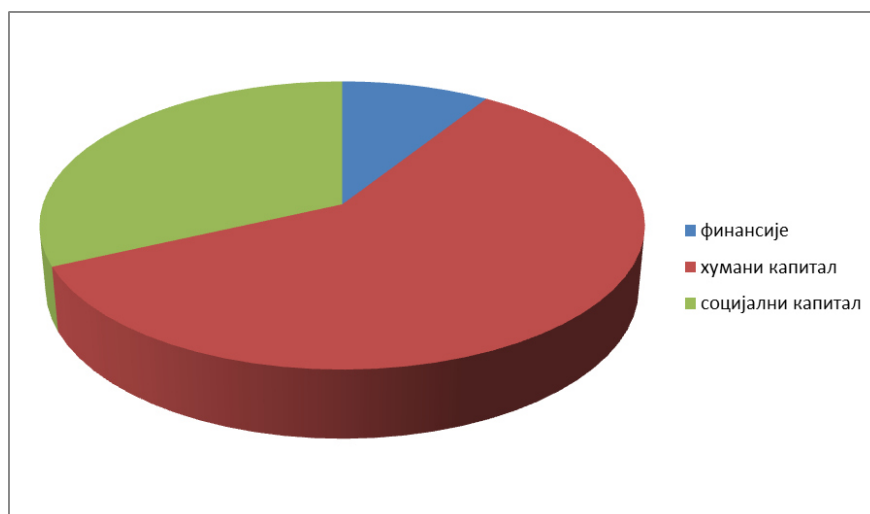
Табела 4. Прилив новца из дијаспоре у Србију 2007 – 2017. изражено у милионима америчких долара

Година	Висина дознака
2007.	3,765
2008.	3,544
2009.	4,648
2010.	4,118
2011.	3,960
2012.	3,549
2013.	4,025
2014.	3,696
2015.	3,371
2016.	3,205
2017.	3.588

Извор: Светска банка, Годишњи извештај о дознакама (ревидиран у априлу 2018).

Материјални ресурси, међутим, нису једини који дијаспора усмерава ка Србији и њеном развоју. То се нарочито односи на високообразовану дијаспору која се у свету све мање посматра као извор новца, већ представља симбол за знање и умрежавање. Што се тиче повратника, у нашем узорку је само пет испитаника навело да у иностранству стекло материјални капитал.

Графикон 13: Расподела испитаника према ресурсима које су навели да су стекли у иностранству

Извор: подаци оригиналног истраживања

Једна повратница из Сједињених Америчких Држава је доживљај финансија као ресурс који је донела изразила на најбаналнији начин:

„Највише што смо добили је та америчка пензија и држављанство“ (С. Т. 60 година, психолог).

Од „америчке пензије“ је за развој Србије много важнији хумани капитал схваћен као знање, вештине, упознавање културе других народа као и саморазумевање и оснаживање појединаца. И не само да је од људи који у иностранство одлазе са циљем стицања дипломе вишег ранга или упознавања другачијих услова рада, сасвим разумно очекивати да је знање примарни капитал који ће са собом да донесу, финансијски капитал је само пратећи сегмент њиховог усавршавања⁵⁹. Анализа одговора испитаника показује да је чак 65% испитаника хумани капитал навело као најзначајнији ресурс стечен у иностранству. Разумевајући га у најосновнијем смислу као знање, најбоље га препознајемо код испитаника који је повратник из Аустралије:

„Једном речју да сумирам – то је skill – вештина. Јер ја сам тамо отишао са пуно информација из области којима се бавим, неке су биле и дезинформације, нешто је

⁵⁹ На питање о томе шта су стекли у иностранству, испитаници су давали више одговора, а наведени удео се односи само на оно што су прво навели. Иначе, ако посматрамо целокупне одговоре долазимо до податка да су сви они наводили и хумани и социјални капитал.

било и погрешно, али тамо сам научио, и то ми је дуго требало, да размишљам и да пишем есеј којем ме овде нико није учио. Прве две године, не схватајући тада на сву срећу, био сам у великом проблему али се нисам много узбуђивао. Није уопште ништа од тог доктората који је на крају написан преживео из онога што сам писао прве две године, једноставно нисам научио да неке способности развијам..., техничка способност. Шта тај зна, бежи од тога... Шта тај уме...“ (В. Б. 65 година, филозоф).

Слично наводи и повратница из САД:

„Па мислим да, да, знате како функционише, знате правила игре на више места и знате да се прилагодите ситуацији... Причамо на нивоу учења страног језика, али интеркултурна компетенција постоји у свим областима живота, тако и у академској сфери, једноставно ако ништа друго, лакше пишете писма, лакше пишете мејлове, лакше пишете препоруке, знате како да напишете мотивационо писмо, када хоћете себе некоме да представите, нешто што сам схватила да представља људима велики проблем, а што сам мислила да је задато, а није... То је оно што ми учимо наше студенте, бавимо се писањем research proposal, учимо наше докторанте, односно помажемо нашим докторантима да уче са нашим америчким колегама, како то боље да раде.... Зато што и даље имамо, нама је најекономичније да учимо на енглеском за сада, други језици нису толико заступљени, при томе ја имам ту предност и шпанског и те неке академске културе, хиспанске, која ми омогућава да разумем између те две можете покривати све остало... И факат је да је Америка, још увек доминатна и англосаксонски модел, доминира Европом, ви са тим моделом, сасвим добро пливате и у другим деловима света“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Међутим, иако се код већине испитаника препознаје истицање хуманог капитала као највеће вредности миграција, он се углавном јавља у пару са јачањем властите личности у смислу израженијег самопоуздања, или што се показује као неодвојиво од нових култура које су испитаници упознали ван Србије. Врло је занимљив одговор који наводи један испитаник, повратник из Енглеске који поред знања обављања посла наводи и самопоуздање и јачину личности које је стекао:

„Али највише што је мени значајно, чак и те финансије, можда су оне 1 посто, али 99 посто онога што сам стекао је знање и искуство у послу, у смислу да сам потпуно независан; у било који део света да одем, било шта сам сигуран у себе и у своју главу, не требају ми ни паре ни познанство, нарочито за то знање које сам стекао –

рачуноводство, ревизија и финансије. Ја сам имао среће па сам добио и знање и искуство, па су ме још и плаћали. Убеђен да свако ко воли тај део посла, чак и да плати да ради негде, би му се исплатило на дуги рок. Финансије су само пропратна ствар, није лоше, увек је добро, али није основни разлог“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Сличан одговор у смислу истицања самопоуздања, дала је и повратница из Америке:

„Па ја мислим да ми је Америка итекако пуно врата отворила... Али највише ми отворило, то да ја - сад то није добро у свакој ситуацији, али ја стварно мислим да је све могуће и да сам ја кроз мислим да се може и да то као, ја све могу.... Имам ту веру у себе и сигурно да ћу се увек снаћи, и кад сам тамо била без игде икога... Мислим, немам ја овде никакву утицајну породицу која ће не знам ни ја шта... Мени шта и како да се отвори, али иако сам се тамо сналазила без игде икога потпуно сама, али потпуно сама, некако мислим, сигурна сам да ћу и овде успети да се снађем и да изгурам ове ствари које сам замислила да ћу да изгурам и тако даље, и тако даље... Тако да то ми је Америка донела ту веру и сигурност у само себе да могу да се ослоним на себе...“ (Ј. Р. 37 година, психолог)

Самосталност и сигурност у научној сфери, наводи и испитаница која се вратила из САД, филолог по струци:

„Аутономију, аутономију у учењу, аутономију у промишљању и аутономију у доношењу закључака ... Тамо вас пусте да се развијате самостално и знају да вреднују, и то је оно што вам даје храброст да будете, ако се бавите науком, да будете самостални истраживач и да будете у стању да мењате смерове истраживања, у зависности од неких тренутних фокуса“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Самопоуздање као бенефит миграција се најексплицитније види код одговора младог економисте и спортисте такође повратника из САД:

„Добио сам огромно самопоуздање, знао сам кроз шта сам све прошао, колико си труда уложио да изградиш своје мишљење; ... Овде се људи боје да уђу у коштац са проблемом ако им није показано на факултету. А код мене је било – само треба да учиш, и способност налажења ствари; амбиција да се зна даље; и ако нешто не знам, покажем као да знам, иако нисам баш сигуран; то је то самопоуздање – сигуран сам да ћу наћи и научити, и зато имам мало агресивнији приступ“ (М. М. 30 година, филолог).

Спремност на нове изазове и потреба за ефикасним обављањем посла долази у први план у следећем одговору:

„Одважност да и даље наставим да градим знање и контакте и да будем на удару нових информација, за оно што ће бити реално оствариво; тај неки начин размишљања, потреба да радим ствари на врло ефикасан начин, да тестирам брзо, да будем иновативнија, да ако користимо добре стратегије да се нешто и брже уради; да будем стрпљива, јер ако имаш људе и квалитете и овде и тамо, а треба ти време да нешто направиш, а треба ти време и слуха да се стекне поверење. Квалитет живота се не мери само зарадом, већ и начином живота и задовољством“ (М. М. 30 година, филолог)

Наредни испитаници су наводили упознавање са другим културама и друштвеним системима као велико богатство које су донели из иностранства:

„Рећи ћу само животна искуство, а под то убрајам професионално искуство и, не могу рећи културни шок, али сазнање како једно друштво захваљујући добро организованој држави може да функционише, од највишег државног нивоа до обичних истраживачких група. Људи које сам упознао који имају дубљу перспективу, који знају да не постоји само једна истина. Да постоји више углова гледања на једну ствар. Нови видови дружења, другачије материјалне могућности“ (А.Х, 30 година)

Слично наводи и економиста, такође повратник из Немачке:

“То је пре свега једно ново животна искуство, схватање како функционише једно друштво које дубоко бирократизовано, развијено и транспарентно. Са друге стране, ту је знање и пракса која је тамо, барем на мом факултету, саставни део образовања“ (Н. Е. 35 година, економиста).

Упоредо са културом, испитаници наводе и корист од упознавања другачијег начина рада, што за последицу има нова знања и друге радне етике у иностранству у односу на Србију:

„Па, добио сам наравно нешто и у академском смислу, нова знања. Нису била у питању само нова животна искуства, иако ми је то био примарни циљ. Неке бенефите у смислу прикупљања знања у једном другачије сиситему и сам програм који сам ја студирао је био мало специфичан јер се тиче бизнис администрације. У том образовном смислу тамо је било доста динамичније за разлику од Економског факултета у Београду где је више знање стечено на неким теоријским него на

емпиријским и практичним моделима који нису често примењиви. Тамо смо радили на конкретној примени знања и практичном делу. Да се повезују ти модели које смо претходно учили, примењивали смо на реални свет да би они добили смисао“ (М. Е. 32 године, економиста).

Радна етика долази у први план код следећег испитаника:

„Видим да имам и другачију радну етику од када сам се вратио, али и другачију перспективу“ (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Можемо приметити да се из одговора испитаника поред знања готово увек јавља и ново искуство. Излажење из „зоне комфора“, уплив у нови свет са новим могућностима и вредностима, као и умрежавање на вишем нивоу и јесу одлике савремених миграција.

„Отвореност ка свему, да чујеш неку идеју и да је не одбациш априори, мрежу људи свакако и наравно знање. Са друге стране постанеш део неке шире глобалне заједнице и наравно прошириш видике, упознаш друге културе“ (М. Ф, 42 године, филозоф).

Одговор ове испитанице који осликава савремене миграције талената, представља добар увод у анализу социјалног капитала

4.7.5. Социјални капитал –вишеструка умреженост повратника

Социјални капитал схваћен у најширем смислу и независно од теорија које сам горе навела, наиме као упознавање и дружење са појединцима нашег и страног порекла, је код релативно малог броја (13) испитаника наведен на првом месту као добробит од боравка у иностранству. Разлог томе јесте његова инструментална улога односно, како су то наводили теоретичари, социјални капитал је продуктиван само као средство за достизање циљева који би у случају да га нема били тешко оствариви. Због тога испитаници често контакте које су стекли не препознају одмах као капитал, а прво им напамет пада оно што је у њиховом поседу одмах – знање и финансијски ресурси. С друге стране, често се догађа да се појединац налази на месту близу Бартове „структуралне пукотине“, односно заузима положај „чвора“ (hub) или „моста“ између

два друштвена кластера, али свој положај из разних разлога никада не искористи. Тада је дискутабилно да ли треба говорити о положају као капиталу. Наиме, као што је и Лин изнео, није довољно да појединац буде само свестан свог положаја, већ да би уопште било речи о умрежености и могућности превазилажења „празног простора“ у протоку информација и ресурса друге врсте као капиталу, важно је да појединац предузме акцију којом може досегнути друге врсте капитала.

Независно од тога да ли су испитаници доживели сопствено повезивање као важан ресурс за њихов лични напредак или напредак заједнице, њихови друштвени контакти су били неизоставни током целог процеса миграција – од одласка, боравка у другим земљама, па све до повратка. Тим редом ћу и говорити о њима. Прво, држећи се Грановетерове теорије, размотрићу јачину веза која је била од значаја за њихов одлазак. Затим, говорићу о транснационалној повезаности са матицом у смислу одржавања контаката са родбином, пријатељима и колегама из Србије током боравка у иностранству. Даље, анализу ћу усмерити на њихово умрежавање са нашом дијаспором што је и најзначајније за потврду, односно оповргавање хипотезе о могућности усмеравања капитала дијаспоре преко повратника. Затим ћу се бавити јачином, густином и природом веза повратника са колегама страног порекла и са пријатељима који не потичу из Србије. Такође, важна је и њихова актуелна транснационална умреженост у смислу одржавања контаката и након повратка, и то нарочито са дијаспором.

4.7.5.1. Јаке и слабе везе као подршка емиграцији

Излажући концептуални оквир истраживања, навела сам мрежни приступ објашњења друштвених појава и процеса као основе изградњу осталих приступа који се користе за разумевање појединих аспеката савремених миграција. Ови приступи анализирају миграциони процес на мезо нивоу из разлога што заобилазе с једне стране, глобалне системе, а са друге, појединца, па акценат стављају на нешто између – природу и врсту односа између некадашњих, садашњих и будућих миграната, као и однос миграната са становништвом и институцијама у земљи дестинације и порекла.

Као што смо рекли, врло је често у савременој литератури да аутори везе (било са људима или институцијама) посматрају као најважнији окидач за прелазак из стања развијене инклинације за промену места боравка у миграционо понашање појединца⁶⁰. Разлог томе јесте чињеница да њихово постојање смањује и економске и емотивне трошкове који су важан фактор одустајања од намере иселења.

Везе, које чине окосницу проучавања у мрежном приступу друштву, означавају се као слабе и јаке, при чему аутори под тим подразумевају различите ствари. Сходно Грановетеровом одређењу, везе које потичу од родбинских, блискосуседских односа или односа међу блиским пријатељима јесу чврсте, док слабе везе почивају на познанству. Томе да додам да ове слабе везе могу да почивају и на чисто on-line комуникацији што је последица опште заступљености информационих технологија, пословања мултинационалних и транснационалних компанија. Конкретно, пријем на одређени факултет, односно у организацију неке компаније, само на основу попуњене апликације, скенираних и послатих докумената и документоване биографије са библиографијом представља основ за успостављање везе слабог интензитета између појединаца и група. Ова веза је данас најзаступљенија као подршка одласка стручњака. За разлику од јаких веза које карактерише присност и међусобна размена ресурса, слабе везе карактеришу повремени контакти, најчешће одсуство емотивне обојеност. Међутим, ова повременост и одсуство емотивне повезаности чини да мрежа састављена од ових веза буде шира, тј. броји пуно чланова. Стога, иако блискост чини чврсте везе поузданијим, особе повезане slabим везама имају приступ ширем спектру ресурса, јер свака особа функционише у различитим друштвеним мрежама и располаже различитом врстом капитала зависно од социјалне мреже којој припада (Garton, et al, 1997, наведено према Предојевић – Деспић, Ј. 2009:6).

Према истраживањима која су спроведена у различитим земљама и у различитом времену, чврсте везе као „инструмент“ реализације развијених

⁶⁰ Према Кригеру миграње је процес који пролази кроз различите фазе. Прву фазу карактерише инерција у односу на миграње, друга представља развијање инклинације ка мигрању превазилажењем природне инерције и интегрисање могућности за миграње у могуће алтернативне акције. Трећа фаза јесте развијање конкретне интенције ка мигрању упоређивањем различитих алтернатива, најчешће у оквиру модела рационалног избора и придавање земљи дестинације већег степена корисности него садашњем месту живљења. Последња фаза јесте наступање миграционог понашања (Наведено према Павлов, Т, 2009:12)

миграционих инклинација резервисане су за појединце слабијег образовања и социјалног статуса, док су слабе везе мотив и подршка високообразованим појединцима (Предојевић-Деспих, Ј. 2009:6). У нашем узорку свега 6 испитаника је подршку за емиграцију имало од блиских рођака(у смислу да су код њих отишли и живели неко време, или да су са њима отишли) при чему су већ поменути 4 испитаника из Србије отишла заједно са родитељима док су још били деца. Иако их третирам као испитанике са чврстом везом, ипак треба подсетити на чињеницу да је неко од родитеља, конкретно очеви, ова 4 испитаника био или дипломата или представник неке наше фирме у иностранству, што значи да је у основи и њихове емиграције, генерално, слаба веза. Преостала два испитаника су имали само на почетку подршку рођака (у смислу смештаја и иницијалне финансијске подршке), док су касније добили стипендије, односно послове у институцији где су се усавршавали. Искуство које управо указује на кључну улогу слабих веза упркос чињеници да је миграција започела уз подршку јаких веза наводи наша испитаница, повратница из Швајцарске:

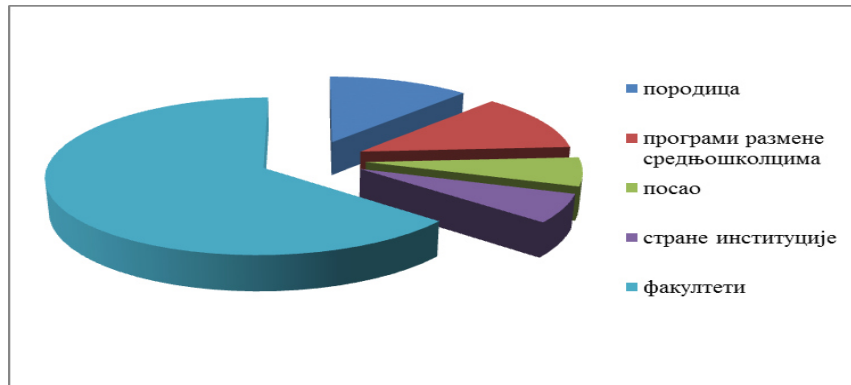
„Све се догодило као игра; био је позив рођака да дођем на лето у Цирих, и из тог позива сам се даље заинтересовала. Хтела сам да узмем књигу из библиотеке, и онда су ми људи дали идеју да могу да конкуришем за стипендију. То је стипендија швајцарског Националног фонда за науку, тако нешто. Били су непознати људи, не лични контакт, до своје групе сам дошла захваљујући контакту са тадашњим ментором – а тадашњим професором. Са професором сам преговарала, првих годину дана сам боравила као академски гост. Практично сам била гостујућа особа на Факултету, која је била укључена у неке експерименте, што су ми они понудили јер сам била вредна. Завршила сам докторат у области нано-технологије, а ја сам се бавила облашћу“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Дешавало се да чврста веза има улогу и код још неких испитаника односно испитаница, али она није била пресудан ни иницијални мотив приликом одласка. Углавном је реч о партнерима, што је и случај испитанице, повратнице из Америке:

„Ја сам буквално отишла код њега (партнера), ја сам имала план да идем на неки други Универзитет, значи ја сам конкурисала на пар универзитета за сваки случај, у окружењу“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Пре него што пређем на анализу јачине и природу веза испитаника, покажаћу удео разних институција, односно појединаца који су имали утицај на емиграцију испитаника у смислу првенствено финансијске подршке. (Графикон 14)

Графикон 14. Заступљеност јаких и слабих веза у емиграцији стручњака

Извор: подаци оригиналног истраживања

Примећује се, а што је и очекивано с обзиром на групацију којом се бавим, да су најзаступљенији испитаници који су иницијалну везу имали са факултетима на којима су се усавршавали, чак 64% испитаника. Пошто је то само био први корак одласка, они су морали да проналазе начине подршке у смислу финансирања школарине и основних потреба живота. Већ сам рекла да је њих 5 добило нашу стипендију Доситеја (о њој сам нешто више говорила раније), коју су комбиновали са другим средствима (друге стипендије, фондови, привремени или дугорочни послови, породична средства и тсл) како би покрили трошкове. Слично је било и са уласком у Еразмус Мундус⁶¹ програм, где су углавном родитељи слали новац како би испитаници

⁶¹ *Erasmus Mundus* је програм подршке сарадњи и мобилности у високом образовању кроз промовисање најквалитетнијих европских мастер и докторских студија. Програм има за циљ унапређење квалитета високог образовања и међукултурног разумевања кроз сарадњу са партнерским земљама (земље које нису чланице ЕУ). Њиме се жели повећати атрактивност и препознатљивост европског високог образовања широм света и Европска унија као један од центара изузетности. Програм функционише тако што студентима и наставно-научном особљу из свих земаља света даје могућност уписа тј. укључивања у постдипломске студије на високо-школским институцијама Европске уније и обратно тј. омогућава се мобилност студената и наставника из ЕУ у партнерске земље. Европска унија обезбеђује стипендије како за држављане партнерских земаља који су примљени на *Erasmus Mundus* мастер и докторске студије у земљама Европске уније, тако и за ЕУ држављане који ће студирати на партнерским универзитетима. Сви *Erasmus Mundus* мастер и докторски програми воде ка добијању двоструке или вишеструке дипломе пошто је студирање на барем два универзитета унутар конзорцијума обавезно. *Erasmus Mundus* програм располаже са буџетом од 930 милиона еура од кога се 90% издваја на стипендије а преостали део, додељује се као непосредна подршка универзитетима учесницима за организационе припреме. (преузето

могли у потпуности да покрију трошкове студија и живота изван Србије. Помоћ родитеља је затражио и повратник из Енглеске:

„Конкурисао сам преко Еразмуса, био примљен на факултет и добио неку стипендију. Авантура је могла да почне. Завршио сам мастер у Енглеској, а онда сам био на неком програму шест месеци у Италији. И све је било супер, само ми је било безвезе што сам морао стално да тражим новац од родитеља. Имаш стипендију, али је мало. Ипак се ови моји никад нису бунили. Било им је супер што сам тамо. А и мени је било супер (смех)“ (А. М. 32 године, економиста).

Врло мало, тачније само један испитаник је био стипендиста професионалног удружења. И не само да је од овог удружења добио стипендију која му је омогућила да плати школарину и живи у иностранству, већ је оно било „линк“ за истраживачки центар у Ирској, испитаник се преко њега информисао о пројекту и упућивало испитаника сазнавао све кораке неопходне за приступ другој институцији. При томе, унутар удружења се јако води рачуна о досадашњим успесима испитаника:

“Фемсову стипендију. Фемс је Европско удружење микробиолога. Стипендија се углавном додељује студентима на докторским студијама који у науци или свом дотадашњем раду имају неке налазе и открића која су нова и која потенцијално могу бити употребљива у индустрији” (Н. М. 31 година, микробиолог).

Има испитаника, свега 4 који су били стипендирани од стране факултета. Један испитаник је стипендију добио од Централноевропског Универзита у Прагу:

„Хтео сам да идем у иностранство, да видим свет, тражио сам место и добио сам стипендију за Праг. Како су те информације кружиле, када сам конкурисао за Америку све информације су биле у Америчком центру или British Council, то је било пре интернета. Дошао сам до информација да постоји ЦЕУ и да може да се конкурише и послао документа, био интервју. Никог нисам познавао у тим центрима. Распитивао сам се па сам дошао у Амерички центар и British Council. Ту се полагао Тоefl тест за енглески. Генерално за америчке универзитете. Ко није студирао на енглеском морао је да има тај toefl score...За америчке универзитете је био тест GRE и то сам полагао у

америчком центру. Све информације сам проналазио и тражио. У том кругу у којем сам био није било никог ко би нешто знао о томе .

– Да ли сте стипендију добили од Универзитета? (М.В.А.)

– Онда је ЦЕУ дао све стипендије. И сада је али само мање. Онда су сви источноевропљани добијали стипендију за живот а западњаци су нешто плаћали. Сада то више није тако једноставно, пуно мање студената добија комплетне трошкове“ (Б. Т. 50 година, психолог).

Остали испитаници су били студенти и стипендисти факултета из Сједињених Америчких Држава, као што је то случај са следећом испитаницом која набраја факултете на којима је боравила и од којих је добијала стипендију:

„Purdue University teaching assistantship; Purdue University David Ross scholarship; Louisville University, Indiana University, Auburn University lecturer“ (Н. М. 60 година, филозоф).

Информације о факултетима и стипендијама испитаници су добијали углавном преко институција, раније је то био, као у претходно наведеном случају Амерички центар, British Council, Француски културни центар. Међутим, често испитаници наводе одређене особе које су им дале савет где и коме да се обрате или су их мотивисали да своје кретање усмере ка одређеном правцу или факултету. Та особа може да буде близак пријатељ или колега са факултета, па се тако за први корак који је испитаник навео може рећи да је подстакнут чврстом везом. Такав је случај са испитаником повратником из Аустралије:

„Добио сам докторску стипендију за PhD, Мелбуршког универзитета 1986. год., која је била врло мала али је била онолико колико је потребно да преживиш без икаквог луксуза и онда сам радио докторат. Стипендија је била на три године с могућношћу продужења два пута по шест месеци и продужио сам и на време сам предао докторат, после четири године. Наставници су у оно време, они бољи, имали овде улогу онога што сада Google ради, притиснеш дугме па ти он пренесе неке идеје од негде, онај бољи с њима нешто и уради, јер немаш приступ неким стварима. Наручивали смо књиге, фотокопирани по копирницама и када сам овде магистрирао, хтео сам овде да радим докторат, али ми је тако наилазило у неколико година хоћу ли нећу ли, и онда сам видео да су неки људи почели да одлазе и онда сам се и ја пријавио за Америку, ту преко пута је био Амерички културни центар где сам полагао тест

језика, и тако сам послао последњу апликацију која није била ни мало јефтина. Универзитети су тражили application пакет на пошту са свим документима па препоруке професора, итд... Ја сам се спремао за Америку када је колега С. Павковић, који је већ био неко време у Аустралији, рекао да не би било згорег да бацам једну апликацију тамо. И то се тако десило због управо овога што је сада тамо зима, а школска година почиње седам месеци раније него у северној хемисфери. Њихова стипендија ми је прва стигла и већ сам одлучио да је прихватим и био у процесу добијања визе када су почеле понуде из САД-а да стижу али ме више нису занимале, већ сам добио стипендију и припремао сам се да одем у Аустралију“ (В. Б. 65 година, филозоф).

И не само да су професори имали улогу данашњег Google раније када интернет није био свима доступан, већ се показало да они имају кључну улогу и представљају неку врсту hub-а или чворишта информација и данас. То потврђује изјава повратнице из Француске која је описује како је први пут тамо отишла :

“Сазнала сам преко мог тадашњег асистента И. Вуковића. Он је већ имао везу у Француском културном центру, односно већ неку сарадњу са њима. Тако да сам ја отишла и конкурисала за ту стипендију. Они дају сваке године неколико стипендија за различите области. На годину дана сам добила стипендију. У Лилу сам била годину дана на мастер студијама, које сам тамо и завршила” (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Оно што се показује у изјавама које су наведене, али се препознаје и код других испитаника и испитаница, јесте велика улога културних центара других држава, амбасада и страних Влада, како у давању стипендије, тако и приликом пружања информација о факултетима, њиховим програмима студирања и начина уписа. У узорку је укупно 6 испитаника навело да им је нека од страних институција (а да то није факултет на коме су се школовали) била основна подршка приликом миграција. Ова подршка се несумњиво може разумети као инструмент држава да привуче таленте. То није само карактеристика новог миленијума, већ се тај феномен сретао и раније. О томе сведочи и изјава једног испитаника, повратника из Француске:

“Наравно да сам добио. У то време, ја мислим да није било могуће толико дуго студирати у Француској без да ти неко то плаћа. Ја сам добио стипендију француске владе која је тада имала врло јасну стратегију како да привуче студенте из иностранства . Сходно тој њиховој стратегији сваке године је и одређени број студената

из Србије добијао стипендије за студирање у тој лепој држави“ (М. П. 57 година, политиколог).

За неке државе је карактеристично да имају традиционалну сарадњу са нашим Универзитетом која може трајати више од једног века, као што је то случај са Аустријом.

„Отишао сам у Беч јер је тада још увек на снази био споразум са Аустроугарском око образовања. Нашим студентима је било релативно лако да оду у Аустрију. Добио сам стипендију од Бечке владе“ (Н. Е. 35 година, економиста).

Међутим, најзанимљивија изјава о подршци једне државе за имиграцију јесте изјава повратника из Канаде који је тамо отишао да се склони од рата, а не ради усавршавања. Ипак, из његове изјаве је сасвим јасно да подршку добијају они грађани који имају довољно квалификација и који су као радна снага неопходни, али и да се посебно води рачуна о способности и подложности потенцијалног мигранта за лаку интеграцију у канадско друштво. Из наредне изјаве ипак видимо да је поседовање неопходних квалификација примарно за добијање визе и подршку Америчке амбасаде:

„Рат је већ почињао. Ја сам био преводилац амбасаде. Водили су ме на разна места кад су водили разговоре са Ћосићем, преводио сам. Неки генерал, полу Србин полу Хрват – Кадијевић. Врло високи функционери, рат траје, ви сте ту, никад не знате шта вас чека. Имао сам ујака у Канади, имам га и даље, и онда сам одлучио да пробам и конкуришем први пут. Радио сам за амбасаду а ту је и конзуларно које се рачуна да је друго министарство. Био је анимозитет. Конкуришем за иселење и у то време конзул је организовао, био је ожењен Српкињом, да јако много људи оде из Србије. То му је био циљ. Одем код њега и причао сам са њим. Он је могао да да 20 поена а мени је фалило 6. Он каже да неће то да ми да. Питам зашто, а он каже зато што ти не желиш да идеш у Канаду, ја то знам. Сад си ми рекао и немој то да радиш ако то не желиш. Међутим, сада схватам из ове перспективе да је човек био у праву. Јер ако нешто не желите не треба да радите.

– Зашто? (М.В.А)

– Зато што сам рекао да хоћу у Холандију, да мене то интересује, да ћу да идем у Канаду па да се вратим... Он каже да се живот тако не почиње и то немој да радиш. Тада се иселило 18.000 људи из Југославије, а од тога преко 12.000 из Србије. Направљен је посебан програм, већ је био почео рат. После тога се промени неки закон

и пошто су тражили преводиоце у једној или две провинције добијем на то неке додатне поене и није ми требало његових 6 поена, конкуришем и није могао да ме одбије... Отишао сам и све време сам осећао да не припадам тамо“ (М. К. 55 година, филолог).

Квалификације као предуслов емиграције највише се препознају код емиграције лекара који (уз медицинске сестре које нису ушле у истраживање јер овде говоримо само о високообразованим грађанима) масовно одлазе у земље Запада, највише у Немачку, и то врло дуго уназад. У нашем узорку је било укупно 4 испитаника, лекара, који су неко време радили на клиникама у Немачкој. Оно што карактерише њихово миграционо искуство јесте да су отишли искључиво ради посла, без намере да се усавршавају и да су се вратили услед незадовољства квалитетом живота у иностранству или из породичних разлога

„Отишао сам са великим очекивањима, али се све свело на „издржавање“ до првог одмора и доласка и Србију. Шта ће мени то. Могу да имам већу плату, али сам незадовољан. Ја тамо нисам имао себе Жена и деца би дошли, али шта ћу ја тамо. И шта ће она да ради?! Моја плата не би била довољна за сво четворо. И ако се квалитет живота не мења, која је сврха тог посла у Немачкој?!“ (Н. А. 49 година, лекар)

На крају, важно је напоменути и агенције за посредовање за одлазак у иностранство које су главни покретач миграција средњошколаца⁶². Код нас у узорку је било укупно 6 таквих испитаника. Оно што запажамо да су сви они наставили са школовањем у иностранству, тамо завршили факултете, докторирали, односно специјализирали. Међутим, врло је занимљива чињеница да све те агенције немају развијене мреже корисника. Такав однос је код њих и разумљив пошто оне и обављају

⁶² Један од програма подршке миграцијама средњошколаца који је једна од испитаница споменула, а који је и данас активан, јесте програм ФЛЕКС. То је програми културне размене са сада бившим комунистичким државама су почели 1980-их година, а размене између Америке и комунистичких земаља, фокусиране на студенте факултета, почеле су још 1950-их година. ФЛЕКС програм је први велики, дугорочни програм који се фокусира на ученике средњих школа. Овај програм је направљен од стране Конгреса Сједињених Америчких Држава да пружи руку пријатељства људи из САД људима некадашњих комунистичких режима. Тиме је успостављен први дугорочни програм размене за ученике средње школе да путују у Америку на годину дана. ФЛЕКС је сада у 25. години спровођења, а на њему је до сада учествовало преко 27, 000 ученика. 2018-19 школске године на ФЛЕКС програму учествује 922 ученика који иду у америчке школе и живе са америчким породицама. Ученици са хендикепом могу учествовати на програму по истим критеријима. Сваке године у САД на програм оде око 20 ученика са хендикепом. (<http://ac-see.org/new/flexbrochure>, приступљено 14.10.2018).

комерцијалне делатности, али је потпуно изненађење да су сви испитаници навели да више нису у контакту са факултетима, институтима и другим институцијама на којима су боравили, нити са даваоцима стипендија. Они тек понекад, зависно од могућности и потреба (које се углавном свде на учешће на некој од конференција) посете факултете где су се усавршавали. Контакти које су тим боравком стекли, а о којима ћу говорити касније, одржали су се само на нивоу личног пријатељства или заједничког интереса независно од подстицаја матичних институција.

4.7.5.2. Повезивање са српском дијаспором

Држећи се главне хипотезе којом сам у први план истакла улогу повратника као посредника између матице и дијаспоре, важно ми је било да испитам да ли су се наши испитаници уопште повезивали са исељеницима нашег порекла у земљама у којима су боравили, колико су та дружења била активна, како су изгледала, а касније и да ли су се одржала након њиховог повратка. Гледано према уделу 20%, односно 10 испитаника током боравка у иностранству није остварило никакве контакте са дијаспором нити је то желело. Осталих 40 испитаника је било на разне начине повезано са нашим људима у месту дестинације, али њих 15 није остало у контакту са том групом Срба са којима су се тамо дружили (о томе ћу опширније говорити касније). Свега 7 испитаника је о тим везама говорило са искреним емоцијама, а исто толико њих је навело да су остварили контакте са дијаспором, али само зато што су морали, због посла или близине на факултету, потребе да са неким деле стан и тсл. Што се тиче занимања дијаспоре са којом су се дружили, било је разних – од доктора наука, угледних професора и истраживача, до Срба са радничким занимањем. Ретко је била остварена нека пословна сарадња, инициран неки пројекат, више су испитаници своје контакте одржавали у кафићима, кућним варијантама, спортским теренима. Ово најсликовитије показује изјава повратника који је боравио и радио у више од 10 земаља, а највише у Енглеској:

„Углавном смо се дружили ван факултета и ван посла, пабови, ређе кућне варијанте, зато што је мешано друштво, и то је доста раштркано; када си у великом

граду, ти да дођеш са једног краја на други, треба ти два сата. И онда смо имали нека наша места, пабови кафићи, дискотеке, и кућне варијанте, али мање, 20%.

Добро сам се осећао. Неки су студирали, неки нису. Економију, биологију, Арт, фотографију; чиме су се бавили: финансије, возачи камиона, мануелни мајстори, избацивачи, беби-ситерке, зависи како ко се снађе, конобари и конобарице, тотално различит спектар образовања“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Графикон 15. Умреженост испитаника са дијаспором

Извор: подаци оригиналног истраживања

Оно што се из анализе одговора прво може запазити јесте да су та дружења била мало интензивнија пре распада СФРЈ и почетка сукоба на овдашњим просторима него касније, након окончања процеса постсоцијалистичке трансформације, што разумем као последицу веће заступљености националне оријентације као вредности, што је било и мотивишући фактор чешћег окупљања и потребе за близином људи из исте земље. Такође се примећује да су испитаници који су у то време живели у иностранству врло често развијали мреже са људима из окружења, нарочито из држава бивших чланица СФРЈ, много више него са српском дијаспором, а то би била последица идеје југословенства, па чак и Југословена у смислу схватања националног идентитета, која је тада на овим просторима била врло жива, па и до данас се у великој мери одржала. Међутим, било је и оних, као што је повратник из Чешке, који под синтагмом „наши

људи“ нису подразумевали само грађане који су Србију посматрали као матицу, већ много ширу популацију, коју је овај испитаник чак изједначио са Балканом:

„Било је наших људи тако да смо се и сретали. Концепт наших људи је био више балкански него стриктно српски, југословенски...“ (Б. Т. 50 година, психолог).

Анализа података је показала да је однос према српској дијаспори био другачији код испитаника који су за емиграцију користили слабе веза, попут претходно наведеног који је као подршку имао стипендије страних универзитета, и оних који су се ослањали на чврсте везе, односно који су емотивно и материјално били помогнути рођацима и старим породичним пријатељима који су се иселили из Србије након Другог светског рата. С обзиром да је у великој већини случајева реч о политичким емигрантима који су били против концепта СФРЈ, јасно је да је код њих и остао чврст управо српски, а не југословенски идентитет. Из тог разлога су се они умрежавали са људима који искључиво потичу са територије Републике Србије, или других територије других држава ако при томе Србију сматрају за своју матицу. Последично, испитаници који су у неку руку захваљујући њима доспели ван Србије, углавном у САД, имали су и подршку искључиво од припадника српске емиграције. Један испитаник, повратник из САД управо наводи кључну улогу дијаспорске мреже и у образовном напретку, али и као емотивну подршку:

„Српска прича, српска прича. Тамо има професор Станишић који је био двоструки доктор наука, емигрант, можеш о њему да видиш филм, ја сам снимео, зове се „Инжењер, официр“... Е, и сад Миломир Станишић је био Србин који је овде био официр, па је онда отишао у Немачку, тамо докторирао, па кад је отишао у Америку, био је иначе лични пријатељ Светог Николаја Велимировића, пошто су били из Ваљева, село до села. Е, и тај Миломир Станишић је био пријатељ моје фамилије, а он је био професор на Purdue, он је био професор Нилу Армстронгу, мислим фаца, е и тај Миломир Станишић је мени написао препоруку за Purdue и ја сам отишао на Purdue. ... Моја фамилија је тамо, а ја сам био потпуно, овај умрежен у то друштво, јер то су људи мог деде, неки четници, онда ту је било овај клуб ... Тако да ето, био сам потпунооо у ... Срба је било нас ту можда 20-30 на кампусу, поред те деце који су Амерички Срби, значи био је професор Видаковић Брана, он је врхунски статистичар, сада је у Џорџији, његова жена Драга она је докторирала математику, био је Аца Тодоровић, био је Вељко Милутиновић са својом женом, исто који се вратио, био је покојни Јоца Галечић из

Института за кукуруз, он је умро, онда је био неки Зоран и он је умро, биолог, а он је био мало другачији, бог да му душу прости, он је говорио да се никад неће вратити, да не воли Србију: “Видећеш Јоване кад прођу Амерички авиони над Србијом...” Нас двојца врло често... И био је ту и неки покојни Вељко Ралевић, он није био доктор наука, он је завршио пољопривредни и радио у неком предузећу, био је ту са нама се дружио, била је Наталија, било је тако људи, био је неки Мило Томашевић, он је ту био годину дана, долазио је тако професор на Електротехничком, он је сада доктор у Светској банци, Дејан Остојић и тако било је људи... Онда је дошао Мики, он је електоинжењер, дошла је Јеленина другарица са Филолошког и тако било нас је 20-30 ... Како не, како не, стално, стално смо били заједно, био је професор Милета Томовић, он се није враћао никада, Милета је имао кућу код њега смо стално правили свирке, Брана је певао, Брана Видаковић сјајан глас је имао, дубок, ма какви то су пријатељства“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Примећује се из интервјуа са истим испитаником да је у овом делу САД постојала транснационална српска заједница, баш у смислу како ју је Левит описала - заједница исељеника из једне државе који се константно настањују у једном месту или области земље дестинације. Према овом испитанику, српска заједница у Чикагу је ишла и корак даље, па је један округ чак имао председника српског порекла:

„Пази: како је овде Лафајет, испод Индианаполис 60 миља, 120 миља одатле северно је Чикаго, Лафајет дели два према један Чикаго и Индианаполис и сад кад идеш ка Чикагу наилазиш на South предграђе, ту су српска предграђа. То ти је Мерилвил, Шеривил, Краунтпоинт, Гери... Он је био градоначелник, градоначелник је био Србин. Е ту ти има пуно старе емиграције, оне Херцеговачке, али има доста и Ђурићевих четника, ту је Ђурић дошао и радио у железарама Јесте, Чикаго је сав такав...Е сад ми смо на Пурдуе имали доста те деце, чак је моја жена радила неко истраживање, неки као code-switching, шпанско-енглески и српско-енглески и та деца су јој били испитаници... Рецимо и ја сам са њима играо кошарку, имали смо српски клуб, знаш играли смо и фудбал и кошарку...“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Међутим, није сваком испитанику искуство са српском дијаспором исто, нити буди исте емоције. У неким другим крајевима САД и Канади се често дешавало да су послератни емигранти и њихови потомци крили своје порекло пред другима и избегавали да стварају мреже засноване на националном идентитету (о томе ће више

бити речи када будемо разматрали идентитет миграната). Неретко се дешавало да су избегавали и да пруже било какву подршку пријатељима и рођацима из Србије.

„Отишао сам у Ванкувер, ујак је био у Монтреалу, требало је с њим комуницирати. Он је једном рекао дођи да ме посетиш на три недеље и завршило се на томе... Немате никог да вам помогне. Знао сам неке људе из амбасаде који су отишли и неки човек који је био хаусмајстор у згради у којој сам становао, који ми је дао први душек да не купим чим сам стигао, иначе из Свилајнца“ (М. К. 55 година, филолог).

Поред утицаја чврстих веза и односа према националном идентитету, значајан утицај на постојање умрежавања са српском дијаспором је имао универзитет и место где су се испитаници насељавали. Поменути Purdue је, судећи према ономе што су испитаници рекли, њих троје, окупљао пуно људи из Србије, што због велике концентрације наше дијаспоре у том делу САД, што због успостављене сарадње наших фирми са овим универзитетом. Конкретно, велики број људи који су сарађивали са Институтом за семенски кукуруз „Земун поље“, одлазили су на усавршање управо на овај универзитет:

„То је један контекст у коме сам се ја јако лепо осећала и који ми је јако пријао и при томе Purdue универзитет, који је имао и наше људе, прво што је стицајем околности на Purdue универзитету направљен први хибрид кукурузни, тако да су они имали озбиљну сарадњу са Институтом за кукуруз... И једно време, не, кад је почео хаос са санкцијама и лудилом, они су сваког семестра слали свог једног инжењера, кад магистрира... Институт има једну лепо праксу, кад магистрирате, они вас пошаљу шест месеци на Пурдуе... Била је то мала српска колонија људи“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Слично као и на универзитету Purdue дешавало се и на другим универзитетима у САД (St. Francis College, на пример) на којима је било пуно Срба, па су испитаници, хтели они то или не били упућени на њих. Таквих универзитета има и у Европи, и неизбежно је упознавање људи нашег порекла, ако студирате тамо. Један од таквих универзитета налази се у Генту, на којем је била и наша испитаница, а чија изјава указује на мотивишућу улогу мрежа у процесу миграција:

„У Генту је у ствари била једна екипа и дан данас је ту... То је, они су имали, то је био неки програм за докторате на њиховом Факултету техничких наука... Неко је отишао на докторске и остао и онда је он у ствари довлачио своје колеге... Тако да у Генту постоји једна група њих, шта ја знам, можда их тридесетак има, који су из

Србије, с којима сам се ја с времена на време виђала, али сам се у суштини... Али сам се у суштини дружила са једном девојком, које је моје годиште и која је и дан-данас тамо... Иако смо постале добре другарице и оно сад кад дође кући... Мислим, она је иначе из Новог Сада, нас две се дружимо оно мислим то ми је био онако један од контаката, мислим с неким с ким се могло причати на српском. Моја тетка живи у Генту, удата за Белгијанца, тако да сам се и са њом дружила..." (Ј. М. 34 године, инжењер исхане).

Са друге стране имамо и супротне примере од напред наведених, као код испитанице, повратнице из Француске која се није умрежила са дијаспором из разлога што је била у месту где и нема Срба. У њеној изјави се такође примећује и опстанак духа југословенства:

„Упознавала сам људе из бивше Југославије, али Србе нисам баш тражила, јер у Лилу и нема баш много Срба и странаца уопште“ (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Место становања, као и универзитет, имало је, дакле, велики значај за приступање и дружење са дијаспором. Чак и ако су били повезани неким родбинским или пријатељским везама, а ако су били далеко од места где постоји релативно густа мрежа исељеника из Србије испитаници су се са њима ретко састајали. То можемо илустровати искуством повратнице из САД:

„Да, да! Па овако, те прве две године, односно прва година тамо где сам живела готово да није било никога... Био је најближи већи град, оно један од ближих већих градова је био Талахаси, што је главни град Флориде, где је Florida State University лоциран то је било рецимо неких сат и по времена од овог села где сам ја живела... Ја тада нисам, нисам имала како да идем и нисам могла баш толико често да идем, али тамо је постала је једна мала српска заједница окупљена око професора Љубише Аврамовића, који је био професор економије на том факултету... У том тренутку, његова кћерка је предавала на факултету и тако даље... Тако да је он окупио око себе, можда је ту знало да у сваком тренутку буде једно 7-8 до 10 људи из Србије максимално. Ето, није пуно тамо живело, али је пуно њих долазило на докторате, на магистратуре, основне студије и тако даље... Они су се окупљали можда 2-3 пута годишње, традиционално за Светог Саву и можда типа једанпут или двапут... Сада, да ли су се међусобно дружили то већ не знам, мислим да јесу, али сам ја тако, можда једном отишла, када сам нашла неког да ме вози, јер тамо јавни превоз апсолутно не

функционише... Овај, и отишла на тако нешто, сећам се да је тај Љубиша са кћерком дошао, када сам ја завршила средњу школу... Њега мој тата познаје из Београда, па онда сам тако ступила у контакт са њим тата ми је дао контакт, ја сам се ту јавила као Синишина кћерка итд... И он је стварно био мислим, он је декица ,његове унуке су мало млађе од мене тако да... Али он је тако феноменалан, феноменалан, предиван, диван човек, који је схватио да кад будем завршила средњу школу поготово што је овде бомбардовање, фали ти неко да буде ту, тако да је дошао са својим унукама на то моје завршавање средње школе... И касније када сам завршавала ту двогодишњу, двогодишњи факултет он је и на то дошао да ме подржи, тако даље, и тако даље... Али са њим сам имала контакт, како да кажем можда смо се чули на 2-3 месеца, мислим, знала сам да ми је ту нисмо се редовно виђали или не знам шта већ...“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Веома важан фактор који је утицао на интензитет успостављања контаката са дијаспором јесте и мотив одласка као и врста делатности коју су испитаници тамо обављали. Иако је већина отишла због усавршавања, у нашем узорку је било и деце дипломата и представника наших фирми у иностранству. Сви они су били усмерени на породице пријатеља својих родитеља, који су често у иностранству били из истог разлога као и они. Једна испитаница, која је ћерка дипломате, је чак уз своју породицу, имала задатак окупљање српске дијаспоре у земљи боравка.

„Апсолутно, познајем целу дијаспору због посла мога оца. Ишла сам у школу за дипломате, више мултикултурално. ... Била су места на која ја нисам толико ишла, биле су друге дискотеке, које су биле познате тада, па смо се тамо налазили, концерти који су организовани за дијаспору, била сам на Маринку Роквићу, Мирославу Илићу, на Јелени Карлеуши у Немачкој, иако нисам знала ко је она, све је то некако било мимо мене. Ми смо организовали та окупљања, и то је то. Не знам чиме су се бавили, али били су то послови на црно, грађевина, чување деце, градилиште баш не инжењери, али су сви били преквалификовани за те послове, они јесу били академски грађани, али то нису биле прилике за то, због недостатка знања језика... Доста сам им помагала да се упишу на факултете, да сазнају информације и шта им треба. Нисам била заинтересована за нека умрежавања, тада сам студирала...“ (Д. Н. 42 године, инжењер и археолог).

На другој страни се налазе испитаници који нису имали контаката са људима нашег порекла из других разлога који не укључују физичке препреке, односно удаљености. Мотиви су разни – од разочарања у систем и менталитет народа којем припадају, преко одбојности услед рата који је буктао на овим просторима у време када су напустили земљу, па до карактеристика саме личности, њене друштвености и властитих идеала. Неки испитаници су једноставно навели да им се нису интереси и путеви са дијаспором укрстили, као повратник из Аустралије:

„Са људима из тадашње Југославије нисам имао никаквог контакта и потпуно сам се уклопио у аустралијске кругове што исто важи и за неке моје друге интересе у животу. Врло мало сам имао контаката, готово непостојећих са људима из Југославије, Србије. Нису нам се сусретали интереси и путеви“ (В. Б. 65 година, филозоф).

Занимљив и разумљив разлог јесте и потреба за усавршавањем језика и упознавање друге културе, што је за неке испитанике отежано ако се настави живот у српској заједници:

„Знаш, то је управо оно што си рек’о: српска заједница, кад једном уђеш у ту причу онда ти је тешко да видиш било шта друго, знаш... Ван те српске заједнице, ја сам 6 месеци радила праксу у Њујорку тамо сам живела, али је то тотално друга прича мислим зато што... Ево Александар је био у Њујорку, он је тамо студирао, има један колеџ, зове се St. Francis College, у Бруклину, једна моја другарица из средње је исто тамо отишла, она је отишла због дечка то је друга прича... То зову српским факултетом, ти тамо кад уђеш чујеш српски... 90% ватерполо тима је српски! Ја кад сам се тамо преселила, ја сам живела са њима у кући и ти тамо по цео дан причаш српски, значи на факсу причаш српски, сви су другари ту онда дођеш кући тамо причаш српски и стално си у тој некој екипици Срба и Хрвата и тако даље, и тако даље... Нашој балканској екипи... И овај где у Шарлоту ја рецимо нисам причала српски ни са ким, јер просто тамо није било толико Срба, мислим, после се испоставило, ја сам касније тек упознала неке наше људе, али на мом факултету није био нико ко прича српски... Значи, ја сам била једина која је живела сама све са Американцима и мени је буквално 24h, осим кад се чујем са мамом и татом био енглески и зато је мој енглески далеко, далеко јачи од рецимо мислим, мени енглески био у старту јак, али самим тим што сам што сам се убацила у културу, ја сам само енглески причала за разлику од њих у

Њујорку, који брате причају српски по цео дан ... Ок, студираш ти, теби су предавање на енглеском, али није то исто и онда ја први пут кад сам ушла на њихов факултет то је била прва ствар, коју су ми рекли је била пази шта говориш сви те разумеју, а ја као ок, важи како уђеш ти само чујеш како причају српски, а ти си као у фазону да л' ме неко зеза, ко је ово скривена камера знаш (СМЕХ)... И онда као клан су узимали заједно предавања, знаш држе се као кланови“ (М. В. 25 година, кулинарство и менаџмент).

На крају овог дела који се односи на умрежавање са дијаспором, навела бих само став, али и целокупно искуство повратнице из Данске. Испитаница је отишла из Србије 2008. године на постдипломске мастер студије преко Темпус програма о којем сам раније говорила. У Данској је била до 2012. године уз прекид због студијског путовања у Шпанију у трајању од шест месеци (август 2009 - фебруар 2010). Отишла је са намером да нема никакве контакте са Србима:

„Ја сам одавде отишла уморна од нашег менталитета и наших људи и рекла сам себи ако се икада придружим неком нашем удружењу и заиграм коло упуцаћу се, као то ће бити потпуни крах мог одласка у иностранство, тако да сам ја у суштини мало избегавала наше људе и трудила се некако да се дружим највише са другим странцима из других земаља, с обзиром да су Данци били врло затворени, тако да се нисам са њима нешто посебно дружила“ (И. И. 37 година, менаџер).

Одлазак је био мотивисан само усавршавањем и испитаница није имала намеру да било шта друго ради у иностранству:

„С обзиром да сам док сам била у Србији радила у невладином сектору између 12 и 15 сати дневно, када сам отишла у иностранство на студије обећала сам себи да ћу само да студирам. Радила сам од своје деветнаесте године уз студије и то ме је на неки начин „спржило“. У иностранству сам само студирала док нису сва предавања била завршена“ (И. И. 37 година, менаџер).

Међутим, када је завршила студије, пошто није желела да се врати у Србију, морала је да почне да ради. Вагајући између живота у Шпанији и Данској, одлучила је да посао потражи у овој другој земљи јер јој се више допада (упркос чињеници да боље зна шпански језик). Ипак, закључује:

„Они нас странце баш и не воле, а да је посао јако тешко добити“ (И. И. 37 година, менаџер).

Услед тога, и пре него што је завршила тезу, одлучује да се врати у Србију „док још имам пара на рачуну“ (И. И. 37 година, мрначер). Ипак, све се променило тако што је игром случаја наишла на човека нашег порекла:

„И онда игром случаја изгубила сам картицу за вешерај, испала ми је испред вешераја и комшија из суседне зграде је пронашао. Мислећи да је то картица за банку се брже-боље потрудио да ми је врати и тако смо се упознали. Кренули смо да причамо, питао је колико сам у Данској, колико још остајем. Када сам му рекла да остајем још две недеље и враћам се заувек, питао ме је да ли бих остала и да ли ми треба посао, рекла сам да хоћу и обећао ми је да ће да провери код својих добрих пријатеља са Балкана који држе ресторан и да ће да ми јави. Сутра ме је звао и рекао: „јави се овој особи, реци да си добила телефон од мене и реци шта ти треба“. Ја сам назвала, рекла, и тај момак каже ја не могу да те препоручим ресторану док те не упознам. Његови родитељи су се одселили осамдесетих година из Србије, прво у Берлин па у Данску, углавном иако је био млад кад је напустио Србију и даље га нешто веже за корене и хоће да помогне . Рекла сам да дође и да се упознамо. Он је дошао, попричали смо неких пола сата након два сата ме је звао и дао ми је број телефона менаџерке ресторана којој сам се јавила. Рекла је да дођем на пробни рад и имала сам три дана пробног рада. Објаснила сам јој да ми треба посао на коме не треба да размишљам, не треба ми каријера у ресторану, већ ми треба посао да могу да платим рачуне и да могу можда нешто са стране да ставим, али да могу да у својој глави преврћем тезу. Рекла је да није проблем, њима таман треба неко ко ће да чисти столове и трчи околу и да буде фин и љубазан и још је супер што познајем нашу историју па када гости дођу који су заинтересовани да нешто причају могу са њима да причам. До тада нисам никад у животу носила тацну или тањир ни пун ни празан у том смислу ресторанског посла, тако да то ништа нисам знала. Рекла је да то ништа није проблем, само ти прошетај, ради и видећемо. После три пробна дана питам да ли то има смисла, она каже да има, с тим што јануар, фебруар и март не раде, пошто су били у Тиволи центру а он је та три месеца затворен, тако да могу да радим до краја Децембра и онда имају та три месеца паузе. Кажем ја да је то добро, пошто мени виза дозвољава да нисам два месеца у Данској, тако да сам ја онда рекла да пошто већ имам карту за Србију, купићу сада карту и да се из Србије вратим па чим будем видела која је најближа опција за карту ја ћу да вам се јавим када долазим на посао јер не могу другачије, а без везе је да

пропадне карта. Тако сам ја неких недељу дана остала у Србији, вратила се и наставила да радим до краја године. Онда сам их питала да ли могу да рачунам на посао од следеће године, рекли су да нема проблема, тако да сам се у априлу вратила и наставила ту до 2012. године. Они су се стварно показали јако добри, газда је Србин из Мостара, а менаџерка је из Сплита и мање-више запошљавали су све људе са Балкана, баш из тог разлога што су наши људи, не само наши него странци генерално били доста дискриминисани кад је посао у питању, тако да су они онда излазили у сусрет и запошљавали наше људе. Запошљавали су наше и запошљавали су ове са средњег истока, Авганистан, Пакистан, мало и северна Африка, био је неки момак из Бангладеша, тако да су баш излазили у сусрет људима за које су знали да неће наћи посао у Данској. Када сам им причала шта студирам, шта сам радила, онда када дођу гости у ресторан који деле моја интересовања онда ме упознају са њима, кажу „када завршиш, они могу да ти помогну, раде у тој и тој општини, раде са младима, можеш њима да се јавиш, ова жена ради у школи, она је феноменална, може да ти помогне за посао у школи“. Стварно су у том смислу били јако предусретљиви, чак када је било да можда нећу моћи да нађем стан рекли су да ни то није проблем, да имају станове за раднике из ресторана, да могу то да добијем собу бесплатно док не добијем одговарајући смештај“ (И. И. 37 година, менаџер).

Да напоменемо само да се ресторан у којем је испитаница радила зове Херцеговина, што има дубоку симболику за Србе из Србије и оне који потичу са територије Босне и Херцеговине и дела Хрватске где су Срби аутохтоно становништво⁶³. То, али и читаво искуство испитанице, указује на велики степен

⁶³ Херцеговина, углавном, обухвата простор српских средњовековних земаља Захумље и Травунија. Данас се односи на јужни део Босне и Херцеговине (представља око 20 посто њене територије), а до друге половине деветнаестог, односно самог почетака двадесетог века, обухватала је и западне делове Црне Горе (Стара Херцеговина), који су после успешних ослободилачких ратова те државе против Отоманског царства сукцесивно улазили у њен састав. Херцеговина је име иначе добила по титули прворазредног српског средњовековног великаша Стефана Вучића Косаче (1404-1466), који је тим простором влада средином 15. века а у манастиру Милешева се крунисао за херцега од Светог Саве. То, као и улога њеног борбеног становништва у потоњим народноослободилачким покретима против Турака, области која је од тада позната као Херцеговина даје посебан симболичан значај. Уз то у миграционим процесима који су умногоме као последица турског освајања српских земаља уследили, многи други српски крајеви, а поготово Шумадија која ће касније постати језгро обновљене српске државности у Подунављу, у значајној мери су насељени становништвом пореклом из Старе Херцеговине али и других делова те историјске области. О томе сведочи и наша народна изрека: „Херцеговина цео свет насели а сама се не расели“ (Ћирковић, 1995; Екмечић, 2010).

саосећајности наших људи у свету која представља и основ за умрежавање и стварање чврсте транснационалне заједнице у чијем је корену национални идентитет. Читав концепт стварања мреже дијаспоре уз истицање принципа хомофилије који овог пута заиста представља осећање, учинио је и да се став ове испитанице промени. Од чврсто антисрпски настројене потенцијалне мигранткиње, она постаје повратница са чврстим везама са српском дијаспором окупљеном око „Херцеговине“:

„Са људима са којима сам радила тада у ресторану скоро са свима сам редовно у контакту, све то зависи од посла и од обавеза, али редовно пар пута годишње разменимо коме се шта дешава у животу. Од када сам се вратила 2012. године била већ два пута у Копенхагену и сада ћу ове године опет да одем на пар дана. Остала сам у контакту и са свим људима које сам упознала на мастеру“ (И. И. 37 година, менаџер)

4.7.5.3. Умрежавање са припадницима других националности

Упоредо са развијањем мрежа са српском дијаспором, испитаници су, можда чак и више, упознавали људе друге националности, са њима остваривали пријатељске и пословне односе. У мом узорку буквално нема ни једног испитаника који је навео да није остварио међународна познанства. И, што је још корисније него код контаката са дијаспором, те мреже су активне и данас независно од времена које је протекло од повратка. На који начин оне функционишу и на који начин користе или би могле да користе ширем кругу људи, видећемо у наредном делу.

Оно што прво пада у очи приликом анализе прикупљеног материјала, јесте образовна структура странаца. Док је у основи стварања дијаспорских мрежа била национална припадност, односно постојање заједничке матичне државе, код ове врсте мрежа постоје два принципа сличности – или по струци којој припадају или циљу због којих су се нашли у истим друштвеним круговима. Тако да су се мреже дијаспоре састојале од припадника свих степена образовања, од оних са основном школом до доктора наука, док је мрежа са странцима била ограничена на оне који су стекли или су у процесу стицања факултетске дипломе.

Странци са којима су се испитаници упознавали или су били колеге са факултета (други студенти, професори, сарадници) или су били студенти са кампуса где су испитаници били смештени.

“Заправо ја сам имала неке три мреже људи. Прва се односи на људе са факултета, друга на људе из студентског дома, где сам упознавала људе из свих крајева света и Француске, који су се бавили најразличитијим стварима, и трећа мреже људи се односи на неке људе које сам одраније познавала” (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Што се тиче националности, заиста не постоје правила – наши високообразовани стручњаци су створили мреже са људима скоро из целог света и из разних области интересовања.

„Не знам којих националности није било, све то што сам навео плус Шпанци, Португалци, Французи, Турци, Руси, Африканци, Кинези, Јапанци. Студирали су све живо, углавном везано за економију, финансије и инжењери, углавном машински инжењери и технолози“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Слично искуство има и млађи повратник из САД:

„Углавном су били Американци, имали смо спортске екипе, то је била спорташка заједница, ишли су спортисти код спортиста. Углавном су се спортисти дружили међусобно, и ја сам се дружио, са људима са којима сам студирао. Било је доста Азијата: Кинеза, Вијетнамаца, Филипинаца, доста грађевинаца, машинаца, Арапа, Саудијци, Кувајт - Владе их стипендирају, а они одуговлаче па пију, неће да се врате; имао сам доста контаката са Арапима, из Индије. У ЛА има доста и Мексиканаца“ (М. М. 24 године, електроинжењер).

Политика развијених држава јесте да привлаче таленте који представљају покретачку снагу друштва, па и окупљају високообразоване људе из свих крајева света. Многи универзитети имају широку међународну сарадњу која укључује сталну размену студената, којима је свако студијско путовање и прилика за упознавање људи из свих крајева света. Тако се стичу пријатељства која искључују дискриминацију на било којој основи – националној припадности, боји коже, раси или вероисповести – а студентске слике постају живописне као, како је повратница из САД рекла „Бенетон рекламе“:

„Тај мој факултет Florida Atlantic, који сам завршила важи за један од оних који сакупља припаднике свих народа, ту има највише међународних студената у читавој Америци тако да смо ми имали сто и нешто земаља по генерацији. Знао да су

моје рецимо 4 најбоље другарице са факултета биле Марија Гркиња са Кипра, Каја из Кувајта, Имбал из Израела и Џенифер из Њу Џерсија и да су њих четири биле, једна православка једна католикиња, једна муслиманка, једна јеврејка... Све кад се скупи, то је било једно стварно фантастично искуство... Гледам сад те моје слике са факултета из тих студентских дана мислим, оне изгледају као са Бенетон рекламе..." (Ј. Р. 37 година, психолог)

Такође, већина факултета у развијеним земљама негује праксу умрежавања студената кроз разне пројекте и задатке који захтевају да доста времена проводе заједно. Повратница из Француске то описује овако:

"На факултету смо имали нпр. пуно ствари које смо ми као студенти организовали. Мој ментор је инсистирао да студентско дружење буде продуктивно и да је веома интензивно. Повезивао је студенте из региона, и форсирао нас је да организујемо семинаре, што националне, регионалне али и интернационалне. Тако да сам се ја доста дружила са колегама док смо се бавили организацијом семинара. Имали смо доста посла и тиме ширили круг људи. Издавали смо публикације. Имали смо једну канцеларију где је било нас 6-7 доктораната, ту смо се дружили, договарали, после ишли до кафића, па на ручак, тако да смо буквално цео дан проводили заједно" (Р. Ј. 33 године, филозоф).

За разлику од мрежа дијаспоре, испитаници су се трудили да овде одржавају контакте са људима које су тамо упознали. Њихови транснационални односи су најчешће засновани на пријатељским основама и интензивнији су када постоје могућности сусрета. Тада размењују искуства о томе шта раде у земљи у којој су тренутно, ствари из приватног и пословног живота. Повратница из САД то описује овако:

„Супер ми је сада рецимо, када сам путовала по свету да сам се виђала са тим људима. Када сам била у Шри Ланци пре пар година сам се видела са два моја другара са факултета. Обојица се оженили, имају своје породице, децу воде ту неку породичну фабрику чаја и тако даље, и тако даље... И било ми је супер да их сретнем неки су они долазили овде и тако даље, и тако даље... Тако да сви сад мање више радимо различите ствари, тако да због тога можда нисмо имали прилику да се не знам како умрежимо професионално, али на људском и пријатељском истом нивоу смо итекако добри..." (Ј. Р. 37 година, психолог)

Повезаност и комуникација постаје интензивирана за време празника и приликом већих догађаја у животима појединаца –

„Наравно, са њима сам остала такође у контакту, виђамо се на неким свадбама и венчањима, знам ко је где и шта ради. Логично, виђам се чешће са људима из земаља које су ближе Србији“ (М. Ф. 42 године, филозоф).

Наравно, као и кад је било речи о упознавању, ситуација је и са одржавањем мрежа са странцима иста – има их одашуд, разних занимања, при чему су сви високообразовани:

„Већина пријатеља је других националности, углавном са енглеског говорног подручја: Ирска, Енглеска, Немачка, Канада. Били су разноразни - од стјуарта за прву класу, до човека који је у Ирској сада добио награду за директора једне средње школе, он је мастер биохемије, и колеге које су завршиле енглески језик, филозофи, глумице, свашта нешто“ (Д. Н. 43 године, инжењер и археолог).

Поред умрежености коју карактеришу пријатељске емоције, у оквиру тих транснационалних заједница има места и за пословну сарадњу. Занимљиво је да испитаници често интуитивно препознају те контакте као капитал, што није случај када говоре о умрежености са дијаспором.

"Највише одржавам контакте са истраживачком групом из института, то су првенствено Немци, Руси, Индијци и једна девојка из Ирана. Са њима се такође редовно чујем, преко Skyp-а или whatsapp-а. Такође су ми они врло значајни као професионални капитал, јер неки од њих су радили докторате док сам и ја радио, неки и даље раде. Једни другима можемо да помогнемо, наравно, пре свега у професионалном смислу. Наравно, поред овог професионалног дела, помажемо једни другима и када је у питању бирократија. То су флексибилни умови са којима може врло отворено да се прича о било којој проблематици" (А. Х. 30 година, хемичар).

Испитаници су, дакле, свесни да им је боравак у иностранству омогућио да ступе у професионалне кругове који могу бити вишеструко корисни. На првом месту, испитаници истичу размену знања, али, некада подсвесно, а некада и отворено, говоре о значају ове повезаности за реализацију неких стручних пројеката или чак као подршке за евентуалну будућу емиграцију и проналазак посла ван Србије. Морам да кажем да се то ни у једном тренутку није препознало када је било речи о контактима са дијаспором. Чини се као да се код испитаника одржава нека доза неповерења према успеху и моћи

појединаца нашег порекла иако се током историје, али и у савременом свету показало супротно.

5.7.5.4. Значај социјалног капитала у процесу интеграције и реинтеграције

У оквиру анализе јаких и слабих веза у Грановетеровом смислу, рекла сам да су слабе везе важне за достизање ретких ресурса услед ширег дијапазона умрежености. Такође, када сам говорила о типовима веза које користе појединци зависно од социјалног статуса који подразумева и образовање, рекла сам да високообразовани појединци користе у већој мери слабе везе како би прво, емигрирали, а касније пронашли посао, уписали факултете и тсл. Прегледом података које сам прикупили на терену показало се да је емиграција укупно 10 испитаника било помогнута, односно подстакнута чврстим везама - 6 испитаника је имало помоћ родбине која се раније населила на територији жељене државе, а 4 испитаника је отишло заједно са родитељима дипломатама, односно представницима наших фирми у иностранству. Осталих 40 испитаника су помоћ тражили у slabим везама: стипендијама страних влада, факултета, фондација или су одлазили уз посредништво агенција које су за то биле задужене. Њихова даља интеграција која је била мање или више успешна, зависила је од многих других фактора: типа личности испитаника, државе у којој је боравио, факултета на којем је студирао и тсл.

Интеграција у државу, односно државе дестинације, није једино уклапање у друштво на њиховом миграционом путу. Наиме, испитаници су имали период реинтеграције након повратка у Србију који се завршио у већој мери успешно – свега 5 испитаника је рекло да се још увек није привикло на повратак (при томе, у питању су чак два испитаника који су се у Србију вратили пре 2000. године). Већина је успешну реинтеграцију у српско друштво приписала својим способностима и знањима која су стекли током свог живота – подједнако у иностранству и у Србији. Ако изузмемо емотивну подршку породице која је на првом месту заслужна за први осећај прихваћености, било је испитаника који су навели да су социјални контакти имали великог утицаја на њихову друштвену реинтеграцију. Укупно 4 испитаника, односно

испитанице је рекло да је након повратка посао у Србији нашло захваљујући одржавању пословних веза и у периоду док су били у иностранству. Та транснационална умреженост се односила или на невладин сектор, али је било и приватних фирми као што је школа језика И. Г. са којом је испитаница склопила уговор још док је била у иностранству:

„Овде сам дошла на посао, јер сам то уговорила док сам била у Немачкој. 2007-2017, И. Г, интернационална школа језика. Сарађивала сам њима од 1999, па сам само наставила када сам дошла овде. Јесте одговарао мојој стручној спреми“ (Д. Н. 43 године, инжењер и археолог).

Разматрајући мотиве и начине одласка, навела сам да је било испитаника који су радили у домаћим институтима и били прикључени на пројекте Министарства науке и технолошког развоја. Док су били у иностранству одржавали су везе са колегама и радили на пројектима из земље дестинације. Након повратка су наставили посао на радним местима на којима су били и пре одласка, само овога пута са вишом квалификацијом, и у том смислу можемо рећи да је њихова реинтеграција текла релативно лако.

„Јесам, остала сам у контакту са колегама из Винче и радила сам на једном националном пројекту који се реализовао у Србији у претходном пројектном циклусу. Тај циклус је завршен 2010. године, а почео је 2008. или 2007., више нисам сигурна. ... када сам се вратила нашла сам посао управо у тој групи са којом сам сарађивала и данас радимо на великом националном пројекту“ (Ј. П. 38 година, инжењер).

Чланство и активна улога у дијаспорским заједницама и заједницама повратника је такође било од значаја приликом повратка. Члан ОССИ-ја истиче улогу управо те организације за нестајање проблема реинтеграције:

„Велики проблем са људима који се врате јесте што немају мрежу, осим породице. Ја сам себе увек сматрао атипичним повратником, јер сам преко ОССИ- ја одржава и стицао контакте. Тако да нисам имао повратни културни шок, без обзира што сам отишао још у средњој школи. Никада се нисам запитао - јао шта ме је сада снашло. Али нисам се ослањао ни на породицу превише, већ на пословне контакте које сам стекао. Неки од пословних сарадника су ми постали и пријатељи“ (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Алумни клубови страних универзитета које су завршавали су, супротно очекивању, имали пресудну улогу у реинтеграцији три испитаника. Негде је од значаја био сам универзитет, као код повратнице из Италије:

“За стаж у Европском парламенту⁶⁴ (ЕП) ми је помогао мој колега са Боконија, јер је он пре тога био у ЕП преко неких својих контаката из Грчке. Упутио ме је како да прођем тај поступак акредитације, јер има преко 1000 пријава, а примају само 30 људи. Дао ми је савете како, и коме да пишем мотивационо писмо, а ја сам могла да стажирам само у Комитету за спољне послове, будући да смо ми држава која је у поступку приступања ЕУ” (М. Ф. 42 године, филозоф).

Да напоменем само да је алумни клуб Бокони Универзитета имао кључну улогу код ове испитанице и приликом проналаска посла у иностранству:

„За посао у Милану, опет ми је Бокони помогао” (М. Ф. 42 године, филозоф).

Врло је занимљиво искуство испитанице којој је наш човек, такође члан алумни клуба страног факултета, Michigan State University, САД, помогао у реинтеграцији у српско друштво, односно приликом проналаска првог посла:

„Тако да нисам имала никога од мојих пријатеља, који би могао да ми буде неки контакт било где, али на срећу, 10 година пре мене неки Ђорђе магистрирао на Michigan State University, који је остао у контакту са старом деканком факултета и она ме је - пошто се Американци врло ложе на алумни везе... Она ми је једном приликом, кад сам већ била пред крај магистратуре рекла: „Ми имамо једног ђака, нашег бившег, који сад се у међувремену вратио у Београд, па ево даћу ти ја његову е-маил адресу, да му се ти јавиш он можда може да ти помогне “. И тај Ђорђе је био мој једини професионални контакт. који сам имала овде. Он је тада био рецимо неки account director, можда је чак и био Weisz President, Leo Burnett ... Ја сам 2006. магистрирала,

⁶⁴ Европски парламент, формиран 1952. године, је парламентарна институција Европске уније која је непосредно бирана. Заједно са Саветом Европске уније, он чини највише законодавно тело унутар овог савеза. Ипак, њихове моћи су ограничене на овлашћења која су земље чланице пренеле на Европску заједницу (<https://sr.wikipedia.org/sr-ec>, приступљено: 27.2.2019). У оквиру свог Секретаријата, Европски парламент расписује конкурс за плаћени приправнички стаж са циљем да учесницима обезбеди могућност за стручно оспособљавање и стицање знања о парламенту. Приправнички програм је намењен искључиво дипломцима универзитета и сличних установа из земаља чланица Европске уније и земаља кандидатима за приступ ЕУ (видети на http://www.mc.rs/Pripravnicki_staz_u_Evropskom_parlamentu.3278.html)

од 2006. до 2009. сам ја долазила макар једном годишње у Београд и ја сам се сваки пут од тих видела са њим и попила кафу, пронашла времена тих недељу дана да једноставно попијем кафу са човеком. И онда пре него што сам отишла у Индију, рекла сам Ђорђу, планирам да се вратим, да ћу тражити посао, да ли онда може да ми помогне... Он је стварно испао феноменалан човек, баш је супер лик једноставно. И онда ме је он повезао са директором и власником Leo Burnett, којег сам упознала пар дана пре него што сам отишла у Индију, са којим сам имала полусатни интервју, који се претворио у три и по сата смо седели причали о свему и свачему... Тако да, два месеца пре него што сам се вратила, ја сам њему писала да планирам да се вратим за два месеца у јануару бла, бла, бла... И ја сам од њега већ добила пословну понуду тако да сам ја слетела рецимо у суботу из Индије и у понедељак била на послу... А сем тога, пошто нисам знала које ће бити могућности у Leo Burnett -у, тада сам ја писала агенцијама, писала неким местима где бих евентуално можда чак и волела да радим. Пуно њих ми није одговорило, али пар јесте, тако да сам ја попила још тако неких пар кафа, пре него што сам отишла и сви су били у фазону, као „јавите се када се вратите“... С тим што сам се ја вратила и почела да радим ту... Тако да, што се тиче те приче, сам стварно имала срећу да сам знала тог једног човека, који ми је даље отворио контакте и ја сам онда после тога... Ја сам и причљива и пробојна итд... Дошла сам даље, радила сам у Leo Burnett -у 6 месеци, главни клијент после тога је била једна велика банка.... (Ј. Р. 37 година, психолог).

Међутим, упркос чињеници и налазу аутора који смо горе навели да је за проналазак посла важнија слаба веза и то нарочито код високообразованих појединаца, није ретко ни да пријатељи и родбина имају кључну улогу приликом запошљавања. У нашем узорку је било два таква случаја – код повратника из Аустралије велику улогу је одиграла колегиница:

„Радио сам једну школску годину (1997–98) захваљујући М. А, нашој колегиници, која ми је нашла да предајем неку логику са методологијом на мастер или магистарским студија за европско право на Правном факултету где су неки страни програми били. Французи су то подржавали. Само се сећам да сам добио добре паре“ (В. Б. 65 година, филозоф).

Повратница из Данске наводи пријатељицу, односно њеног супруга као особу која ју је запослила након повратка у Србију:

„Пред сам свој долазак овамо сам се преко пријатељице повезала са њеним мужем који је радио са ОЕБС мисијом у Македонији на тему трафикинга деце. Он је тражио некога ко има искуства са фацилитацијом састанка да могу да му помогнем с обзиром да би сви причали на нашим језицима, а он је Француз и тежак му је енглески па му треба неко ко може да му помогне. Ја сам у јануару била у Македонији на првом састанку, онда сам се у марту вратила за Србију, па је у мају био други састанак и онда у јуну трећи. То је било неко ангажовање које ми је финансијски подржало, мада ми је у том периоду баш било јако тешко да радим и онда сам од 2012. до 2013. радила са фотографом који је фотографисао матуранте и, наравно, пошто сам живела у стану код родитеља онда је то исто била помоћ која ми је пуно значила.“ (И. И. 37 година, менџер).

Најмањи проблем са реинтеграцијом у смислу укључивања у економску сферу друштвеног живота имали су испитаници који су радили у мултинационалним компанијама и који променом места становања, односно повратком у Србију, нису мењали радно место. Поред повратника из Енглеске кога сам често цитирала из разлога што заиста има веома богато и радно и миграционо искуство (Б. Б. 42 године, економиста), у узорку је било још шест таквих испитаника. Услед чињенице да су те компаније увек у страном власништву, мреже које су за ове испитанике важне заобилазе домаће институције и везе са нашим људима и, као што то износи повратник из Аустрије, усмеравају се на странце:

„Заправо, природа мог посла је интердисциплинарна и интернационална, јер смо ми страна компанија, тако да практично све што радимо јесте на неки начин интернационално, јер морамо пазити на различите законодавне праксе и системе, и сходно томе, помоћ колега из иностранства нам је свакодневно потребна” (Н. Е. 35 година, економиста).

4.7.6. Транснационализам – континуитет умрежености

Транснационализам, као што сам напред и навела, у литератури се посматра као концепт најпригоднији за разумевање савремених миграција, тј. за разумевање

међусобних односа и активности миграната, као и природе и интензитета односа са немиграционим становништвом, које остаје у земљи порекла или у земљи (земљама) дестинације. Оно што стоји у основи овог концепта јесу мреже, па се у том погледу он може посматрати као близак концепту социјалног капитала. Ипак, док у суштини феномена транснационализма лежи чињеница да умреженост пробија логику националне државе, то се за социјални капитал не може рећи. Он се може задржати и у оквирима једне државе, па чак и мањих територијалних јединица. Друго, код социјалног капитала се посматра положај актера у мрежи као важног фактора приликом трансформације ове врсте капитала у друге. За транснационализам то не важи. Појединац је укључен у транснационалне мреже, пре свега без интереса (што не значи да он касније неће развити) и јачина његове умрежености не зависи од положаја у тој мрежи односа. У овом делу дисертације ћу размотрити да ли је током боравка у иностранству постојала ова врста умрежености испитаника која сеже преко граница, првенствено са немиграционим становништвом у Србији, и у којој мери су они ње били свесни. Такође ћу анализирати да ли је било конкретних активности произашлих из те повезаности, нарочито са колегама из струке у смислу реализације пројеката. Касније, у другом делу, детаљније ћу размотрити да ли су и у којој мери испитаници одржали контексте са људима које су упознали током боравка у иностранству.

Из разговора са неким испитаницима се примећује континуитет одржавања веза са неким, углавном блиским људима из матице и иностранства, ма у којој фази миграционог процеса се налазили. Транснационализам код њих постаје начин живота, као код следеће испитанице:

„Функционишем и на крају крајева све пријатеље које сам оставила 2009. имам их и данас... Значи нисам изгубила пријатеље и све време сам некако успевала да одржим ту, ту конекцију са кућом и са породицом и тако даље... На крају крајева, сад сам се вратила, па опет одржавам контакте са колико год могу... Са пријатељима и познаницима које сам тамо стекла... Генерално живим ту неку причу повезивања... Не волим да правим те неке велике резове или ово или оно то ми је неко животно да будем између овог тамо или онога овде“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Приликом разматрања транснационалних мрежа током боравка испитаника у иностранству треба имати на уму чињеницу да Србија увелико касни за технолошким развојем Запада у смислу да интернет и друга средства комуникације до краја прошлог

века нису била доступна у истој мери као што је то данас. То је, наравно, утицало и на транснационалне везе наших испитаника у смислу њиховог интензитета и начина успостављања. Тако, период боравка испитаника у иностранству је утицао и на начин њихове транснационалне умрежености.

Прво, с обзиром на развој технологије и доступност транспорта која је далеко изнад ступња развијености и доступности на крају прошлог века, транснационализам у правом смислу је најинтензивнији код најмлађих испитаника, односно оних који су у иностранству боравили у релативно скорашњем периоду. Тако, повратник из Немачке (овде имамо још један фактор интензитета и учесталости одражавања веза са немиграционим становништвом из Србије, а то је близина!) истиче да је толико био у контакту са свима из Србије, као да се суштински никада није ни одселио:

"Све време сам био у контакту са породицом. У то време сам се забављао са девојком која је живела и радила у Београду, тако да сам ја врло често долазио у Београд, а и летови нису били превише скупи. Берлин и Београд нису ни далеко, тако да суштински ја нисам имао период одвикавања, константно сам био у контакту са људима, али и доста мојих пријатеља, колега је долазило код мене у госте док сам био у Немачкој. Тако да се ја суштински никада нисам ни одселио из Србије нити сам губио контакте" (А. Х. 30 година, хемичар).

Када се у обзир узме близина земље дестинације као и укљученост у програме који подразумевају мобилност, онда то симултано учешће у друштвеном животу земље порекла и матице буде врло изражено. То препознаје и повратница из Аустрије која је иначе и учесница Ерасмус програма:

"Да, да, јесам, неке колеге су и долазиле код мене у Беч док сам боравио тамо. Имали смо доста интензивну комуникацију, нарочито првих месеци након мог одласка из Србије" (Н. Е. 35 година, економиста).

Оно што су повратници из ове, по периоду повратка најмлађе групе наводили, а то се не среће код осталих испитаника који су одлазили пре 2000, јесте и интензивна комуникација са колегама. Такав однос има позитиван утицај прво на појединца из разлога што се умањују његови емотивни трошкови, а друго представљају важан предуслов за реализацију пројеката на даљину, што је последица могућности буквално тренутног трансфера идеја, знања и информација. То даље утиче на то да је

одлазак неког из радног окружења често пропраћен позитивним емоцијама и осећајем његове (виртуелне) присутности. О томе говори испитаница из која се вратила из Белгије:

„Не само са фамилијом и пријатељима, него и са посла јер су ми генерално послали да ја тамо то мало одрадим и да се вратим. Тако да сам ја све то време итекако одржавала контакте са њима и радили смо заједно, мислим ја радим од куће тад се радило из Брисела, ја уопште не морам да будем у канцеларији, јер гомилу то свакако радимо преко мејла и могу и да будем на Марсу просто такав ми је посао и хвала богу да је тако“ (Ј. М. 34 године, инжењер исхране).

Слично искуство наводи и друга повратница из Белгије која говори о непрекинутим и интензивним пословнима који су захтевали умреженост изван граница:

„Све је то било измешано, јер та асоцијација у којој сам радила у Бриселу сарађује са овом другом, са којом радим у Београду, тако да сам у суштини паралелно радила посао за овде и за тамо ...“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Тако је и са повратницом из Данске, мада је та интензивна сарадња код ње била временски ограничена:

„Јесам у почетку, првих неких годину дана јесам, што могу да кажем да су били неки заостаци посла који сам овде радила, било је потребно да се неки пројекти заврше, извештаји и тако то, па када сам у јануару после првог семестра дошла у Србију онда сам имала два-три дана када сам завршавала извештаје и евалуације и то је некако тако трајало, али већ на другој години мастера више нисам професионално сарађивала са Србијом ... Пројекат који је конкретно био остао да се ради на њему је Омладинска банка, односно Омладински фонд како се код нас звао, са обзиром да је то пројекат који сам ја водила две године пре одласка и онда сам нову особу задужила да га ради, па сам остала у контакту са њом да јој пружим подршку док је преузимала посао и да завршим евалуацију, са обзиром да она није имала капацитета да је уради када сам дошла. Друго је посао везан за студентски програм који смо ми радили, то је тај универзитетски курс за омладински рад, са обзиром да сам била координаторка две и по године, а те године када сам ја отишла се курс пребацио на универзитет, више га нисмо радили ми као НВО него је то била директна сарадња са Универзитетом у Новом Саду и постојала је нова група студената, тако да сам то пратила више у циљу саветовања новог колеге који је преузео и нека врста подршке њему. Али ту нисам

имала неку активнију улогу. ... Није било по систему скајп сваки дан, и мама и тата су оперисани од технологије. Успела сам мами да објасним како да користи мејл па је онда с времена на време куцала мејлове, а онда скајп је углавном био организован када је моја сестра била близу њих, па онда сестра позове. Иначе сам углавном звала преко скајпа на њихов фиксни телефон бар једном недељно, с тим што сам са мамом имала договор да бар једном дневно пошаљемо поруку“ (И. И. 37 година, менаџер).

Интензитет одржавања односа са људима из матице, (супротно очекивању, с обзиром да је интернет тада и у Србији би лако доступан) је био знатно мањи код генерације повратника који су се вратили након промене власти, а пре светске економске кризе 2008. Одговори испитаника се крећу од осећаја припадности модерној „hi tech“ генерацији, до приближавања старијим генерацијама за које није било уобичајено да сви имају компјутере.

Повратник из Прага, тако себе препознаје као део савременог техничког друштва и каже:

„Да, долазио сам. Ми смо скајп генерација... То су резултати које ћете добити као велику разлику од оних генерација које су ишле 90-их. Они су имали другачија искуства из телефонске ере... Имали смо са пријатељима, са родитељима, братом свакодневну комуникацију, сада је још лакше. Имали смо мејл и телефон, вајбер, месинџер... Мислим да су садашња искуства одлазака у иностранство драматично различита у односу на претходне деценије. Далеко је лакше. Живимо у интернет ери, људи су много мобилнији, транспорт је значајно јефтинији него раније“ (Б. Т. 50 година, психолог).

Супротно њему тврди повратник који је у исто време као и претходно наведени, био ван Србије. Међутим, за разлику од претходног испитаника чије искуство боравка у иностранству не бележи велику мобилност, овај испитаник је био врло мобилан, а током дугогодишњег боравка у иностранству поред тога што се усавршавао на познатим високим школама (највише у Енглеској) радио је у мултинационалним компанијама широм света. Његово искуство транснационалне умрежености са људима из Србије је такво да се примећује постепено интензивирање односа, које прати доступност информационах технологија:

„Често сам у контакту био, у почетку не, раније није било интернета, када сам први пут отишао, једном недељно телефонски позив; како се интернет развијао, све

чешће и чешће, у последњих 15-ак година доста често, али то је са најближом родбином (отац, мајка, сестра), и са најближим пријатељима“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Овај прелаз од немогућности честих долазака и сталне комуникације са родбином и пријатељима у матици, осликава утисак повратнице из САД:

„То, то, то, па већина њих касније имала макар е-маил адресе последњих рецимо, 2-3 године чак и Facebook и тако даље и тако даље... Али рецимо, сећам се да првих две или три године да су то масовно летела писма... Ја знам да сам рецимо тада у тој првој години, кад сам била тамо 4. године гимназије (то је било пре 2000; примедба М.В.А.) да сам ја пребројала да је мени за ту годину стигла преко 400 писама... А на свако сам одговорила!“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Оно што се још може запазити код одговора испитаника који су били у иностранству пре довршетка постсоцијалистичке трансформације и промене власти, јесте да нису одржавали пословне контакте у земљи. Поред тога што је таква врста повезаност била узрокована недовољном доступношћу интернета, она је била последица и нестабилности друштвено-економског система.

„Са колегама из Србије, па и не. Некако је то било све исувише компликовано и тако. Нисам хтео да трошим своје време; ја сам се доста млад и оженио, са 27, нисам хтео да трошим своје, и време своје породице на нешто што не могу да променим, да се нервирам и кидам због глупости. Чак и када сам решавао проблеме за компаније за које сам радио, нисам ишао локалним каналима, него преко амбасада фирми које сам заступао (преко Америчке, Немачке, и Енглеске амбасаде“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Сви испитници који су ван Србије били пре 2000, генерално истичу нередовну комуникацију и врло ретке доласке у Србију, ако их је уопште било. О томе како су писма тада имала место данашње електронске поште, говори наша повратница из САД:

„Наравно писма су летала, није било е-маил-а, ја се сећам јако рано, мислим, компјутер смо купили одмах, то је био услов да можемо да радимо било шта... Интернет је уведен рецимо, можда '90-те, '92 је кренула преписка са Србијом, то је било само са братом од тетке, који је студирао електротехнику... Тада нико други није имао е-маил у Београду, после је то кренуло, интензивирало се касније... Али

професионално, никакву сарадњу нисам имала, нисам ни долазила на факултет, кад сам се враћала“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Међутим, било је и оних који су се чули са породицом и пријатељима и долазили у Србију релативно често ако посматрамо тадашње услове (првенствено скуп и ређи превоз). Такав је случај са политикологом, повратником из Француске, који је такође навео и одржавање веза са колегама:

„Пази да ти кажем, тада комуникационе технологије нису биле толико јефтине, брзе и развијене као данас. Ја јесам био у константном контакту са породицом, али ти позиви нису били ни мало јефтине, чули смо се сваки други трећи дан, разговори су трајали по пар минута и то је то. Ја сам долазио у Београд, нисам ја све време био у Паризу, и они су код мене долазили три пута. Што се тиче пријатеља и колега..., са њима сам углавном комуницирао преко писама, нарочито са колегама, са којима сам размењивао искуства са факултета. Неки од пријатеља су ме такође посетили у Паризу” (М. П. 57 година, политиколог).

Неки испитаници, попут саговорника физичара, који је одбранио свој докторат на University of Stony Brook, у Њујорку деведесетих година прошлог века, на питање о одржавању веза са људима који су тада били у Србији одговарају са дозом симпатије, па и носталгије за тим временом које је носило посебан однос према комуникацији. Овај испитаник износи чари писања писама које су, према њему, ишле упоредо са већим способностима комуникације тадашњих студентских генерација. У исто време се из његових одговора препознаје потпуна прилагођеност млађих генерација новим технологијама:

„Али с друге стране они су знали да пишу писма што је данас најжалост скоро заборављено. Дobar део данашње омладине је неписмен... Није било тако трагично како се чини људима данас који мисле да је то бронзано доба“ (М. Ћ. 45 година, физичар).

Међутим, како год да се посматрају новије генерације, односно утицај информационах технологија на њихове способности комуникације, чињеница је да је код њих она интензивна, односно да се одвија свакодневно и у тренутку. Сви испитаници из тог периода, односно они који су земљу напустили након 2008. су на питање о одржавању веза са породицом, пријатељима и колегама одговарали потврдно

и, ако изузнем испитанике уз ове групе које сам навела на почетку овог дела, без неких даљих објашњења.

Анализа прикупљених одговора, дакле, иде у прилог основној претпоставци теоретичара транснационализма да се он развија и да је јачи са развојем информационих технологија. Испитаници који су ван Србије били пре 2000. када је овде тек по неко домаћинство могло да се похвали да је имало компјутер, а још мање њих интернет, и где је мали проценат грађана уопште било у иностранству, комуникација емиграната је била ретка – тек по неки позив и врло ретко, ако га је уопште било долазак у матицу. Ова ситуација се постепено мења, да би се та повезаност подигла на ниво готово тренутне размене информација. Ово поступно увођење информационих технологија у свакодневни живот грађана Србије указује и на почетну претпоставку технолошког кашњења наше земље у смислу развоја и доступности средстава комуникације. Док су крајем прошлог века интернет и захваљујући њему јефтине програми комуникације на Западу били уобичајена појава и широко су се, између осталог, користили за одржавање везе са земљом порекла, код нас до тога долази тек у последњих десет година.

4.7.6.1. Транснационалне активности са дијаспором

На Графикону 15. приказала сам удео испитаника који су остварили контакте са дијаспором и оних који су те контакте и одржали и може се видети да је њих 40, односно 80% остварило познанства са људима нашег порекла док су били у иностранству, при чему је 25 испитаника, односно половина и одржала те контакте. Што се тиче испитаника који нису навели активну транснационалну сарадњу са дијаспором, ни један није навео да је до прекида односа дошло због неке одбојности са било које стране, већ се разлог једноставно крије у гомили обавеза које носи свакодневни живот, па и није било прилике (али ни конкретне иницијативе) да се ти односи одрже.

Када је реч о испитаницима који су контакте одржали, већина се своди на пријатељске односе, али без неке претензије на активизам у оквиру конкретних пројеката. Тако наводи повратница из САД:

„Јесам остала у контакту са већином људи, са којима сам ја била у контакту. Сви се они кад дођу преко лета у Београд јаве да попијемо кафу и тако даље, и тако даље, али ја једноставно кад сам се овде вратила има толико дешавања, и за повратнике ... Овај, једноставно нисам имала капацитета да будем активна у српској дијаспори, односно тим контактима... Мислим, има ту пар организација које преко лета организују догађаје, конференције, округле столове и тако даље, и тако даље...“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

При томе ова испитаница наводи да препознаје неодговарајући однос према дијаспори и да је то један од мотива да она испоштује сваки догађај који они, наши људи из иностранства, организују. С друге стране, испитаница препознаје и пропусти дијаспоре приликом организовања било каквих догађаја, што наводи као разлог непостојања потребе да се ти односи одрже на нивоу који превазилази пријатељске везе:

„Ја углавном одем на све то, јер ја препознајем да је однос наш према дијаспори лош. Међутим, одвратан је и сам начин како те ствари функционишу, па сад да нешто да очекујеш да ми је стало ...“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

И други испитаници наводе да се са припадницима дијаспоре виђају на пријатељској основи и да често остају у контакту захваљујући модерним друштвеним мрежама:

„Јесам, али јако ретко. Сетимо се једни других на неке празнике, када неко овде дође, када ја одем у неки град где они живе. Раније је контакт био много ређи, сада је због друштва. Преко друштвених мрежа чешће, нарочито због Facebook-а. Знам где су шта су, где се налазе. Онда се пошаље нека порукица, лајкови, па је то сада много другачије него раније“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Примећује се да је сарадња са дијаспором интензивнија код испитаника који су запослени у мултинационалним компанијама или међународним организацијама, пошто је доста наших људи који раде у њима на другим крајевима света. Такође, такав посао захтева и виши степен мобилности, што повећава шансу за дружење са Србима у

свету. Такво искуство има повратница из Италије која је сад активна у међународној организацији:

„Јесам, пре недељу дана сам била у Бриселу, видела сам се са нашим дописником РТС-а, са нашим бившим економским амбасадором који сада ради за С., са бившим колегама из Европског Покрета који долазе из разних крајева Европе. Људи са којима сам се тада дружила, дружим се и сада и свих ових година одржавамо контакте“ (М. Ф. 42 године, филозоф).

Повратници који су студирали на факултетима где су Срби одлазили чешће (Purdue, St. Francis College, САД), више су у контакту са нашом дијаспором, него они где су наши ређе одлазили. Такође, већина њих сарађује на неким међународним пројектима, него пројектима који се односе на Србију. Тако је и са повратником са Purdue-а:

„Да јесам са једним човеком, јесам, са професором Ј. Р. сам учествовао у међународном, он је, он је у Abortu за Nuclear energy у Канадском, још је тамо, иначе доктор из Винче. Он је исто био на Purdue и феноменалан пријатељ, феноменалан пријатељ“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Само је један испитаник из узорка, повратник из Британије, навео да је покушао реализацију пројеката који би се тицали и добробити српског друштва, али је такође навео и препреке у реализацији:

„Пројекат јесмо иницирали (са дијаспором), али никада нисмо успели, зато што је Србија превише компликована за започињање било каквог бизниса. Стандарди који тамо важе, и мерила која се тамо траже (у англосаксонском свету) су овде потпуно другачија. Много ствари је нелогично, почев од бирократије, контаката, из државне фабрике ви овде нисте могли да купите неку робу, а камоли да организујете извоз, царинење, сертификате. Углавном је то било нешто - да се извози из Србије тамо, јер је то јефтиније, углавном такве неке ствари. Ја нисам био толико у томе. То подстакну неки други, као хајде нешто заједно да радимо, да се покуша; иако сам ја имао свој посао. Ипак сам хтео у све то да уђем, али брзо одустанем.

„Након повратка, да ли сте имали неки заједнички пројекат са дијаспором?“ (М.В.А)

„Исти је одговор, и за то када сам био тамо и када сам се вратио. Препреке: бирократија, неусклађени закони у односу на иностранство. Велики утицај политике на

посао. Ми који смо радили напољу немамо везе са политиком, а овде да би био шта радио, треба ти неко негде нешто, а тамо ти не треба нико ни за шта, и све је логично.“ (Б. Б. 42 године, економиста).

4.7.6.2. Транснационалне активности са припадницима друге националности

Конкретна сарадња испитаника са странцима се огледа најпре у заједничком објављивању научних радова и књига, међусобним рецензијама, преводима, организовањем промоција што представља негде природни наставак онога што су радили на студијама. То је случај са повратницом из Француске, где је политика факултета била таква да се потенцирала сарадња вероватно са претпоставком стварања социјалног капитала:

„Да ли се тај ентузијазам наставио? Јесте, у контакту смо. Објављујемо заједно, ја сам радила неколико радова, коауторских са колегама из Лила. Повезала сам наш и њихов универзитет. Организовала сам гостујуће предавање тамо, у Лилу, после је била и узвратна посета нашем факултету. После је била и одбрана доктората, где су два професора одавде ишла у Француску” (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Пример ове повратнице из Француске је врло занимљив из разлога што она није радила само на сопственом умрежавања са стручњацима из своје области, већ је радила и на умрежавања институција из Србије и Француске. Наиме, она је успела да докторат ради на два факултета – у Србији и Француској, па је тако, кроз властити рад, успела да повеже професоре са Филозофског факултета у Београду и професоре са којима је сарађивала у Лилу. Објашњавајући реализацију овог пројекта, испитаница је навела и које су биле главне потешкоће, а које би у будућности требало решити како би оваквих пројеката било више:

„Јесам, ја сам добила стипендију за докторске коменторске студије. Уговор је потписан између два Универзитета .. Велики проблем је био направити уговор између нашег Универзитета и Универзитета у Лилу када су у питању коменторске

докторске студије. Французи су око тога већ били довољно уходани, код нас је то тек почињало. Било је повуци потегни да се склопе све коцкице ... То је био уговор између два Универзитета који се тичао једног студента, где је и сам потписник наравно био и докторант. Проблем су наравно биле финансије, јер наш Универзитет није хтео да да никакав новац за пут, а Французи су покривали један део. Један Универзитет је требао да плати пут, други смештај. На крају смо се снашли и дали новац из свог џепа, иако то за државу није неки новац, дакле то је један пут у иностранство, да се разумео. Два Универзитета су потписала сарадњу, и мислим да је то важно“ (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Ова испитаница такође има искуство у организовању семинара и конференција које за циљ имају размену знања и умрежавање Београдског Универзитета са другим, углавном европским научним институцијама. Из њеног исказа, видимо да наилази на исти проблем:

„Ја ћу сада да пишем један семинар, који би требао да се одржи и тамо и овде. Проширујем сарадњу са колегама из Лила Главни проблем када се организују неки интернационални скупови су финансије, односно пут и смештај. То не можеш да плаћаш из свог џепа, а за државу то опет нису неке велике паре, међутим за то се не издваја новац. Добија се неки новац, али не неког великог обима, па се довијамо. Највећи посао је заправо око проналажења новца, иако је наше одељење доста активно (Одељење за филозофију, ФФ УБ), доводимо доста странаца, некада странци и сами себи плаћају пут и смештај, односно њихови Универзитети. Ми као одељење имамо доста развијене мреже са странцима, са људима из Европе, Америке, Рјеке, региона“ (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Умрежавање са колегама и професорима са факултета се примећује и код других. И наравно, започиње се са заједничким објављивањем и разменом студената, у смислу да испитаник, у овом случају испитаница, пише препоруке и шаље своје студенте на факултет на којем је сама била на усавршавању:

„Књигу смо Хемонд и ја објавили заједно и то је, објављено чак овде у Београду, али на шпанском, Завод за уџбенике је објавио, „Фонетика и фонологија“, учествовала сам на конференцијама, на које ме је он позивао... Виђала сам се са њим сваки пут кад одем у Америку, одржала сам контакт са још једним професором из мог комитета, из моје комисије и повремено тражила савете од њега, сугестије, а ово је

ишло, тако што је он мене охрабривао, кад год имаш неког студента или студенткињу ти пошаљи... И онда кад ја видим, ја предложим Америку, кад видим да задовољава критеријуме, то је у четири случаја успело, тако да ...“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Друга испитаница, такође повратница из САД је превела књигу свог ментора и организовала трибине у Србији на којима је он био гост:

„Моји су професори сви који су ми предавали, али мој професор који ми је био ментор Вилијам Леон Мекбрајд, написао је књигу “Од југословенског прахис-а до глобалног pathos-а”, коју сам ја превела иначе на српски. ... Не знам да ли си ти био на некој трибини, он је иначе долазио“ (Н. М. 60 година, филозоф).

Што се тиче конкретних пројеката, највише испитаника, њих 13 је навело да су помогли млађим колегама или пријатељима да оду на студије у иностранство:

„Моја студенткиња је ишла после мене, код мог ментора, ми смо наставиле ту сарадњу са Пурдуге-ом и овај шалили смо се, да од 89-те до на пример 2012-2013, није било неке године да није било неке девојчице или жене са наше катедре за стране језике, јер су две, три моје колегинице докторирале тамо, а једна је радила магистратуру и сад се враћа на докторат на Пурдуге... Тако да сам ја имала диван контакт са мојим професорима, мој ментор је био фантастичан, он је сад у пензији, то сад мало другачије иде, он је био активан, практично сваке године, неко од мојих је био код њега... Али, то је било све на некој личној бази, није било неких институционализованих оквира и сарадње, мислим да ни дан данас не постоје са Америком, то виде сада из деканата. Ми имамо разне те оквире, са разним универзитетима у оквиру Европе, па чак и са Јужном Америком, имамо са Сан Паулом, са Буенос Ајресом, да не говорим о источном делу Азије, али са неком Северном не, све то иде на личној...“ (Ј. Ф. 52 године, филолог).

Повратник из Немачке није помагао само колегама из бранше, већ пријатељима, познаницима и свима који су помоћ за одлазак затражили:

"Јесам, то је двоје људи. Једна Лесковчанка и један момак из Београда, обоје их знам из Петнице. Обоје су били моји полазници којима сам држао предавања и вежбе. Помогао сам још неким лекарима да оду у Немачку. Пре свега сам им давао савете везане за бирократију, савете око језика, и повезивао их са људима који могу да им помогну, јер сам ја прошао кроз све то, и много је лакше када човек има некога ко може да га упуту" (А. Х. 30 година, хемичар).

Неки су помагали и око посла:

„Јесам, углавном из области економије и машинства. Црна и обојена металургија. За места зависи, али углавном су то била нека менаџерска места, место средњег менаџмента и евентуално пословођа у оквиру фабрика. Звали су ме, и углавном су хтели да иду одавде; наравно, све због финансијске ситуације у Србији“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Друга врста пројеката које су испитаници наводили, односе се на успостављање сарадње институција у којој су запослени и институција у којима су студирали, односно радили, или у којима раде људи са којима су умрежени. Нешто слично као што је чинила и повратница из Француске чије сам искуство навела на почетку овог одељка, ради и повратник из Енглеске (тамо је најдуже боравио), испитаник чије миграционо искуство карактерише висок степен мобилности – он успева да повеже институт из Србије и Факултет у Болоњи:

„Пројекти који су проистекли из контекста с колегама из иностранства.... Ми смо се везали само за моје раније искуство из Кембриџа али моја каснија искуства су оно што је... Моји контакти које сам имао приликом каснијих боравака у иностранству јесу резултирали сарадњу. Моје инволвирање као предавача на једној летњој школи ме је довело до тога да аплицирам за студијски боравак први у Болоњи па касније, због лепог искуства да аплицирам и за други пошто је постојала могућност, а то је касније изродило сарадњу коју сад имам већ дужи низ година и која је довела до тога да мој институт из Београда има меморандум о сарадњи са центром са којим сарађујем у Италији, који ми је онда отворио многе друге могућности каријерне које не бих имао као истраживач који ради само у Србији и омогућио ми да је будем инволвиран у различите међународне мреже и пројекте. Успео сам самим тим умрежавањем моје институције у Београду и моје институције у Болоњи да тај меморандум не буде само меморандум него сада имамо заједничку летњу школу коју ја координишем. Имамо ту врсту сарадње. То је Џон Хопкинс универзитет који је у Болоњи и Институт друштвених наука сада имају заједничку летњу школу. То је пример пројекта који је успео и ја се надам да ће их бити још“ (М. М. 34 године, правник).

Поред летњих школа, испитаници покушавају да успоставе неку врсту континуиране студентске размене, па хемичар који је боравио у Ирској има идеју упознавања страних студената са условима рада у Србији:

„Покушавам да организујем једну врсту студентске размене, како би се колеге из Ирске упознале са нашим пројектима код нас и моје колеге одавде са њиховим пројектима тамо, будући да је то једна од већих, а можда и најбољих лабораторија у Европи. Они ће послати своје студенте овде, ја сам им изложио чиме се ми бавимо овде, они су заинтересовани за сарадњу, да пошаљу студенте докторских студија да део доктората ураде код нас. То је нека врста сарадње за коју бих ја лично волео да буде континуирана, да се дешава семестрално или на годину дана, јер сматрам да је изузетно да будемо повезани са колегама широм света, упознати са новим открићима, њиховим радим, методологијом, како бисмо наш институт у Београду учинили значајнијим, будући да је наш Институт за молекуларну биологију и генетичко инжењерство једини институт тог типа у Источној Европи. ... Нисам у контакту са тим људима више, иако су папиролошки проблеми превазиђени, сарадња је отпочела без формалног уговора, по неким плановима требала би ускоро да се озваничи. То је пројекат којим би колеге које долазе из иностранства покушали да примене своју методологију користећи наше инструменте у лабораторијским условима који нису сјајни у односу на неке лабораторије у Европи“ (Н. М. 31 година, микробиолог).

Нису сви пројекти везани за академску сферу. Неки испитаници, истина мали број – свега 5 – су навели пројекте из културне и економске сфере друштвеног живота. Економиста, повратник из Аустрије, иницира реализацију пројекта који се односи на пошту:

„Сада покушавам да реализујем један пројекат који се тиче организације поштанских услуга са једним колегом Французом којег сам упознао на студијама у Бечу ... Да, још пар мојих колега, сви су из фирме у којој радим је укључено у процес израде финансијских биланца, везано за пројекат о којем сам говорио“ (Н. Е. 35 година, економиста).

Што се тиче области културе, занимљив је пројекат повратнице из Габона, чији је пројекат стао због геополитичких односа ове земље и Србије (што би можда било и оправдано када би то био универзалан став који важи за сваку земљу):

„Нисам, али поред свог приватног посла радим као културни аташе при Конзулату Републике Габон. Имали смо у сарадњи са Музејом афричке уметности један пројекат, односно изложбу маски из Африке, последња таква изложба на којој сам ја радила је била 2012. године. Имали смо доста делегација из Габона, и то је исто од

2012. године стало јер је таква политичка ситуација (нема везе са нашим приликама). Габон је признао Косово, па је све захладнело и стало. Имали смо троје стипендиста из Габона, сада је остао само један. Наша држава је делила неке стипендије, па су на тај начин дошли студенти из Габона” (С. Е. 39 година, менаџер).

На крају овог дела, навела бих искуство једног повратника који је након повратка радио у више мултинационалних компанија и повратнице која каријеру гради у међународној невладиној организацији. Издвајам посебно њихова искуства пошто су само они говорили о послу који подразумева умрежавање са странцима, премда је у узорку било још шест испитаника који су запослени у таквим компанијама.

Стручњак за финансије који је био на усавршавању у Британији, радио је у више међународних компанија:

„Радио сам за два интернационална фонда, само што су они лоцирали свој бизнис у Србији, иста је била титула као ЦФО, они су имали посао у 5 земаља, само што је фабрика била лоцирана у Србији – Ваљаоница бакра Севојно, али су канцеларије representative offices били Кипар, Русија, Њујорк, Немачка и Мађарска. Јесам путовао пословно да обиђем канцеларије, али сем обиласка није било потребе да се мичеш из Србије. То су тада преузела два велика инвестициона фонда, радио сам исто за странце, само у својој земљи, један амерички, један енглески инвестициони фонд, и наравно да сам та знања применио, зато су ме и запослили“ (Б. Б. 42 године, економиста).

И учествовао у већем броју међународних пројеката:

„Мноштво пројеката – оснивање компанија, грађење фабрика, организација запослених, запошљавање, еколошки пројекти везани за посао, не знам више шта не. Све што је везано за производњу, набавка и инсталирање разних машина и опреме. Углавном су били у иностранству, али и велики део у Србији. Гледао сам некако увек (у том свету некако мене јуре за посао, то су неки head-hunter-и, агенције из Швајцарске, Аустрије, Енглеске, Немачке) у тим понудама послова да имају неки део свог посла у Србији или негде у околини; 70-80% фирми које су биле у Србији, пола-пола, нешто је било везано за Србију, а нешто је било везано за иностранство“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Оно што је занимљиво за његово искуство јесте да није наилазио на препреке у реализацији тих пројеката, што није био случај са покушајем реализације пројеката са нашим људима и у Србији. Разлог проналази у нашим процедурама,

правилима и администрацији уопште са којима није имао никаквих додирних тачака приликом реализације ових међународних пројеката.

Друго искуство које је занимљиво из перспективе анализе изгледа сарадње са странцима, јесте искуство испитанице запослене у међународној НВО:

„2010. године сам уписала докторске студије са идејом да пробудим познавање једне области јавних политика, а то је културна политика. Отишла сам код М. Ш. као нашег највећег стручњака за то, рекла сам јој шта хоћу да радим, она ми је рекла може, одлично, и кренула сам да студирам, паралелно радећи у једној лобистичкој компанији. После годину дана као најбољег студента су ме питали да ли хоћу да останем као демонстратор. Пристала сам, мислећи да је то ето моја друга каријера. Поред тога мислила сам да имам смисла за то, студенти су ме заволели...Нажалост то се није развијало онако како би требало, јер ми нису дали избор у звање асистента, јер је проблем био што немам њихову диплому са основних и мастер студија. Била сам довољно добра да држим вежбе студентима, али не и да будем део катедре (реч је о ФДУ – у), захвалила сам им се на понуди и отишла са факултета. Ја сам остала на једном предмету М. Ш. који се бави културном дипломатијом. После тога сам се пребацила на невладине организације, потпредседница сам Форума за културу Европског покрета у Србији, радимо разна истраживања, радионице..., нешто објављујемо. Имам широку мрежу која се капитализује кроз конкретне пројекте. Покушавам да повежем наше пројекте са пројектима из иностранства. То иде килаво, оперативно се тешко завршава, ја могу да се повежем са нашим људима из Брисела, договорим сарадњу, међутим ја морам да имам људе овде који би се бавили тим стварима, да то изведу, пре него што добију било какву материјалну сатисфакцију, јер ја пре него сто евентуално добијем новац за неки пројекат, морам све то волонтерски да обавим. У Форуму за културу Европског покрета у Србији тренутно имамо два пројекта, један се зове “Уметник у ранцу”, аплицирали смо код Министарства културе и на град (јавили су се на конкурс који је расписала градска влада, прим. М.В.А). Идеја је да спојимо социјалну димензију уметности, да кроз сусрет конкретног уметника са средњошколском децом ван великих градова пробамо мало да развијемо публику ка одређеном виду културне сензибилности и расправама на неке теме које се њих тичу попут малолетничког насиља или мигранте, дакле нешто што тишти локалну заједницу. Теме мењамо у зависности од локалне заједнице. Тај пројекат има неке три димензије,

како они виде себе у односу на друге, у односу на окружење у којем живе и које су њихове представе о култури. Уметници су ту да им испричају како су они ушли у уметност, дакле нагласак је на том неком личном плану. Други пројекат је партнерски са БИТЕФОМ. Битеф ове године као део пратећег програма организује конференцију о мрежама извођачких уметности, (позориште, плес, преформанс), хоће да доведу те неке европске мреже, али пошто не могу увек да буду и носиоци Битефа и других ствари, онда увек траже партнере. Будући да су И. М. и још две девојке из Битефа наши чланови (ЕПС-а), пало им је на памет да бисмо им ми могли бити партнери, што нама свакако одговара. И још радимо са Форумом младих, планирамо ускоро неку сарадњу, то би углавном била истраживања везана за демографију, социјалне проблеме. Са пројектом “Уметник у ранцу” смо аплицирали на град (пријавили се а конкурс који је расписала градска влада, прим. М.В.А), како би обишли приградске београдске општине. Сада хоћемо да покушамо да са једним пројектом аплицирамо код Канцеларије за придруживање ЕУ” (М. Ф. 42 године, филозоф).

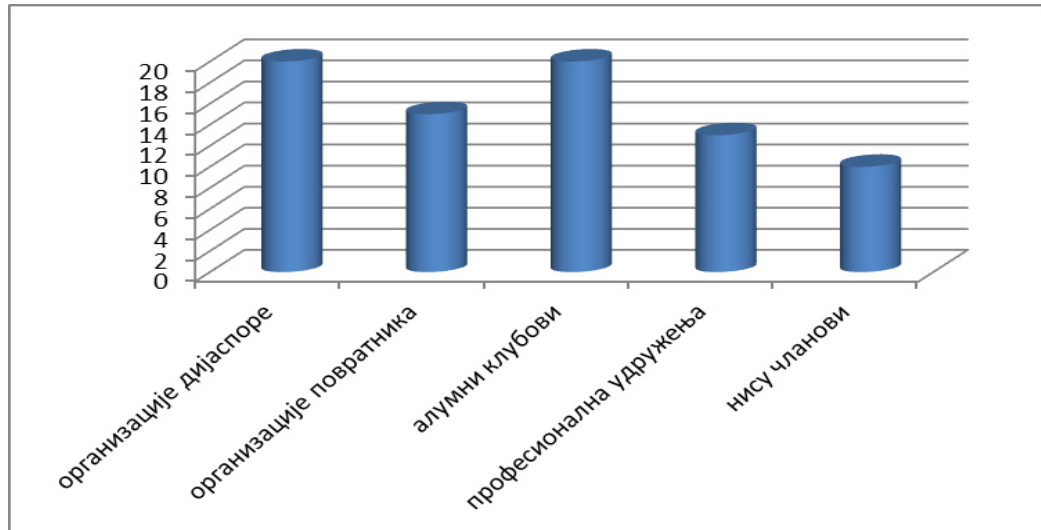
За разлику, дакле, од односа са дијаспором који није баш био у потпуности развијен ни у периоду док су и сами испитаници били део ње, њихова транснационална умреженост са странцима је и даље врло интензивна. Такође, за разлику од односа са дијаспором који је у врло малом обиму резултирао конкретним пројектима, са странцима није тако. Сарадња са њима постоји, па су испитаници навели разне пројекте почевши од конференција, летњих школа, писања заједничких радова, па све до великих финансијских и пројеката у области културе који се реализују у оквиру међународних организација и мултинационалних компанија.

4.7.6.3. Организације, групе, удружења и алумни клубови

Транснационалну сарадњу и са дијаспором и са припадницима друге националности, највише препознајемо код испитаника који су активни чланови неких организација, удружења, алумни клубова. Већина испитаника је истакла, њих 40, да је било или је и даље члан неке организације или више њих. На наредном графикону (Графикон 16) је приказан удео чланства испитаника у организацијама, односно алумни

клубовима, при чему треба имати у виду да је петина испитаника, њих 10, члан у више од једне организације.

Графикон 16. Чланство у организацијама

Извор: подаци оригиналног истраживања

Што се тиче организација дијаспоре, 4 испитаника су били чланови, односно чланице удружења која више нису актуелна, или они нису активни у оквиру њих. Нека су настала на основу националних набоја који су се јавили услед породичне историје и идеологије која је прихваћена, или подстакнута јачим интензитетом националног осећања услед боравка ван Србије, као у случају повратника са Purdue-а:

„Е сад ми смо на Пурдју имали доста те деце, чак је моја жена радила неко истраживање, неки као code-switching, шпанско-енглески и српско-енглески и та деца су јој били испитаници... Рецимо и ја сам са њима играо кошарку, имали смо српски клуб, знаш играли смо и фудбал и кошарку... Е ја био у том клубу саветник за историју и географију, пошто они немају појма, а воле Србију, неки М. М. каже: „Да се зовемо Србија и Четникс“ ја кажем, не можемо Србија и Четникс, довољно је Четникс и он као „Serbian and Chetniks“, а њихове деде били Ђурићеви Четници“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

С друге стране, имамо удружења која су настала са неким циљем и која су имала конкретне активности, али нису опстала или бар наши испитаници нису више у

њима активни. Повратница из САД је била активна у више таквих удружења. Из првог је изашла јер се њена визија није поклапала са визијом активности удружења

„Да, да па у Вашингтону мислим када сам дошла ја сам хтела да се активирам у српској заједници да нешто као радим и овај, после постојала нека организација која се зове Young Serbian Professionals, која је била неактивна већ тада, али је била активна пре. Прво, ту сам размишљала да се активирам, али су они били врло неполитички као само networking ... А ја сам хтела да шаљемо помоћ на Косово и тако даље. Они су били не, не, не ми се не бавимо таквим темама“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Што се друге организације тиче, и она је променила своје циљеве са променом поставке људи који су били на врху:

„Ја сам се мање-више се брзо активирала у некој организацији која се звала *Конгрес српског уједињења*⁶⁵ и годину дана сам била потпредседница тог српског огранка, али се онда тамо променила екипа на нивоу целе организације, не на нивоу нашег Вашингтонског огранка и то ми нисмо се слагали са стварима, које су радили начин на који су радили и тако даље, и тако даље“ (Ј. Р. 37 година, психолог)

На крају је испитаница основала своју организацију, где је могла у сарадњи са неколико истомишљеника, људи са истим циљевима према Србији да организује активности у смеру за који је сматрала да је најбољи:

„И нас пар који смо потекли из тога смо основали једно друго организацију која се зове РАСТ Међународна српска организација... Нас осморо је основало ту организацију и главна ствар за шта се организација залагала било је организовање неких ствари, које ће промовисати Србију тамо и скупљање хумане помоћи за Србију,

⁶⁵ Конгрес српског уједињења (Serbian Unity Congress, скраћено КСУ) је непрофитна међународна организација која окупља Србе и пријатеље Срба у дијаспори посвећене очувању и континуитету српског наслеђа. Основана је 1990. године као одговор на историјске промене које су се дешавале у тадашњој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Дугорочни циљ организације је да допринесе демократизацији и развоју српских територија. Поред тога, циљеви КСУ су 1. Да подстиче и негује српско наслеђе, културу и идентитет код Срба у дијаспори, 2. Да окупља таленте, искуства и способности свих Срба из дијаспоре и њихових пријатеља како би се помогле економске, друштвене, културне и остале позитивне промене у правцу слободног демократског система и моралног друштва у српским земљама и 3. Да информише јавно мњење и кључне политичке лидере у свету о правим циљевима и тежњама српског народа, као и да ради на поновном успостављању доброг српског имена које је немилосрдно оклеветано током протекле деценије (https://sr.wikipedia.org/sr-es/Конгрес_српског_уједињења, приступљено 16.11.2018.).

конкретно највише за Косово.... Тако да смо ми и слали кроз неке јавне кухиње помоћ, куповали људима домаће животиње, организовали смо фестивале документарних филмова. Један дан препознаје Јасеновац и геноцид у Јасеновцу који се догодио и тако даље, и тако даље.... Тако да смо ја била врло активна у свему томе овај, тако да је то...“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

По повратку, испитаница није остала активна у оквиру ове организације, већ оснива нову, Repats Serbia⁶⁶ за коју је добила идеју током боравка у Индији:

„Сад кад завршим са овим интервјуом, треба да направим завршницу и позивницу за наш *Happy Hour* групе, јер сада је 7 година од када се састајемо... Овај, овај прочитала сам, када сам из Индије одлазила, прочитала сам у *New Yourk Times* за Индију било је неко на врху питање и прочитала сам неки супер чланак који ми је био онако баш врло инспиративан о Индусима, који се враћају у Индију, који су живели преко, где год то преко било „ихихи“ година... Жељни, вољни да учине нешто за своју земљу да ово, да оно... И који имају *reverse culture shock* и који не знају где припадају, које заједница не разуме и апсолутно не прихвата, него су то да си вредан, нешто никад се не би вратио и тако даље, и тако даље... Ја сам схватила да ће већина тих ствари мени исто да се деси и била сам у праву. Наравно, и пожелела сам да себе некако окружим људима, који су имали некако слично искуство, које сам имала и ја... И сад ја сам овде остала, ја сам и дан-данас у контакту са друштвом из основне школе, имам чак и из вртића, са друштвом из гимназије... Значи, ја сам остала у контакту са свима и они су сви феноменални, сјајни и баш супер, супер, супер људи... Али да сам ја већину тих својих блиских пријатеља, тих којима се дружим по 30 година, упознала данас, како да кажем, мислим да се не бисмо ни упознали, а сигурна сам да се не би смо дружили... И мени је један од оних мојих, кад се вратим, ако имам њих за дружење мислим одлепићу и онда сам себи желела да отворим неке нове прилике за пријатељство, тешко је упознавати људе кад имаш 30 година, ниси више на факултету, више ниси овде и тако даље, и тако даље ... Ја сам знала да ће мени пријати таква мрежа и ја сам у том

⁶⁶ Ова организација данас окупља преко хиљаду и четристо високообразованих људи који су живели у иностранству и који су се вратили у Србију. Кроз подршку коју пружа људима који су се вратили у Србију, играла је значајну улогу у измени Закона о високом образовању, односно у промени процеса признавања иностраних диплома. Чланови се од 2010. састају једном месечно, а основни циљ јесте да помогне реинтеграцији повратника у српско друштво, као и да их повеже и умрежи (<https://www.facebook.com/groups/233323559417/>, приступљено 16.11.2018.).

тренутку знала рецимо једно троје људи, које се вратило, укључујући и тог Ђорђа, свако од њих је знао 3-4 људи који су се вратили... Ја сам се вратила у јануару 2010., месец дана након што сам се вратила, дакле у фебруару, ми смо имали наш први *Happy Hour* на који се појавило тих 50 људи и тако нешто. И група наставила да живи, да расте: данас нас има 1300 у њој. Тако да, од како постојимо нисмо пропустили ниједан месец. Сад, људи су се ту међусобно умрежили, повезали, има њих који се виђају чешће и тако даље... Пуно послова је добијено на тај начин чак, по неке љубавне везе су се ту отвориле и тако даље, и тако даље... Тако да је стварно било пуно резултата за једну неформалну групу, како да кажем... Сад у пар наврата смо ми исто причали да се формализујемо као група, да ово, да оно, али то - зашто би ти то радила и оно као пар оних, који су имали сјајне идеје како да се организујемо, па ево овако... Ево ја себе замислим да будем у Управном одбору... Да Управни одбор, извршном директору или директорки, даје смернице шта треба да се ради, рек'о да претпоставим да сам ја директорка, а да си ти у Управном одбору, па да, али ти то као тако лепо радиш и онда као "ха ха", директорки баш требају смернице, шта треба да се ради... И овај, у сваком случају ја сам свој циљ са том групом испунила, а то је да окупим нас који смо живели преко, који смо се вратили и који се овде на тренутке осећамо као да смо љубичасти слонови... Да, потенцијал те групе није остварен, али једноставно ваљда ја нисам успела или не знам шта је, нисам успела да изградим капацитете од којих неко нас може самостално да живи... Тако да и дан данас ја организујем *Happy Hour*, у пар наврата се пар људи јавило оно као да хоће они и тако даље, и тако даље... Онда то испадне да ја 20 пута треба да се чујем са њим, да се договоримо око тог *Happy Hour*-а и тако то, на крају испадне једноставније да ја то одрадим" (Ј. Р. 37 година, психолог).

Да подсетим само да је ова група чак код пет испитаника, односно испитаница, имала важну улогу приликом реинтеграције. Још једна група, која окупља високообразоване повратнике од којих су оснивач и две чланице били испитаници, јесте ГЕПС⁶⁷:

⁶⁷ На званичном сајту ове организације стоји да је она настала „као израз потреба и одговор на изазове и прилике које се пружају Србији и српском народу и представља израз тежњи за постизањем јединства нашег народа у, за сваки народ виталним областима; духовности, науци, образовању, привреди, здравству, култури и спорт“. ГЕПС „не окупља само повратнике, већ ствара мрежу људи из дијаспоре и стручњака из земље. Ту стоји да њу чине „врсни професори и научници српских и светских универзитета, успешни привредници и угледни уметници, вредни пољопривредници и искусни (активни

„Ми смо онда направили групу 'ГЕПС', повратници који су ... али, првобитно је идеја била да окупи те српске докторе наука, повратнике и тако даље...Само доктори наука“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Организација је доста умрежена са другим организацијама повратника и дијаспоре:

„'ГЕПС' и даље постоји. Доста сарађујем са овим клинцима из ОСИ-а - Организације српских студената, сад су ме баш питали да им дам нека имена, пошто ће имати, звали су ме нешто ће на Yale-у имати, на Yale-у имају нека предавања са њима сам у контакту. У контакту сам са Ј. Р. (испитаницом о којој сам горе говорила, оснивачицом Repats Serbia), не претерано често, али овај јесам и друге контакте држим, тооо“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

О скупу на Yale-у говори и наш саговорник, тада председник Организације српских студената:

“Па већина наших студената је укључена у ОССИ, тако да су на тај начин доста радили. Затим смо са неким нашим новинарима у Њујорку правили неке прилоге, имали смо један заједнички пројекат на Јејлу, један другар из Хрватске са којим са студирао у Њујорку хоће да радимо нешто заједно, сада смо у току преговарања. Све у свему та мрежа људи је веома значајна, са неким људима не можеш да сарађујеш, али са неким можеш да оствариш сарадњу” (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Ова организација која мрежу ставља у први план основана је од стране групе српских студената из Европе и Северне Америке 1997. године. Настала је са намером да постане глобална мрежа која ће повезати све већ постојеће групе студената у иностранству и основати нове тамо где њих до тада није било. Идеја настанка саме

и пензионисани) стручњаци, истакнути публицисти и талентовани студенти, ујединили су своје снаге и знање да би остварили визију покрета – да би допринели стварању просперитетне Србије, која је прави дом за све своје грађане и истинска матица за све Србе света“. Главни циљ организације јесте „стварање јединственог корпуса који би имао водећу улогу у реформи и јачању Србије и позиционирању на међународној сцени у складу са њеним потенцијалима“. А то чини „1. кроз различите програме, пројекте, стручну и логистичку подршку своје стручне потенцијале ставља у службу опоравка постојеће и заживљавања нове привреде; 2. тако што омогућава координиран излазак научно-истраживачких, образовних, привредних и спортских организација на међународну сцену; 3. тако што је својим формирањем и радом створио предуслове за координирано упућивање младог нараштаја на научна, пословна, културна и спортска усавршавања и, још важније, бригу за њихово укључивање у српски интелектуални корпус; 4. тако што врши координацију активности трансфера технологија у научно-истраживачком раду и образовању и 5. организује домаће и међународне скупове и посете делегација из области свога рада“ (доступно на: <http://geps.org.rs/geps.php>, приступљено 16.11.2018.).

организације јесте остваривање заједничких интереса, међусобно повезивање српских студената у иностранству, као и њихово повезивање са Србијом. Организација српских студената у иностранству (ОССИ) данас поносно броји више хиљада чланова. Седиште је у Београду, али у матици постоје и локалне канцеларије у Бањалуци, Нишу и Новом Саду. У иностранству Организација поседује укупно 16 локалних огранака који су смештени у земљама које броје највише наших студената и то су: Америка, Канада, Аустралија, Кина, Белгија, Немачка, Аустрија, Француска, Бугарска, Чешка, Уједињено Краљевство, Холандија, Грчка, Швајцарска и Русија. Поред других, веома важних пројеката⁶⁸, најзначајнији је повезивање наших студената и омогућавање интензивне размене информација, знања и искустава међу њима (ОССИ, 2018).

Поред ових организација које за циљ имају умрежавање високообразованих повратника и српске дијаспоре, испитаници су били и чланови разних алумни клубова, који такође подразумевају умрежавање, а тиме и стварање социјалног капитала за сваког члана. Највише њих (5) су чланови алумни клуба Еразмус програма, а једна испитаница се чак налази у програмском тиму за оснивање алумни клуба:

„Дешава се то, да је у склопу неких састанака министара образовања из региона, иницијатива за прављење регионалне алумни асоцијације студената, који су завршили Ерасмус програме... Ја сам тренутно у том програму у тиму, који се бави оснивањем регионални алумни асоцијације и шест министара отприлике оно, дало зелено светло да се та асоцијација оформи и ми смо позвани од стране Европске комисије, односно тог за образовање у Подгорицу, у новембру месецу, прошле године... Било је нас осамдесет из шест земаља и у суштини смо радили, имали смо дебате, дискусије и тако даље... Да ли уопште желимо, имамо потребе и тако даље. И то је сада дошло до тог неког нивоа, где се пише статут и припремају се неки, неке активности на регионалном нивоу. Свака земља и са Балкана, изузев Хрватске, има свој

⁶⁸ Неки од запаженијих пројеката су: 1. Дани српске културе; 2. Признавање страних диплома у Србији; 3. Праксе у дипломатско-конзуларним представништвима; 4. Годишње зимске и летње ОССИ-лације; 5. Брошура о студирању у иностранству; 6. SNE – Summer Networking Event; 7. Светионик знања (Министарство омладине и спорта) и 8. Дипломатски потенцијал Републике Србије. Такође, важно је напоменути да су неки од чланова организације (нпр. Јован Ратковић, Александар Јововић, Дејан Анђелковић, Ивана Вујић, Милан Зелчевић, Хелена Здравковић, Вук Јеремић, Александар Којић, Милан Миленковић, Милош Мисајловић, Ана Митровић, Милан Павловић, Михаило Петровић, Андреја Фајгел, Марко Шкорић) познати ширим друштвеним, научним, културним и политичким круговима (<https://ossi.rs/историјат>, приступљено 16.11.2018)

национални тим и радимо на различитим неким пољима што се тиче комуникације са студентима, прикупљањем података оним који су уствари завршили студије и тако даље. И уопште, свашта је онако, програм и доста широк, има ту свашта“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Међутим, испитаница истиче да Темпус програм који је у оквиру Еразмуса има неку врсту алумни клуба и функционише у виртуелном простору:

„А у ствари је до те Подгорице дошло, мислим ја нисам ни знала да се спрема, откуд знам било је ја сам у ствари на листи Темпус програма и они су они тако мени времена време слали или позивни за неку трибину или не знам неку професионалну усавршавање... И једном приликом су ми послали неки упитник, упитник који се тиче неког мог пређашњег искуства ја сам то попунила, да би неколико месеци касније добила одговор, на основу твојих одговора ти озбиљно размишљаш о напретку организације, да ли би ти дошла у Подгорицу као отприлике све ти је плаћено и да видимо, да ли ћемо да оснивамо ту организацију или не... И ‘ајде, и ја дошла мислим оно што је тужно има јако пуно студената у Србији, преко 1.000 студената добили стипендије, ми не знамо једни за друге нисмо уопште повезани... Значи, ја стицајем околности сам један од тих неформалних окупљања које је Темпус организовао, упознала Вука, који је дошао у Подгорицу, па смо се онда дружили, он је сада координатор асоцијације за Србију и био је Драган кога сам знала са студија, Драгану из Босне и крај приче“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Другачије је кад алумни клуб има стална окупљања, када се људи упознају и ствара се амбијент за рађање нових идеја и пројеката:

„Ја не знам ко су људи из Србије, који су ишли да студирају, јел’ знаш?! Јер смо ишли на 100 различитих страна од Шпаније, до горе, до Норвешке, имали најразличитије студије мастер, докторат и ово и оно... Мислим да Темпус није, некако нема, нема тај капацитет да се окупљају људи и да их мотивише да се налазе да се дружимо и да буду у мрежи... Ти док човека не видиш и док не причаш са њим, ти не знаш човека... Мислим ја сам дивне људе упознала сад у Подгорици нисам знала уопште да постоје, а из Србије су... Итекако би са њима имала и да сарађује и све, а нисам знала да постоје, а знаш... Тако да у принципу идеја те алумни асоцијације јесте да се ми некако упознамо и да се повежемо и да једни другима, како да кажем будемо, будемо ту и да сарађујемо... Сад ја имам Јелену Павловић, која је у Холандији, која

ради једно супер истраживање... Мислим ја њу могу сада да контактирам зато што знам, шта она сада ради... Овај разумеш, тако да кажем, нешто је тако кренуо да се дешава ту“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Умрежавање као циљ имају и алумни клубови факултета на којима су испитаници студирали, као и организације који су били даваоци стипендија. Такође, многи бивши студенти на одређеним универзитетима праве алумни клуб који се односи само на њихову земљу. Доста их је, нарочито млађих испитаника део више мрежа алумни клубова. Искуство вишеструког умрежавања износи члан удружења Cambridge Society Србија⁶⁹:

„Open Society⁷⁰, чини ми се, пошто смо ми припадали и Chevening⁷¹ и Open Society то је била специфичност наше ситуације. Open Society је имао неке иницијативе да умрежава људе који су добили њихове стипендије. Ја сам два пута био на регионалној конференцији за њихове добитнике стипендије који су обично људи до раних тридесетих, пошто има и људи који су сада већ у четрдесетим, који су имали неке стипендије 90-тих или су већ на неким функцијама, не могу ни да издвоје време да сада негде путују. Ја сам био два пута током претходних година, једном нисам могао да одем. У том смислу постоји нека врста одржавања мреже. Било је неких иницијатива, понуда да радимо неки policy papers кроз неке тимове. Чини ми се да Конрад има

⁶⁹ Cambridge Society Serbia је организација групе студената који студирају или су студирали на Кембриџ Универзитету. Кроз своје активности, чланови покушавају да одрже српску заједницу на окупу и да раде на промоцији српске културе. Поред умрежавања чланова, циљ им је и да их повежу са институцијама у Србији као и у свету и да им помогну у изградњи каријере. Такође, имају мисију и да помогну нашим студентима који су се одлучили да студирају на Кембриџу. (<http://cambridge-serbsoc.co.uk>, приступљено 16.11.2018)

⁷⁰ Поред својих примарних циљева, невладина организација Фонд за отворено друштво која је део мреже шире невладине организације Open Society, има програм за стипендирање Civil Society Scholar Awards који подстиче међународну академску мобилност, како би се докторантима, члановима академске заједнице и запосленима у високошколским институцијама омогућио приступ средствима неопходним за њихов даљи професионални развој. Овај конкурс подржава иновативне пројекте који обогаћују истраживање, олакшавају размену идеја и помажу да се успоставе и изграде међународне мреже. Фондација има активни алумни клуб са конкретним пројектима који се углавном тичу креирања јавних политика. (<http://www.fosserbia.org>, приступљено 16.11.2018)

⁷¹ Chevening стипендија јесте програм стипендирања Владе Уједињеног Краљевства за све студенте који желе да студирају на било ком универзитету у Енглеској. Програм се односи на стипендирање мастер студија, и траје годину дана. Како им и стоји на званичном сајту, алумни клубови које охрабрују, обухватају бивше кориснике стипендије и пружају шансу за њихово дружење, професионално умрежавање, размену идеја и знања и конкретне акције на локалном нивоу (<http://www.chevening.org/alumni/alumni-groups>, приступљено 16.11.2018).

можда мало јачу мрежу. Знам многе који су користи стипендију. Што се тиче Chevening то је мало другачија ситуација с обзиром да је то глобални програм британске владе. Они практично имају неку платформу попут неке друштвене мреже чији смо ми сви чланови и повремено добијамо неке информације и постоје Chevening клубови по свету. Ја сам био инволвиран у српски, одлазио сам на састанке. Била су обично дружења на месечном нивоу, били су networking догађаји и то је трајало неколико година и сада више није толико активно. И још занимљив је Cambridge Society Србија који постоји, који се активира с времена на време. Ту сам такође остваривао неке контакте, официјалне, пословне“ (М. М. 34 године, правник).

Испитаник, иако наводи чланство у три клуба, нема пример ни једне конкретне реализоване активности. Међутим, сам увиђа велику добробит од умрежавања:

„Већи фокус је био на дружењу и networking – у. Ту се остварују различите врсте персоналних контаката, познанстава, потенцијалних, будућих... Знам да су разни људи међусобно сарађивали на основу тога што су се упознали преко Шевенинг клуба или Кембрицког. Ја сам нека своја пословна познанства и пословне контакте продубио али нисам имао неки одређени пројекат који сам реализовао а који је проистекао из networking-а“ (М. М. 34 године, правник).

Невладина организација Фонд за отворено друштва, која у оквиру својих програма, видели смо, има и програм стипендирања последипломских студија има посебну сарадњу са Централноевропским Универзитетом (CEU), и уз подршку Београдске отворене школе, сваке године расписује конкурсе стипендирања. Стога, велики број наших свршених студената уз подршку ове стипендије одлазе углавном у Будимпешту на усавршавање. У истраживању које сам спровела, учествовао је и испитаник који је CEU завршио у Прагу. Као и други студенти овог универзитета и он је члан алумни клуба, за који сматра да је мрежа посебне врсте:

„CEU... То је оно као хаб за мрежу... Када идете било где велика је шанса да ћете наићи на некога ко је био на CEU, поготово ако су људи из истог смера, јер то је била прилика за источноевропљане да стекну образовање које је по форми западноевропског, америчког. Сада више и не знам тачно ко је све са CEU-а али свугде се нађу. Тако и ту када смо организовали неке конференције било је људи са CU-а. Нпр. пре 2012. смо имали неки међународни пројекат који смо хтели да се и Србија укључи.

Било је и људи са CEU пошто се с том облашћу људи у овим земљама нису образовали, немате баш пуно људи који су стекли образовање у својим државама него ако имају ту специфичну квалификацију 90 одсто. Спонзор је такође бивши студент CEU који се запослио у Вашингтону у некој америчкој агенцији. То је интересантан начин како та мрежа која почиње са CEU сад функционише у свету поготово за нас источноевропљане и наш однос са светом“ (Б. Т. 50 година, психолог).

Међутим, испитаник који долази из области друштвених наука и разуме смисао и принцип умрежавања, уочава и предности и мане припадности:

„Можда бих био у бољој мрежи да нисам у тој... Не само што пружа прилике такође вас и ограничава . Ко зна како би било“ (Б. Т. 50 година, психолог).

На крају, навешћу још две врсте удружења, односно алумни клубова о којима су говорили испитаници – алумни клуб стипендиста Француске Владе и професионално удружење Оптичког друштва Америке. У оба случаја, реч је о умрежавању студената свих националности, не само српске. Разлика је у томе што алумни клуб Француске Владе умрежавање своди на дружења:

„Постоји Удружење бивших стипендиста Француске Владе, (АДЕФ) које повремено организује дружења, журке, окупљања, па чак и донаторске вечере“ (Р. Ј. 33 године, филозоф).

С друге стране, професионална удружења имају јасан циљ повезивања стручњака, зависно од професије коју окупљају:

„Јесам, члан сам Оптичког друштва Америке (Optical Society of America), Оптичког друштва Србије, Друштва физичара Србије, и то су све стручна удружења која се окупљају око тих области која су саставни део имена друштва. Чланови друштва су научници и за циљ имају развијање тих области, да их популаришу и да друштва служе као мреже у којима људи могу да се упознају и да остваре заједничко деловање ка циљевима тог друштва. Оптичко друштво Србије организује конференцију Фотоника. Они су покровитељ, а институт Винча је као организатор два пута реализовало тај пројекат. Већина пројеката који се раде у мојој области су међународни, осим наших националних пројеката, што значи да нон-стоп од када сам се вратила учествујем у међународним пројектима још од када сам се вратила. То су били билатерални пројекти или европске мреже или су конзорцијуми европски на Horizon пројектима. Учествовала сам у неким пројектима као истраживач из Србије

одавде и у многим пројектима у иностранству док сам била тамо. У контакту сам са колегама у иностранству, заправо сада често сарађујемо на тим пројектима. Сада да описујем сваки од њих нема много сврхе, али то су све научни пројекти који се односе на неки конкретан проблем који треба да се реши, дакле да се оствари неки помак у науци или су то пројекти умрежавања са другим колегама, али су спонзорисани на такав начин да су углавном покривени трошкови путовања и сарадње, да се реализује и ојача сарадња“ (Ј. П. 38 година, инжењер).

Умрежавање и раст социјалног капитала кроз организације, дакле, постоји. Повратници који су испитаници у овом истраживању, подједнако су умрежени и са колегама из света, дијаспором и повратницима. Међутим, оно што недостаје јесте конкретно усмеравање ресурса. Материјализација социјалног капитала који се огледа у мрежама односа, а која се може мапирати кроз реализацију конкретних пројеката је оно што недостаје овим удружењима и алумни клубовима. Задатак је идентификација услова који би представљали добру подлогу за видљиву сарадњу, али и њену мотивацију.

4.7.7. Разумевање националног идентитета

Приликом анализе идентитета миграната, односно повратника, пошла сам од претпоставке да је национални идентитет код њих остао очуван као језгро личног идентитета који се даље обликовао под утицајем култура друштва/друштава пријема. Прихватајући, дакле, ову „меку“ верзију конструктивистичког схватања идентитета миграната, анализу добијених одговора сам у овом делу тезе усмерила на прво на то на који начин испитаници схватају национални идентитет, а друго што ме је занимало јесте у којој мери и на који начин се он одржао у њиховом личном идентитету. У наставку ћу размотрити и степен утицаја других култура на обликовање њиховог идентитета и на крају да ли се национални идентитет може посматрати као мотив за улагање стечених ресурса у развој земље.

Пре него што пређем на излагање добијених резултата, морам да изнесем општи утисак који сам стекла приликом прикупљања ставова испитаника о овом појму. Прво, скоро половина испитаника, њих 19, није одмах одговорило шта национални идентитет за њих представља, што ће касније бити и приказано на графикону. Друго, постављање овог питања се често чинило врло непријатно за истраживача, пошто је било испитаника који су га схватили као увреду. Сматрам да је то резултат, на првом месту, прихватања негативне конотације појма националног идентитета од стране испитаника, што је случај и са великим бројем немиграционог становништва Србије (Петровић, 2014). Наиме, услед идеологије која је била заступљена након Другог светског рата као и због дешавања на овим просторима с краја прошлог века која имају епилог у виду крвавог распада државе зашта се врло често окривљивао националистички набој (превасходно српски), национализам и национални идентитет су постали анатемисани у великом делу српске јавности. Тако, уместо прихватања значења овог појма као приврженост властитом народу и његовим интересима, значењу које се приближава појму патриотизма (што није страно народу ни једне европске државе нити народима држава бивших чланица СФРЈ), код нас се национализам често изједначава са шовинизмом што би подразумевало међунационалну мржњу, односно нетрпељивост према припадницима других националности. Томе је допринело прихватање новог либерално-капиталистичког вредносног система од стране елита и његово пропагирање у медијском дискурсу, што је утицало да национална оријентација буде гурнута у прошлост. Овај нови савремени вредносни систем подразумева и космополитски став по којем су сви људи пре свега „грађани света“, а не припадници различитих колектива попут локалних, регионалних, националних и других заједница. Међутим, чињеница је да демократска друштва у које свакако спадају земље Европске уније и САД и даље негују здрав однос према држави и не одбацују порекло као део идентитета. Бујање националног набоја се показује и код сепаратистичких тежњи неких народа попут Каталонаца у Шпанији, као и неодрживост концепта Европске уније као наднационалног идентитета који превазилази интересе појединачних националних држава. Последњи пример који руши слику Запада као друштва које је националне интересе оставило у прошлости је и издвајање Уједињеног Краљевства из Европске уније што је у парламенту изгласано 2016. године. Када је реч о миграцијама и стварању идентитета код миграционе популације, један од примера где се национални

идентитет одржао чак и код друге генерације миграната из државе Европске уније јесу грчки имигранти у САД о којима говори Анастасија Кристоу (Christou, 2006), а који се показао као врло јак мотив за повратак у земљу порекла.

На питање о националном идентитету одговор, дакле, није дало 19 испитаника, 6 испитаника је дало одговор који указује на потпуно одбацивање овог феномена, односно на њихову потпуну анационалну, па чак и антинационалну оријентацију у смислу његовог изједначавања са шовинизмом. Занимљиво је да њихова искуства живота ван Србије такође потврђују да поштовање и неговање националног идентитета уопште није одбачено нити лоше прихваћено у земљама у којима су боравили. Овде ћу, пре него што изнесем анализу њиховог схватања овог појма, да пренесем њихове одговоре о томе како је чување националног идентитета прихваћено у земљи дестинације.

Повратница из САД, која сматра да се идентитет може свести само на лични за који каже да у принципу може бити независан од колективног идентитета земље порекла, у интервјуу је више пута нагласила да никада није хтела да се американизује и да због тога није трпела последице, већ напротив, да су је у тамошњем друштву још више ценили. Такође, њене изјаве иду у прилог схватању демократије као слободе изражавања, а не у смислу гушења националног идентитета:

„Први пут долазим у контакт са неким и онда сада први пут причам на енглеском наравно да ћемо први пут причати са странцима на енглеском и долази једна Јована коју ја апсолутно нисам скапирала као такву и долази нешто као у фазону, „Oh my God, ово оно“... Мислим нико од мојих пријатеља није био у том фазону и као сви овако ме питају, ко ти је ово.... Ја сам са њом причала само на српском да тако ја тај њен „о мај гад“.... Да сам ја посећивала феминистичке организације на факултету, Јована је била део сестринства и тако даље, и тако даље... Потпуно смо у једном тренутку једноставно престале да се дружимо, јер смо схватиле да се зовемо Јоване што смо из Београда није довољно... Била је много више у америчком фазону, него ја и ти моји пријатељи Американци. Нико од мојих пријатеља Американаца се није ложио на те ствари... Американци су у фазону да идемо само тамо где има бесплатно пиво има и тамо различитих људи и оних који пију вино и слушају цез“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Испитаница наводи још једно позитивно искуство са Американцима у истрајности одржања свог националног идентитета:

„Да, да, да, стварно никада није да ми се није десила ниједна непријатна ситуација и мислим да Американци итекако цене људе који не заборављају своје порекло. И сад мене су 11 година звали Јована тамо, нико ме није звао ни Џована... А да не причамо о другим неким потенцијалним америчким именима која су је л' те... Сећам се, када сам дошла другог дана, они су били у фазону, „хајде да ми теби као дамо име Јо“, ја рек'о, „па мени то није ок“... Они као „па како није ок, мораш да имаш своје 'american name'“... „Али ја имам своје 'serbian name'“... Њима је било ок, што сам ја била у фазону не, не, не, ја се зovem Јована и ви сад треба да научите рецимо када се упоредим са неким оним Кинезима, пошто је било јако пуно Кинеза на Мичигенском Универзитету, поготово на мом програму... Они су сви имали америчка имена, али буквално сви значи нико није био како се зове, него су били Џули, Ен, Џастин, и тако даље, и тако даље... И са те стране сам ја Американцима била супер кул, ја се зovem Јована и као немам америчко име, тако да ми се стварно никада ништа лоше није десило због тога... Сад мислим да ту такође има, они нису нешто претерано, поготово тај крај где сам живела прве 3 године, то је екипа која је гласала за Трампа... Ово све остало је било мислим, ја сам себе окружила са либералним људима, јер ми такви више једноставно пријају, али ипак ја, како да кажем, не мислим ја да су они срећни са имигрантима, али опет сам ја била плавуша, бела са зеленим очима из Европе, која је дошла ту да се школује... Нисам нека гарава Мексиканка која је дошла да бере парадајз, јер они нису били ок, према мени јесу. Тако да мислим да је то исто улогу одакле сам ја заправо дошла, а и то да ја исто нисам дала на себе, мислим да сам била онако ја сам из Србије и да ви морате да научите ...“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Иста испитаница када говори о чланству у организацијама српске дијаспоре, наводи да су организацији коју је основала са неколицином људи из Србије више у сусрет излазили Американци него Срби који су тамо живели:

„Американци су супер одреаговали на све то и они су ја стварно... О Американцима ништа лоше не могу да кажем свих ових година, мислим они су стварно једни цареви, како да Вам кажем, пошто наравно да нисмо имали паре као организације... Требало је да смислимо негде где ћемо се састајати, а Washington D.C. метро има око 5000000 становника, неко живи у Вирџинији, неко у Мериленду... И нама треба простор за састанке и ја сам питала ову моју организацију, директора, да ли бисмо, када више не раде око седам, немају састанке и то... Они су нас пуштали, ми смо

једном недељно састајали се три године... Од тога да су нам на тај начин пришли до тога да је много више мојих пријатеља Американаца долазило на догађаје, учествовало у хуманитарним акцијама од наших ... Што се наших тиче, наших из дијаспоре, поприлично је тамо подељена, и сад и ми некако и себе да позиционирамо, нисмо хтели да будемо у никаквом дилу са црквом. А сад као нисмо ни то пљујемо по Србији, Срби су криви за све је то, и нису баш знали где да ставе.“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Незаинтересованост странаца (ако не говоримо о политици и то само у односу на државу) за националну припадност миграната илустроваћу још једним примером. Повратник из Аустралије говори о свом страху о неприхватању за време друштвено-политичке кризе у Србији, који бива разбијен првим сусретом са професорима:

„Када су овде били ратови и када смо на CNN-у приказивани као животиње, ја сам мислио да трпим дискриминацију. Једва сам се одлучио да полажем неки испит. И онда долазим, а он (професор) гледа да мени пише да сам из Југославије и пита ме да ли сам беше Србин или Хрват. Е онда сам знао да они гледају само своја посла“ (В. Б., 57 година).

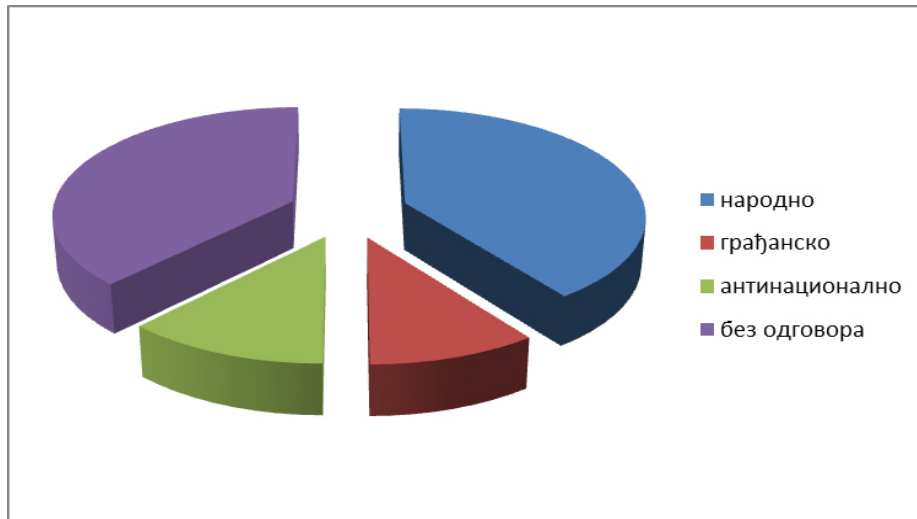
Једино се показало у изјавама испитаника који су боравили у некој од држава Европске уније, да су осетили извесну дозу одбацивања не само Срба, већ свих народа са простора Југоисточне Европе. Разлог се опет проналази у идентитету и то националном и регионалном идентитету за које грађани сматрају да је једини прави и непроменљиви. За разлику од САД и Аустралије где је насељавање сасвим уобичајена ствар, па одатле и равнодушност према пореклу другог (што се можда изменило последњих година, нарочито у САД), у земљама Западне Европе, које при томе имају врло рестриктивну миграциону политику, то није случај. Друго, чињеница је и да су земље бивше СФРЈ на европском континенту иако нису све део Уније, па је близина подручја које је било обојено сукобима учинила да постоји извесна доза страха од људи који долазе одатле. Даље, становници ових земаља нису постали ни имуни на медијска извештавања, о којима је говорио испитаник чији сам исказ претходно навела. И даље, незанемарљив је и утицај њиховог менталитета. Показало се, према изјавама испитаника, да су они врло хладни према другима, незаинтересовани и често народе који долазе са југа и истока посматрају са дозом ниподаштавања. Како каже повратница из Белгије, то се не мења никаквим сетом демократских вредности:

„И мислим да је то негде нешто што нас онако одваја, али дефинитивно у Бриселу ... Очекивао би човек да су онако отворени Европљани и да поштују различитости, али мислим да данас то није баш и тако. Знаш да то постоји, да постоји пуно, пуно предрасуда и неких онако и неког ниподаштавања... Стари Европљани у смислу, да су одавно у Европској унији, ће за све оне који су тек пред улазак у Европску унију бити у фазону да неће имати једнако поштовање према неком Румуну, Бугару, Чеху или разумеш... Па у принципу, увек су то била нека позитивна, позитивна искуства, посебно што и почне са тим да као много људи ни не зна где је Србија... И онда као, ви из Србије, је л' то близу Русије? Па онда мораш да им објашњаваш и онда схватиш да си амбасадор и онда, и онда крене то представљање неких националних обележја... Да се пије турска кафа и да се једе гибаница и да не знам ни ја шта... И до тога да хоће да дођу у Србију и немам појма... То је увек некако била моја мисија, значи увек тако размишљам о томе како генерално дођеш са тим да или људи не знају где је Србија или да има неку јако лошу репутацију... И добро ја сад то морам да исправим, ја и Новак Ђоковић... Да моји пријатељи Срби, Новак Ђоковић... То је било то и генерално, када се нађеш са људима невезано од тога које су нације опет, када се прође то неко основно препознавање, ко из које државе се... се спусти на лични ниво... И уопште није важно да ли си ово или оно него какав си човек“ (Ј. М. 34 године, инжењер исхране).

Независно од тога што нису имали проблем са интеграцијом у друштво пријема, њих 19, као што сам и навела, или нису у први мах одговорили на питање о схватању националног идентитета или су њихови одговори ишли у смеру његовог потпуног одбацивања. У њиховом схватању се истиче превазиђеност свега националног у корист космополитизма, разочараност у српски национални идентитет (из разлога, претпостављам, које сам навела на почетку овог поглавља) или неку његову компоненту, прихватања локалног, односно регионалног а не српског националног идентитета. Од преосталих испитаника, анализа показује да њих 20 идентитет схвата у традиционалном смислу, односно у складу са, према Смиту, народним моделом истичући првенствено културне компоненте – религију, традицију и врло често

осећања везаности и љубави⁷². Грађански модел, у смислу дефинисања националног идентитета помоћу прихваћених закона и грађанских права, прихватило је свега пет испитаника. Резултат је приказан на следећем графикону:

Графикон 17: Схватање националног идентитета

Извор: подаци оригиналног истраживања

У два случаја се догодило да испитаници нису говорили о српском националном идентитету, него о локалном, регионалном или чак југословенском идентитету. Ово посматрам као последицу владајуће идеологије у заједничкој држави СФРЈ након Другог светског рата и отпора одбацивању југословенства након распада државе. Повратница из Данске, о којој сам већ говорила у контексту умрежавања са српском дијаспором, и о улози етничког предузетништва (кафане „Херцеговина“) за боравак у иностранству, не жели да размишља о српском националном идентитету, већ себе доживљава као Војвођанку:

⁷² Да подсетим на Смитову теоријску поставку о два модела схватања националног идентитета који се међусобно разликују по компонентама које садрже. У теоријском делу је речено да овај аутор одваја моделе националног идентитета према начину настанка нације, и то нећу овде понављати. Оно што је за анализу важно, то су компоненте које чине ова два модела – територијални, односно грађански модел састављен је од цивилних компоненти које се у истраживању операционализују преко утврђивања важности поштовања националних закона и институција, познавања националног језика и остваривања грађанских права у смислу политичке активности. Други модел – етнички, односно народни модел обухвата две групе компоненти – аскриптивне које се представљају државом порекла и националношћу родитеља и културне компоненте које укључују значај религије, заједничку традицију и национално осећање.

„Рецимо да национални идентитет никад нисам код себе освестила. Више сам освестила код себе то да сам ја Новосађанка и да сам Војвођанка него што сам икада била Српкиња, јер ме је за српство везивало углавном све негативно, то су те неке лажне вредности које се протурају кроз цркву, кроз патриотизам, затим ратови, бесмислено насиље, то сам некако увек везивала за српство и онда ми се то никако није свиђало, а свиђали су ми се описи Војвођана који су тако мирни, лежерни и некако сам се ту увек препознавала. Пошто сам ја осамдесето годиште, ја сам била југословенка и Титова пионирка и онда када је кренуло то „ми, Срби, они Хрвати, ми против ових, ми против оних“ и када је рат кренуо онда сам са мамом у кући имала наш рат, јер је она рекла да ми сада треба да бацимо све те касете, те плоче које су од тих људи из Хрватске, Јосипе Лисац, Магазина, тако нешто. Ја то нисам дозволила, и није ме било брига што ми је рекла да они сигурно не слушају нашу музику. Некако сам то српство и читаве те поделе које су настале везивала за ратове и за смрт и онда се нисам никако са тим повезала“ (И. И. 37 година, менаџер).

Слично становиште износи и повратник из Канаде, који српски национализам везује, односно криви за све недаће на овим просторима.

„Национални идентитет? Па та националистичка идеологија нас је и убила! Да је среће да никада није ни постојала“ (Р. М. 58 година, физичар).

Два испитаника који су показали анационално становиште иако директно не дефинишу национални идентитет, у његовом порицању наводе компоненте народног схватања са истицањем религије. Повратник из Аустралије на питање о националном идентитету говори управо о цркви:

„Нисам био из комунистичке породице. Славила се слава, одлазио сам као дете, не што сам био религиозан из неких разлога у цркву. Како ми је матична црква Саборна црква, да ме неки из одељења не би видели одлазио сам у ону другу где ми је баба живела, на Светог Саву, у Вазнесењску цркву па видим неко од деце које познајем па се правимо да се не видимо, да се не познајемо, а сада ме такви и њихова деца, због којих сам се бојао да идем овде у цркву, уче шта је то православље. Тако да сам у неком смислу напустио Цркву“ (В. Б. 65 година, филозоф).

Став овог испитаника је занимљив и из перспективе посматрања улоге југословенске идеологије у (не)прихватању националног идентитета. Наиме, након Другог светског рата је дошло до секуларизације и атеизације Српске православне

цркве и њено измештање из јавне у приватну сферу. Све до краја осамдесетих година прошлог века, СПЦ се налазила на маргини друштвених збивања, а у јавној идеологији је био заступљен тзв. државни атеизам који је био званично прихваћен од владајуће Комунистичке партије. Однос према цркви уз све ломове кроз које је прошло српско друштво, као и прихватање новог вредносног система, навело је и повратника из САД да пориче национални идентитет уз веома негативан емоционалан набој. Због сложености његовог одговора, преносим га у потпуности:

„У неком смислу речи то је један од могућих идентитета, нешто што је на неки начин... То је имало свој пуни смисао у периоду настанка и формирања грађанског друштва, у 18. и 19. веку, а што данас у глобализованом свету губи на значају, постаје превазиђено. А то је потпуно нормална појава. Као што је превазиђено коришћење коња у саобраћају, као и што су некадашње теократске државе, инквизиција, Папска држава, робовласничке, феудалне државе превазиђене на тај исти начин за мене ће бити превазиђене и већ су донекле превазиђене, само што је то сувише спор процес, превазиђене и националне државе. ... Прво треба да се помиримо са једном суштинском ствари. Овде је дошло до такве друштвене катастрофе током 90-тих година од које се ми нећемо опоравити наредних 50 година и као последица тога дошло је до испирања мозга етнонационалистичким митовима који немају никакве везе ни са чим али који се перпетуирају и данданас након наводног успостављања неког иоле нормалног демократског поретка и даље се перпетуирају бесмислено, које можемо да видимо у разним глупим ТВ програмима, серијама и слично где се ствари представљају на начин који нема благе везе са реалношћу. У том контексту, човек који се осећа у правом смислу речи космополита треба баш зато да ради на унапређењу и то су прави патриоти, они људи, по мом најдубљем уверењу, имају широке хоризонте, свеједно им је где ће бити на планети. Зато раде на томе да се побољша стање свуда па и у Србији, где је из практичних разлога најлакше. Мени је из практичних разлога најлакше да радим на унапређењу ове средине пошто боље разумем језик него на унапређивању средине у Нигерији. Разумем потребу да се у Нигерији ради много, можда и више него у Србији, али то је много теже и неефикасније за неког ко не говори адекватне језике, ко нема пријатеље, родбину итд. и све неке друге локалне ресурсе. Не само оно што се таксативно наводи понекад и чиме се лицемерно манипулише ко плаћа и где порез, сматрам да је морално очистити сопствено двориште и радити на томе да се оно

упростоји, а онда након тога можемо да дискутујемо о неким другим стварима. То радити сасвим рационално и без митолошких конотација, светле прошлости и вековног јунаштва... Прави патриоти су људи који су се крстили и чудили и видели све оне глупости које су се овде радиле почев од буђење народа, осмих седница и других ствари у име неког, а сваког правог патриоту треба да буде срамота оних новокомпонованих турбо патриота. Ништа није одвратније него што су велики заговорници, функционери пропалог комунистичког режима сви постали велики националисти преко ноћи и почели да се крсте левом и десном руком. Цело то турбо православље и турбо национализам који је лансиран код нас и нажалост никада није упокојен и дан данас нас омета на сваком кораку да радимо нешто, озбиљне ствари, то је чиста саботажа. То је ометање Србије да постане нормална нација. Нема већег непријатеља Србије и српског народа него што су били Милошевић, Мира Марковић, Шешељ и ови њихови данашњи ученици“ (М. Ћ. 45 година, физичар).

С друге стране, утицај космополитске идеологије се види и у одговору млађе испитанице, повратнице из Француске:

„Дефинитивно нисам националиста, увек сам себе сматрала као грађанком света. Али ме за Србију пре свега везу пријатељи и породица“ (Р. Ј. 33 године, филозоф).

Или, нешто слично, износи и повратница из Белгије, која као и повратница из Данске коју сам горе споменула, износи и регионални идентитет поред националног. Међутим, за разлику од ње, ова испитаница када говори о региону не мисли само на државе бивше СФРЈ, већ на све земље Југоисточне Европе. При томе, морам да напоменем, да она јасно увиђа да је то национално језгро очувано, а лични идентитет даље обликован утицајем различитих култура:

„ја сам човек света... Који живи код своје куће ... Мислим да је то све на крају, када се нађеш у мору разних националности... Мислим да свако од нас носи лук свога народа... Можда сам ја и други људи из Србије, чим смо ту негде на неком месту се нашли, сигурна сам да смо мало отворенији ка том свету, иначе не би били ту... А са друге стране, ми са собом носимо неки културолошки пакет одређених назнака разумевања и разумемо се на неком подсвесном нивоу... Зато сам ти рекла, да се ови људи из јужних европских земаља, јако добро капирају у једној међународној платформи људи се капира и по неком менталитету, по неком сензибилитету... Знаш,

то сад није ни толико важно да ли си ти из Хрватске, из Бугарске, из Италије и Шпаније, некако, капирамо се боље имамо неке сличне навике и тако даље.... И опет, људи горе са севера имају и мало другачији, просто другачији менталитет, другачије комуницирају и тако даље“ (Ј. М. 34 године, инжењер исхране).

Из изјава, које одбацују национални идентитет (и то чак и по грађанском моделу!) ипак извиру извесне позитивне емоције, додуше према блиском кругу људи. Препознавање порекла као важног чиниоца идентитета као и осећања према месту и блиским људима у матици указују на чињеницу да национални идентитет није потпуно избрисан. Национално језгро се свесно или несвесно буди и показује или у осећају носталгије, као код ове испитанице, или у другим преломним тренуцима као што су кризе, ратови или друштвени сломови друге врсте. Такође, његов опстанак се може утврдити и тестом лојалности када се испитаници изјашњавају о својој подршци националним представницима на међународном такмичењу. Испитаник, повратник из Аустралије, чији сам схватање о националном идентитету исказано према односу према СПЦ изнела горе, ипак спонтано „пролази“ тест лојалности:

„Иако се нисам дружио са Србима био сам Србин из дијаспоре ... Оно што ми је остало од детињства је, увек где год да сам, у неким спортовима навијам за нашу репрезентацију чак и када игра са Аустралијом, са било ким... То ми је остало из детињства“ (В. Б. 65 година, филозоф).

Тест лојалности, пролази и повратница из Габона. За њу је карактеристично да Србију напушта још као дете, што је за последицу имало и одсуство носталгије за државом порекла. Такође, занимљиво је и искуство где се обичаји матичне земље усвајају тек касније у животу, када су процеси социјализације и стварања идентитета завршени:

„Не, ја сам осећала носталгију према Габону док сам боравила у Француској. Тек сада се можда код мене рађа неки осећај после 15 година живота овде. Тако да код мене то није било баш изражено, моји су се развели, сестра ми је полусрпкиња, али смо на неки начин повезани (са људима који су остали у Габону), славимо славу заједно, шаљемо им наше новине, пасуљ и тако даље. Приликом спортских приредби наравно да навијам за Србију, али то је остало некако на појавном нивоу, није код нас у породици то били никада превише изражено ” (С. Е. 39 година).

Тврдњу о опстанку националног идентитета упркос утицају других култура потврђује и повратник из Канаде који је дао најрадикалнији антинационални став:

„Живот у Канади те не чини Канађанином. Не могу ја да будем срећан ако морам да радим што и они. Ма ни клима ми не прија.... Идем тако по Ванкуверу и размишљам о Бабушници – април, љубичице, птице, а ти седиш са другом из детињства и пијеш ракију. А иде и Ђурђевдан. То је био велики празник кад сам био мали. Е о томе сам мислио“ (Р. М. 58 година, Канада 1994 – 2005).

Колико год, дакле, да повратници одбијају да прихвате опстанак националног идентитета у личном, показује се да је у оквирима саморазумевања он очуван макар у обрисима, односно да несвесно извире из емоција које исказују према својим коренима. Међутим, управо због тога што емоције не бивају јасно доживљене, већ у први план долази усвојен модеран систем вредности често исплива наведено негативно становиште. У супротном, када се јасно осећа и изражава љубав према матици, када испитаници говоре о јасним намерама повратка и живота у земљи порекла, онда национални идентитет бива освешћен и врло често изједначен са патриотизмом. Такав случај је код повратника из Немачке:

„Ја национални идентитет доживљавам као љубав према својој земљи, љубав према свом народу без икаквог омаловажавања или вређања других држава и народа, језика и њихових обичаја. Љубав према својој земљи без икаквих агресивних испољавања те љубави. Драго ми је што сам из Србије, негујем вредности које мене и друге чине срећним. Врло је интересантно једно питање о којем сам са људима разговарао више пута. Ево навешћу један пример. Постоји музика коју слушам и коју не слушам, и музика коју слушам само у одређеним емотивним тренуцима. У једном тренутку, спонтано, тамо сам почео да слушам музику о којој овде не бих ни размишљао, што је био први показатељ да се у позадини нешто дешава и да ја тога нисам био свестан. То је била наша народна музика. У једном тренутку ми је скроз легла песма од Цеце- 'Мој Београде'“ (А. Х. 30 година, хемичар).

Као што овај испитаник наводи да му се у иностранству „јављају емотивни тренуци“, подаци показују да није једини. Чак 15 испитаника је говорило управо о томе да се осећај националног идентитета освестио у иностранству, што најбоље осликава изјава повратника из САД:

„Добио сам студенску праксу, све сам то научио на енглеском, ту си научио да вреднујеш идентитет, лако је бити Србин у Аранђеловцу... Значи кад си одвојен што каже професор Станишић, види мајчин гроб и преведи српској деци, то ме је трајно обележило и те његове речи, а и генерално, те моје спознаје, промишљања“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Таква осећања су често покренута носталгијом и емотивном празнином, као у случају повратника из Белгије:

„Са годинама, приврженост за Србију код мене све више бледи, не на начин да постајем отуђен, већ ми то све мање постаје важно. Са друге стране, док сам био у иностранству, недостајала ми је домовина, јер сам се овде ипак на неки начин осећао најсхваћеније. Баш као што сам рекао, због чега сам напољу тражио људе са ових простора – па баш због тога што они могу најбоље и најлакше да те разумеју. Тако да ми јесте недостајала Србија, али више Београд, јер је то место у којем сам одрастао, улица у којој живим...човек је носталгично биће и мислим да је то нормално, али то није нешто без чега не бих могао да живим. Када бих сутра отишао негде, волео бих увек да се вратим, али свакако нисам претерано национално профилисан“ (М. Е. 32 године, економиста).

Није реткост и да се богатство традиције и културе, као и историјског наслеђа препозна у поређењу са наслеђем и дужином традиције других народа, што се нарочито дешава код повратника из САД:

“Мој осећај националне припадности и тог колективног духа се јавио док сам био у иностранству. Свој културни идентитет у Америци сам развијао гледајући њих. Гледајући нацију која практично није народ. Не постоје Американци, постоји Америка, амерички председник, амерички долар и америчка застава, не постоје културне, етимолошке нити које чине некога Американцем, а ми квантитативно имамо много више да понудимо. Ја сматрам да сам здрав патриота, волим Србију, поносан сам на то што сам, али ћу и сваки пут пре отићи у Сплит на море, него на Сребрно језеро, јер ми је Сплит лепши. Нисам у том смислу уопште задрт, нисам приглупи националиста који себи пуца у ноге. Свестан сам да смо некада радили нешто што није по моралу и правичности, али сам то што сам“ (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Некада до националног набоја дође и услед осећаја другости, односно различитости у друштву пријема:

„Мислим да је то питање важно, оно за мене лично није толико важно, али у ширем контексту итекако јесте. Ја сам у Паризу осетила неку врсту националне припадности. Јер ја сам тамо била странац и као странац сам била препуштена сама себи. Сретала сам људе са наших простора који су деведесетих отишли, који се тамо нису баш снашли, чија деца не говоре добро ни француски ни српски, који су негде између. Тада сам осетила ту неку националну припадност, јер ја нисам припадала Французима. И Италији и Португалу већ нисам имала изражен тај осећај, јер су и људи тамо били далеко топлији“ (Н. К. 31 година, класичне науке).

Препознаје се и чињеница да национални идентитет јача у временима кризе, као код повратника из Енглеске:

„Мало чудно питање, доста индивидуално, не знам ни како да одговорим на њега, шта за мене значи национални идентитет, шта ли значи; значи ми само чињеницу где сам рођен и где сам провео детињство; а тај национални идентитет се гради касније, можда баш и због тога јер сам живео тамо, више се осећа када си у иностранству, и онда временом добијеш на томе да градиш на себи тај национални идентитет и да га експонираш, да више учиш историју свог народа, и ствари које су се дешавале. Преци са очеве стране су учествовали у ратовима, Солунски фронт, дешавања на Косову, буре барута, проблеми на Косову 60-их, 70их, 80их, рат, скорашње 1999е, и то све утиче на то да потенцираш своје порекло, и градиш национални идентитет, да си Србин. Био је јачи док сам био ван, поготову 90их, били смо оцрњивани - да си Србин није био плус него велики велики минус, и то се крило, то су биле полемике, чуда, сукоб мишљења, осећања, чињеница ...“ (Б. Б. 42 године, економиста).

С друге стране, није реткост, да слично као и у случају повратнице из Габона, осећај националног идентитета јача након повратка у Србију. У мом узорку је било укупно 17 испитаника који су код себе то препознали, а њихов став илуструјем изјавом повратнице из САД:

„Да, да, да! Па мислим да се мој доживљај релативно променио мало, зезала сам се сада са неком од колегиница пре неки дан, из Центра за маме, која је... Она је дизајнерка, има неки свој модни бренд, иначе сарађујемо тако што она волонтира за Центар за маме... И направила ми је, пре неки дан ми је поклонила папуче, пошто је

написала ћирилицом „Мамине папуче“ и тако даље, и тако даље... И рекла је ово је само због тебе ћирилицом, јер ја их све малтретирам да, када правимо постере наш лого - ћириличан, када правимо постере Центар за маме они су увек на ћирилици и тако даље, и тако даље... Ја мислим да је то Америка урадила: да сам остала не би била вероватно у фазону ћирилица, ћирилица и тако даље, и тако даље... Мислим, мени је лакше да пишем латиницом, куцам. Иначе увек писано пишем ћирилицом. Али шалу на страну: прво мислим ја сам провела, да кажем неке битне године ја сам отишла као девојка, односно као девојчица, а вратила сам се као жена... Шалу на страну ја сам из градске, религиозне породице интелектуалаца из Београда, оно итд, итд... И свакако да сам своју младост провела на протестима мислим писала у Коларчевој, носила пиштаљке, бунила се против свега и свачега и тако даље, и тако даље... Сада из ове перспективе, мало другачије гледам на те ствари: не да мислим да је Слоба био феноменалан, сјајан, али тако опет нити ми или да се Отпор се десио као студентска иницијатива, мислим око два ентузијаста које су се окупила и једва успела све то да ураде, мислим није... Сада, када су ми неке ствари малкице јасније, неке ствари другачије разумем и не знам шта је већ... Ја сам врло нерелигиозна, тако да црква нема никакву улогу у мом идентитету и формирању тога, али једна од ствари које сам схватила и сазнала је да као народ ми нисмо најгори, да не треба да се стидимо тога што јесмо... Да, колико сам помагала наше људе на Косову, исто тако сам слала, једном месечно издржавала једну девојчицу у Етиопији, мислим да сам једина међу својим пријатељима, која мисли да је Косово срце Србије, да ме сви зезају због тога поготово, што наравно подржавам и геј параду и тако даље... И онда је то свима, не може да буде геј параде и Косово је срце Србије. Је л' овде не може то тако да се размишља на тај начин, а ја мислим да може не треба једна политичка опција да ми формира систем вредности и тако даље, и тако даље... Тако да, рекла бих да сам у поређењу са својим пријатељима овде вишенационална освешћена, али више је то у смислу да не пљујем по Србији, нервирају ме људи, који пљују по Србији јако, јако, јако... Јер ако ти је толико лоше зашто не идеш као, знаш... Била сам на довољно места да схватим да нигде није идеално и да свака земља има и своје предности и мане... Па сад мени као није ок што сам овде, ја сам задовољна што сам овде и тако даље, и тако даље... Тако да ето, то је то“ (Ј. Р. 37 година, психолог).

Супротно њима, у узорку је било 6 испитаника који су приметили да тај осећај бледи након повратка. Ово разумем као последицу одсуства носталгије и неразмишљања о земљи порекла и свему што је у њој остављено, што је све присутно када је појединац далеко од дома:

„Са годинама, приврженост за Србију код мене све више бледи, не на начин да постајем отуђен, већ ми то све мање постаје важно. Са друге стране, док сам био у иностранству, недостајала ми је домовина, јер сам се овде ипак на неки начин осећао најсхваћеније. Баш као што сам рекао, због чега сам напољу тражио људе са ових простора – па баш због тога што они могу најбоље и најлакше да те разумеју. Тако да ми јесте недостајала Србија, али више Београд, јер је то место у којем сам одрастао, улица у којој живим...човек је носталгично биће и мислим да је то нормално, али то није нешто без чега не бих могао да живим. Када бих сутра отишао негде, волео бих увек да се вратим, али свакако нисам претерано национално профилисан.“ (М. Е. 32 године, економиста).

Најмање је било испитаника који су приметили да је интензитет тог осећања био јачи пре него што су отишли. Након повратка, долази до неке врсте разочарања у овдашње друштво уколико се оно пореди са другима. Ово се може тумачити као последица позитивних искустава и добре интеграције у друштво/а пријема, што је предуслов за позитивну афирмацију других култура у свести испитаника и потребе за модификацијом традиционалних норми у својој земљи. Нешто слично наводи повратница из Италије:

„Имала сам га много више пре него што сам отишла. Било ми је битније и проминетније у мом образовању и ставу. Али не у неком негативном смислу неких наших националистичких тежњи и наратива. Мислила сам, распала се Југославија, и хајде сада да ми изградимо неки наш национални идентитет, који то ми културни капитал имамо као заједница, не као Срби, већ баш као заједница. Када сам отишла и када сам се вратила, то ми је постало мање битно и није ми било у фокусу. Сада ми је важно да кроз културну дипломатију којом се бавим морамо нашу савремену културу да промовишемо, а не традиционалну. Сматрам да традиционалном културом не можемо много да постигнемо јер је то време прошло. Фокус би требао да буде на креативном сектору и на елитној уметности“ (М. Ф. 42 године, филозоф).

Из анализе добијених и овде наведених одговора ипак на крају произлази да је већина испитаника, чак и оних који су одбијали да одговоре на питање о националном идентитету сачувала овај сегмент сопственог идентитета уз извесне модификације под утицајем друштва пријема. У интервјуима се по том питању срећу врло опречни одговори: од порицања националног идентитета, третирања као превазиђене вредносне оријентације, до истицања везаности за језик, људе у Србији и јасног исказивања жеље да се народу Србије помогне. Анализа је показала и да се осећај националног идентитета мења у неким кључним тачкама или у животу појединца, као што су одлазак из земље порекла или повратак у исту, или у кључним тренуцима који су важни за нацију – ратови, природне катастрофе и тсл. Друго, начин одрастања, владајуће идеологије у периоду социјализације, имају важну улогу за однос појединца према овом феномену. Даље, чак иако се на први поглед чини да испитаници одбијају да признају опстанак националног идентитета у властитом, он се ипак препознаје из њихових даљих одговора. С друге стране, анализа прикупљеног материјала говори и у прилог неизоставног утицаја других култура на изградњу идентитета повратника, што потврђује тезу о хибридниим идентитетима у савременом свету.

4.7.7.1. Хибридни идентитети повратника

Једини резултат анализе који је карактеристичан за сваког испитаника – било да потенцира на националном идентитету или да се труди да га посматра као превазиђену категорију неприкладну за интеграцију у савремено демократско друштво – јесте хибридни идентитет. Током разговора су се показивале разне варијације у доминацији националне или стечене компоненте личног идентитета, али је остало евидентно да су обе очуване. Техничку конструкцију савремених хибридниих идентитета је изложио повратник из САД код којег иначе доминира национални, па чак и уско локални идентитет:

„... Ја делим људско биће на идентитетски део и технологију. Идентитетски део је онај који се јако споро мења и који се не мења индуковањем... То су за мене наталожене ствари које се не мењају, практично, тешко да се неки икада мењају, можда

се делимично променио, али то је нешто... Ја обично кажем, ако сам отишао у Америку као Србин, а добио докторску диплому, као неко ко није више Србин, то нисам више ја, борио сам се за неког другог“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Горе сам навела да су сентименти у говору о идентитету најчешћи показатељи да се национални идентитет одржао. И док је код претходног саговорника он испливао у први план, а утицај других култура остао замагљен и скривен иза „технолошког“ функционалног дела појединца, код неких је носталгија скривена иза позитивних страна живота ван матице – нова искуства, нови људи, нова знања и тсл. Из тог разлога, супротно претходном саговорнику, код неких других испитаника надоградња властитог идентитета постаје примарна у саморазумевању:

„Имате повремени неки осећај носталгије. Некада вам недостаје ваше друштво, кафић у коме седите, клуб... али онда имате своје нове клубове, нова места, своје друге кругове. Кључни боравак, о коме ми сад причамо, за мене је био специфичан јер сам имао пуно друштва“ (М. М. 34 године, правник).

Позитивна околина у земљи дестинације такође има утицаја на лакше прихватање утицаја културе земље у којој се појединац налази:

„А после тога свидело ми се – када живиш тамо са 15 година, ти попримиш, ако се нађеш ментално у том амбијенту, попримиш начин размишљања, и тамо се осећам као свој на своме“ (Б. Б. 42 године, економиста).

О флуидности идентитета и утицају не само миграција, већ и учешћа у другим колективним идентитетима (академски, научни, професионални, нпр) такође су говорили готово сви испитаници. Миграционо искуство, чланство у професионалним клубовима, мреже са људима широм света дали су обрис саморазумевању у смислу да је интеракција са људима других култура оставила јачи утисак на разумевање сопственог идентитета него што је то национални идентитет. О томе говори и повратница из САД:

„... Али, ја национални идентитет доживљавам као једну флуидну и комплетну категорију, ја себе не доживљавам као Српкињу и само Српкињу и немам проблем да се доживим, као неко из Европе и као неко, ко је део неке, ако ништа идентификујем се са академском заједницом, али прилично сам свесна да не живим просечан живот Србије, немам увид у то како Србија конструише и идентитетске и друге когнитивне шеме и са тим се суочавам свакога дана, када се нађем у ситуацији да

разговарам са неким људима, који нису, који на овај начин не посматрају свет, почевши од тога да... .. Значи Ј. има разумевања за то, ја немам, као илустрација, тај мој национални идентитет је да, имам, имам, осећај поноса, према земљи, према пореклу и имам проблем са нашим поимањем, шта је оно што је важно и где да ставимо акценат, имам проблем и са неким, конкретно лингвистичким темама, да ми славимо Вука и Вукову реформу, нико се не бави српског културом и традицијом са друге стране Саве и Дунава, које је потпуно збрисана због неког другог политичког и културног разлога, који се у том тренутку били оправдани, то не значи да сада треба да их заборавимо... Тако да, мислим, пре свега се идентификујем са једном врстом, ја сам неко ко и друге учи да поштује друге и другачије од себе и да вреднује оно што је различито и у том смислу тај идентитет, доживљавам до оног тренутка док не угрожава некога, који живи поред мене, није позитивна категорија...“ (Ј. Ф. 52 година, филолог).

Овдашња дешавања уз често неприхватања повратника од стране академске заједнице у Србији уме такође да остави „горак укус у устима“ када је реч о националном идентитету, што даље утиче да се он дубље потисне, а у први план истакне та компонента која је стечена током миграција. Такво искуство има повратница из Немачке:

„Један идентитет, па и не баш, осећам и Немачку као своју земљу; мој живот је подељен по етапама, како сам се школовала и развијала, и далеко од тога да сам престала да се развијам. Другачије искуство, и свима бих препоручила Најбоље то могу да вам дефинишем исказом да је Србија једина земља у којој се ја осећам као странац. Иако не знам шта то значи. ... Лични идентитет је једна ствар због које сам се вратила, и хтела сам да видим одакле су ми корени. Филолошки сам уписала јер ми је деда био Станић који је писао Ускочки речник. Тамо ме рецимо пљују, а цитирају мој деду. И онда се питам које корене тражим и какве то везе има са мном? То што сам оставила као дете, то више не постоји, и не треба да постоји, не зато што је то било лоше, него је промена уобичајена ствар, и за тиме не треба патити. ... Не разумем идеју колективног идентитета, јер нема идеје колектива, почевши од фирми, па преко Београђана, Срба. Ово друштво је постало саможивље. Образложење тражим у томе шта су људи преживели, све се свело само на базичне ствари и на то чија је батина већа, и онда нема колектива, нема заједништва, ја ћу за себе, и боље од тебе, јер ти мене угрожаваш“ (Д. Н. 42 године, инжењер и археолог).

Дакле, искуство, као и доживљај матице и друштва, односно друштвава дестинације који могу носити позитивни или негативни призив, представљају кључ доживљаја личног идентитета. Као што сам навела у концептуалном делу дисертације, идентитет није нешто што је статично и непроменљиво, већ је он у сталном процесу обликовања. Интеракција са разним културама, појединцима, па и медијским садржајем чини да савремени идентитет постане неухватљив. Услед савремених средстава комуникације, интернета, глобалних медија и веће просторне покретљивости становништва чак иако не подразумева промену места боравка, идентитет је у непрекидном процесу развоја, чак и код немиграционог становништва.

4.7.7.2. Осећај националне припадности као мотив мобилизације стечених ресурса

Без обзира, дакле, на варијације и брзе промене идентитета, национална компонента која се превасходно показује у везаности за место и људе, остаје очувана код свих испитаника. Ова чињеница је важна из перспективе моје тезе из разлога што осећај националног идентитета често може да се посматра и као афективни капитал, односно на основу њега се може претпоставити да ће популација којом сам се бавила (пored других личних разлога) бити мотивисана да улаже у земљу.

Најискренији и најједноставнији одговор значаја порекла за улагање ресурса је одговор младог повратника из САД који не захтева никакво даље тумачење:

„Важно ми је да не радим нешто што доприноси само мени, већ волим да иза себе оставим неки резултат, а то значи да уводим неку промену. А ја то не могу да урадим ни у Немачкој ни у Америци, јер никада нећу бити ни Немац ни Американац, већ у Србији. Оног тренутка када видим да се неким мојим малим доприносом нешто у Србији променило на боље, бићу више него задовољан” (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Остали одговори иако указују на националну компоненту, увек поред тога имају још неки мотив. Њихово препознавање је важно за доносиоце политика. Врло занимљив мотив улагања који се не може одвојити од осећаја националног идентитета, навела је повратница из САД (Ј. Р. 37 година, психолог). Код ње је најјачи мотив била

ситуација у јужној српској покрајини. Друштвене, економске и политичке нестабилности у земљи порекла су се врло често показале као јак мобилишући фактор за дијаспору. О улози турске миграционе популације у решавању криза и конфликта у матици писао је Б. Басар који закључује да је „национализам на даљину имао кључну улогу у решавању сукоба у Турској“ (Basar, 2015:31). Национално осећање је мобилисало укључивање свих ресурса дијаспоре у циљу решавања сукоба.

Слично повратници из САД, наводи још један испитаник, који је мотивисан ратовима деведесетих година прошлог века одлучио да се врати из Француске и помогне свом народу који:

„Није заслужио да толико пати. У рату су сви и злочинци и жртве, и није фер да смо само ми криви. И било ми је жао народа. И санкције и све... И мислио сам да ако икако могу да помогнем ... па вратићу се ... ту сам“ (Б. М. 58 година, инжењер).

Други мотивишући фактор појачан осећањем националног идентитета је био и општа ситуација у земљи, недовршена трансформација и технички заостатак за другим западним земљама. Илустроваћу то одговором повратнице из Енглеске:

„Ја сам Српкиња, али није ми то диктирало никакве одлуке у животу и наравно да бих волела да допринесем нашој земљи својом професионалношћу и знањем. То ме и мотивише на реализацију пројеката, пре свега сама жеља да се вратим овде и покренем једну лабораторију у Србији је везана за то, и делимично је та одлука пала због тога што би мој допринос овде и због ситуације овде био много већи него допринос у некој већ развијеној земљи са десетинама таквих лабораторија, и наравно што је мени овде лепо да живим, тако су те одлуке и мотивација комплексни, нису само због националног идентитета. Чак тај национални идентитет, не бих га проширила превише на нацију колико на људе које познајем, или на факултет на коме сам студирала – знам како је било и шта би могло бити боље, шта фали студентима, практичари, пре свега. Трудим се да им то пружим, али верујем да сада радим у Шпанији или у Немачкој исто бих се трудила да им то обезбедим, тако да се ту се више гледа индивидуално него нација, али у самој одлуци да се вратим у Србију је то играло улогу“ (Ј. П. 38 година, инжењер).

Када се говори о мобилизацији стечених ресурса треба имати у виду и значај локалног идентитета и локалпатриотизма код испитаника. Ови повратници често улажу свој капитал са више поверења, очекивања и ентузијазма ако је реч о месту одакле

потичу, него ако су позвани да улажу у пројекте од значаја за целу државу. Разлог се углавном проналази у уверењу испитаника о континуираној несиметричној расподели капитала што резултира диспаритетом развијености локалних јединица. При томе, Београд се истиче као епицентар свих улагања, па се често говори и о београдизацији Србије (Вујовић, 2014) Није увек случај, али врло често појединци то прихватају као неправду, па радије директно улажу у своју средину.

Анализа интервјуа је показала да укупно осам испитаника истиче локалну средину као у најмању руку подједнако значајну и за изградњу идентитета и као мотив ангажовања. Повратник из Енглеске то истиче овако:

„Подједнако сам везан и за Србију и за локалну средину; гледам да сам преко радне недеље у Београду, а викендом, по Србији; мајка ми је из села у Поцерини, и задњих 20 и кусур година сам везан за Западну Србију из неког разлога, бивша жена је пореклом одатле, волим руралну средину, купио сам чак неку земљу и викендицу, и тако и вамо и свашта нешто. На скијање идем у Србију, не идем у иностранство, летовање иако није Србија, поистовећујем са Србијом - најпријатније ми је у Црној Гори, на другим местима је као лепше, мени је то све ок, али ми не прија, извештачено ми је, мука ми је да идем више било где, више волим топлину дома“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Међутим, морам да кажем да сви испитаници који истичу везаност за локалну средину, ипак живе у већим градовима Београду или Новом Саду. Локалпатриотизам који се везује за главни град Србије се најјасније уочава код младог повратника из САД:

„Поносан сам што сам из Београда, ово је мој град, али не знам да ли могу да кажем да више волим Београд него Србију, али сам свакако локалпатриота“. (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Код наредне испитанице се показује тај дијалектички однос националног и локалног идентитета:

„Ја то не разумем, ја лично се осећам као Српкиња. Моји пријатељи су ме окарактерисали као већег националисту од њих, иако се ја тако не осећам, и то зато јер се више борим за мој Београд, за моју Србију. Мој је Београд и нећу да пљујем, сада нам смета Вучић, некада је неко други“ (Д. Н. 43 године, инжењер и археолог).

Једини пример где испитаник улаже у мању локалну средину а вођен осећајем локалпатриотизма јесте млади повратник из Немачке, који је покренуо своју фирму управо у родном граду Лесковцу.

"То сада не могу јасно да разграничим, али оно што ја имам као закључак након неколико година размишљања, и откако ја "старим", јача осећај припадности народу и националног идентитета, у оном обиму који је здрав, афирмативан и није агресиван. Дуго сам мислио да је то последица боравка у иностранству, али сада мислим да нисам у праву. Али свакако бих желео да учиним нешто пре свега за локалну средину, па онда и грађанској држави Србији, како би наша деца живела у неком здравијем друштву" (А. Х. 30 година, хемичар).

Да је национални па и локални идентитет важан мотив за улагање ресурса, показује и истраживање „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“ које сам навела на почетку, а у оквиру којег је реализована последња фаза овог истраживања, показало се да је више од половине испитаника из дијаспоре спремно да улаже ресурсе у Србију (Ђукић Дејановић и други, 2018:32). Њих 18% у укупном узорку је рекло да то и има намеру да уради независно од других услова. У коментарима су навели да управо национални идентитет и позитивне емоције према Србији, односно месту одакле потичу представљају главни разлог те намере. Међутим, приликом креирања политика доносиоци одлука морају имати у виду да су остали испитаници спремни да улажу у земљу само ако се то од њих затражи и ако се за то створе повољни услови. Дакле, национални идентитет је важан сегмент у мотивацији миграционе популације да учествује у развоју Србије, али није једини. За доносиоце одлука је још и важније да високообразовану дијаспору и повратнике препознају као партнере који удруженим снагама, вољом и знањем могу да убрзају развој земље.

5. Закључна разматрања

Србија има бројну дијаспору која се формирала вековима уназад и, према неким проценама, броји и до 3,5 милиона чланова (Филиповић, 2012; Гречић 2016). При томе, људи нашег порекла се налазе свуда по свету, а највише, видели смо, у развијеним земљама које су нама географски најближе – Аустрија, Немачка и Швајцарска, али их има, нарочито високообразованих, у великом броју и у Северној Америци (Филиповић, 2012, Bobić & Vesković Anđelković, 2018). Поред популације која је мени била у фокусу истраживања, ту има људи разних образовних профила, са широким кругом познанства и, врло често, са израженом жељом да се врате коренима. Међутим, носталгија и очување традиционалних вредности које су уткане у, још увек жив, национални идентитет доброг дела дијаспоре, нису довољни за њихово укључивање у развој Србије. Сходно поставкама структуралног приступа савременим миграцијама, мотиви и успеси повратка и сарадње са дијаспором, пре свега зависе од свих друштвених подсистема у матици, па тек онда од идеала, осећања и потреба појединаца. Дакле, повољна друштвено-економска клима уз прихватање модерних културних тековина, представљала би погодно тле за даљи развој, регрутовање и умножавање капитала који од дијаспоре и повратника стиже у земљу из свих делова света. То би подразумевало да је друштво отворено у смислу вредновања и подстицања знања, отворено за напредак сходно способностима, отворено за инвестиције, за имплементацију плодотворних идеја, без корупције, закулисних игара, договора „иза завесе“. Сходно суровој реалности савременог света, тешко је рећи да било која држава у потпуности испуњава наведена очекивања, али, према резултатима досадашње сарадње са дијаспором и повратницима, као и на основу одговора испитаника које сам испитивала и одговора представника висококвалификоване дијаспоре који су учествовали у пројекту *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника* (Ђукић Дејановић и др, 2018), Србија има друштвени систем који је далеко од подстицајног који се препознаје у неким другим земљама.

Што се тиче финансијских ресурса, у Србију је, као што сам у тексту и навела, пристигло преко 3,5 милиона долара (World Bank, 2018), што би било око 9,2% удела у укупном БДП-у Србије и за 36% више од страних инвестиција (Bobić & Vesković Anđelković, 2018). И по том питању, Србија не заостаје за другим земљама. На

пример, у Филипинима, земљи за коју важи велики прилив новца од дијаспоре, дознаке имају удео од 10% у укупном БДП-у (Bobić & Vesković Anđelković, 2018). Али, у поређењу са неким другим земљама, Србија у погледу дознака пуно заостаје – на пример, у неким регијама у Индији, дознаке достижу удео и до 36% укупном БДП-а (Bobić & Vesković Anđelković, 2018). Већи проблем од висине дознака, за Србију има њихова намена – уместо да буду усмерене у отварање нових фирми и тако утичу на смањење сиромаштва у локаној средини, оне углавном бивају потрошене за задовољење потреба домаћинстава којима се дознаке шаљу: за куповину хране, одеће, обуће, побољшање услова становања, на здравство, школовање и тсл.

Што се тиче прилива и улагања других ресурса које је миграциона популација стекла, чини се да их држава још увек не препознаје као важне. Хумани и социјални капитал високообразоване дијаспоре и повратника, одговорни државни актери нису, дакле, препознали као значајан потенцијални покретач нове економије која је заснована на знању. Још увек не постоји адекватна државна политика која би ове ресурсе, по угледу на развијене земље, поставила у темељ развојних стратегија. Као и у случају дијаспора других земаља, неформалне мреже и иницијативе за реализацију важних пројеката са њихове стране постоје (о чему сведоче нека удружења и организације које сам помињала у раду). Међутим, „организације Срба у дијаспори су фрагментирани, расцепкане, удаљене и међусобно неповезане. Оне често не одговарају новом духу времена, а посебно потребама младих генерација које су зато и незаинтересоване да се у њих укључе“ (Бобић и др, 2015:106). Али, и под условом да се оне измене, умреже, па и у случају да се јави потреба за улагањем у матицу, то би био само иницијални корак⁷³ њиховог партнерства са државом. Овај корак даље захтева институционализацију која зависи од државе. И ту настаје проблем. Према речима

⁷³ Према Кузњецову умрежавање дијаспоре је постепен и дуготрајан процес. На почетном ступњу који он назива „ембриони ниво“ исељеници су вођени сопственим професионалним интересом, нису заинтересовани за земљу порекла, своју припадност дијаспори не виде као предност, па је њихово учешће у матици спорадично. На овом нивоу се налази већина постсоцијалистичких земаља. Што исељеници више напредују у професионалној каријери и бивају боље плаћени, они имају потребу да стварају широке мреже како би се професионално доказали и у матици, а као резултат настају мреже дијаспоре. На овом ступњу, који аутор назива „развојни ниво“, мотивацију представља национални понос и жеља за сарадњом са матицом. Организациону структуру чине неформалне мреже потпомогнуте од стране разних професионалних организација дијаспоре. На овом ступњу се налазе земље Латинске Америке, Пакистан, Јерменија, Кореја (Kuznetskov et al, 2006: 223; Bobić & Vesković Anđelković, 2018).

испитаника из узорка, Србија не показује у пуној мери иницијативу за укључивање високообразованих повратника и дијаспоре у домаћу политику и економију. То потврђује и истраживање које је обављено са висококвалификованом дијаспором, према коме је чак 42,6% испитаника одговорним актерима замерило што не иницирају сарадњу овог типа и тиме покажу да им је дијаспора важан партнер (Ђукић Дејановић и др, 2018:35).

Након промене система 2000. године, било је неких иницијатива (Бобић и др, 2015:105 – 111), који су на самом почетку и мотивисали одређен број стручњака из дијаспоре да се врате. Један од позитивних примера јесте стварање пословних инкубатора. Они су замишљени тако да прво, пружају логистичку подршку у смислу саветовања сваке врсте (бизнис план, правне регулативе и тсл), а друго, да покрију део трошкова пословања (изнајмљивање канцеларијског и истраживачког простора, телекомуникационе и технолошке инфраструктуре). Један од добрих примера такве праксе је пословно-технолошки инкубатор техничких факултета у Београду, настао кроз партнерство четири факултета (Грађевинског, Машинског, Електротехничког и Техничко-технолошког), затим општине Палилула и Иницијативе за демократску транзицију, а подржан од стране ОЕБС-а. У оквиру инкубатора су се активирали и чланови наше дијаспоре, а њих 15 се вратило у земљу. Пример успешног повратника је научник Сава Маринковић, који је завршио Електротехнички факултет и магистрирао бизнис на Харварду, а уз помоћ инкубатора 2007. основао фирму TeleSkin. Реч је о извозној компанији, која производи уређаје и софтвер за рано откривање меланом. Ова фирма запошљава 20 људи (Бобић и др, 2015:11). Маринковић каже да држава може имати веома велику улогу у успеху фирме, а да је за TeleSkin било најважније што су имали дозволу да сарађују са клиникама (Време, 2010).

Други пример успешног повратника јесте генетичар проф. др Миодраг Стојковић који је, по повратку из Енглеске заједно са школским другом гинекологом др Небојшом Марковићем и супругом, а уз подршку Националног инвестиционог плана и Фонда за развој Србије, отворио приватну клинику за вантелесну оплодњу у Лесковцу – Srebo. Поред тога што је овај његов подухват од великог значаја за парове који се боре за потомство, оснивање клинике је утицало и на локалну средину из разлога што су се, најпре, у њој неки запослили. Друго, многи су се одлучили да адаптирају стамбене просторе тако да могу да их изнајмљују паровима који са свих страна долазе у

Лесковац како би започели процес ВТО. На крају, то је утицало и на прилив од трговине и услуга што је све заједно имало одјека у побољшању економског статуса читаве општине.

А где су испитаници из узорка?

Што се испитаника из узорка тиче видели смо да они сматрају, а то често и потврђују резултати које су реално постигли, да су ови стручњаци доста тога добили боравком у иностранству и да имају шта да пруже држави уколико би она за то показала интересовање. Прво што наводе као капитал који би могли да усмере у развој Србије јесте знање – то наводи чак 65% испитаника. Тако наводи и повратник из Ирске:

"Не знам да ли могу да кажем, који је најбољи начин, али свакако могу да набројим неколико начина за које мислим да би могли да помогну. Прво, доносимо додатни образовни капитал. У иностранству се обрађују неке теме које се овде не обрађују, дакле доносе се квалитативно нове ствари" (А. Х. 30 година, хемичар).

Друго, како повратник из САД наводи, они могу и да пренесу радну етику и начин пословања, па и предузетнички дух који су стекли у иностранству:

„Па свако у свом домену. Било би добро да они буду грађани какви су били у другим земљама, да културу, радну етику преносе и овде. Нисам присталица да сви требају да раде за државу. Али да покренемо неки посао и да будемо добри у томе, мислим да би то могао бити приоритет и на тај начин бисмо најбоље помогли развој наше земље“ (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

Повратник из Ирске томе додаје и социјални капитал, ресурс који сам поставила као центар свог истраживања:

„Перспектива живота и схватање посла је далеко другачија. Дакле, са знањима, радном етиком из иностранства, контактима и праксом, убеђен сам да барем на локалном нивоу можемо ствари променити на боље. Повратници доносе у Србију и један нов друштвени, привредни и образовни аспект који може унапредити организацију нашег друштва. Не кажем да су људи који су боравили у иностранству бољи или квалитетнији од оних који нису, али ми смо били у прилици да искусимо нешто другачије " (А. Х. 30 година, хемичар).

Када упоређују себе са колегама који немају искуства боравка у иностранству, они опет истичу знање, односно вештине (skills):

„Првенствено можемо да помогнемо знањем и искуством, па тек потом финансије. Не мислим ни да сам у предности ни у заостатку, на истом смо нивоу, то знање које сам стекао сам стекао; нити ће он стећи више од мене, нити ја у Србији могу веће од њега, мислим да смо на истом нивоу. У односу на ове који нису напуштали - у великој сам предности, управо због стеченог знања, зато што је овде тржиште било јако затворено, једноставно људи нису могли да се професионално остваре на свим пољима, недостатак финансија искључивао је да се развијају професионално, а мало тржиште није дозвољавало да свет који је глобализован на свим нивоима допре – да се стручњаци из тих области развију. (Б. Б. 42 године, економиста).“

За разлику од колега који су остали у дијаспори, повратници имају ту предност да познају овдашњи систем, што је предуслов за имплементацију стечених вештина, не само ради користи друштва, већ и личног осећаја остварености у професионалном и личном смислу:

„Дуго сам ту, ја сам испекао и српски занат, онај који је дошао са стране, он зна ту причу, зна науку, зна добру праксу, али мора да рачуна на комплексност система српског... Не можеш ти директно да накалемиш твоја знања, ти мораш да капираш, значи ту није у предности, то не зна и ту може да буде потпуно разбијен, али ти кад печеш мало у Смедереву, мало код Карића, мало у министарству, мало овде, а имаш та знања, не кажем да сам ја једини, ал’ то је пут, 20 година... (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

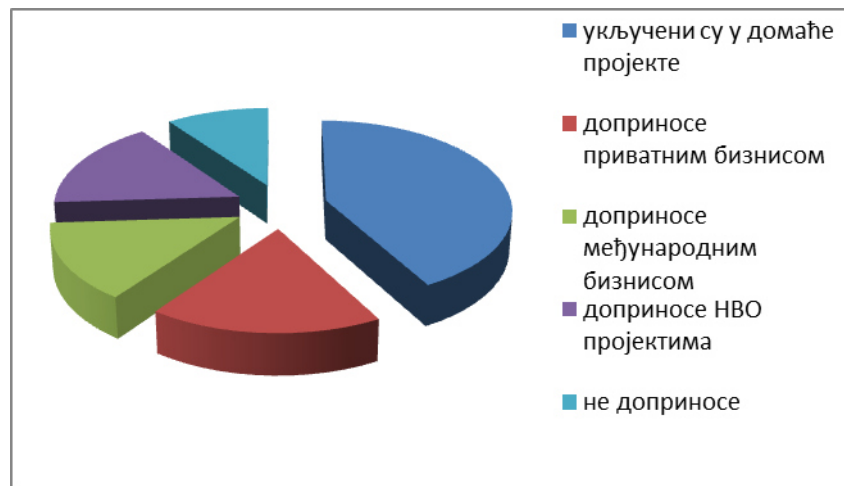
Када је реч о укључивању њихових ресурса у развојне пројекте, на жалост, оно се већином своди на рад на пројектима које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Укупно 18 испитаника, а то су сви они који су запослени на Институтима и факултетима, прикључено је на пројекте које сваке пете године⁷⁴ расписује ово министарство. Међутим, не мисле сви да држава има користи од њиховог ангажмана. Повратник из Француске који долази из сфере друштвених наука, а заједно са још 4 испитаника није уверен у корисност истраживања за развој земље, овако износи своје мишљење:

„Ти пројекти Министарства у принципу немају никакву сврху. Ретко који Институт да ради пројекте који укључују истраживање које би држава могла касније да

⁷⁴ Сада је због извесних реформи унутар овог Министарства дошло до измене, па последњи пројекти циклус траје од 2011.

користи. Не. Можда једино онај институт тамо... како се зове... код Политике беше за Институт за међународну политику и привреду? Е за њих сам чуо... сви други...и тако ми радимо истраживања која нам служе за писање радова који се после бодују, па од тога ти зависи плата, а нема провере квалитета рада и корисности. Ма хаос су направили са тим..." (Б. М. 58 година, историчар)

Графикон 18: Допринос развоју Србије

Извор: подаци оригиналног истраживања

Три испитаника који су запослени у државној управи и тамо заузимају релативно високу позицију, сматрају да својим знањем изузетно доприносе развоју друштва. Такође, испитаници који су активни у НВО сматрају да доприносе развоју друштва Србије, али истичу да пројекти на којима раде нису државни пројекти. Поред тога, сва три испитаника наводе да њихове организације нису ни финансиране из буџета Републике Србије, већ из страних фондова. Власници приватних фирми такође сматрају да помажу српску привреду услед разних давања у виду пореза, као и зато што запошљавају локалну радну снагу. Међутим, они наводе да имају пуно проблема са државном администрацијом, што је препрека да њихови потенцијали и идеје буду до краја искоришћени. Чак и они који су запослени у мултинационалним компанијама сматрају да помажу овдашњем друштву тако што користе везе које имају у компанији у којој раде како би понекад запослили неког од наших грађана, или тако што би неки пројекат усмерили директно на развој. Лекари, који сви имају титулу професора на

неком од српских универзитета, сматрају да доприносе развоју у области науке. Они који се нису интегрисали у смислу проналаска посла, очекивано, сматрају да не доприносе развоју из разлога што држава није умела да искористи њихове потенцијале јер им није ни дала прилику да их примени. За разлику од њих испитаници који обављају повремене послове (по пројекту) ипак сматрају да доприносе развоју из разлога што виде резултат пројеката на којима су повремено ангажовани.

Корисност од знања је у једном броју случајева била усмерена на оживљавање производње у фабрикама које су од државног значаја. Два испитаника у узорку су имали намеру да након повратка уложи своје знање у напредак Железаре Смедерево – један, повратник из Америке, је имао намеру да примени знање из металургије, па се као доктор наука запослио у Смедереву и сваки дан путовао до посла:

„Ја сам завршио Термо-енергетику, и био сам прави машинац и у Америци сам био прави машинац и радио сам квалитет у индустрији челика, моделирао сам хлађење челика, експериментално и контролно и то и после када сам дошао у Београд, био сам три године у Железари „Смедерево“, ако ти то ишта значи и онда сам после, тамо сам био једно време и радио те послове баш, али сам био и руководилац система у менаџерству у Институту за Металургију и после сам свашта био“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Други, повратник из Енглеске, је своје знање уложио у менаџмент ове фабрике:

„Железара Смедерево, на који начин - оживели фабрику која није радила, спасили смо 20.000 радних места, применио знања из финансија, вођења компанија на различите начине, имао сам 42 директора сектора, сваки има свој део: екологија, машинство, инжењеринг, технологија, трансфер, логистика, 9 кухиња“ (Б. Б. 42 године, економиста).

Њих троје је знање и социјални капитал усмерило у добробит локалне средине. Један испитаник, повратник из Ирске, кога сам већ цитирала када сам говорила о везаности за локалну средину, наводи конкретан пројекат усмерен у локалну средину:

„Имам доста познанства и веза са људима и организацијама у Београду и то максимално покушавам да донесем као неки новитет у Лесковац који је мој град.

Протеклих неколико месеци врло интензивно радим на пројекту у оквиру кога покушавам, да све активне, младе, високообразоване привреднике, писце, људе који се баве и економијом и културом..., окупим на једном месту. Тако нешто већ постоји, али то је у оквиру града, па ту организацију повезују са влашћу и доста људи неће да учествује. До сада смо у оквиру тог пројекта којим покушавамо да унапредимо положај младих имали неколико сусрета и могу рећи да заинтересованост расте сваким даном и нико нам још увек није стао на пут“ (А. Х. 30 година, хемичар).

Што се тиче улагања у образовање овдашњих грађана, једна испитаница, повратница из САД је навела пример свог рођака који има намеру да ради на образовању кадра запосленог у менаџменту:

„Дефинитивно, ево рецимо прави пример ти је мој ујак. Знаш, он је овде завршио права и бави се менаџментом јако дуго. Он кад се вратио, радио овде за компаније, за Соса-Соџу, био је директор и тако то... Он је пре 5 или 6 година основао фирму, основао школу на Мокрој Гори, која се зове Мокрогорска школа менаџмента, јел си чуо за то ... Они се директно баве усавршавањем и едуковањем већ стручног кадра, неким новим трендовима методама и они константно имају програме, горе на Мокрој Гори, где рецимо, слагаћу те, Имлек, Књаз, шаљу своје запослене, да раде разно, разне програме... Али то су све ликови који су или били напољу или су стручни у свој области тако даље, тако да углавном су били напољу, па су се вратили... То ти је прави пример, шта значи едуковати људе, помагати у неком расту овде, разумеш? То је једини начин“ (М. В. 25 година, кулинарство и менаџмент).

Привреда може имати корист од повратника и тако што ће их они повезивати са стручњацима који су се или вратили или су и даље у дијаспори, што је и идеја читаве тезе. Поред једног испитаника који је био на функцији државног секретара у некадашњем Министарству за дијаспору, повратница из Америке наводи искуство у повезивању овдашњих фирми и људи из дијаспоре и функцију организације чији је члан:

„Овај, сад скоро смо потписали уговор са НИС-ом, Ер Србија је спонзор, сви имамо пар великих спонзора који подржавају, зашто би неко дао некој организацији студената, зашто би дао пар хиљада евра, није ни битно или 200 евра, зашто?! Овај, просто мораш ти нешто да добијеш за узврат, оно што организација нуди компанијама је база наших чланова... Рецимо, неко је у Немачкој завршио, небитно физику... Те

фирме које су нам спонзори и дају донације, они, они имају увид у те, спискове наших студената, за неку потенцијалну сарадњу... Небитно, завршио си хемију, можда треба Галенка, небитно... Или било која друга фирма, тако да мора да постоји неки узајамни да кажем допринос“ (М. В. 25 година, кулинарство и менаџмент).

Повратник из Аустралије сматра да је данас веома тешко имплементирати знање и вештине које се стичу ван Србије, а да је раније то било врло једноставно упркос ауторитарним режимима који су тада били актуелни. Због богатог описа тока уношења новина на студије филозофије још за време СФРЈ, преносим тај део разговора са испитаником у целини:

„Он (Александар Павковић) је једна генерација пре мене али је врло брзо отишао у Америку на студије. Дошао је овде 1976. да ради као доцент. Светлана Књазев нам је држала тај предмет теорију сазнања. Ја сам завршавао студије, није он мени ништа држао, али сам се у току магистарских студија овде, он је овде унео аналитичку филозофију, могу слободно да кажем. До тада су се радиле неке друге ствари и онда је обогатио један предмет на магистарским студијама најновијим – савремене логичке теорије. Александар Крон је држао онај формални логички део, ту је требало све да се зна. Али доласком Саше Павковића, вероватно су се тада и оформљавале полако те магистарске студије у оквиру савремених логичких теорија, на наговор Александра Павковића, Светлана Књазев је убацила сву ту нај-ин литературу која је тада владала. Александар Павковић је то са Оксфорда донео, тамо је завршио Буфл, Дамет, Крипке, Дејвидсон... онда је то постао један обавезни део испита. У то време ми је било јако тешко да то разумем а сад се тиме бавим... Пре тога овде није било аналитичке филозофије. Постојала је у следећем смислу, ако то спада под аналитичку филозофију. Нова пост Фрегеовска логика и све те нове ствари које је Крон практиковао, и то добро, и с друге стране се преко Михајла Марковића увукла филозофија науке, Хемпел, Фајерабенд, Орб, стандардно оно што се тада сматрало филозофијом науке и преко Светозара Стојановића су се увукле неке англосаксонске етичке теорије (В. Б, 65 година, филозоф) .

– Михајло Марковић и Стојановић су то донели из иностранства? (М.В.А)

– Михајло Марковић је докторирао у Лондону и имао је неку идеју. Човек је био заклет марксиста али да би био добар марксиста онда мораш да чујеш и другу страну са којом треба да се обрачунаш, тако да је он увео разне идеје што се тиче

филозофије науке. Света Стојановић је у то време био праксиста, али његов докторат, који нажалост није успео да заврши у Оксфорду, јер није било довољно пара да остане дуго, са Филипом Фуц је радио. У то време је овде докторирао и то је био онај докторат који је после постао књига „Савремена мета етика“ где излаже 12 различитих, што је он тада проценио, најактуелнијих мета-етичара са својим коментарима. Тако се не пише докторат али за оно време и за овдашње услове то је било сасвим добро и успут је успео, раних 60., да објави један текст у Mind-у док је Раја био уредник и Света покојни је био у контакту са њим. Преко Михајла Марковића и Свете Стојановића су филозофија науке, односно етика и мета етика овде ушле на мала врата тако што су у име неког хуманистичког марксизма овде уведене да се то некако обогати кроз неки дијалектички однос (В. Б, 65 година, филозоф).

– Занимљиво је да је тај период важан за неки период апсолутизма, апсолутистичке власти контроле свих факултета и научних институција да је ипак могло нешто што се донесе из иностранства да се уведе као иновација... (М. В. А)

– Очигледно и у неким другим стварима филмова, рок музике, итд... Неко је тамо проценио да то не штети, није никаква опасност. Логика део математике, филозофија науке, јер се наш марксизам оградио од дијалектике природе. Наш марксизам је био историјски материјализам који је само теорија друштва а не природног следа, а дијалектички материјализам се тицао дијалектике природе, пошто је то тако прихваћено онда нека се природом бави филозофија науке (В. Б, 65 година, филозоф).

– Да ли је било лакше тад урадити тако нешто, увести неку иновацију или данас, у данашњем образовном систему? (М.В.А.)

У образовном систему данас, ако је тешко увести неку иновацију то је онда због неких процедуралних разлога. Постоје процедурални разлози, не видим да би се сада политичари било које оријентације бринули о томе (В. Б, 65 година, филозоф).

– Када сада дође неко на одељење ко је докторирао у иностранству и има предлог да се убаци нека иновација у наставу, да се отвори нека нова катедра, нови предмет... (М. В. А)

– Не знам како то иде. Када смо пре неколико година хтели да мењамо име неког предмета методологије, решено је да се име задржи а онда можеш у оквиру тога да предајеш, итд. И у оно време када је Саша Павковић увео теорију значења, сада је то

одвојен предмет, то је било у оквиру логике и да се само колоквијум оцењује, што нису постојале процедуралне могућности да се отвори нови предмет па га је Крон пустио у оквиру логике а да се не мења ништа на папиру“ (В. Б. 65 година, филозоф).

Шта треба да се мења у државним политикама?

Став државе, подстицајне и доследно примењиване јавне политике имају врло важну улогу у погледу успеха улагања стечених ресурса. Добро испланиране мере за усмеравање знања и контаката повратника и дијаспоре дају резултат у напретку економије, технологије, медицине и науке уопште. Један од добрих примера успешних државних политика према високообразованој дијаспори и повратницима (али и уопште према дијаспори) је Индија која има посебне програме стварања дијаспорских мрежа и подршке повратницима. Показало се да су пажљиво креиране политике које су за циљ имале партнерство са миграционим становништвом, за последицу имале велики напредак земље у свим областима, а нарочито у економији и науци (Hercog & Siegel, 2010). Србија је, за разлику од Индије, још увек далеко од тога буде подршка иницијативама ове групације, а њена подршка је предуслов за укључивање ресурса стечених у иностранству, нарочито нематеријалних. Сава Маринковић, кога сам навела као пример успешног повратника, то потврђује и каже да држава може да има велики утицај на успешно улагање ресурса повратника, самим тим што смањује ризик у предузећима. У његовој компанији, свакако, постоји план и ако држава помогне и ако то не уради, али ће много брже успети уколико је подршка већа (Време, 2010).

"Време је да се добро размисли, да неко процени који су модели и пројекти добри и у које ваља улагати." (Време, 2010)

Као мане овдашњег система, он наводи компликовану администрацију и велике трошкове. Такође и то што у Србији сваки папир мора да се печатира, а 'оваква бирократија је ваљда несрећни поклон Аустроугарског царства', каже Сава. Проблем су и царине, као и порези који су (ако неко послује легално) превелик терет. Међутим, Сава сматра да држава полако уводи новине како би повратницима изашла у сусрет. Према њему, помак се можда види и у другачијем односу према предузетништву. "Када сам први пут стигао овамо и казао 'имамо идеју', неки људи су ми казали 'па ако је толико добра идеја, шта ће ти помоћ државе'. Неки други су опет кукали и говорили да је ионако све лоше, да нема новца, па не вреди ништа ни покушавати. Данас је

атмосфера боља, људи су покретљивији, још само да науче да не потону ако не успеју из прве, већ да крену на следећу ствар" (Време, 2010).

Испитаници који су учествовали у истраживању које је обављено за потребе ове тезе, генерално се не слажу са Савом по питању боље друштвене атмосфере по питању улагања, али и самог живота у Србији. Судаћи према одговорима испитаника, целокупни друштвени амбијент треба да се мења.

„Пре свега повратници треба да примене своја знања и искуства. А да би до тога дошло, држава треба да створи атрактивнији амбијент да би ти људи имали мотив да остану и раде овде. Са оваквим системом то је јако тешко” (М. Е. 32 године, економиста).

Препоруке које су испитаници упутили одговорним актерима у циљу креирања будућих државних политика, највише су се односиле *на администрацију и генерално на институције*. Навела бих на првом месту проблем *нострификације дипломе*:

„... Ја сам у почетку требао да нострификујем свој докторат и разговарао сам ИМС-ом који ми је донео овај посао и разговарао са Институтом при факултету и ја видим ту седе неки бирократи, који сада ту нешто траже неке, кол’ко пута сам цитиран, и сад видим човека, који је будала, који појма нема и који је наводно цитиран толико и толико пута у иностранству, и он је постао, добио звање! Мислим та бирократизација тих звања кад сам се ја вратио, то ме ужаснуло! Тако да је то једна ужасна препрека, уопште институционализација интелектуалног посла, која постоји у Америци енормно... Мислим једна дигресија: да се појави сад Ајнштајн, добро не можда Ајнштајн, пошто он није најбољи пример јер је и он сав био сумњив, да ли му је Милена урадила и тако даље, и тако даље... Али свеједно, нека буде то парадигма: да се појави један Ајнштајн не би могао да прође нигде! И то је говорио рецимо тај Шалдерек, о тој институционализацији и тој парадигми, начин мишљења, парадигма, који не сме да померите, нема наде... То можда није директно, то све говорим одговор на Ваша питања. Ваше питање је више упућено на неки нормалан ниво неких стручњака. Мој зет, који је неки финансијски стручњак и добро стоји у Америци, али фала богу није се упетљао у никакве мутне послове, он је покренуо неку иницијативу да баш на то да људе које баш, познаје доста и наша ћерка, тог младог света, које је завршио по америчким универзитетима, поготово у Бостон где су они живели највише

времена, и неких врло талентованих типова на МИТ-а који су фантастичне ствари урадили, шта ја знам... И он је нешто покушавао да направи да ли фонд или нешто са неким људима овде, и имао је муке са естаблишмент-ом овде... Је л' знате шта? Овде постоји стара суревњивост: ако си дошао из иностранства, ти си већи стручњак, ти ћеш да угрозиш његове ситне позиције овде... То је тај примерак који је успео да га цитирају, а овако појма нема, видим да је будала. Ништа не зна, сад он има звање, а мени покушава да дојави, да ако ја не сакупим све те ...“ (Ј. Р. 65 година, архитекта).

„– То јесте компликовано. Ја сам нострификовао докторат, мастер нисам. То би било скупо и компликовано. То је фундаментални проблем, то је проблем наше бирократије која је таква каква је. То из пристојности према својим грађанима треба да се уради а не зато што је то политика која ће да нам помогне развоју. Онда је то било компликовано и скупо поготово ако немате неког ко ће да вам помогне око папира па да се то заврши у неком пристојном року а не да се растеже годинама. Наша бирократија је велики проблем генерално и то је један од разлога зашто брзе промене нису могуће. Неке идеје о дисциплинарним разграничењима, то је као нешто уклесано у камену, то је интересно... Основне студије сам био на психологији, један је мастер био на социологији... Имао сам неког професора који је радио на томе и разумео се донекле у нашу бирократију, ...интердисциплинарни... то ниједан одсек није могао да нострификује па је ишло на универзитет... доктор интердисциплинарних психолошких и политичких наука, тако нешто. И то је само захваљујући томе што је тај професор био позитивно расположен. Они би мене одбили и казали ти ниси психолог, онамо би рекли ти ниси политиколог и ту би био крај. Била би велика компликација. Вероватно би након тог све другачије изгледало, вероватно се никад не бих могао запослити ..“ (Б. Т. 50 година, психолог).

„Покушала сам да изреализујем сарадњу између Отава Универзитета и Народног музеја, али је тај покушај пропао. Магистарски сам хтела да радим овде, са Народним музејем, Отава универзитет је хтео да исфинансира пројекат, али су ме избацили из Музеја, уз причу „Ви желите да покрадете све што је овде“. Мене су избацили и са Археологије овде, јер сам ја специјализирала Грчку и Рим, није им било јасно како сам се дрзнула да специјализирам тамо – „Вратите се колегинице тамо“... Нисам чак никада ни нострификовала диплому археолога. Када сем се вратила овде, мени је додељен 4. степен образовања, са свим што сам завршила. Рекли су ми да сам

купила диплому, да не бих могла да продајем ни виршле у Кнез Михајловој, што мени културолошки није било јасно, ја сам се жени и захвалила на савету. Мислили су да сам купила диплому средње школе, јер нико не завршава тамо за 3 године, иако то мени стоји у сведочанству, основну нисам завршила, тражили су ми доказ, само су ми признали 4 разреда основне школе, све остало сам или купила или покрала. Када сам уписивала Филолошки факултет, полагала сам са осамнаестогодишњацима... Тако да што се тиче мог пријема у академски свет Србије, нећемо о томе“ (Д. Н. 43 године, инжењер и археолог).

„...Нострификација је проблем који постоји деценијама и није решен. Нисам имао проблем зато што сам имао квалификацију из Србије. Ја сам имао мастер диплому из Србије тако да своју диплому из Енглеске нисам ни нострификовао. Немам је у радној књижици. Док су још постојале радне књижице, сусрео сам се с тим да не може у радној књижици да ми буде уписана квалификација зато што није нострификована овде. То је забрињавајући проблем. Нарочито је проблематичан код људи који завршавају основне студије у иностранству, често се врате и не могу да се запосле у јавном сектору, са врло солидним дипломама. Питање је капацитета које ми расипамо, како капацитета домаћих у контексту мобилности и који никада нису били мобилни а сјајни су људи, тако и људи који су кадрови различитог квалитета који су имали искуство мобилности. Ми имамо јако мало кадрова и да не треба да расипамо људе као највреднији ресурс кога при томе и немамо. Са становишта развојне политике исходи су катастрофални управо због лоше кадровске политике и расипања ресурса које имамо“ (М. М. 34 године, правник).

Повратници су такође увидели и *проблем у функционисању државних институција и доношењу и примени јавних политика:*

„Развој знања, вештина, лобирање; давање могућности људима који показују тенденцију ка неким одговорностима да се некако награде, не нужно новчано – менторства и усавршавање. Укључивање у рад неких тела (реформа државне управе, предузетништво); Све што укључује већу акумулацију знања и коришћење ресурса коју ти људи већ имају“ (М. М. 30 година, филолог).

“Ми и немамо јавну политику, па је тешко рећи шта не ваља. Да ли си ти чуо за стратегије развоја културе, образовања, привреде, и уколико оне постоје да ли си упознат са њиховим садржајем. Наравно да ниси. Ако и постоје стратегије оне нису

добре. Ако пак постоје и добре су, оне се не спроводе. Тако се све то врти у круг. Нама ће бити добро оног тренутка када праве, стручне, моралне, људе од професије и интегритета доведемо на одговорна места у државној управи. Нећу да кажем да се залажем за технократску владавину, али већа улога и одговорност се мора дати најумнијим људима које ова земља има. Док се то не деси, плашим се да ћемо само стагнирати или пак ићи у регресију“ (М. П. 57 година, политиколог).

„Мислим да би тим појединцима који су дошли из иностранства и који су се показали у Србији, не само зато што су сада дошли већ да су се и овде ангажовали, да им се повери моћ одлучивања, без обзира што они немају шездесет пет година и нису наши академици, нису овде провели цео радни век и не познају наш систем, можда донесу баш због тога нешто ново или да уоче нешто што није добро у нашем систему, значи да се и они укључе у та тела која имају саветодавну улогу како што су матични одбори при министарству или тела која одлучују као што је Национални одбор за науку. Дакле да се они директно укључе. И та сва тела се састоје од људи који су одавно умрежени, који су овде и који све конце држе у својим рукама и зато нема ничега новог. Ови који се враћају тешко се пробијају и онда њихово знање остаје неискоришћено, не само научно, него и то што се научи тамо – вођење пројеката, организација рада и све, а то није мало, јер они су то све научили хтели не хтели, они који су чак били на некој позицији су научили још више. Тако да има места за поправку и напредак баш доста“ (Ј. П. 38 година, инжењер) .

Даље, лично их погађа, а сматрају да и за државу није добро, што *нема никаквих база података о стручњацима и у земљи и у иностранству*:

„Дефинитвно да има базу података неких таквих људи. То је једна ствар, врло практична, специјално са назнаком са апострофирањем њиховог стеченог знања, не образовања, него сфере знања, а даља употреба таквих података зависи од државне оперативе, у смислу којој државној управи шта затреба и из сваке базе података да вади те људе који имају знање и искуство. У разноразним областима, не само код ових који су се вратили него и код оних у дијаспори који су вољни да помогну на било који начин“ (Б. Б. 42 године, економиста)

Потом, из разних разлога (мада углавном услед материјалног интереса) *држава отежава стварање и одржавање формалних и неформалних мрежа стручњака*:

„За почетак да не смета, да нам не руши места за наша окупљања, што су кафану „Домовина“ срушили, кафана „Домовина“, цела ова дисертација се своди на контексте, виртуелни универзитет у смислу виртуалности филозофски, виртуелни су контексти који настају, да нам помогну, ако ти и ја имамо идеју, да нам држава помогне безусловно, не може политички... Да нас пусти да изнедримо добру причу, имаће од тога корист држава. ... Па једноставно, кажем ти дијаспора се уопште не третира на тај начин, као, не капирају они транснационалност, не капирају да ја могу да будем транснационално диспаргован, а да будем „тврди“ Србин, њих интересује само новац. Боје се дијаспоре, независно, они се не боје неког ко ради код њих у општини, јер зависи од њих. Овај профа је негде радник из дијаспоре, ако даш њему глас, можеш њему да заврнеш јаја, да му радиш шта хоћеш“ (Ј. Ф. 55 година, инжењер).

Уместо тога, држава мора те мреже да подржи и да покаже дијаспори и повратницима да су важни партнери државе на њеном развојном путу:

“Па када покушавају да направе стратегије развоја појединачних области да покушају да сазнају ко су људи који о томе нешто знају, или су се тиме негде бавили или имају неку добру школу. То би био први и врло конкретан корак. И да држава обезбеди неку врсту интерсекторског повезивања различитих јавних политика. Јер ми сви међусобно сарађујемо, али незванично, а мислим да то није довољно ” (М. Ф. 41 година)

„ ..Требало би прво да се оглашавају радна места где се траже квалификовани људи и да те информације доспевају и до људи који су у иностранству а можда би се и вратили. То се врло често дешава у некој тајности. Затворене су мреже. Како можете неког да ангажујете да се врати у Србију ако до њега не доспевају информације, како да се укључи назад. Ту је велики проблем. Оне неке фантазме о специјалним привилегијама за повратнике то обично буде извор корупције . То није реално“ (Б. Т. 50 година, психолог).

Пошто углавном долазе из сфере науке, *врло им смета што су улагања у науку мала и што нису рационално расподељена:*

- "... Потребно је много више инвестиција и у привреду и у образовање и у науку. Да се средства неколико пута повећају, да се улажу паметно, да буде исплативо дужи временски период. Ја потпуно подржавам издвајања новчаних средстава за фундаменталну науку, али би било лепо да се део тих истраживања одвоји и за

индустријски примењива решења, да се дође до ствари које индустрија може да користи, да се они патентирају, да се дође до производа који ће доносити неки новац. Немачку нису изградили и обогатила истраживања која се баве апстрактним стварима, већ веома конкретним. Кроз неко време, на тај начин бисмо имали више новца да улажемо у наредне пројекте. Моје мишљење је да паралелно са културом и образовањем мора да се развија и привреда. Искључиво са финансијском аспекта и култура мора да се финансира, а да би се то финансирало, део времена морамо да издвојимо како бисмо новац зарадили. Те ствари иду заједно. Због тога сматрам да јавна или државна политика мора да буде фронтална, да покрива и културу и образовање и привреду. Нажалост, у сва три аспекта, јавна политика код нас је тужна. У образовању нема пара за пројекте, неисплаћују се плате, нема адекватних истраживања. Култура ван Београда и Новог Сада практично не постоји, осим неких музичких фестивала који немају никакву културну тежину. Привреду смо свели на рециклажну индустрију, бавимо се само простим мануелним радом, где се склапају точкови и шију чарапе са слабо плаћеном радном снагом. Од тога не може да се живи. Привреда мора да се стави на ноге. Нама фали и уређена пољопривреда, тешка индустрија, хемијска индустрија..., све је девалвирано и руинирано. Нама је чак и ИТ сектор неуређен, а дичимо се њиме. Политика мора да се мења, моје мишљење о нашој јавном политици није сјајно. Нама не треба човек који је добро плаћен, а духовно празан, он је онда сведен на машину. Са друге стране, уметник, да би направио скулптуру, написао роман или књигу мора од нечега да живи. Требају нам људи који ће водити институције на прави начин и људи који схватају значај повезивања ова три сегмента (образовање, култура, привреда). То би требало да се мења, а како, плашим се да не знам. Ја бих можда могао кроз разговор да помогнем, барем када је у питању образовање“ (А. Х. 30 година, хемичар).

„Уместо да улажемо ко зна колико милиона евра насумично у разне пројекте, па нека је то и Horizon пројекат или у неке друге наше националне пројекте, могли бисмо неки део тих средстава, на пример десет милиона евра годишње да уложимо у повратнике да направе нешто овде. На пример, да петоро људи добије по два милиона евра, што и нису неке паре, ми би смо сваке године добили пет нових лабораторија у различитим областима. Значи, за пет година то је двадесет пет лабораторија, то би направило разлику јер би то водили експерти. Друго подизало би

наравно знање студената, привлачило би их да не иду тамо када могу овде да раде. Можда би неко успео да оствари неку сарадњу са индустријом, за сада из иностранства на пример. Такве неке конкретне ствари би могле да се реализују, али клима овде за тако нешто није повољна. Ја да сам знала какав је овај пројектни циклус не бих се вратила“ (Ј. П. 38 година, инжењер).

„... То је један од највећих проблема. То је један од корпуса проблема који су везани за то да ми нисмо у стању да формулишемо домаће националне пројекте како треба и када су и били у претходним пројектним циклусима увек је било потезања око тога да ли тај ДМТ 2, ДМТ1, ДМТ2, ...колико има тога па дај да смањимо мало. Ту је држава врло често намерно изигравала сопствена обећања, односно они би обећали да ће бити много већи директни материјални трошкови који се користе за радне посете, обуке, тренинге итд. и онда би закидали. Подмукло би послали анекс уговора у јануару или почетком године где би биле мање цифре или би се извлачила сува дреновина. А сада је ситуација потпуно скандалозна. Сада не могу три године да распишу нови конкурс. ... Држава треба да ради неке најелементарније ствари које не раде, на ниском нивоу, да се потруди да наше научне заједнице плаћају чланарину разним професионалним удружењима, што се најчешће не дешава. Или у најбољем случају, за време министра Вуксановића 2006–07, било уведено, што је остало до данас, хоће они да припомогну да плаћају чланарину међународних установа до износа 500 евра, што је потпуно смешно. Ако хоћете да имате неко национално чланство то никада неће бити толико јефтино, можда хоће али у неким екстремно малим друштвима, било каква већа друштва као Европско физичко друштво, Међународна астрономска унија итд. имају много веће чланарине, а не можемо ми да се понашамо бахато да они нама треба да се прилагоде, да смање чланарине ради нас ... При чему се то своди на лицемерну кампању штедње, која је екстремно лицемерна, пошто продате који комад службених возила могли бисте да поплаћате све чланарине у свим могућим научним и професионалним друштвима широм света. То је најтривијалније. На вишем нивоу наравно да би требало. Има неколико људи који су ентузијастички, има људи који су једно време... Кад је министар за науку био Божидар Ђелић били су организовани корисни семинари где су били људи који су долазили, који су били евалуатори за разне европске пројекте, који су држали врло озбиљне курсеве и обуке на тему како писати успешне предлоге пројеката. То је сада опет замрло поготово када се Министарство науке

утопило у Министарство просвете где та много већа страна не жели да има везе са науком... Самим тим што ће да подстакне овдашње људе да се појављују на међународним конкурсима, у много случајева вама је неопходно или препоручено да имате партнере у разним земљама који су, и то је најлогичније да људе које познајете са факултета... Велики број људи из научне дијаспоре су учесници на тим међународним пројектима од којих су неки такви да су координатори овде у Србији, али имате разни спектар учесника. У највећем броју случајева врло је лако успоставити контакт са њима. Проблем је у томе што неће да предузимају административну обавезу на себе да они сад нешто координирају већ очекују да неко одавде уради, што је сасвим природно и нормално. ...А са друге стране овде има ентузијаста али могло би много више када би држава ставила већи нагласак на то. Оно што ми знамо и видимо на основу свакодневног искуства као што је нерасписивање конкурса, када би (држава) рекла ми немамо средстава, треба да потражите средства на другим местима а ми ћемо да вам помогнемо у томе. То је најпоштеније. Сви се праве блесави... Не можемо да утврдимо тачно колико. У неким областима науке финансирање преко међународних пројеката је 30, 40 и 50 одсто укупне активности али се то гура под тепих из различитих пропагандних и политикантских и страначких разлога неће да се призна и прихвати него се ми херојски бусамо у прса са нечим што немамо и за шта немамо ресурсе. Требала би држава да поступа реалистично у односу на ствари, а не да прича о томе како с једне стране немамо, што је истина, високо квалификоване радне снаге, имамо велике проблеме у поређењу са другим земљама ЕУ или кандидатима за чланство, што је тачно. Како се тај проблем покушава решити? Тако што ће се вероватно наштанцовати плагирани докторати и лажне дипломе, а не да се суштински поради на томе. То је поента само да се изигра статистика, што је у складу са неким генералним... У идеалном случају за државне органе би требало да одустану од ширења циничког и ксенофобног погледа на ствари који се свуда манифестује, између осталог и у томе да на сваки начин се трудимо да представимо своје велике напоре, а кад дођу људи са реалним захтевима и потребама онда кажу не можемо ми то да исфинансирамо, тражите паре негде другде, од Европске комисије, УНЕСКО... и то се тако стално врти“ (М. Ћ. 45 година, физичар).

Испитаници подржавају идеју да *треба подстицати кружење знања, јер знање може да расте једино кроз размену искустава и достигнућа научника:*

„Наративи о финансијском капиталу заоставштина претходних деценија и диспропорција које су постојале у развијености западних економија и бивше Југославије. То се перпетуира из 70. и 80. али сада је много мање случај баш због пада стандарда у Западној цивилизацији где наши људи највише иду, мада верујем да ћете имати занимљива искуства са миграцијама на Исток, пре свега у Кину, Јапан... Људи углавном иду на Запад... Мој боравак у Италији је мени омогућио да будем гостујући предавач у Пекингу што ми је било јако занимљиво искуство. ...Није цимер из Кембриџа него колегиница која је радила докторат у Болоњи када сам ја био на размени доктораната и професорка из Болоње која је направила везу када се направио упит за предавача па сам ја био препоручен као предавач... Умрежавање, могућности реализације пројеката који се ослањају на те врсте мреже, у мом случају конкретно укључивање у научне пројекте. Мислим да су искуства живота у различитим срединама драгоцене, не само у контексту школовања. Јако је добро, поготово за младе, у тинејџ периоду, студентском периоду, да имају искуства различитих система. То је драгоцено искуство. Вероватно најбоља политика ЕУ је Еразмус, који је омогућио да милиони људи циркулишу по Европи. Не само циркулација знања већ различитих искуства. Могућност да један Португалац буде у Немачкој, да Немац буде у Италији, Италијанка буде у Енглеској и људи онда стичу могућност да виде како функционишу банке, поште, јавни превоз, од свакодневног живота до... Моја искуства студирања у Енглеској су сјајна када говоримо о организацији наставе и факултетској администрацији, али искуства из Болоње указују да је организација врло слична ономе што имамо у Србији. Та искуства су драгоцене, не само зато што омогућавају људима да виде боље примере него да више цене своју средину. Да схвате да није све црно, да ми нисмо најгори, да ми нисмо једини дисфункционални како ми често волимо о себи да причамо и да код нас ништа не ваља...“ (М. М. 34 године, правник).

Што се тиче односа према науци, испитаници сматрају да *држава мора сходно својим потребама да дефинише приоритете:*

„..... Заговорник сам идеје да треба у неком смислу речи дефинисати на националном, регионалном нивоу, треба дефинисати приоритете, треба дефинисати ствари које ће бити такве да су реалистичне и да могу да се спроведу у дело, а не да представљају наивне покушаје. Најфасцинантнији и најтрагичнији пример је акцелератор у Винчи. То је Титаник српске науке о коме се мало пише у медијима, због

политичких и безбедносних структура држи се и даље у полутајности, да су огромне паре протраћене на потпуно бесмислен пројекат који је био политички мотивисан, који је био под патронатом Мире Марковић и сличних личности и ликова где су запошљавани разни руководиоци, чланови дирекције ЈУЛ-а, који је упропастио гомилу студената којима су обећавали брда и долине да ће да раде на акцелератору, а све се свело на невиђену корупцију и на градњу „Скадра на Бојани“ који у старту нема смисла. Они су ишли толико далеко да су људе који су показивали научном методом, квантитативно $A+B=C$, доказивали да је то неизведљиво и непрактично. Они су тим људима физички претили, прогањали их, неки су били принуђени због притиска да побегну у иностранство. То је фасцинантан пример нечега што нема никаквог смисла. У Србији нема смисла гајити акцелераторе, као што нема смисла лансирати свемирске бродове, сателите... Ми треба да се сконцентришемо на оно што је реалистично. Много веће и богатије земље не од нас имају некакву научну стратегију која се врло озбиљно сагледава и у њој се ставља велики акценат на оне ствари које су реалистичне. Ми можемо да се бавимо стварима као што су, у домену физике има смисла радити оне ствари као што је рачунарска физика, као што раде колеге са Института физике у Земуну, који имају велики супер компјутер на којем може да се врше најразличитији нумерички експерименти, теоријски рад, аналитичке ствари, семианалитичке. Те ствари има смисла радити. А обећавати људима да ће да раде са нуклеарним реакторима, телескопима, спектографима итд. То су глупости. То је мотивисано политичким и коруптивним разлозима. – Да ли је стварање реалистичних пројеката у исто време представља неки вид политике према људима који су дошли из иностранства како би их окупили? (М. Ћ. 45 година, физичар).

Сматрају, такође, да се мора радити на *модернизацији образовања*:

„..... Прво постоји генерална инерција разне врсте. Друго, постоји бирократски отпор на неком нивоу да су вама потребне информације које су чисто бирократског карактера, које треба да добијете из Министарства науке а сада просвете и науке, њих баш брига за то или чак ако хоће да вам дају, не пада им напамет да се журе, то може, али дођите за три недеље. Једна од ствари која постоји као озбиљан проблем је у томе што у Србији постоји, а и у многим другим срединама, постоји велики проблем ако хоћете да имате било какву интердисциплинарну или мултидисциплинарну сарадњу пошто се на то гледа са параноичним подозрењем и

сумњом да је то некакав напад на нас, итд. а озбиљни европски и светски пројекти данас обавезно морају да садрже мултидисциплинарну компоненту ...“ (М. Ћ. 45 година, физичар).

„Из моје перспективе шта је добро је јако велики изазов, мислим да скоро све не ваља, поготово када је образовање у питању, мислим да смо ми некада давно имали јако добар образовни систем који је тренутно пропао потпуно и да сама чињеница да и истраживања која су тада рађена и која се малтене могу сматрати историјом, указује да мало треба да се модернизује. Треба да се отвори, да буде флексибилнији, да се више фокусира на то неку student-centered методологију, да се су то мање групе, да је интердисциплинарно зато што више нико не живи по фијокама. (...) Ако узмем за пример сада свој посао, ја сам менаџерка за развој капацитета НВО, мени треба и психологија и социологија и менаџмент, и енглески језик и информационе технологије, то су све ствари које мени требају. Ни један програм то не може све да ми понуди код нас. Разлог из којег сам ја отишла у иностранство је тај што сам закључила да ни један мастер овде мени не нуди у Србији квалитет где ја могу после нешто да урадим са тим мастером, да само могу да имам диплому да кажем да сам завршила мастер. У иностранству студенти који су на докторским студијама се воде као запослени, раде своја истраживања, испита немају. Њихови испити су мини-истраживања и чланци за научне журнале, иду по конференцијама, учествују у различитим истраживачким тимовима, док код нас студенти полажу испите. Оно што би било врло релевантно је да се већ од основних студија уведу гостовања по другим факултетима, размена студената, да постоје међународни студентски тимови и да удруживања постоје, а да то не раде само и искључиво студентска удружења, јер и она умеју да буду елитистички организована“ (И. И. 37 година, менаџер).

Ова модернизација подразумева и укључивање младих кадрова у савремене научне токове и њихово оспособљавање за размену знања и искуства на глобалном нивоу:

„Писање пројеката, само 20% пројеката се добије, а постоје ресурси, треба нам знање како да се искористе“ (М. М. 30 година, филолог).

„..... Интегрисање у неке светске токове на свим нивоима. Не треба људе спречити да се баве емпиријским радом већ треба искористити наше чланство у разним међународним институцијама као што је ЦЕРН па људе циљано слати тамо да обаве

неки емпиријски посао који је немогуће и нереалистично обавити овде. То је оно што је врло једноставна ствар. Од како смо се срећом укључили релативно рано у европски Фрејмворк ФП6, ФП7, па Хорајзн 2020 па ФП8, од тада имамо прилике и видимо да се на сваком кораку наилази, да су наше институције и појединци врло добро дошли до европских пројеката. Ово што смо реализовали у астрономској опсерваторији где смо добили један велики пројекат из ФП7 циклуса, ...при чему смо успели да запослимо људе и то људе са докторатима који су се вратили из иностранства и плус смо направили телескоп који је на Видојевици код Прокупља. На основу искуства са тим... празне приче које се понекад често чују много је тешко добити паре од европских фондова. Напротив, уопште није тешко. Ми би могли да повучемо много већа средства него што иначе радимо, могли бисмо када би било воље и писмености. Нажалост, испоставља се, када се подноси... видео сам резултате евалуације конкурса... 30 одсто пријављених пројеката је било одбачено на нултом стадијуму евалуације, а то значи да они нису били у стању да писмено попуне формулар... То је разлог зашто ми не повлачимо многа средства која бисмо иначе могли. Постоје огромне прилике које су око нас за конструктивну и креативну међународну интеграције а које се нажалост не користе“ (М. Ћ. 45 година, физичар)

Ово би утицало и на *начин стипендирања ових младих кадрова:*

„Прва и основна ствар, млади и квалитетни људи да се стипендирају! Као ови Арапи. Код нас толико те деце на ПМФ-у и ФТН-у, али немају да плате. Толико потенцијала, и све оде. Систем је толико лош, изгубљене су вредности. Људи који су на власти немају никакав легитимитет. То су маргинални људи. Не може политика да ти буде професионално занимање. Ти као успешан човек треба да уђеш у политику. Као амерички сенатори, то те испоклапа аргументима да не знаш где си. Сва та деца која вреде су маргинализована. Јако се то сада тешко мења. Све их води интерес, али то се тешко мења, менталитет се 100 година није променио. Да Влада има праву иницијативу. Сад сви као пишу неке докторате, није то на правом нивоу. Нико нема праву иницијативу. А људи који то могу, они се само склоне са стране. Држе се подаље од тог, па рећи ћу – шљама“ (М. М. 24 године, електроинжењер).

Све ово би утицало и на *измену кадровске политике која би сада била заснована на меритократији:*

“Па када покушавају да направе стратегије развоја појединачних области да покушају да сазнају ко су људи који о томе нешто знају, или су се тиме негде бавили или имају неку добру школу. То би био први и врло конкретан корак. И да држава обезбеди неку врсту интерсекторског повезивања различитих јавних политика. Јер ми сви међусобно сарађујемо, али незванично, а мислим да то није довољно” (М. Ф. 42 године, филозоф).

“Велики проблем је непотизам. Људи са неким знањем и искуством не могу добити прилику да раде, да добију заслужено место и служе својој држави. Будћи да се и ја бавим највише повратницима, на њих бих се и фокусирао. Постоји једна студија у којој сам и ја учествовао. Људи који су се вратили као највеће проблеме истичу повратни културни шок, недостатак институционалне подршке, слаба умреженост и ослањање на пријатеље и породицу. То су проблеми где би држава морала да ускочи. Ми сада радимо на бази података образованих људи која би била мост при запошљавању. За повратак није кључ емоција и патриотизам, већ запошљавање. Држава би требала да се окрене афирмисању људи да се врате на тај начин што би их повезивала са привредом, где би они могли да се пријаве. Ми смо стављали акценат на Ирски модел, где је држава давала нека средства повратницима да покрену сопствени бизнис. Рецимо држава Србија годишње на студије у иностранство шаље 500 студената, будући да их уговорно обавезује, било би добро да им након повратка нађе посао, уз могућност да они то одбију. На тај начин бисмо имали континуирани прилив високообразованих људи који би могли да помогну нашем развоју ” (А. Ј. 25 година, правник и економиста).

„Нама треба озбиљна стратегија људи најобразованијих људи, а да политичари буду пуки послушници који ће ту политику спроводити. Имали смо одличне министре, који имају fine идеје, али не знају како да их, бавећи се политиком спроведу у дело и обрнуто. Политика мора да се развије у том смеру, да политичари буду ђате које седе у неким канцеларијама и у правне оквире уграђују идеје најобразованијих људи. И коначно, морали бисмо образовне стратегије да ускладимо са привредним, односно са тржиштем рада и профилној тражњи. Прво бисмо морали да оживимо привреду, па онда се посветимо неговању традиције и културе. Наравно, ту је и стабилна и јака држава без које не можемо“ (А. Х. 30 година, хемичар).

„Немамо ИТ стручњаке који су нам потребни а толико се прима на медицина а немамо запослене лекаре... То се надовезује на вашу причу колико се користе капацитети за планирање јавних политика. Неколико би могли. Има јако много талентованих људи који никада нису били мобилни, јако пуно квалитетних људи који јесу били мобилни. То је шири проблем упошљавања лоших кадрова и у државној управи, и у високом образовању и у науци, негативне селекције која у сваком следећем кругу води релативно ниском развоју у којем сада присуствујемо“ (М. М. 34 године, правник).

Испитаници су препоручили одговорним актерима да *мало више воде рачуна о развоју*:

“Ја највећи проблем видим у неразвијеној привреди, где си препуштен сам себи, где све не зависи од твојих личних и професионалних способности, већ све зависи од неких личних релација и контаката. Ако причамо о образовању, мислим да држава треба да прошири фондове стипендирања. Није довољно да држава стипендијама обавезе људе да се врате, већ да ми створи услове да имају где да се врате. Мора се направити спона са приватним сектором да човек има где и за шта да се врати, а не да то буде неки робовласнички услов. Морамо постати атрактивнији за улагања, пре свега кроз јавну економију и јавне финансије, да повећа друштвени стандард и просечна плата, на тај начин би и стране компаније другачије гледале на нас, то би привукло и нове производе, самим тим и проширило тржиште. Да бисмо постали важан фактор у региону, наш економски раст мора бити далеко већи. Услови за стварање предузетништва би морали бити далеко већи. Неопходно је повећати дотације, укинути парафискалне намете, снизити порезе, бирократске и административне процедуре поједноставити“ (М. Е. 32 године, економиста).

У томе би повратници могли да помогну, али *треба створити повољну пословну климу*:

„Када кажемо држава, то је гломазан концепт, то су институције и људи. Оно што мислим да је важно је да се створи механизам да се квалитетни људи не виде као препрека, него да се интегришу. Побољшање пословног амбијента је јако важно, услова за пословање. Држава може да помогне тако што ће јасним мерама, јасним поступцима, показати да се мишљење квалитетних појединаца заиста поштује. Да квалитетни инвеститори из дијаспоре имају иста права као рецимо Американци. То као

да потиче из вазалног периода Србије, имамо тенденцију да се на тај посебан начин допаднемо другима, који су бољи од нас“ (М. М. 30 година, филолог).

“Морамо постати атрактивнији за улагања, пре свега кроз јавну економију и јавне финансије, да повећа друштвени стандард и просечну плату, на тај начин би и стране компаније другачије гледале на нас, то би привукло и нове производе, самим тим и проширило тржиште. Да бисмо постали важан фактор у региону, наш економски раст мора бити далеко већи. Услови за стварање предузетништва би морали бити далеко већи. Неопходно је повећати дотације, укинути парафискалне намете, снизити порезе, бирократске и административне процедуре поједноставити“ (М. Е. 32 године, економиста).

“Па, у принципу, мисли да су људи себични и да гледају свој интерес. Када доносиш одлуку да се вратиш у своју земљу, имаш неколико параметара. Један се свакако односи на породицу и пријатеље, а други на радно окружење, могућности запослења, институционални оквир, здравственог система итд. Ако је држави циљ да врати људе, онда би онда морала да ради на повећању конкурентности у свим овим областима и сегментима које сам навео у односу на друге земље. Макар да кроз неке инструменте, на пример направи неке бенефиције за повратнике, кроз пореске олакшице, кредите... То је генерално тренд у Европи. Остале европске земље управо на тај начин привлаче људе који су у једном тренутку напустили своју државу” (М. Е. 32 године, економиста).

На крају, али не мање важно, испитаници инсистирају и на *измени културног подсистема српског друштва*:

“Па вероватно доста тога. Не знам ни сам одакле би требала кренути. Треба направити другачији друштвени и културни амбијент који би могао да омогући људима пре свега базу за другачије међуљудске односе. Тек онда долазимо до привредног амбијента који би то све заокружио. Ту свакако спада и основа за далеко извеснији живот, боље радно окружење, плате које омогућавају пристојан живот по неким европским стандардима, да се стечена права људи штите и пре свега мотивација људи да остану и да се врате” (М. П. 57 година, политиколог).

„Постоји и то што се зове одбојност према ризику која нажалост карактерише наша друштва као и друга друштва у којима су некакви колективистички манири и укуси доминантни и потпуно потиснули индивидуална права и иницијативе и

развијање креативне личности појединца као што је код нас, без обзира да ли под утицајем комунизма, национализма или колективистичких идеологија и због тога се људи јако плаше да преузму ризик, плаше у свакодневном животу, плаше се у економији и науци, јер ако поднесу пројекат а они их тамо одбију онда ће то бити катастрофа, неко ће се наљутити на њих, гледаће их попреко. То су глупости. Сада се мало променила ситуација око 2020 али у ФП7 је био случај да су они чак ишли у сусрет да су оним пројектима који нису добили довољан број поена да би били финансирани у неком позиву, они су им правили посебне follow up-ове и говорили су људима да треба да поправите, научни садржај је како треба али сте погрешно израчунали финансијску страну ствари, колико треба режијских трошкова, поправите то па се пријавите... У том погледу међународне институције су максимално спремне да изађу у сусрет људима, а људи то не користе“ (М. Ћ. 45 година, физичар).

„За неке ствари мислим да јесам у предности, а за неке сигурно да нисам. Мени је ментор рекао „ти си много скромна“, тако да, верујем да за неке ствари јесам - у техници - инструменти и апаратура, што је баснословно скуп, ја то немам прилику да видим увек (а тамо сам имала прилику), нити да купим до краја живота, кошта милијарду евра. Немамо толико да бисмо се тако бавили науком, немамо много апаратуре, да бисмо де бавили на тај начин. Имамо интелигенције, али нам недостаје организовање – што можеш данас, остави за прекосутра - и то треба мењати - одговорност према послу“ (Ј. М. 40 година, инжењер).

Препоруке доносиоцима одлука

Конкретне препоруке одговорним актерима које су произашле из одговора испитаника, могли бисмо да поделимо у пет великих група:

І Требало би извршити корените промене у администрацији

- 1. Треба олакшати нострификацију диплома што би подразумевало и добијање одговарајућих звања и титула које су повратници стекли у иностранству – ово треба да се односи и на повратнике и на високообразовану дијаспору. Квалификације сваког појединца које евентуално могу бити усмерене у развој земље треба да буду и формално признате и препознате за заинтересоване стране.*

2. *Треба извршити целокупну промену и јачање јавних институција што би укључило и измену и континуирану примену јавних политика.* Ради њихове ефикасности и усклађивања са политикама развијених друштава важна је консултација и укључивање повратника како у институције тако и у све јавне делатности. Поред тога, повратници могу укључити и друге људе из дијаспоре а са којима су у контакту, који би могли да преносе актуелне политике из земаља у којима живе.
3. *Важно је креирање и стално ажурирање базе података дијаспоре и повратника.* Дијаспора и повратници траже да буде препознати и признати као партнери у развоју. Да би тога било, држава мора да има базу која би садржала имена, контакт и кратку биографију високообразоване миграционе популације.
4. *Држава треба да подржи одржавање и формалних и неформалних мрежа стручњака из земље и дијаспоре.* Умрежавање људи на основу пријатељства има за циљ потенцијалну сарадњу засновану на емоцијама која врло често може бити плоднија од чистог интереса.
5. *Држава треба да пронађе начин да се повеже са научном дијаспором и повратницима како би могла да користи њихов хумани, културни, социјални, афективни и локални капитал.* То би се првенствено односило на јасно стављање до знања стручњацима да су потребни и указивање на реалне пројекте и потребе друштва где је важна њихова интервенција и улагање капитала.

II Требало би више издвајати за науку

1. *Повећати улагање БДП у важне друштвене ресурсе: образовање, науку, културу, посебно на локалном нивоу.* Досадашња статистика расподеле БДП-а иде у прилог веома малом улагању у конкретне развојне научне пројекте. Наша наука је још увек

на нивоу преферирања теорије, што је и показано као проблем у Стратегији развоја образовања у Републици Србији до 2020. године (205 – 207)

2. *Повећати улагање у науку.* Под тим се мисли на редовно плаћање чланарина међународним научним и професионалним удружењима као и на плаћање боравака домаћих научника ради усавршавања у иностранству и учешћа на научним конференцијама.
3. *Држава треба да подржи циркулацију знања и талената тако што ће улагати у боравке и усавршавање талената из Србије и повратак на обезбеђена радна места у Србији, у јавном и приватном сектору.*

III Промена односа према науци, стручњацима и научницима

1. *Дефинисање реалних научних приоритета у Србији.* Повратници и стручна дијаспора у томе могу доста да помогну услед искуства и познавања примера добрих пракси у иностранству
2. *Држава мора да ради на модернизацији образовања, форсирању интердисциплинарности и курикулума који су усклађени са праксом/тржиштем рада.*
3. *Треба да се млади таленти оспособе за писање пројеката међународних пројектних циклуса.* У томе повратници са којом су умрежени могу доста да помогну услед искуства које су стекли. Они могу да помогну и тако што консултују нашу стручну дијаспору која је остала да живи и ради у другачијим условима, као и стручњаке које су током боравка ван државе упознали. Такође, њихов социјални капитал може да послужи и као канал за приступ организацијама и фондовима за финансирање науке.
4. *Систематичније стипендирање младих кадрова*
5. *Измењена кадровска политика државе која би подржавала друштвени развој.* Ова препорука се првенствено односи на подршку

меритократије и искорењивање корупције и „запошљавања преко везе“

IV Више директних улагања у развојне пројекте

1. *Држава треба да се усмери на друштвени и привредни развој. У томе би дијаспора и повратници могли да буду од велике користи услед искуства стеченог у иностранству као и евентуалног „упошљавања“ социјалног капитала, односно укључивања стручњака са којима су повезани и у конкретне развојне пројекте. Развијена привреда и повољни друштвени услови били би даљи подстицај за улагање и домаћих и страних инвеститора.*
2. *Треба да се створи пословна клима у Србији која подстиче предузетништво повратника и дијаспоре*

V Промена вредносног система у друштву – промена културних норми, прихватање ризика, предузетништва, индивидуалног постигнућа

Литература:

- Axel, B. (2002) „National Interruption: Diaspora Theory and Multiculturalism in the UK“, *Cultural Dynamics*, Vol. 14, No. 3, pp. 235 – 256.
- Adams M, M. Makramalla and W. Millon (2014) „Down the Rabbit Hole: How Structural Holes in Enterpreneuers' Social Networks Ipmaact Early Venture Growth?“, in *Technology Innovation Management Rewiev*, No.4, Vol.9, pp. 19-27.
- Adamson, F. (2008) „Constructing the diaspora: Diaspora identity politics and transnational social movements“, Paper presented annual meeting of the ISA's 49th annual convention: Bridging multiple divides, San Francisco Hilton, San Francisco, CA, USA, http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/1/7/p251176_index.htm 1, pristupljeno 9.12.2016.
- Alba R. and V. Nee (2003) *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*, Београд: Плато
- Антонић, С (2004), „Друштвена основа и садашњи покушај модернизације“, у Милић, А. ур, *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, Београд: ИСИ ФФ, стр. 19 -37.
- Ападурај, А. (1990), „Disjunctrure and Difference in the Global Cultural Economy“, in Featherstone, M. eds. *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage Publications, New Delhi: Thousand Oaks, pp. 295-310.
- Ападурај, А. (2011) *Култура и глобализација*, Београд: Библиотека XX век
- Бабовић, М. (2006) „Социјалне мреже – повезивање друштвених актера у сфери економских активности“, *Социологија*, Vol. 47 (4): стр. 351 - 370
- Baizán, P. & Gonzáles-Ferrer, A. (2015) “ Wha drives Senegalese migration to Europe? The rule of economic restructuring, labour demand and the multipler effect of networks”, *Demographic Research*, Vol. 35, No. 1, pp. 339 – 380.
- Barabási, A. L. (2002) *Linked-The New Science of Networks*, Perseus Publishing, Cambridge, Massachusetts
- Baran, P. (1964) *On Distributed Communications: Introduction to Distributed Communications Networks*, RAND Distributions Services, Santa Monica, CA.
- Basar, B. (2015) *Diaspora and Homeland Conflicts. A Comparative Perspectives*, Burlington: Ashgate

Bash L, N. Glick Schiller and C. Szanton Blanc (1994) *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and the Deterritorialized Nation-State*, New York: Gordon and Breach Publishers

Bauböck, R. (2010) „Cold constellations and hot identities: Political theory questions about transnationalism and diaspora“ in Bauböck, R. & T. Faist eds. *Diaspora and Transnationalism: Concepts, theories and methods*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 295 – 322.

Bauman, Z. (1994) *Alone Again – Ethics After Certainty*, London: Demos

Бек, У. (2001) *Ризично друштво*, Филип Вишњић, Београд

Beck, U (2004) „Cosmopolitical realism: on the distinction between cosmopolitanism in philosophy and the social sciences“, *Global Networks*, No. 4, pp. 109 – 130.

Ben-Rafael, E. (2010) „Diaspora, Sociopedia-isa“, <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Diaspora.pdf>, приступљено 6.10.2015.

Berking, H (2003) „Ethnicity is Everywhere: On Globalization and the Transformation of Cultural Identity“, *Current Sociology*, Vol. 51, No. 248. Pp. 248 – 264.

Bisley, N. (2007) *Rethinking Globalization*, New York: Palgrave Macmillan

Бобић, М. (2013) *Постмодерне популационе студије*, Београд: ИСИ & Чигоја штампа

Бобић, М, М. Весковић Анђелковић и В. Кокотовић Каназир (2015) *Студија о спољним и унутрашњим миграцијама грађана Србије са посебним освртом на младе*, Београд: ИОМ

Бобић, М, Бабовић, М, (2013) „Међународне миграције у Србији – стање и политике“, *Социологија*, Vol. LV, No. 2. Стр. 209 – 228.

Bobić, M. and M. Vesković Anđelković (2018) „Skilled Youth Outmigration in a Developmental Perspective“, рад у припреми

Болчић, С, (2002. а) „О промени квалитета људског капитала и „одливу кадрова“. О последицама и разлозима исељавања“, у: Болчић, С. и други, *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком девдесетих*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја Штампа

Болчић, С (2002. б) „Исељавање радне снаге и 'одлив мозгова' из Србије током 90-их“, у С. Болчић и А. Милић (ур), *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Београд: ИСИ

Божич, С. (2004), „Национализам – нација, 'транснационализам' – 'транснација': могућност термиолошког усклађивања, у *Ревуја за социологију*, Vol. XXXV, No, 3 – 4, стр. 187 – 203.

Borgatti S. P. and P. C. Foster (2003) „The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology“, *Journal of Management*, No. 29. No. 6, pp. 991 – 1013.

Borgatti S. P. and D. S. Halgin (2011) „On Network Theory“, *Organization Science*, pp. 1-14.

Borgatti S. P. and V. Lopez-Kidwell (2011) „Network Theorizing“, in Carrington, P. & Scott. J. eds. *The Sage Handbook of Social Network Analysis*, Sage Publication In Press, приступљено 18.10.2015. на интернет страници <http://www.steveborgatti.com/research/publications>

Boyd, M. (1989) „Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas“ *International Migration Review*, No. 23, No. 3. Pp. 638 – 670.

Bourdieu, P. (1980) *The Logic of Practice*, Stanford, California: Stanford University Press.

Bourdieu, P. (1986), „The Forms of Capital“, in J. Richardson ed., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New Yourk, pp. 241-258.

Bradatan C., R. Melton and A. Popan (2010) „Transnationality as a fluid social identity“, *Social Identities*, Vol. 16, No. 2, pp. 169-178.

Brint, S. (2001) „Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of The Community Concept“, *Sociological Theory*, Vol. 19., No. 1., pp.1 – 23.

Brubaker, R. (2004) *Ethnicity without groups*, Cambridge: Harvard University Press

Brubaker, R. (2005) „The 'diaspora' diaspora“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 28, No. 1. pp. 1-19.

Bruneau, M. (2010), „Diasporas, Transnational Spaces and Communities, in Bauböck R. and T. Faist eds., *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, pp. 35 – 50.

Burt, R. (1982) *Toward a Atructural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception and Action*, Academic Press, New Yourk

Burt, R. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship

Burt, R. (1992) *Structural Holes*, Cambridge: Harvard University Press

- Burt, R. (1997) „The Contingent Value of Social Capital“, in *Administrative Science Quarterly*, Vol. 42, No. 2, pp. 339-365.
- Burt, R. (2000) „The Network Structure of Social Capital“, in *Research in Organizational Behaviour*, Vol. 22, pp. 345-423.
- Burt, R. (2001a) „The Social Capital of Structural Holes“, in Guillèn, M. F, R. Collins, P. England and M. Meyer ed. *New Directions in Economic Sociology*, Russell Sage Foundation, New Yourk, pp. 148 – 193.
- Burt, R. (2001b) „Structural Holes versus Network Closure as social Capital“, in Lin, N, K. Cook & R. S. Burt eds. *Social Capital: Theory and Research*, New Yourk: Walter de Gruyter, pp. 201-250.
- Burt, R. (2004), „Structural Holes and Good Ideas“, in *American Journal of Sociology*, No. 2, pp. 349-399
- Bhabha, H. (1990) *Nation and Narration*, London: Routledge
- Bhabha, H. (1994) *The Location of Culture*, London: Routledge
- Verdery, K. (1992) „Beyond the nation in Eastern Europe“, *Social Text*, No. 38, pp. 1-19.
- Vertovec, S. (1999) „Conceiving and researching transnationalism“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2, pp. 447 – 462.
- Vertovec, S. (2000) *The Hindu diaspora: comparative patterns*, London and New Yourk: Routledge
- Vertovec, S. (2001) *Transnational Social Formations: Towards Conceptual Cross-Fertilization*, Paper presented at the workshop on Transnational Migration: Comparative Perspectives, Princeton University, https://www.researchgate.net/publication/240638360_Transnational_social_formation_Towards_conceptual_cross-fertilization_WPTC-01-16 , pristupljeno 20.2.2016.
- Vertovec, S. (2002) *Transnational Networks and Skilled Labour Migrations*, Paper presented at the conference of Ladenburger Diskurs 'Migration', Ladenburg: Gottlieb Daimley und Karl Benz-Stiftung, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-02%20Vertovec.pdf> , pristupljeno 22.2.2016.
- Vertovec, S (2003) „Migration and Other Modes of Transnationalism: Towards Conceptual Cross – Fertilization, *The International Migration Review*, Vol. 37, No. 3. pp. 641 – 665.
- Весковић Анђелковић, М. & М. Бобић (2015) „Ставови грађана централног дела Србије према утицају досељеника на традицију и културу њихове локалне заједнице“ у *Миграцијске и етничке теме*, бр. 2, стр. 221 – 246.

Gallup (2015) *Immigration, Gallup International Association opinion poll in 69 countries across the globe*, New York: доступно на: http://www.gallup-international.com/wp-content/uploads/2017/10/2015_Immigration1-1.pdf , приступљено 18.12.2018.

Garrett, N. (2011) *Transnationalism, home and identity: personal essays*, Doctoral dissertation, University of Pittsburgh, available on the web <http://d-scholarship.pitt.edu/7386/1/GarretN2011.pdf>, приступљено 22.8.2016.

Garton, L., Haythornthwaite, C., Wellman, B. (1997) „Studying online social networks“, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 3(1) pp. 1 – 32.

Гавриловић, М. (1912) *Милош Обреновић*, Књига II, Београд: Нова штампарија Давидовић

Гиденс, Е. (1990) *Социологија*, Београд: Економски факултет

Giddens, A. (1992) *Modernity and Self-Identity – Self and Society in the Late Modern Age*, Oxford: Polity Press

Гречић, В. (2010) *Српска научна дијаспора*, Београд: Институт за међународну политику и привреду

Grečić, V. (2016) „How can the serbian diaspora contribute much more to the development at home country?“, *Glasnik srpskog geografskog društva*, Vol. 96, No. 2, str. 65 - 82

Gilroy, P. (1991) „It Ain't Where You're From, It's Where You're At ...“: The Dialectics of Diasporic Identification', *Third Text: Third World Perspectives on Contemporary Art & Culture*, No. 13, pp. 3 -16.

Glick Schiller, N., L. Basch & C. Szanton-Blanc (1992) „Towards a Transnational Perspective on Migration“, *Annals of New York Academy of Sciences* No. 645. pp. 1 – 24.

Glick Schiller, N, Bash, L. and Szanton Black, C, (1995) „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration“, *Anthropological Quarterly*, Vol. 68, No. 1

Glick Schiller, N, (1999) „Transmigrants and non-states: something old and something new in the US immigrant experience“ in C. Hirschman, P. Kasinitz, and J. DeWind (eds), *The handbook of international migration; the American experience*, Russell Sage Foundation, New York

Glick Schiller N. & G. E. Fouron (1999) „Terreins of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Field“ in *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2, pp. 340-366.

Glick Schiller (2003) The Centrality of Ethnography in the Study of Transnational Migration: Seeing the Wetland Instead of the Swamp. In Glick Schiller & N. Foner (eds.) *American*

Arrivals: Anthropology Engages the New Immigration. Manchester: School of American Research

Голубовић, З. (1999) *Ја и други, антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*, Београд: Република

Gordon, M. (1964) *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins*, New York: Oxford University Press

Grabovska, I. (2016) „Migration in Working Lives: Locking Back after Return; a Structure and agency Approach“, in Nadler et al. (eds) *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream*, London: Palgrave Macmillan, pp. 83 -110.

Granovetter, M. (1973) „The Strength of Weak Ties“, *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 6. pp. 1360-1380

Granovetter, M. (1983) „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited“, *Sociological Theory*, Vol. 1, pp. 201-233.

Guarnizo, L. E. and M. P. Smith (1998), „The Locations of Transnationalism“, in M. P. Smith and L. E. Guarnizo (eds.) *Transnationalism from Below, Comparative Urban and Community Research V6*, New Brunswick: Transaction Publishers

Guarnizo, L. E. (2000) „Notes on Transnationalism“, Paper presented at the *Conference on Transnational Migration: Comparative Theory and Research Perspectives*. ESRC Transnational Communities Programme, June, Oxford, UK

Guarnizo, L. E., A. Portes and W. Haller (2003) Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants, *American Journal of Sociology*, Vol. 108., No. 6, pp. 1211-1248.

D’Emilio, A.L., B. Cordero, B. Bainvel, C. Skoog, C., D. Comini, J. Gough, M. Dias, R. Saab and T. Kilbane (2007) *The Impact of International Migration: Children Left Behind in Selected Countries of Latin America and the Caribbean. Division of Policy and Planning*, New York: United Nations Children’s Fund (UNICEF)

De Bree, J., T. Davids and H. de Haas (2010) „Post-return experiences and transnational belonging of return migrants: a Dutch-Moroccan case study“, *Global Networks*, Vol. 10, No. 4. pp. 489 – 509.

De Haas, H. (2003) *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impact of out-Migration on the Todgha Oasis Valley*, PhD. Thesis, Nijmegen: Radboud University, Mimeo

De Haas, H. (2007), *The Impact of International Migration on Social and Economic Development in Moroccan Sending Regions: A Review of the Empirical Literature*, working

papers, Oxford: International Migration Institute, James Martin 21st Century School, University of Oxford

De Haas, H (2008) *Migration and Development: A Theoretical Perspective*, Oxford: International Migration Institute, University of Oxford

Драгићевић-Шешић, М. (2009) „Култура у функцији развоја града“, *Култура*, Бр. 122/123, стр. 20 – 40.

Ђукић Дејановић и група аутора (2018), *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника*, Београд: Центар за живот – да нас буде више и АТЦ

Ђурић, Ј. (2009), О одрживости идентитета, *Филозофија и друштво*, No. 9, стр.199 – 222.

Екмечић, М. (2010) *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд: Еуро-Јунти

Elsner В., G. Narciso and J. J. Thijssen (2013) *Migrant Networks and Spread of Misinformation*, Institute for the Study of Labour, Bonn

Жижек, С. (2001), „Мултикултурализам, глобализација и нови светски поредак“, у *Нова српска политичка мисао*, Vol. VIII, No. 1-4, str. 75 – 96.

Zimmermann, K. (1996): European migration: push and pull, *International Regional Science Review*, Vol. 19, No. 1-2

Zlotnik, H. (1999) „Trends of International Migration Since 1965: What Existing Data Reveal“, *International Migration*, Vol. 37, No. 1, pp. 21 – 62.

Игњатовић, С. (2008) „Фукујамино схватање социјалног капитала“, *Социологија*, Vol. L, No. 1. стр. 35-53.

Игњатовић, С. & С. Томановић (2011) „Социјални капитал и простор“, *Социологија и простор*, Vol. 49., No. 3, стр. 269-286.

Itzigsohn, J. and S. G. Saucedo (2002), „Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism“, *International Migration Review*, Vo. 36., No. 3., pp. 766-798.

ИОМ (2011) *Glossary on Migration*, Geneva: ИОМ

ИОМ (2013) *Human mobility: shaping vulnerability and resilience to disasters*, <https://www.iom.int/files/live/sites/iom/files/What-We-Do/docs/background-paper-for-HFA2-light.pdf>, приступљено 5.1.2019.

IOM (2018), *International Migration Outlook*, OECD, доступно на https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2018_migr_outlook-2018-en, приступљено: 5.1.2019.

Јовановић, С. (1990) *Влада Милана Обреновића*, део I, Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ

Kadushin, C. (2012) *Understanding social networks: theories, concepts and findings*, Oxford University Press, New York

Kadushin, C. (2004) „Introduction to Social Network Theory“, pp. 1-63, приступљено 12.04.2015. на web адреси: http://www.cin.ufpe.br/~rbcp/taia/Kadushin_Concepts.pdf

Kalra, V., R. K. Kalhon and J. Hutynuk (2005) *Diaspora & Hybridity*, London and New Delhi: Sage Publications

Kahn, K, M. Collinson, S. Tollman, B. Wolk, M. Garenne & S. Clark (2003) Health Consequences of Migration: evidence from South Africa's rural northeast, Paper prepared for *Conference on African Migration in Comparative Perspective*, Johannesburg, South Africa, 4 – 7 June, 2003. текст је доступан на: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.597.342&rep=rep1&type=pdf>, приступљено 7.12.2018.

Катунарић, В. (1999) „Информацијско доба и хомофилија: расправа о доприносу социологије мрежа“, *Ревуја за социологију*, Vol. 30 (1-2), стр. 65 – 80.

Келнер, Д. (2004) *Медијска култура*, Београд: Clio

King, R, G. Lazaridis and C. Tsardandanidis (2000) *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan

Kivisto, P. (2002) *Multiculturalism in a Global Society*, Blackwell Publishing

Kivisto, P. (2003) „Social Spaces, Transnational Immigrant Communities, and The Politics of Incorporations“, *Ethnicities*, Vol. 3. No. 5., pp.

Kivisto, P. (2005) *Incorporating Diversity: Rethinking Assimilation in a Multicultural Age*, Boulder CO: Paradigm

Klein – Hitpaß, K. (2016) „Return Migrants as Knowledge Brokers and Institutional Innovators: New Theoretical Conceptualisations and the Example of Poland“, in Nadler et al. (eds) *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream*, London: Palgrave Macmillan, pp. 55 – 82.

Кораћ, М. (2012) *У потрази за домом*, Београд: Завод за уџбенике

Kremer, M. & S. Watt (2006) „The Globalization of Household Production“, Working Paper 2008-2086, Harvard: Weatherhed Center for International Affairs

Kuznetsov, Y (2013) *How Can Talent Abroad Induce Development at Home? Towards to Pragmatic Diaspora Agenda*, Washington: Migration Policy Institute

Лазић, М, (2005) *Промене и отпори*, Београд: Филип Вишњић

Лазић, М, (2011) *Чекајући капитализам*, Београд. Службени гласник

Лазић, М, (2014) „Увод“, у Лазић М. ур, *Економска елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја Штампа, str. 9 – 36.

Lang T, B. Glorius, R. Nadler and Z. Kovács (2016) „Introduction: Mobility Against the Stream? New Concepts, Methodological Approaches and Regional Perspectives on Return Migration in Europe“, in Nadler R, Z. Kovács, B. Glorius and T. Lang eds., *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream*, pp. 1 – 22.

Levitt, P. (1998) „Social Remittances: Migration-Driven Local Level Forms of Cultural Diffusion“, *International Migration Review*, Vol. 32, No. 4, pp. 926 – 948.

Levitt, P. and N. Glick Schiller (2004) „Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society“, *International Migration Review*, Vol. 145, No. 38, pp. 595 – 629.

Levitt, P. (2001), „Transnational Migration: Taking Stock and Future Directions“, *Global Networks*, Vol. 3, No. 1, pp. 195-216.

Levitt, P. (2003) „Keeping feet in both worlds: transnational practices and immigrant incorporation in the United States“, in Joppke, C. and E. Morawska eds., *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp.177-194.

Levitt, P. and B. N. Jaworsky (2007) „Transnational Migration Studies: Past Development and Future Trends“, *Annual Reviews Sociology*, No. 33, pp. 129-156.

Lima, A. (2010) *Transnationalism: A New Mode of Immigrant Intergration*, Boston: UMASS

Lin, N, W. M. Ensel and J. C. Vaughn (1981) „Social resources and strenght of ties: structural factors in occupational attainment“, *American Sociological Review*, No. 46, pp. 393-405.

Lin, N. (2004) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*, Cambridge, Cambridge University Press

Lin, N. (2001) „Building a Network Theory of Social Capital“, in Lin, N, K. Cook & R. S. Burt eds. *Social Capital: Theory and Research*, New Yourk: Walter de Gruyter, p.p. 3 – 30.

Lin, N., F. Yang-chih and R.M. Hsung (2001) „The Position Generator: Measurement Techniques for Investigation of Social Capital“, in Lin, N, K. Cook & R. S. Burt eds. *Social Capital: Theory and Research*, New Yourk: Walter de Gruyter, pp. 57 – 84.

Locke, J (1690) *Essay of Human Understanding*, Book II, http://oregonstate.edu/instruct/phl302/texts/locke1/Essey_contents.html, pristupljeno 27.2.2016.

Ma Mung, E. (2004), „Dispersal as a Resource“, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Vol. 13, No. 2/3.

Mansuri, G. (2006) *Migration, Sex Bias and Child Growth in Rural Pakistan*, Policy Research Working Paper, No. 3946, World Bank, Washington DC.

Massey, D. S. and F.G. Espana. (1987) „The Social Process of International Migration“, *Science*, No. 237. Pp. 1372 – 1403.

Massey, D.S. (1988) „Economic Development and International Migration in comparative Perspective“, *Population and Development Review*, No. 14. Pp. 383 – 413.

Massey, D.S. (1990) „Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration“. *Population Index*, 56. Pp. 3 – 26.

Massey, et al. (1993) „Theories on International Migration: A Rewiev and Appraisal“, *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3, 431 – 446.

Massey, D. S, J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci; A. Pellegrino and J. E. Taylor (2003) „Theories on International Migration: A Review and Appraisal“, *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3, pp. 431 – 466.

Massey, D. & Aysa, M. (2005) *Social Capital and International Migration from Latin America*, Expert Group Meeting on International Migration in Latin America and the Caribbean, United Nations Secretariat

Meyer, J. (2001) „Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora“, *International Migration*, Vol. 39, No. 5. pp. 91 – 110.

Милићевић, Ј. (1959) „Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству“, у: *Историјски часопис*, Бр. IX-X

Мојић Д. и И. Петровић (2013) „Млади и легитимност друштвеног поретка у Србији“, у *Социологија*, Vol. LV, No. 2. Стр. 229 – 244.

- Мороквашић, М. (2010) „Феминизација миграција?“, *Становништво*, No. 2, стр. 25 -52.
- Morokvašić M. (2011) „Transnational mobility og the Highly Skilled . Challenges for Serbia and Western Balkans“, in Polovina N. and T. Pavlov eds, *Mobility and Emigration of Professional and Social Gains and Losses*, Beograd: Group 484, Centre for Migration and Intercultural Studies and Institute for Educational Research,
- Nadler, R., Z. Kovács, B. Glorius, T. Lang (2013) *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream*, London: Palgrave Macmillan
- Милс, Р. (1998), *Елита власти*, Београд: Плато
- Неш, К. (2006) *Савремена политичка социологија, глобализација, политика и моћ*, Београд:Службени гласник
- Newman, M., Barbási, A. L. and Watts, J. D. (2006) *The Structure and Dynamics of Networks*, Princeton University Press
- Nowicka, M. (2007), „Mobile locations: Constructions of home in a group of mobile transnational professionals“, *Global Networks*, No. 7. Vol. 1, pp. 69-86.
- OECD (2002), *International Mobility of the Highly Skilled*, Paris: OECD
- Ortega, F. and G. Peri (2009) „The Causes and Effect of International Labour Mobility Evidence from OECD Countries 1980 – 2005.“ Human Development Research Paper, No. 6, New Yourk: UNDP
- Павлов, Т. (2009), *Миграциони потенцијал Србије*, Београд: Група 484
- Pavlov T, D. Rakić, B. Petronijević, (2011. a) „Brain Gain in Serbia: Policies, Programmes and Actors“, in ed. Polovina N. and T. Pavlov, *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research
- Pavlov T, J. Pavlović, V. Džinović, (2011. b) „Perception of the Brain Gain Processes in Serbia: Voices of the Scientific Community“, in ed. Polovina N. and T. Pavlov, *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research
- Pavlov, T (2011. c) „Return of Higly Qualified Migrants to Serbia: 'Brain Gain' Instead of Facing 'Brain Re-Drain““, *Return of Highly Qalified Migrants to the Western Balkan*, Conpendium of Policy Papers, Beograd: Group 484, The Balkan Trust for Democracy
- Павковић, А. & П. Радан (2008) *Стварање нових држава, теорија и пракса отцепљења*, Београд: Службени гласник

Павловић, М. (2008) *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

Патнам, Р. Д. (2008) *Куглати сам. Слом и обнова америчке заједнице*, Нови Сад: Medditeran Publishing

Parademetrou, D, M. Sumption & W. Somerville (2009), *Migration and Economic Downturn: What to Expect in the European Union*, Transatlantic Council on Migration, Migration Polity Institute

Пенев, Г. и Ј. Предојевић-Деспих (2012) „Просторни аспекти емиграције из Србије. Три „вруће“ емиграционе зоне“, *Становништво*, No. 2, стр. 35 – 64

Петровић, Д. (2007) „Од друштвених мрежа до умреженог друштва: један осврт на макромрежни приступ у социологији“, *Социологија*, Vol. XLIX, No. 2, pp. 161 – 182.

Petrović, D. (2012) *Novi oblici društvenog umrežavanja: uloga interneta u uspostavljanju interpersonalnih odnosa u Srbiji*, doktorska disertacija

Петровић И. (2014) „Промена вредносних оријентација економске елите“, у Лазих, М. (ур) *Економска елитау Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*, Београд: ИСИ и Чигоја штампа,стр. 193 – 218.

Печујић, М. (2002) *Глобализација – два света*, Београд: Гутембергова галаксија

Пешић, Ј. (2013) „Родна перспектива у проучавању миграција“, *Социологија*, Vol. LV, No. 2. стр. 317 – 332.

Piore, M. J. (1979) *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press

Portes, A. (1996) „Global Villagers: The Reise of Transnational Communities“, *American Prospects*, Vol. 7, No. 25, pp. 74 – 77.

Portes, A. (1997) „Globalization from Below: The Rice of Transnational Communities“, доступно на http://maxweber.hunter.cuny.edu/eres/docs/eres/SOC217_PIMENTEL/portes.pdf , стр. 1-27.

Portes, A. (1998) „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, pp. 1-24.

Portes, A, L. E. Guarnizio & P. Landolt (1999) „The study of transnationalism: pitfalls and promiseo of an emergent research field, in *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2, pp. 218 – 237.

Portes, A. (2003) „Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in The Study of Immigrant Transnationalism“, *International Migration Review*, Vol.37., No.3., pp. 874-892.

Portes, A, C. Escobar & A. W. Radford (2007) „Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study, in *International Migration Review*, Vol. 41, No1, 242 – 281.

Poros, M. (2001) „The rule of migrant networks in linking local labour markets: The case of Asian Indian migration to New Yourk and London“, *Global Networks*, Vol. 1, No. 3, pp. 243 – 259.

Предојевић-Деспих, Ј. (2009) „Мигрантске мреже: незаобилазна перспектива у проучавању савремених међународних миграција“, *Социолошки преглед*, Vol. XLIII, No. 2. стр. 209-229.

Предојевић-Деспих, Ј. (2010) „Ка разумевању детерминанти међународних миграција данас – теоријска перспектива“, *Становништво*, No. 1, стр. 22-48.

Предојевић – Деспих, Ј, Т. Павлов & С. Милутиновић (2015) „Транснационални предузетници у Србији: ресурс економског развоја“, у Костић, Р, Е. Ћосић & Б. Бабић (ур.) *Миграције у функцији развоја*, Сарајево: министарство за људска права и избеглице

Predojević-Despić, J, T. Pavlov, S. Milutinović & B. Balli (2016) „Transnational Entrepreneurs in the Western Balkans: A Comparative Study of Serbian and Albanian Migrants and Returnees“, in Nadler et al. (eds) *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream*, London: Palgrave Macmillan, pp. 111 -128.

Rapport, N. & A. Dawson (1998) „Home and movement: a polemic“ in Rapport, N. and A. Dawson eds. *Migrants of identity: Perceptions of home in a world of movement*, Oxford: Berg, pp. 19-38.

Рашевић, М. (2015) *Миграције и развој у Србији*, Београд: ИОМ, Schweizerische Eidgenossenschaft i UNDP

Pries, L. (2005) „Configurations of geographic and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the 'spaces of flows'“, *Global Networks*, Vol. 5, No. 2, pp. 167 – 190.

Pries, L. (2007) „Transnationalism: Trendy Catch-all or Specific Research Programme?“, paper presentet at the conference on *Transnationalisation and Development(s): Toward a North-South Perspective Center for Interdisciplinary Research*, Bielefeld, Germany, May 31 – June 1.

- Reinders L. and van der Land, M. (2008) „Mental geographies of home and place“, Introduction for the special issue Hausing, *Theory and Society*, Vol. 25, No. 1, pp. 1-13.
- Rudolph, S. H. and J. Piscatori (1997) *Transnational Religion and Fading States*, Boulder, Co.: Westview Press
- Sassen, S (1998) *The Mobility of Labour and Capital*, Cambridge: Cambridge University Press
- Scott, J. (1991) *Social Network Analysis*, SAGE Publications, London
- Siddiqui, Z and G. Tejada, (2014) „Development and Highly Skilled Migrants: Perspectives from the Indian Diaspora and Returnees“, *International Development Policy*, No. 5, Vol. 2.
- Simmel, G. (1955) „The Web of Group Affiliations“ In *Conflict and the Web of Group Affiliations*, The Free Press, New Yourk, pp. 127 – 195.
- Sklair, L. (2001) *The Transnational Capitalist Class*, Oxford: Blackwell
- Smith, A. (1990) „Towards a Global Culture?“, in Featherstone, M. eds. *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage Publications, New Delhi: Thousand Oaks, pp. 171 – 192.
- Smith, A. (2009) *Etno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*, London and New Yourk: Routledge
- Смит. Е. (1998) *Национални идентитет*, Београд: Библиотека XX век и Чигоја штампа
- Станковић, В (2014) *Србија у процесу спољних миграција*, Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Београд, Републички завод за статистику
- Sussman, N. M. (2002) „Testing the cultural identity model of the cultural transition cycle: Sojourners return home“ *International Journal of Intercultural Relations*, No. 26, pp. 391 – 408.
- Sheffer, G. (1986), „A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics“, in Sheffer, G. (ed.) *Modern Diasporas in International Politics*, London and Sydney: Croom Helm
- Tejada, G, V. Varzari & S. Porcescu (2013) *Scientific diasporas, transnationalism and home-country development: evidence from a study of skilled Moldovans abroad*, Southeast European and Black Sea Studies
- Tilly, C. (1990) „Transplanted Networks“, in Yans-MacLoughlin, V. (ed.) *Immigration Reconsidered*. New York: Oxford University Press.

- Tili, Č. (1997) *Suočavanje sa društvenom promenom*, Filip Višnjić, Beograd
- Токвил, А. Д. (1990) *Демократија у Америци*, Сремски Карловци и Подгорица: Издавачка књижарница Зорана Стојановића и СИД.
- Томановић, С. и група аутора (2012) *Млади – наша садашњост, истраживање социјалних биографија младих у Србији*, Београд: ИСИ и Чигоја штампа
- Трговчевић, Љ. (2003) *Планирана Елита*, Београд: ЈП Службени Гласник и Историјски институт
- Taylor, J. E. (1986) “Differential migration, networks, information and risk”, In Stark, O. (eds) *Research in Human Capital and Development* (Vol. 4, Migration, Human Capital and Development), Greenwich, Conn, JAI Press
- Ђирковић, С. (1964) *Херцег Стефан Вучић Косача и његово доба*, Београд: Научно дело
- UNDP (2009) *Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, New Yourk: Unitet Nations Development Program
- Urry, J. (2001) *Sociology beyond scieties: mobilities for the twenty-first century*, London and New Yourk: Routledge
- Urry, J. (2004) *The Complexites of the Global*, приступљено 5.8. 2016. на web адреси <http://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/urry-complexities-global.pdf>
- Faist, T. (2000a) *The Volume and Dinamics of International Migration and Trans-national Social Spaces*, Oxford: Oxford university Press
- Faist, T. (2000b) „Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23., No. 2., pp. 189 – 222.
- Faist, T. (2010) „Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?“ in Bauböck R. & T. Faist ed., *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amstrdam University Press, Imiscoe Research, pp. 9 – 35.
- Field, J (2003) *Social Capital*, London: Routledge
- Filipović, J. (2012) *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken
- Fisher, C. S. (2005) „Bowling Alone: What's Score?“, *Social Networks*, Vol. 27, pp. 155-167.

Friedman, J. (1990) „Being in the World: Globalization and Lokalization“, in Featherstone, M. eds. *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage Publications, New Delhi: Thousand Oaks, pp. 311 – 328.

Friedman, J. (1994) *Cultural Identity and Global Process*, London: SAGE Publications

Foner, N. (1997) “What’s New about Transnationalism? New York Immigrants Today and at the Turn of the Century.” Paper presented at *The Transnational Communities and the Political Economy of New York in the 1990s Conference*, New School for Social Research, February, pp. 1 – 37.

Фукујама, Ф. (1997) *Судар култура*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Hall, S. (1990) „Cultural Identity and Diaspora“, in Rutherford, J. eds. *Identity: Community, Culture, Difference*, London: Lawrence and Wishart, pp. 222-238.

Held, D, A. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton (1999) *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Stanford: Polity Press

Held, D. & A. McGrew (2000) „The Great Globalization Debate: An Introduction“, in D. Held & A. McGrew eds. *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge: Polity Press

Hercog, M. & M. Siegel (2010) *Engaging the Diaspora in India*, Working Paper, https://www.researchgate.net/publication/254405573_Engaging_the_diaspora_in_India

Hildebrandt, N. & D, McKenzie (2005) „The Effect on Migration on Child Health in Mexico“, Policy Research Working Paper, No. 3573, *World Bank*, Washington DC.

Hiller, H. & T. Franz (2004) „New ties, old ties and lost ties: The use of the Internet in diaspora“, *New Media & Society*, Vol. 6, No. 6, pp.731 – 752.

Хјум, Д. (1988) *Истраживања о људском разуму*, Загреб: Напријед

Hunt, J. & M. Gauthier-Loiselle (2008) „How much does Immigration Boost Inovation?“ *American Economics Journal: Macroeconomics*, No. 2, Vol. 2, pp. 31 – 56.

Hoffman, B. (1999) *Inside Terrorism*, London: Indigo Ireland

Castells, M. (2000) *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb

Castles, S. (2002) „Migration and Community Formation under Conditions of Globalization“, *The International Migration Review*, Vol. 36, No. 4, pp. 1143 – 1168.

Castles, S & M. J. Miller (2006) *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke: Palgrave-Macmillan

Castles, S. (2008) Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective“, workpaper for *The Conference on Theories of Migration and Social Change*, St Anne’s College, Woodstock Road, Oxford, приступљено 24.5.2015. на интернет страници <https://www.imi.ox.ac.uk/events/theories-of-migration-and-social-change/castles.pdf>

Cerase, F. P. (1974) „Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy“, *International Migration Review*, Vol. 8, No. 2, pp. 245 – 262.

Cessarino, J. – P. (2004) „Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited“, *International Journal on Multicultural Societies*, Vol. 6, No. 2, pp: 253 -279.

Chien-Hui Kuo, K. (2010) „A Euphoria of Transcultural Hibridity: Is Multiculturalism Possible?“ *Postcolonial Studies*, Vol. 6, No. 2. Pp. 223 -235.

Christou, A. (2006) *Narratives of Place, Culture and Identity; Second-Generation Greek-Americans Return Home*, Amsterdam: Amsterdam University Press

Coleman J. S. (1988) „Social Capital in the Creation of Human Capital“, *The American Journal of Sociology*, Vol. 94., pp. 95-120.

Chambers, I. (1996) „Signs of Silence, Lines and Listening“ in Chambers, I. and L. Curtis eds., *The Post-colonial Question*, London: Routledge, pp. 47 – 62.

Шолте, Ј. А. (2009) *Глобализација, критички увод*, Подгорица:ЦИД

Waldinger, R. And D. Fitzgerald (2004) „Transnationalism in Questions“, *American Journal of Sociology*, Vol. 109, No. 5, pp. 1177 – 1195.

Wahba, J. (2015) *Who benefits from return migration to developing countries? Despite returnees being a potential resources, not all developing countries benefit from their return*, University of Southampton, UK and IZA, Germany

Wallerstein, I (1974) *The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press

Wellman, B. (1988) „Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance“, in Wellman, B. and Berkowitz, S. D., eds. *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 19-61.

Wellman, B. (1999) „The Network Community: An Introduction“, in Wellman B. ed. *Networks in the Global Village-Life in Contemporary Communities*, Westview Press, USA, pp. 1-49.

Welman, B. (2001), „Physical Place and Syber Place: The Rice of Personalized Networking“, *International Journal of Urban and Regional Reserch*, Vol. 25, No. 2, pp. 227 – 252.

Westwood, S. and A. Phizacklea (2000) *Trans-nationalism and the Politics of Belonging*, London, New Yourk: Routledge

Williams, P. and D. Vlassis (2001) (eds) *Combating Transnational Crime: Concepts, Activities and Responses*, London: Frank Cass

Wimmer A. And N. Glick Schiller (2002) „Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and Social Science“, *Global Networks*, Vol. 4, No. 2, pp: 301 – 334.

Woolcock, M (2002), *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economics Outcomes*, приступљено 24. 8. 2016. на веб адреси <http://www.oecd.org/innovation/research/1824913.pdf>

World bank (2008) *Annual remittance data* (Updated as of April 2018), <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> , приступљено 8.10.2018

UNDP (2009) *Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, New Yourk: United Nations Development Program

UNDP (2009) *Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*. United Nations Development Program, New York.

Интернет извори:

- <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Ефекатлептира>, приступљено 22.12.2018.
- <http://bg.ac.rs/sr/saradnja/erasmus-mundus/erasmus-mundus.php?submenuheader=3>, приступљено 15.10.2018.
- https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2018_migr_outlook-2018-en#page316, приступљено 18.10.2018.
- <https://www.danas.rs/drustvo/baza-imena-prvi-korak-za-povratak>, приступљено, 10.12.2018.
- <http://www.pressonline.rs/info/politika/128564/alarmantno-149065-strucnjaka-napustilo-zemlju.html>, приступљено 10.12.2018.

- <http://www.novimagazin.rs/vesti/nostrifikacija-diploma-problem-za-povratak-mladih>, приступљено 10.12.2018.
- <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1108586&print=yes>, приступљено 10.12.2018.
- <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1384556/sta-koci-povratak-mladih-strucnjaka.html>, приступљено 10.12.2018.
- <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:554324-Pamet-ode-u-nepovrat>, приступљено 10.12.2018.
- <https://www.najstudent.com/vesti/srbiju-za-samo-sest-godina-napustilo-cak-27.500-visokoobrazovanih-talenata-48446>, приступљено 10.12.2018.
- <https://www.dw.com/hr/za%C5%A1to-ljudi-odlaze-iz-srbije/a-41376526>, приступљено 10.12.2018.
- <http://www.politika.rs/sr/clanak/413453/Obrazovani-godisnje-odnesu-milijardu-evra-odlazeci-iz-Srbije>, приступљено 10.12.2018.
- <http://www.politika.rs/sr/clanak/414940/Odliv-mozgova-priliv-doznaka>, приступљено 10.12.2018.
- <https://pescanik.net/tragedija-pred-nasim-ocima/>, приступљено 10.12.2018.
- <http://www.mc.rs/Pripravnicki-staz-u-Evropskom-parlamentu.3278.html>, приступљено: 27.2.2019).
- <https://sr.wikipedia.org/sr-ec>, приступљено: 27.2.2019
- <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=937464>, приступљено 20.2.2019.
- http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678, приступљено 25.11.2018.
- http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf, приступљено 20.4.2018.
- <http://www.un.org>, приступљено 20.9.2018.
- <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>, приступљено 5.12.2018.
- <https://archive.fo/20130912223925/http://www.g17plus.rs/v2/od-a-do-s/o-nama#selection-459.0-459.229>, приступљено 20.9.2018.
- <http://www.fondzamladetalente.rs/>), приступљено 18.11.2018.

- <http://ac-see.org/new/flexbrochure>, приступљено 14.10.2018.
- https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Конгрес_српског_уједињења, приступљено 16.11.2018.
- <https://www.facebook.com/groups/233323559417/>, приступљено 16.11.2018.
- <http://geps.org.rs/geps.php>, приступљено 16.11.2018.
- <https://ossi.rs/историјат>, приступљено 16.11.2018.
- <http://cambridge-serbsoc.co.uk>, приступљено 16.11.2018.
- <http://www.fosserbia.org>, приступљено 16.11.2018.
- <http://www.chevening.org/alumni/alumni-groups>, приступљено 16.11.2018

Прилог

Питања за интервју

Узорак:

Високообразовани повратници - појединци који су провели више од годину дана у иностранству, након повратка више од годину дана бораве у Србији, при чему су неки степен високог образовања стекли у иностранству, или су након завршеног школовања у Србији, у иностранству били запослени као стручњаци у својој области.

Старост: од 25 до 65 година

Расподела по годинама: небитна

Расподела по полу: небитна

Територијална подела: небитна. Испитаник може да буде из било ког места у Србији

Квоте:

1. 20 – они који су се вратили у периоду 1989 – 2000.
2. 15 – они који су се вратили у периоди 2001 – 2008.
3. 15 – они који су се вратили након 2009.

Општа питања:

1. Година рођења:
2. Пол:
3. Место где је испитаник рођен (уписати и колико дуго је живео у том месту):
4. Место где је студирао и живео пре одласка у иностранство:
5. Година одласка:
6. Година повратка:
7. Земља, односно земље где је испитаник боравио:
8. Дужина боравка:
(ако је испитаник мењао државе у којима је боравио, навести дужину боравка за сваку)
9. Школска спрема пре одласка у иностранство:

10. Да ли је испитаник стекао неки виши степен образовања у иностранству?
Навести који (Ма, Phd, специјализацију или нешто слично)

11. Радно место пре одласка:

- а) студент постдипломац
- б) незапослен
- в) запослен, где?

11. Радно место након повратка:

(навести после ког времена је испитаник добио посао, у којој фирми/институцији, ко је власник фирме, да ли посао одговара његовој стручној спреми, да ли има прилике да примени знања која је стекао у иностранству)

12. Шта сте радили у иностранству:

- а) студент постдипломац
- б) студент и запослен. Где?
- в) запослен. Где?

Миграционо искуство

1. Како сте се одлучили да одете у иностранство? Шта је био основни мотив?

(питања под а, б, в и г се не постављају свима, већ то зависи од начина одласка)

а) Да ли сте добили стипендију? Чију? Како сте за њу сазнали?

а1) Ако је страна стипендија, да ли сте били у контакту са представницима институције која Вам је доделила стипендију и колико често? Описати комуникацију. Да ли постоји било која особа која Вам је помогла да добијете стипендију, чак и ако сте од ње добили само информације? Где та особа живи, шта ради и како је повезана са институцијом која Вам је доделила стипендију? Да ли сте и даље у контакту са даваоцем стипендије? Да ли постоји неки алумни клуб, редовна окупљања и тсл.?

а2) Ако је у питању домаћа стипендија, како сте за њу сазнали? Од кога сте добили стипендију? Реците нешто о институцији, односно организацији? Да ли сте имали нечију подршку? Како Вам је та особа помогла и како је она повезана са даваоцем стипендије? Да ли сте у контакту са даваоцем стипендије? Да ли постоји неки алумни клуб, редовна окупљања и тсл.?

б) Да ли сте добили посао у иностранству? Пре одласка или када сте већ тамо стигли? Како? Да ли постоји нека особа која Вам је помогла? Где та особа живи, шта ради и како је повезана са фирмом у којој сте радили?

в) Ако је испитаник отишао захваљујући нечијој подршци, без стипендије или пронађеног посла: Какав је био однос са том особом или особама? Да ли сте често били у контакту са том особом? На који начин Вам је помогла да се снађете у другој земљи?

г) У случају да је реч о нечему што овде није наведено: како сте отишли? Као сте се снашли? Нека испитаник исприча читаво искуство

2. Да ли сте, док сте боравили у иностранству, да ли сте се упознали са људима нашег порекла? Да ли их је било пуно? развили мрежу пријатеља који су српског порекла? Како сте се дружили са њима? Где сте се окупљали? Како сте се осећали у њиховом присуству? Чиме су се бавили они који су Вам били најближи (шта су студирали, где су радили, у којој области)? Да ли сте покушали да реализујете неки пројекат који се односио на Србију или бар групу људи који живе у Србији? Описати пројекат. Да ли је било препрека? Како су превазиђене? Да ли сте сада са њима у контакту? Да ли сте после повратка покушали да реализујете неки заједнички пројекат? Ако јесте, опишите ток реализације, односно препреке због којих је пројекат текао отежано или се није реализовао. Да ли сте укључили и колеге из Србије? Имате ли планове за неке будуће заједничке активности?

- а) Да ли сте члан неке дијаспорске заједнице? Ако јесте, да ли сте ту имали неке активности?
3. Да ли сте током боравка у иностранству стекли пријатељства са колегама других националности? Да ли их је било пуно? Колико, отприлике? Чиме су се бавили (где су радили, шта су студирали, у којој области су били активни)? Да ли сте са њима нешто радили? Да ли сте остали у контакту са њима након повратка? Да ли сте покушали да их повежете са колегама из Србије? Описати то искуство
- а) да ли сте члан неке професионалне организације? Описати њене циљеве, навести активности, стручни профил њеног чланства (да ли су научници, инжењери, уметници...). Ако је постојала реализација неког пројекта, описати пројекат (шта је би циљ, сврха, како је текао, да ли је до краја реализован)
- б) Да ли сте учествовали у неком мултинационалном пројекту? Ако да, када се он реализовао, док сте били у иностранству или након повратка? Описати пројекат. Да ли сте у контакту са колегама?
4. Да ли сте током боравка у иностранству били у контакту са колегама из Србије? Да ли сте можда и тада радили на неком пројекту који се реализовао у Србији? Описати
- а) Да ли су Вам те колеге биле од помоћи након повратка у Србију?
- б) Да ли сте неком помогли да дође у земљу у којој сте боравили?
- б) Колико често сте били у контакту са родбином и пријатељима? Какву су улогу они имали након Вашег повратка?
5. Шта сте добили боравком у иностранству? Нова знања, нове пријатеље, стекли већи финансијски капитал? Да ли Вам је то променило живот у Србији? Како? Како сте уложили стечене ресурсе? Да ли их примењујете у реализацији неких домаћих пројеката? У којим домаћим пројектима учествујете?

6. Шта за Вас представља национални идентитет? Да ли је овај осећај био јачи док сте живели ван Србије или док сте у земљи? Да ли Вас осећај националног идентитета мотивише на реализацију неких пројеката? Да ли сте више везанани за Србију уопште или за место из којег потичете?

а) Да ли сматрате да се појединци који имају искуства живота у иностранству разликују од оних који то искуство немају? У ком погледу? Шта се и да ли се нешто, по Вама, мења у идентитету појединца после живота у другом друштву које карактеришу друга правила, вредности, култура...? Какав је био осећај када сте се вратили? Да ли се нешто променило у схватању личног и колективног идентитета?

б) Како сте доживљавали себе док сте били ван? Како сте видели себе у односу на тамошње друштво? Да ли сте имали посебан однос са колегама и пријатељима који су нашег порекла?

7. Шта би држава требало да учини како би усмерила ресурсе високообразованих појединаца из дијаспоре и оних који су се вратили у свој развој?

а) Шта не ваља у досадашњим јавним политикама и шта би требало мењати?

б) Који је најбољи начин да Ви и остали појединци који су се вратили из иностранства помогну развоју Србије? Да ли мислите да сте ту у предности или заостајете за нашим стручњацима из иностранства? Опишите зашто. А у односу на колеге које нису напустили Србију? Зашто?

Биографија аутора

Милица Весковић Анђелковић је асистент на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Завршила је основне студије на Одељењу за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Главне области њеног интересовања су миграције, али се бави и другим демографским процесима. До сада је била ангажована на више научно-истраживачких пројеката, а најзначајнија су: *Изазови и актери нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери* (пројекат је почео 2011. и даље траје), и *Друштвене промене и друштвени актери у Србији* (2006-2010), и *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника* (октобар - децембар 2018). Коаутор је књиге *Студија о спољним и унутрашњим миграцијама грађана Србије са посебним освртом на младе* (2016). Учествовала је на домаћим и међународним конференцијама и објавила више радова у домаћим и страним часописима и зборницима радова.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милица З. Весковић Анђелковић

Број индекса 1C080032

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и
високообразоване дијаспоре

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 11.3. 2019.

Милица З. Весковић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милица З. Весковић Анђелковић

Број индекса 1C080032

Студијски програм социологија

Наслов рада Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и високообразоване дијаспоре

Ментор проф. др Мирјана Бобић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 11.03.2019

М. Анђелковић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и високообразоване дијаспоре

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 11.3.2019.

Светозар Марковић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.